

63.3(0)

С 26

Т.Ў. Салимов

ЖАҲОН ТАРИХИ

63.3(0)
С26

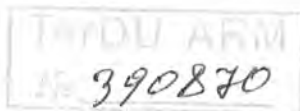
Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

Салимов Т.Ў.

Жаҳон тарихи

(Европа мамлакатлари V - XV асрларда)

Тошкент
“Университет”
2014

УДК 9(4/9). (075,8)

63.3(0)

С 26

Салимов Т. Жаҳон тарихи (Европа мамлакатлари. V-XV асрларда).
Тошкент: «Университет», 2014. 296 б.

КБК. 63. 3(0)

Мазкур дарслик республикамызда фаолият кўрсатаётган барча олий ўқув юртлири бакалавр-тарихчилари томонидан жаҳон тарихини ўрганиш учун мўлжалланган. Дарслик икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми Европа мамлакатларининг V-XV асрлардаги тарихига бағишланган.

Такризчилар: **Мавлонов Ў.М. т.ф.д., профессор.**
Ғатибоев А.С. т.ф.н., доцент.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2012 йил 14 мартдаги 107-сонли буйруғига асосан дарслик сифатида тавсия этилган.

Салимов Турсун Ўсарович

Жаҳон тарихи
(Европа мамлакатлари V - XV асрларда)
(Дарслик)

Мухаррирлар: Д.Акмалова, С.Қурбонов

Босишга рухсат этилди 23.06.2014 й. Бичими 60x84 1/16.
Офсет босма усулида босилди. Нашриёт босма табағи 21.3.
Шартли босма табағи 31,0.
Баҳоси шартнома асосида. Адади 200 нусха. Буюртма № 92.

“Университет” нашриёти. Тошкент-100174,
Талабалар шаҳарчаси. Мирзс Улуғбек номидаги ЎзМУнинг
маъмурий биноси.

ЎзМУ босмахонасида босилди.

ISBN-978-99-43-305-97-7

КИРИШ

Ўрта асрлар воқеаларга бой катта тарихий давр – V-XV асрларни ўз ичига олади. Жаҳон тарихининг ушбу даври хронологик чегараларида Европа, Осиё, Африка ва Америка мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиётининг нотекис ривожланиши кузатилади. Европанинг аксари мамлакатларида илк ўрта асрлар даври XI аср ўрталарига қадар давом этса, Византияда XII асрга қадар бўлган. Хитойда ер эгаллигига асосланган жамиятга ўтиш III асрда, Ҳиндистонда IV асрда, Ғарбий Европада V асрда бошланади. Ўрта асрларнинг ривожланган даври IX асрга (Араб халифалиги, Ўрта Осиёдаги Сомонийлар давлатлари) тўғри келса, Европада XI асрнинг ўрталаридан бошланади. Дарсликнинг ҳажми имконият бермаслиги ва университетлар ўқув дастурларида Европа тарихи алоҳида ўтилиши кўзда тутилганлиги мазкур китобда фақат шу қитъанинг V-XV асрлардаги ўтмишини ёритишимизга асос бўлди.

Унда тарихшуносликдаги янги қарашлар, ўрта асрлар тарихини (медиевистика) тадқиқ этишдаги сўнги ютуқлар мужассамлашган. Шунингдек, тарихий жараёнларга цивилизация ёндашув билан биргаликда, формация назарияси ютуқлари ҳам инкор этилмаган. Муаллиф ҳар иккала ёндашувнинг ижобий ва салбий жиҳатларини танқидий таҳлил этишга интилди. Ўрта асрлардаги барча воқеаларни биргина дарсликда баён этиш мушкул. Шунинг учун биз ўрта асрлар жамиятининг муҳим жараёнлари ва тараққиёти қонуниятларини айрим мамлакатлар тарихини ёритиш орқали кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Дарсликни тайёрлашда Европанинг Филипп де Коммин, Фернан Бродель, Франко Кардини каби тарихчи олимларидан ташқари Россиянинг таниқли медиевистлари П.Г. Виноградов, Д.М. Петрушевский, Е.А. Косминский, С.Д. Сказкин ва бошқаларнинг асарлари, дарсликлари ҳамда хрестоматиялардан кенг фойдаланилди.

БИРИНЧИ ҚИСМ. ЕВРОПА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА

I БОБ. “ЎРТА АСРЛАР” ВА “ФЕОДАЛИЗМ” ТУШУНЧАЛАРИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА МОҲИЯТИ

Хозирги Европа халқлари ва мамлакатлари аксари кўпчилигининг тарихи адабиётларда шартли равишда “ўрта асрлар” деб номланган даврдан бошланади. “Европа” атамаси антик даврда пайдо бўлиб, семит тилида “Эреб” – Ғарб деган географик тушунчани англатса, Осиё (“Асу” сўзи негизидан) Шарқни англатган. Амалда Европа атамаси маълум халқлар ва мамлакатларининг худудий яхлитлигини ўзида мужассамлаб, уларнинг тарихида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий умумийлик, бирлик мавжуд эканлигини ифода этади. Айни пайтда, китъа ғарбий қисмининг ўзига хослиги ўрта асрлардаёқ сезиларли тус олиб, Ғарбий Европани локал цивилизация, яъни Европа цивилизациясининг бир қисми сифатида шаклланишига олиб келди. Ҳақиқатда Ғарбий Европа тушунчасининг географик мазмуни, унинг тарихи билан боғлиқ бўлмасдан, Евроосиё китъасининг бир қисми – майин иқлимли ғарбий денгиз соҳилини англатган, халос.

Ғарбий Европа тарихий худуди. Ўрта асрларда Ғарбий Европа тарихий минтақаси таркибига Англия, Франция, Германия, Испания, Скандинавия мамлакатлари ва Византия империяси, ғарбий, жанубий ва шарқий славянлар давлатлари – Польша, Чехия, Болгария, Киев Руси ҳам кирган.

“Ўрта асрлар” ва “феодализм” атамалари ҳақида. Европада тарихшуносликнинг юксалиши давомида ушбу атамалар мазмун-моҳияти ўзгариб боради. Ўрта асрлар латинчадан “medium aevum” (ўрта аср) тарзида илк бор илмий адабиётларга Италия гуманистлари томонидан киритилган. XV асрда яшаган тарихчи Флавио Бионьдо ўзининг “Рим империясининг қулашидан буёнги тарихи” асарида 410-1410 йилларни “ўрта аср” деб номлаб, уни гуманистларнинг илҳом манбаи бўлган антик даврдан ажратган. Гуманистлар наздида, ўрта асрлар антик маданиятнинг ёввойилашган, варварлашган даври туюлган ва тарихга бу хилда ёндашув кейинги асрларда ҳам сақланиб қолади.

Германиядаги Галл университети профессори Й. Келлер жаҳон тарихини антик давр, ўрта асрлар ва янги даврга бўлади. Унинг фикрича, ўрта асрлар Рим империясининг 395 йилда бўлинишидан то 1453 йилда турклар томонидан Константинополни эгаллаганига қадар давом этади.

XVII-XVIII асрларда рационал фикрлаш ва табиий фанларнинг ривожланиши таъсири остида жаҳон тарихини даврлаштиришга қарашар ҳам ўзгариб, маданият тараққиёти дин ва черковга нисбатан муносабатдан муҳимроқ қўрсаткичга айланади. Ўрта асрлар тарихидаги салбий омиллар – виждон эркинлиги бўлмаганлиги, диний акидапарастликнинг

устунигига эътибор қаратилган. Ўз навбатида, янги тарихнинг бошланишида китоб босиш дастгоҳининг ихтиро этилиши, Американинг кашф қилиниши, реформация (черковни ислох қилиш) ҳаракатлари инсонлар дунёқарашини кенгайтирган ижобий воқеалар эди.

Тарихи нуосликда XVI аср бошларидан вужудга келган янги романтик йўналиш маърифатчилик мафқурасига, янги буржуа дунёси қадриятлари тизимига қарши бўлиб, у ўрта асрлар тарихига қизиқишни орғитиб, ҳатто маълум муддат уни идеаллаштиришга ҳам сабаб бўлади. Табиат ва жамиятни англаб етишдаги ўзгаришлар ўрта асрлар Европа кишининг бундай қарашларига асос бўлади.

“Ўрта асрлар” тушунчасини нисбатан чуқурлаштирган методологик хусусиятдаги икки ютуққа XVIII-XIX асрлар чегарасида эришилади. Улардан бири христиан динидаги “охир дунё” ғоясини инкор этган антик даврдан қолган тараққиётнинг даврий хусусиятга эга эканлиги жамият тараққиёти узлуксизлиги ғояси эди. Бу эса Ғарбий Европа ўрта асрлар жамиятининг инкироздан иқтисодий ва маданий юксалиши эволюциясини кузатиш имконини беради. Айни шу туфайли, Европа ўрта асрларига дастлабки “зулмат асри, коронгулик асри” деб баҳо беришдан чекиниш бошланади.

Иккинчи муҳим жиҳат, бу – тарихни фақат воқеалар ва сиёсий жараёнлар орқали тавсифлашдан, ижтимоий жараёнларга ҳам эътибор қаратиш томонга бурилиш бўлди. Бундай ёндашув “ўрта асрлар” атамасининг “феодализм” тушунчаси билан бир хил мазмун касб этишига олиб келади. Ушбу ёндашув илк бор Франциядаги 1789 йилги инқилоб арафасида матбуотда пайдо бўлди. XII-XIII асрлардаги ҳуқуқшуносликка оид хужжатлардан “феод” атамасидан, (яъни сеньор томонидан ҳарбий хизмат эвазига берилган ер-мулк тушунчасидан) вужудга келади. Уни герман ерларидаги номи “лен” атамасидир. Шундан сўнг, Европадаги ўрта асрлар тарихи феодаллар – ер эгалари орасидаги ёки лен тизимидаги ижтимоий муносабатлар ҳукм сурган давр сифатида тушунила бошланади.

Таҳлил этилаётган атамалар мазмунини нисбатан чуқурлашуви, XIX асрнинг иккинчи ярмида тарих фалсафасидаги янги йўналиш-позитивизмнинг муваффақиятлари билан боғлиқдир. У янги методология асосида тарихни фанга айлантиришдаги дастлабки муваффақиятли ҳаракат бўлди. Айни позитивизм тарихни айрим қаҳрамонлар ҳаёти ҳақидаги оммапоб ҳикоялардан халқ тарихига айлантиришга; тарихий жараённи, хусусан, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ҳар томонлама чуқур ўрганишга интилиш, ёзма манбаларга эътибор билан ёндашиш, уларни таҳлил этишнинг танқидий методи яратилиш ва бу орқали жараёнлардаги ҳақиқатни ҳолисона ёритилишига эришишга интилади. Позитивизмнинг тараққиёти XIX асрнинг 30 – йилларидан бошланиб, О. Кант (Франция), Ж.С Милль ва Г.Спенсерлар (Англия) асарларида ўз аксини топади. Лекин у тарихий тадқиқотларга ўз таъсирини XIX асрнинг иккинчи ярмидангина

кўрсата бошлайди. Шу ўринда, туркий халқлар тарихи жадид мактабларида XIX асрнинг охиридан ўқитила бошланганини эсламоқ ҳам жоиз.

XIX аср тарихшунослигига (историографиясига) назар солсак, куйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- тарихий жараённинг хилма-хиллигини эътиборга олсак, унинг тадқиқотчилар яратган абстракт модель билан тавофуллари бўлиши табиийлигини тан олмоғимиз лозим. Бунда тарих фанида маълум жараён ёки тараққиёт йўли “классик” усулда бўлганлиги тавсифидан фойдаланилади. Бу борада моделнинг реал воқелик ёки жараён билан тўлиқ мос келиши тушунилади. Хусусан, қадимги тарихда классик қулчилик давлати талабларига Рим империяси мос келса, Кушон давлати аксинча, айрим тамойиллар бўйича, унга тўғри келмайди.
- тараққиётнинг босқичларга бўлиниши тамойили: ҳукмрон ижтимоий тизимнинг ҳар бир босқичда қуп укладли эканлигини тан олинishi билан тўлдирилиши лозим. Файласуфлардан бири ҳар бир янги жамият куртаклари инқирозга учраган жамият ичидан униб чиқади, деб бежиз айтмаган. Бу борада укладларнинг максси, уларнинг ушбу тарихий босқичдаги етакчи ишлаб чиқариш соҳаси билан алоқадорлиги, ўз умрини яшаб бўлган жиҳатларининг ҳаётдан суриб чиқарилиши баъзида тарихий босқичнинг вақт чегараларидан чиқувчи аниқ шарт-шароитларга боғлиқдир. Жумладан, Европа саноат ишлаб чиқариш билан боғлиқ янги давр босқичига XVI-XVIII асрларда ўтилган бўлса, Осиё мамлакатларининг аксарияти, Африка, Лотин Америкасида саноатлаштириш ва миллатларнинг шаклланиши жараёнлари ҳали-ҳануз давом этмоқда. Ҳозирги глобаллашув даврида “бой Шимол” ва “камбағал Жануб” деган географик атамаларнинг пайдо бўлиши долзарб сиёсий-иқтисодий муаммога айлангани ҳам ушбу жараён маҳсулидир.
- тарихий жараённинг босқичларга бўлиниши узоқ муддатли таъсир омиллари (табиий-иқлим шароити, этногенези ва ижтимоий психологияси хусусиятлари, дин, жамоақнинг тури: шарқ, юнон, рим, герман, славян ва ҳ.к.) даврнинг ўзига хосликлари билан бевосита уйғунлашуви лозим.

1 §. Феодал дунёси. Худудларни бошқариш. Ижтимоий ташкилотлар

Худудларни бошқариш. Феодал жамияти илк босқичда аҳолининг қўпчилиги қишлоқларда яшаши, зироатчилик билан шугулланиши худуд бошқарувини хўжалик асосида ташкил этиш омили бўлган. Аҳоли яшайдиган худудлар асосий қисмида экинзорлар, ўтлоқлар ва яйловлар жойлашган. Қишлоқларда эса унчалик баянд бўлмаган уйлар, хўжалик эҳтиёжлари учун молхона, омборхоналар маҳаллий ашёлар: ёғоч, паҳса,

тош, гувала, сомонли лойлардан қурилган. Қишлоқларнинг катта-кичиклиги эса табиий иқлим шароити (тоғ ёки водийда эканлиги), ернинг унумдорлиги, аҳоли ҳўжаликнинг қайси соҳаси билан (деҳқончилик, чорвачилик ва ҳ.к.о.) шуғулланганлигига бевосита боғлиқ бўлган.

Ер юзига кескин ўзгаришлар киритган баланд меъморчилик иншоотлари IX-XI асрлардан биноан кенг қурила бошланиб, Ғарбда улар феодал қасрлари, Шарқда – масжид, мадраса ва миноралар кўринишида бўлган. Европа меъморчилигида роман, гот усуллари қўлланса, Шарқда – араб меъморчилиги кенг ёйилади. Асрлар ўтиб, шаҳарлар киёфаси ўзгариб боради. Тошдан қурилган мудофаа деворлари уларни ташқи душмандан сақлашга хизмат қилади. Аҳолининг тобора кўпайиб бориши уйлари зич, кейинчалик баланд қилиб қурилишига олиб келади. Сиёсий – иқтисодий юксалиш шаҳарларда тозалик ва санитария талабларига риоя қилинишини, аввалги тартибсиз қурилишлардан режали-лойиҳали меъморчиликка ўтишни тақозо этади. Техниканинг юксала бориши асосий ишлаб чиқариш воситаси (деҳқончилик омили) – ер билан бирга, шаҳарларнинг кўпайиши, кенгайишига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Ана шу тарзда ўрта асрлар жамиятининг ижтимоий-иқтисодий эволюцияси ўзида ҳўжалик -техник ва маъмурий ландшафтни мужассам этиб боради.

Вотчина ва жамоа. Ерга нисбатан феодал ҳуқуқнинг шаклланиши жамият ҳўжалик ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўзгаришларга олиб келди. Агар Ғарбий Европада уруғчилик жамияти ва илк ўрта асрларда ҳўжалик ва ижтимоий бирлик асоси жамоа бўлса, XIII аср охиридан **вотчина** (Францияда – сеньория, Англияда - манор) ер эгаллиги шаклланган. Вотчина ўзида йирик ер эгаллигининг барча: ҳўжалик юригиш, солиқ йиғиш, мажбурий меҳнат ўташ ва бошқа хусусиятларини мужассамлаган. Вотчина, яъни йирик ер эгаллиги ҳўжайиннинг домени ҳамда деҳқонларга ижарага бериладиган ерлари бўлиши билан хусусиятланган. Домен таркибига сеньорнинг ҳовли-уй-жойи ва ҳўжалик бинолари, ўрмон, ўтлоқ ва экин экиладиган ерлари кирган. Сеньорнинг бевосита бошқарувдаги ернинг (доменнинг) ҳажми, бевосита ҳўжалик юритишдаги фаолиги, ижарага берган ердан оладиган солиқ тури (рента)га боғлиқ эди. Ердан фойдаланиш тизими ва экин майдонларининг унумдорлиги асосида сеньорнинг экинзорлари тасма шаклида деҳқонлар ерлари (Францияда - манса, Германияда - гуф) билан аралаш жойлашган. Қолаверса, илк ўрта асрларда вотчина ҳўжалик фаолияти тури сифатида меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқариш кучларини юксалтиришга хизмат қилган. Ривожланиш деҳқонларни мажбурий меҳнатга тортиш, янги ерларни ўзлаштириш, янги ҳўжалик усулларини жорий этиш билан таъминланган. Ушбу шароитда вотчина, деҳқон ҳўжалиги иқтисодий барқарорлигини таъминлабгина қолмасдан, сиёсий тарқоқлик шароитида сеньор ҳомийлиги унинг оиласи хавфсизлигини таъминлаган, давлатнинг ортиқча солиқ ва тўловларидан ҳимоялаган.

Вотчина эгасининг хўжаликдаги мавқеи жамиятнинг юксалиши ва солиқ тизимининг такомиллашиб бориши билан белгиланади. Озиқа ва пул рентасига ўтилиши билан сеньорлар ўз доменларидаги экин майдонларини ҳам деҳқонларга ижарага бера бошлайдилар. Ишлаб чиқариш воситаларининг юксалиши, ерга ишлов бериш қуроллари ва усулларининг такомиллашуви, меҳнат унумдорлигининг ўсиши, пул солиғига ўтилиши, пировард натижада, ҳосилдорликни ошиши ва қўшимча маҳсулот етиштиришга имконият яратади. Деҳқонларнинг иқтисодий мавқеи ўса бориши билан уларни шахсий қарамликнинг оғир турларидан озод этадилар. Лекин мажбурий меҳнатга асосланган жамият шароитида феодал ва деҳқон орасидаги ўзаро муносабатларнинг бузилиши ҳоллари ҳам учраб турган. Феодаллар томонидан зулм ўтказилиши деҳқон хўжалиklarини хонавайрон бўлишига, кўзғолонларга олиб келган. Демак, вотчинанинг хўжалик ва ҳаётдаги ўрни, унинг кишлок аҳолиси, деҳқонларнинг ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётини бошқарувчи маъмурий вазифалари билан белгиланган бўлган.

Ер эгалигига асосланган жамиятда вотчина ижтимоий-хўжалик бирлигига айлансада, деҳқонлар жамоалари сақланиб қолади. У устқуртма сифатида сиёсий-ҳуқуқий вазифаларни бажарувчи маъмурий ва суд тизимига эга бўлса-да, бирламчи хўжалик ташкилоти сифатида ўз мавқеини сақлаб қолади. Жамоа эса деҳқонларнинг ерга муносабатларини мувофиқлаштириш, бошқариш, алмашлаб экишни ташкил қилишни давом этади. Ер эгаллиги жамиятининг илк босқичида ўзининг аввалги ижтимоий мавқеини йўқотган жамоа деҳқон хўжалиги иқтисодий мавқеининг ошиши, деҳқонларнинг шахсий қарамликдан озод бўлиши жараёнида ўзининг ижтимоий, сиёсий ва ҳуқуқий вазифаларини қисман тиклайди. Франция, Италия, Испания каби мамлакатларда жамоалар сайланадиган бошқарув ташкилотлари коммуналар – тузиб, жамоавий юридик шахс мақомини олишади. Кишлоқ коммунаси жамоа мулкидан фойдаланган, солиқларни йиққан, сеньорларнинг суд фаолиятини назорат қилган. Деҳқонларнинг сеньорларга қарши кураши, охир оқибатда, рақиб томонлар орасида қонун ва ҳуқуқга асосланган ёзма шартномалар тузилишига олиб келади. Ушбу шароитлар жамоага вотчина доирасидан чиқиб, шикоят билан давлат судларига мурожаат қилиш имконини беради. Лекин кишлок жамоалари коммунага тўлиқ эриша олмаган аксари ҳолларда сиёсий-юридик ҳуқуқларни қўлга киритиш билан чекланганлар, холос.

2 §. Ўрта асрлар шаҳарлари. Давлат, ҳуқуқ ва черков. Ўрта асрларни даврлаштириш

Ўрта асрлар шаҳри. Ер эгалигига асосланган жамият ҳаётида шаҳар муҳим ўрин тутган. Ушбу жамият қаъридан етилиб чиққан шаҳарлар, унинг кейинги тараққиётининг етакчи омилига айланган. Шаҳарлар ўзида иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаёт омилларини мужассамлаган, уларнинг кейинги юксалиши жамият истиқболини таъминлаган. Шаҳарларнинг хунармандчилик ва савдо марказлари сифатида ўзининг ер эгалиги жамиятига ҳос хусусиятлари: қўл меҳнатига асосланган майда ишлаб чиқариш, савдода мулкчиликнинг корпоратив шакли (цехлар ва савдогарлар гильдиялари, сеньор ва давлат солиқларига жалб этилиши) уларнинг вассаллик тизимига алоқадорлигида намоён бўлади. Айни пайтда, жамиятнинг техника тараққиётида мануфактура ишлаб чиқаришига йўл очган ҳал этувчи юксалишда шаҳарлар етакчи ўрин тутди.

Ғарбий Европа шаҳарлари эришган имтиёз ва эркинликлар шаҳарликлар тоифаси учун маҳаллий ва умумдавлат даражасидаги ташкилотларда Бош (Генерал) штатлар, Парламент, Кортеслар)да иштирак этиш имкониятини яратди. Шаҳарликларнинг сиёсий жиҳатдан тан олиниши жамиятда инсон ҳуқуқлари имтиёзли тоифага мансублиги билангина ўлчанмайдиган янги кадриятлар тизимини шакллантиради. Шаҳарлар сеньорлардан эркинликка эришиши, дунёвий ва диний сеньорларнинг авторитар бошқарувидан фарқли ўлароқ сайлов тамойилларига асосланган жамоавий ҳокимиятни вужудга келтиради.

Қолаверса, шаҳарларда инсон тафаккури, тажриба ва илмга асосланган фан тараққиёти жадаллашган. Улардаги янги маънавий муҳит маданиятнинг янги турларини вужудга келтиради. Шаҳарларда ташкил этилган университетлар фан ва маорифнигина эмас, хурфикрлик марказларига ҳам айланади. Ғарбий Европада ўрта асрлар ва илк янги давр чегарасида шаклланган гуманизм ғояси ва Уйғониш маданияти ҳам бевосита шаҳарлар ҳаёти ва маданияти билан боғлиқ эди.

Давлат, ҳуқуқ ва черков. Ўрта асрлар жамияти сиёсий тизими ўз тараққиётида қатор босқичларни бошдан кечирган. Тарихдан маълумки, ер эгалиги муносабатларининг шаклланиши шароитида, ўрта асрларга ўтиш ва дастлабки сиёсий бирлашмалар узок ҳукм сурмаган даврда варвар қиролликлари ҳамда илк феодал давлатлари бўлган. Ушбу давлатларда маълум даражада “ибтидоий демократия”нинг белгилари сақланиб, қирол ҳокимияти чекланган эди.

Юқорида кўрсатилган сабабларга кўра, Ғарбий Европа ўрта асрлар тарихи ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёт жиҳатидан бир-биридан кескин фарқланадиган икки даврга бўлинади.

Илк ўрта асрлар даври (V аср охири – XI аср ўргалари)/ Бу даврда феодал жамияти ижтимоий тизим сифатида шаклланган. Бу жараёнда антик қулчилик ва ибтидоий уруғ-қабилачилик тузумларидан сақланиб қолган ижтимоий гуруҳларнинг қоришиб, трансформациялашиб бориши, ижтимоий жараёнларнинг ўта мураккаб кечишини таъминлаган. Жамият иктисодида аграр соҳа етакчи бўлиб, унда натурал хўжалик муносабатлари устунлик қилган. Фақат Ўрта Ер денгизи атрофидаги шаҳарларгина Шарқ билан савдо туфайли, ўзининг иктисодий марказ сифатидаги мавқеини сақлаб қолади. Варварлик кироликлари ва илк феодал давлатларида (Византия империясидан ташқари) қулчилик феодал жамиятига ўтмиш даври хусусиятларини сақлаб қолади.

Ғарбий Рим империясининг ҳалокати ва варварлар босқини антик маданиятни инқирозга олиб келса-да, маълум вақт ўтиб уларнинг синтези асосида янги ўрта асрлар маданияти шаклланиб, юксала бошлайди. Ушбу жараёнда антик маданият ва христиан дини, логин ёзуви ҳал қилувчи восита бўлди. Христиан черковининг жамият мафкураси, маданияти, маорифидаги етакчи таъсири айна шу даврда бошланади.

Ривожланган ўрта асрлар даври (XI аср ўргалари – XV аср охири). Ўрта асрларнинг бу даври ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, хунармандчиликнинг ривожланиши, пул-товар муносабатларининг тараққиёти, шаҳарларнинг юксалиши, шаҳарликлар тоифасининг шаклланиши давридир. Феодал тарқоклик тугаганидан сўнг Европанинг кўпчилик ҳудудлари сиёсий ҳаётида муҳим воқеа – марказлашган давлатлар ташкил топа бошлайди. Давлатнинг янги тури – тоифавий монархиялар, тоифа вакиллари йиғинлари (парламентлар) шаклланиб, улар марказий ҳокимиятнинг кучайишига хизмат қилади. Ушбу жараён, энг аввало, шаҳарликларнинг фаоллашуви таъсирида рўй беради.

Ривожланган ўрта асрлардаги маданий ҳаёт инсонинг ички маънавий дунёсини бойитиб, рационал тажрибага асосланган, шаҳар маданияти тараққиёти тарзида намоён бўлади. Ушбу жараёнлар Уйғониш маданияти мафкураси ва илк гуманизм гоялари билан бойиб боради.

II БОБ. ЕВРОПА ФЕОДАЛИЗМИНИНГ ТАРИХИЙ ҶУРИ

3 §. Европада ер эгаллиги жамиятининг ўзига хосликлари

Бугунги кунда ер эгаллиги жамияти (феодализм) ўзининг кенг универсал маъносида, дунё тарихий жараёни, инсоният цивилизацияси тараққиётини таъминлаган қонуний зарур босқичи, деб баҳоланмоқда. Табиийки, ушбу юксалиш жараёни зиддиятли ва мураккаб кечган. Ривожланиш жараёни баъзида турғунлик ёки инкироз билан алмашиб турган. Урушлар, турли юқумли касалликлар, эпидемиялар, қурғоқчилик ва очарчиликлар инсонларга қатта зарар етказаса-да, ҳаётнинг турли жабҳалари – иқтисодиёт, ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳаларда тараққиёт давом этиб, муҳим ютуқларга эришилади. Тараққиёт омиллари жамиятдаги асосий ишлаб чиқарувчи қуч – деҳқоннинг қул ва колонга нисбатан ҳаётда юқориқоқ ижтимоий мавқега, моддий манфаат ҳамда меҳнат қуролларига эга эканлиги билан ифодаланади.

Европа халқлари ўрта асрлар даври тарихига муҳим, ўзига хос ва бетакрор ҳисса қўшган. Тарихий жиҳатдан Европа цивилизацияси антик дунё мероси ҳисобланса-да, айтиш мумкин ўрта асрларда ўзининг яхлитлигига христиан дини мафқураси асосида эришган. Қолаверса, Европа цивилизацияси антик Рим ва варварлар (германлар, кельтлар ва ҳ.к.) маданиятларининг уйғунлашуви орқали шаклланади. Ундан ташқари, Европа ўзида сўнгги Рим жамиятининг тараққий этган давлатчилиги, ҳуқуқий тузилмалари, тенгсизлик муносабатлари, қулчиликнинг мавжудлиги, маданиятининг қучли таъсирини мужассам этган эди. Синтез Европа ўрта аср давлатларида янги ижтимоий муносабатларни шаклланишини тезлаштиради.

Ушбу хусусиятлар XI-XV асрлардан яққол намоён бўлиб, Ғарбий Европада, ўрта асрларнинг илк босқичига нисбатан юксак даражада ривожланиш ҳамда Шарқ мамлакатларини тараққиётда ортда қолдириш имконини беради. Бу босқичда муваффақиятни таъминлаган омиллардан бири, шаҳарларнинг Европа учун хусусиятли қўринишдаги юксалиши бўлди. Тараққиёт суръатлари жамиятнинг биқиклиги ва ҳаёт тарзининг анъанавийлигини енгишни таъминлайди. Бу ютуқлар Европада бозор иқтисодиётига асосланган жамиятни қуришда дунёда етакчи ўринга чиқиб олиб, Осиё ва Америкага мустамлакачилик босқинларини уюштириш имконини яратди. Бундай имконият Европа жамиятининг мустақкам ички алоқалари ва ўзаро таъсирини таъминлаганини, ушбу цивилизациянинг муҳим жиҳатларидан бири эканлигини тасдиқлайди. Европа ўрта асрлардаёқ ижтимоий тараққиётнинг ўзига хос тажрибаси билан жамият на давлат орасидаги муносабатларда маълум мувозанатни, тоифалар жипслигию, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини таъминлаган. Ушбу фаоллик ижтимоий тоифалар вакилларининг ваколатли ташкилотлари

тизимида (парламент, генерал штатлар, кортеслар, ландтагларда) Ўз аксини топган. Бу жараён умумевропа феномени бўлса-да, айти Фарбий Европада вакилик муассасалари сиёсий ҳаётнинг муҳим тузилмалари сифатида янги давр Европа парламентаризми пойдевори бўлди.

Европа аҳолиси христианликни қабул қилган, унинг диний ва маънавий ҳаёти асрлар давомида Рим католик черкови томонидан йўналтирилган ва назорат қилинган. Византия ҳамда ундан динни қабул қилган мамалакатларда православия черкови етакчи ўрин тутган. Католик ва православ черковлари орасида ғоявий жиҳатдан муайян тафовутлар ҳам бўлган. Лекин ҳар икки мазҳаб ҳам оламни Худо яратган борлиқ сифатида қабул қилиб, унга буддавийликка нисбатан фаолроқ муносабатни ёклаган. Қолаверса, айти Европада шахс концепцияси ишлаб чиқилган бўлиб, у рационализм, гуманизм ғояларига, ҳуқуқлар тизимига асосланган. Ушбу назария бугунги кунга қадар Ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Биздан юзлаб йиллар аввал ўтган ўрта асрлар тарихи фақат жaxon халқлари хотирасида ёки ёзма манбаларда сақланиб қолмаган. У билан инсонларнинг бугунги ҳаёти кўплаб жонли иллар орқали боғланган. Ўрта асрларда Европа, Осиё, Африка, Америка мамлакатларида кўплаб шаҳарлар ва давлатлар вужудга келиб, миллий тил, маданиятлар ва миллий менталитет тушунчалари шакллана бошлаган. Ўрта асрларнинг ижтимоий ва сиёсий тажрибаси замонавий парламентлар, демократик ва ҳуқуқий ташкилотларга асос бўлиб хизмат қилди. Ҳозирга қадар адабиёт, санъат, фалсафа, сиёсат, тарихий онгининг, тафаккурнинг ўрта асрларда яратилган юксак намуналари дунё маданияти ва маънавий ҳаёти ривожига илхом бермоқда. Европа шаҳарларида бунёд этилган роман, гот, араб, византия меъморчилик услубларида қурилган саройлар, ибодатхоналар, қаср ва қалъалар ўз даврлари руҳини намоён этади. Ўрта асрлар тарихи бизда фақат ўтмишга қизиқиш ўйғотибгина қолмасдан, бугунги кундаги муаммоларни ечишимизга ҳам ёрдам беради. Медиевистиканинг ушбу жиҳати уни фақат тарихий билимларнинг қизиқарли соҳасигина эмас, балки амалий аҳамияти ҳам катта эканлигидан далолат беради.

4 §. Ўрта асрларга оид манбалар (V-XV асрлар)

Биз тарихий манбалар деб, инсон фаолияти ва унинг таъсирида яратилган барча нарсалар – ашёлар, буюмлар, иншоотларни тушунамиз. Шунинг учун тарихий манбалар ранг-баранг ва чексиздир. Муаммо тарихчи олимлар томонидан уларни ўрганиб, таҳлил этиш, холисона баҳолаб, илмий адабиётлар, дарсликларга киритишидадир.

Манбалар таснифи

Ўрта асрлар тарихига оид манбалар, маълумотларни қайд этиш усулларига қараб, бешга турга бўлинади. Улар қуйидагилар.

1. Табиий-географик манбалар. Улар орқали атроф-муҳит, экологиянинг ўсимликлар ва инсон фаолияти таъсирига учраган ёки аниқ географик хусусиятларини ифодалайдиган жиҳатлари ўрганилади.

2. Этнографик манбалар. Улар қаторига бизга қадар сақланиб қолган анъанвий технологиялар, уй-жойлар, кийим-кечаклар, таомлар, идишлар ёки улар ҳақидаги ёзма маълумотлар киради. Фольклор, лингвистикага оид маълумотларни таҳлил этиш ҳам маълум аҳамиятига молик.

3. Моддий манбалар. Уларга асосан ўрта асрлардан сақланиб қолган саройлар, ибодатхоналар, қасрлар, қалъалар ёки уларнинг қолдиқлари киради. Бундан ташқари археологик қазинмалардан топилган буюмлар, меҳнат ва жанг қуроллари, транспорт воситалари, кийим-кечаклар, тақинчоклар, уй-рўзғор буюмлари ва ҳ.к.лар ҳам моддий манбалар ҳисобланади.

4. Бадий-тасвирий ашёлар сирасига ўз даврининг бадий асарлари, меъморчилик иншоотлари безаклари, расмлар, ҳайкаллар ва амалий санъат буюмлари киради.

5. Ёзма манбалар: йилномалар, солномалар, турли матнлар, ёзма ҳужжатлар, ҳисоботлар, ёзишмалар ва ҳ.к.лар.

Ўрта асрлар жамияти ҳақида бизга ушбу манбаларнинг барча турларидан фойдаланишгина тўла ва мукамал маълумот беради. Лекин медиовистлар учун бу манбалардан бир хилда тўла фойдаланиш мушкул, албатта. Шунинг учун илк ўрта асрларни ўрганишда моддий ашёлар муҳимроқ ҳисоблана, кейинги ўрта асрларни ўрганишда фольклор, ва этнографик манбаларнинг аҳамияти каттадир. Сабаби, авлоддан-авлодга ўтиб келган, этнографик маълумотлар инсонлар хотирасида қиёсан кейинги воқеаларни аниқроқ ва тўлароқ сақлайди. Ўрта асрларнинг барча даврлари учун асосий манба ёзма маълумотлардир. Қўлёзмаларни сақлаш шароитларининг яхшилана бориши, уларнинг сони, хилма-хиллиги, маълумотларни асрдан-асрга қўпайиб боришини кузатамиз.

Ўрта асрлар ёзма манбалари учта турга бўлинади:

1) **Қиссалар** – мавжуд ёки ҳаёлий ҳаёт энг майда жиҳатлари билан эркин усулда тасвирланган ёзма ашёлар;

2) **Ҳужжатлар** – маълум ижтимоий-ҳуқуқий ва ижтимоий-сиёсий воқеалар ёки уларнинг муҳим жиҳатлари махсус қондалар асосида битилган расмий қоғозлар;

3) **Қонунларга оид манбалар** ўз тури бўйича ҳуқуқшуносликка мансуб бўлса-да, улардан мазкур жамият тарихини ёритиш учун эмас, аксинча, қонун чиқарувчи ҳукмдорларнинг ижтимоий муносабатларни барқарорлаштириш, вазиятни тартибга солишга қаратилган ҳаракатларини тавсифлашда фойдаланилади.

Уйғониш даврида қиссалар, маълум даражада қонунлар доирасида, янги илмий адабиётлар тури сифатида шаклланиб, уларда аввалги назарий таҳлил орқали воқеалар моҳиятини ифодалаш, ўз ўрнини оддий

тавсифларга бўшагиб беради. Натижада, киссалар XV асрда ёзма манба туридан воқеа ва ходисаларни бадийий образлар орқали тавсифлаб берадиган бадийий адабиёт соҳасига айланади.

Асрлар ўтиб, биз қайд этган манбалар турлари яна ҳам майда соҳаларга бўлинади. Жумладан, киссаларнинг маълум йўналишида тарихий воқеалар ифодаланса; биографик киссаларда авлиё-анбиёлар ҳаёти ва мўъжизалари; эпистоляр ижод намуналарида эса ваъзлар ва ибратли ҳикматлар асосий ўрин тутган. Шў сабабдан киссалар маълум даврга қадар илмий ва бадийий соҳаларга бўлинган. Санаб ўтилган соҳалар яна ҳам майда туркумларга бўлиниши мумкин. Масалан, ўрта асрларда таржимаи ҳол ва солномалар, шажаралар маълум даврни ёки воқеани тасвирловчи тарихий асарлар, монографиялар яратилган. Ўрта асрлар тарихини ўрганишда йилномалар алоҳида ўрин тутати. Улар ўз хусусиятларига кўра, умумбашарий ва маҳаллий, насрий ёки шеърий, дунёвий ва диний туркумларга бўлинади. Қайд этилган манбаларнинг ҳар бирини, ўз навбатида, туркумчаларга бўлиш мумкин. Жумладан, дунёвий мазмундаги йилномаларни киролар аристократ-зодагонлар, шаҳарликларникига ажратиш мумкин. Сўнгги йилларда медиєвистикада ҳам манбалар таҳлилининг статистик услуби тобора кенг қўлланилмоқда. Хусусан, маълумотлар базасини яратиш, электрон матнлар, луғатлар, маълумотномаларни тайёрлаш бугунги кунда одатий ҳолга айланишидан ташқари, юқори малакали тарихчиларни тайёрлашнинг муҳим шарҳларидан бирига айланди.

5 §. V-XV асрлар тарихига оид манбалар

Илк ўрта асрларга (V-XI асрлар) оид манбалар. Ушбу даврнинг асосий хусусияти, антик дунё ва варварликдан янги, ер эгаллиги муносабатларига асосланган жамиятга ўтилишидир. Илк ўрта асрлар (V-XI асрлар) озми-кўпми ёзма манбаларда ҳам ўз аксини топган. Бу даврда давлат тузуми, ташкилотлари нисбатан содда кўринишда бўлган, мамлакатлар ва ҳатто бир мамлакатдаги вилоятлар орасида савдо ва иқтисодий муносабатлар суст ривожланган, Осиёдан ташқари барча китъаларда натурал хўжалик ҳукм сурган, саводхонлик даражаси паст бўлиб, маданиятда диннинг таъсири кучли бўлган.

Европанинг ғарбий ва жанубий ҳудудлари аҳолиси илк ўрта асрлардаги янги шароитларга тобора мослаша бораётган бўлса-да, уларнинг кўпчилиги Рим қонунлари бўйича яшаганлар. Византия императори Юстиниан I нинг фармони билан Рим қонунлари VI асрда тўлатилиб, тартибга келтирилади. Ўз даврининг таникли ҳуқуқшунослари Дикеста, Пандекталар II-VI асрлардаги Рим қонунларини изоҳ-иловалар билан тўлдириб, новеллалар – “Янги қонунлар”ни тўплашган, у кейинчалик “Юстиниан қонунлари” номини олади. Айни пайтда, ҳуқуқшунослик бўйича махсус қўлланма “Институция” ҳам ёзилади.

Буларнинг барчаси кейинчалик, XII асрдан “Юрис цивилис корпус” (“Фуқаролик қонунлари тўплами”) деб атала бошланади. Ушбу даврда черков қонунчилигининг энг муҳим ҳужжатларини ўз ичига олган “Юрис каноницис корпус” (“Каноник қонунлари тўплами”) яратилиб, унда черков масалаларидан ташқари, диндорларнинг кундалик ҳаётларига оид қўплаб муаммоларни ҳал этиш йўллари кўрсатилган.

Қадимги Рим қонунари, Юстиниан даврининг қонунчиликка оид асарлари, “Новеллалар”, шунингдек, “Фуқаролик қонунлари тўплами” VI аср тарихига оид қимматли ёзма манбалардир. Бу қонунлар кейинчалик Византияда бир неча бор қайта ишланиб, (жумладан, 726-йили “Эплог”, 886-912-й. – “Васийликлар”) тўпламлари илк ўрта асрлар қонуншунослигининг асоси бўлиб хизмат қилган. Ғарбий Европага XI-XII асрларда, яъни пул-товар муносабатининг юксалиши, қироллар ҳокимиятининг кучайиб боришига қадар, Юстиниан қонунлари деярли таниш бўлмаган. Унга қадар ҳуқуқшунослар Юстиниандан бир аср аввал император Феодосий II (438) даврида яратилган Рим қонунлари тўпамидан фойдаланиб келишган. Варварлик қиролликларида, унинг асосида, VI асрнинг бошларида романлашган аҳоли учун махсус Рим қонунлари битилган. Романлашган мамлакатлар ва ҳудудлар аҳолиси кейинчалик ҳам Рим қонунлари бўйича яшаган.

Илк ўрта асрлар ёзувчилари асарлари ўз даври маорифи ва маданияти тарихидан муҳим маълумотлар беради. Табиий, бу борада қўлёзмалар сифати, улардаги маълумотларга танқидий ёндашиш лозим. Сабаби, қўпгина антик муаллифлар асарлари бизгача айни илк ўрта асрлар Византия ва Ғарбий Европа тарихчилари томонидан кўчирилган нусхалар шаклида етиб келган. Илк ўрта асрлар бадиий адабиётига ҳам айни шу нуқтаи назардан ёндашиш маъқул, уларнинг асарлари тақлид тарзида ёзилган. Улардан сарой ҳаёти, ҳарбий, ижтимоий-сиёсий, баъзида ҳўжалик ҳаётига оид қўплаб маълумотларни олиш мумкин.

Халқ адабиётига ўз даврининг фольклори, қаҳрамонлик қиссалари ва қўшиқлари билан узвий боғлиқлик хусусиятлидир. Немисларнинг “Хильдебрант ҳақида қўшиқ”, инглизларнинг “Беовульф” қиссалари IX-X асрларда битилган нусхаларда, францияликларнинг “Роланд ҳақида қўшиқ”, исландларнинг қиссалари XI-XIII асрлардаги қўлёзмалар тарзида сақланган. Қандай бўлмасин, бу илк ўрта асрлар қиссалари жамиятнинг ранг-баранг жонли ҳаётини тасвирлаб, турли масалалар ечимини топишда қимматли, баъзида ягона манбалардир.

XI-XV асрлар тарихига оид манбалар. Янги даврнинг бошлангани ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти, шаҳарларнинг юксалиши, марказлашган давлатларнинг вужудга келиши, ер эгаллигига асосланган жамият ва маданият тараққиёти манбалар мазмунида ҳам намоён бўлади. Улар фақат сон жиҳатидан юксалибгина қолмасдан, турлари кўпайиб, мураккаблашиб боради. Ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви,

пул-товар муносабатларининг тараққиёти, шартнома ва олди-сотди ишларини ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш, бошқарув маъмуриятини такомиллаштириш, унинг ваколатларини кенгайтириш эҳтиёжлари расмий иш юритиш ва уни ҳужжатлаштиришга ҳам Ўз таъсирини Ўтказади.

Дипломатик муносабатларга оид ҳужжатлар кўпайиб, расмий ва хусусий турларга бўлинади. Расмий ҳужжатлар сирасига императорлар, кирооллар, зодагонлар, эркин шаҳар коммуналари ва сеньориялар, шунингдек диний бошқармалар бошлиқлари – Рим папалари, патриархлар ва епископлар ёрлиқлари ва ҳужжатлари киради. Мухрланган ёрлиқлар айрим ҳолларда ҳужжатнинг номига айланган. Жумладан, Византияда императорлар тақдимлари олтин муҳрли ёрлиқлар тарзида бўлиб, хрисовул (олтин муҳрли сўз) номини олган. Папа девонида кўрғошин муҳр – булла ишлатилгани сабабли, “апостоллик мурожаатлари” буллалар номини олган.

Хусусий ҳужжатларни императорлар, кирооллар ёки папалар инъом этган мақомга эга бўлиб, ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган нотариуслар тузган. Улар ҳар бир ҳужжатни махсус битилган намуна бўйича, катъий тартибда тайёрлаганлар. Ўзаро келишилган шартлар бузилганда жабрланган томон судга расмий ҳужжат сифатида кўриб чиқиши учун нотариус томондан тасдиқланган ҳужжатни топширган. Мол-мулкнинг олди-сотдиси, қарз мажбуриятлари, ижарага бериш, юкларни манзилга элтиш бўйича шартномалар, кемалар ижараси, тижорат ишлари бўйича келишувлар, савдо гильдияларини тузиш, мерос васиятлари, инъом, қулга эркинлик бериш ҳужжатлари ва ҳ.к.лар нотариал тасдиқланган. Бизга бу ҳужжатлар, кўчирма нусха ёинки қисқача қайдномалар шаклида ёки шаҳар архивларига топширилган нусхалар сифатида етиб келган. Бу турдаги ҳужжатлар айниқса, Италия архивларида кўплаб сақланиб қолган. Ўрта Ер денгизи ҳавзасидаги мамлакатларда нотариуслар институти XII-XV асрларда шаклланган ва кенг тарқалган.

Ўрта асрларнинг эпистоляр (ёзма) мероси ҳам юз минглаб, турли хил ва мазмундаги расмий, дипломатик ёзишмалар ва мактублардан тортиб, бадий мазмундаги ёзишмаларгача бўлиб, улар ҳам маълум қийматга эгадир.

Адабиётга оид манбалар – рицарлар жангномалари, трубадур ва вагантлар шеърлари, халқ қўшиқлари ва қиссалардан иборат бўлиб, улар ҳам ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

III БОБ. ЕВРОПА АНТИК ДУНЁ ВА ЎРТА АСРЛАР ЧЕГАРАСИДА

Европа ер эгаллиги жамияти антик қулчилик тизимининг -герман, кельт, славян ва бошқа варварларнинг уруғ-қабилачилик тузумлари тўқнашуви ҳамда ўзаро таъсири шароитида вужудга келади.

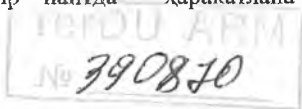
6 §. Халқларнинг буюк кўчишлари

Кўчишлар сабаблари. Герман қабилаларининг кўчишларини шарқий герман қабилалари бошлаб, бу борада готларнинг силжишлари диққатга сазовор. Дастлаб готлар Болтиқ денгизининг жанубий соҳилларида яшаган. Кейинчалик уларнинг бир қисми Скандинавияга кўчиб ўтади. Милодий аср бошларида эса готлар Висла дарёси бўйларига келиб ўрнашади. Улар II-III асрларда жанубий-шарққа силжийди. Готлар III асрнинг биринчи ярмида Шимолий Қора денгиз бўйларига келиб, Дунай ва Днепр дарёлари қуйи оқимида жойлашади. Днепрдан ғарбда яшаган “Ўрмон аҳолиси” ғарбий готлар – вестготлар, Днепр бўйи даштларида ва улардан шарқий томонда жойлашган қабилалар остготлар номини олади. Қора денгиз соҳилларида готлардан ташқари гепид, герул, тайфал каби герман қабилалари ҳам яшаган. Готлар кейинчалик маҳаллий славян, скиф-сармат қабилалари билан аралаша боради.

Рим империясига чегара ҳудудларда жойлашган готлар Болқон ярим оролидаги ҳудудларга ҳужумлар уюштириб, уларни талон-тароҳ қилиб турганлар. Готларнинг 250-251 йиллардаги ҳужумлари пайтида Фракия ва Македониялар харобага айлантирилиб, император Деций варварлар билан жангда ҳалок бўлади. Император Клавдий 269 йилда шимолий қўшниларига зарба бериб, готларнинг бир қисмини Рим қўшинида ёлланма ҳарбий хизматга қабул қилган, қолганлари Римни ҳимоялаш мақсадида чегара вилоятларида федератлар (иттифоқчилар) сифатида жойлаштирилади. Бу тadbир кейинги юз йилга Дунайбўйи чегара вилоятларида нисбатан осойишталикки таъминлайди. Римликлар III асрнинг иккинчи ярми ва IV асрда империянинг ғарбий қисмида франклар, алеманлар, бургундлар ҳужумларига қарши кураш олиб боради.

Европа тарихига IV-VI асрлар “Халқларнинг буюк кўчишлари даври” номи билан кирган, сабаби миграция жараёнлари айни шу асрларда кенг тус олиб, бутун қитъанинг этник, маданий ва сиёсий қиёфасини ўзгартириб юборади. Ушбу давр антик маданиятининг инқирози ва янги ер эгаллигига асосланган жамиятнинг вужудга келиши даври бўлади.

Варварларнинг экспанцияга мойиллиги уларни улкан ҳудудларни истило қилишларига, герман қабилалари орасидаги мулкий ва ижтимоий тенгсизликнинг кучайишига туртки беради. Шарқдан кўчманчи қабилалар таъйиқи ҳам жараёнга ўз таъсирини ўтказди. Лекин турли қабилалардан таниқил топган омманинг улкан оқими бир пайтда ҳаракатлана

бошлашнинг асосий сабаби иқлимдаги кескин ўзгаришлар бўлган. Европада ҳавонинг совуши II асрдан бошланиб, V асрга келганда курғоқчил тупроқларни янада қуриши, сернам тупроқлар эса ботқоқларга айланиши кузатилади. Бу жараёнлар Евроосиё даштларидаги кўчманчи халқларнинг ҳўжалик ҳаётига, шунингдек Европанинг шимолидаги ўтроқ аҳолисига бир хил салбий таъсир кўрсатиб, уларнинг жанубий кенгликлардаги яшаш учун қулай жойларга силжишига олиб келади.

Қитъанинг кўпгина варвар қабилалари учун иқлимнинг совуши, улардаги уруғ-қабилачилик тузумининг инқирози билан бир пайтда рўй беради. Ишлаб чиқаришнинг экстенсив юксалиши, унга мос равишда аҳолининг кўпайши, милодий аср бошларида қитъанинг ўрмон, қисман дашт худудларида Ўрта Ер денгизи агрофларидаги худудларга нисбатан табиий захираларнинг чеklangанлиги ҳам кўчишларнинг асосий омиллари бўлади. Миграция жараёни асосий сабаблари қаторида ташқи сиёсий омил – Рим империясининг заифлашгани туфайли қаршилиқ кўрсатишга ожизлиги ҳам бўлган. Оқибатда, анжик дунё ўзининг кучайган кўшнилари ҳужумларига дош бера олмади. IV-V асрлардаги буюк кўчишларда германлар, турклар, кейинроқ славян, фин-угор қабилалари етакчи ўрин тутган.

Хунлар босқини. Адрианополи жанги. Остготларнинг Эрманарих бошчилигидаги қабилалари 375 йили шарқдан силжишни бошлаб, Баламбер етакчилигидаги хунлар зарбасига учрайди. Кўчманчи хунлар кўшинига қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилган Эрманарих, жонига қасд қилганидан сўнг, остготлар хунларга таслим бўлиб, уларнинг ғарбга юришларида иштирок этадилар.

Хунлар ҳужуми хавфи остида қолган вестготлар, Римдан Фракия ва Мезияга кўчиб ўтиб жойлашишга руҳсат сўрайдилар. Император Валент розилиги билан 376 йили улар Дунай дарёсининг жанубий соҳилига ўтадилар. Рим вестготларни чегара худудларни мудофаа қилиши эвазига озик-овқат билан таъминлайдиган бўлади. Лекин Римнинг вилоятлардаги маҳаллий амалдорлари суинстеъмолликлари, тамагириклари туфайли озиксиз қолган вестготлар исён кўтаради. Уларнинг лашкари 378 йил 9 августда Адрианополи жангида Рим кўшинини енгади. Император Валент қўлга олиниб, гулҳанга ташланади. Готлар Болконнинг катта қисмини талаб, Константинополь бўсағаларига чиқади. Рим саркардаси, бўлажак император Феодосий готларни катта қийинчиликлар билан тинчлантиради. Шартнома тузилиб, унга биноан Болкон ярим ороли готларга инъом этилиб, варварлар унда федератлар сифатида жойлашадилар. Император Феодосийнинг (379-395) вафотидан сўнг, 395 йили вестготлар қирол Аларих бошчилигида яна кўзғолон кўтариб, Константинополга юриш бошлайдилар. Маълумки, ўша йили империя бўлиниб, Шаркий Рим императорига айланган Аркадий Аларихни катта тўлов эвазига укаси Гонорий тахтда бўлган Ғарбий Римга йўллашга эришади.

Вестготлар Италияда. Аларих лашкари 401 йили Шимолий Италияга бостириб киради, лекин Рим кўшини, вандаллардан чиккан саркарда Стилихон бошчилигида уларни Иллирияга суриб чикаради. Айни пайтда, Ғарбий Рим империясига Паннония (Марказий Европа)дан хуннлар тазйиқига учраган свев, алан, вандал қабилалари хужуми бошланади. Улар остготлар етакчиси Радагайс бошчилигида 405-406 йиллари Флоренцияни қамал қиладилар. Лекин Стилихон уларнинг кўшинини ҳам енгиб, варварларнинг катта қисмини қулликка олади. Шундан сўнг 407-409 йиллари аланлар, свевлар ва вандаллар Галлияга хужум бошлаб, уни беаёв талайдилар. Бу қабилалар 409-411 йиллари Испанияни эгаллайдилар.

Стилихон варварларнинг империя жанубий вилоятларига хужумларини бартараф этиш учун Британия ва Шимолий Галлиядаги Рим легионларини чақириб олади. Айни пайтдан, варварлар хужумлари оқибатида Италиянинг мудофаа қудрати ҳам заифлаша боради. Стилихон унинг варварларга ён босишларидан норози Рим сенаторларининг фитнаси сабабли ҳалок бўлади. Вестготларнинг кейинги хужуми пайтида император Гонорий Равеннада яширинади, варварлар эса Римни қамал қилади. Шахарга озик-овқат олиб кириш тўхтайдди. Аларих унга Римдаги барча бойликларни ва варварлардан олинган қулларни беришини талаб қиладилар. Ушбу дастлабки талаблар бажарилгач, Аларих император билан янги музокараларда ундан вестготлар кўчиб келиб жойлашишлари учун Далмация, Норик ва Венецияни беришни талаб қилиб, рад жавобини олгач, 409-йили Римни яна қамал қилади. Шахарда очарчилик бошланиб, оқибатда, вестготларга дарвозалар очиб берилади. Аларих кўшинлари 410-йилнинг 24 августида Римга кириши билан талончилик бошланади.

“Бокий шаҳар”нинг қулаши замондошлар руҳига салбий таъсир кўрсатиб, аҳоли орасида “охир замон” яқинлашаётгани ҳақидаги миш-мишлар тарқалади. Ушбу фикрга қарши чикқан таниқли христиан файласуфи ва “черковнинг ғоявий оталари”дан бири шимолий африкалик епископ Аврелий Августин (354-430-йй.) “Илоҳий шаҳар ҳақида” номли асарини ёзади. Унда Августин Римнинг қулашидан азият чеккани, шаҳарнинг эса тикланишига умид билдирган. У дунёвий, ўтқинчи нарсаларга интилган инсонлар гуноҳлари ва маъжусийлар гуфайли ҳалокатга учратган давлат ўрнида “Ҳақиқий Рим”, “Илоҳий давлат”, “Умрбокий ва умрбодий” мамлакат вужудга келишини башорат қилган. Августиннинг фикрича, давлатнинг янгилиниши, фақат у бўйсунуши лозим бўлган, христиан черкови хомийлиги остида амалга оширилиши мумкин. Епископ варварларни коралар экан, қулчиликни саклаб қолишга, лекин уларни маънавий жиҳатдан озод этишга чақиради.

Аларих Римдан олган катта ўлжалари билан дастлаб Сицилияга, сўнг Африкага ўтиш мақсадида Жанубий Италияга йўл олади. Аммо унинг

қўшинлари юкланган кемаларнинг ҳалоқатга учраши ва Аларихнинг ўлими боис бу режа амалга оширилмай қолади.

Варварлар истилоларининг давом этиши. Аларихнинг вориси Атаульф вестготларни шимолга – Галлияга бошлаб, унинг жанубий-ғарбини эгаллашга муваффақ бўлади. Кўп ўтмай вестготлар ҳукмронлиги Пиреней ярим оролида ҳам ўрнатилади. Улардан аввалроқ Испанияга келган алан ва вандал қабилалари эса Гейзерих бошчилигида 429-йили Шимолий Африкага ўтиб, ундаги Рим мулкларини эгаллайдилар. Вандаллар Ўрта Ер денгизи орқали Италияга 455-йили ҳужум бошлаб, Римни талаб вайрон қиладилар. “Вандализм” тушунчаси тарихга ушбу воқеадан сўнг кириб маънисиз шафқатсизликка -моддий маданият ёдгорликларини вайрон этишга нисбатан қўлланила бошланади.

Германиянинг шимолий вилоятлари, Югландия ярим оролида яшаган англ, сакс, ва ют қабилаларнинг Британия оролига қўчишлари V асрнинг ўрталарида бошланади. Истилочилар Британияни туб аҳолисини ҳисобга олмаганда, ҳеч қаерда Рим вилоятлари аҳолисининг қаршилигига учрамайдилар. Бу империянинг заифлиги ва маҳаллий мазлум аҳолининг варварларга истилочилар эмас, балки қўлчиликдан озод қилинш воситаси сифатида қараши билан изоҳланади. Вестготлар йўлбошчилари Галлия ва Испанияни истило қилишда бу ҳудудларни қамраб олган багаутлар кўзғолонидан фойдаланади. Худди шу сингари вандаллар Шимолий Африкада Рим ҳукмронлигидан норози аҳолининг қўмагидан фойдаланади. Тарихчи Сальвианнинг ёзишича, римликларнинг бирдан-бир хохиши, қайтадан Рим қонуллари ҳукмига тушиб қолмаслик бўлган. Римдаги мазлум аҳолининг асосий орзуси – варварлар билан тинч-тоғув яшаш эди. Ҳатто, энг ёввойи ва шафқатсиз варварлар – хуннлар ҳукмида яшаган аҳоли ҳам Рим империяси ҳукмронлиги даврини даҳшат билан эслар эди. Шарқий Рим элчиси хуннлар ҳукмдори Аларих саройида бир юнонни кўрганини, у империяда эмас, варварлар билан яшашни маъқул топганини эслаб ёзди. Галл шоири Сидоний Апполонарий ўз юртида жойлашган варварларнинг маданияти пастлиги ва қиёфасининг ёввойилигидан ранжиши билан бир қаторда, ўзига нисбатан уларнинг ҳурмат билан муносабати ва очиқ қўнғиллилигини эътироф этади.

Хуннлар Европада. Каталаун жанги. Хуннлар Шарқий Римдан сўнг, V асрнинг ўрталарида Ғарбий Римга таҳдид эта бошлайди. Айни пайтда, Паннонияда (ҳозирги Венгрия) жойлашган хуннлар Атилла (434-453-ий.) бошчилигида атрофдаги ҳудудларга ҳужумга ўтадилар. Урушларда асирга олинганлар Атилла ва унинг аёнлари қулларига айлантирилади. Хуннлар дастлабки даврларда чорвачилик билан шуғулланишни давом этади. Дехқончилик билан машғул маҳаллий аҳолидан, жумладан, славянлардан солиҳ ва тўловларни хуннлар маҳсулот билан олишган. Хуннлар иттифокига англлар, аланлар, остготлар, геруллар ва бошқа қабилалар кирган. Европада “худонинг балоси” номини олган

Атилланинг юришлари китъага улкан вайронагарчиликлар, аҳолига киргинлар келтиради. Бу босқинлар ҳақидаги хотиралар Еропада асрлар оша сақланган.

Византия тарихчиси Йордан (VI аср ўрталари) Атиллани кўрган гувоҳ маълумотларидан унинг қиёфасини куйидагича ифодалайди: *“Атилла турли мамлакатлар ва халқларни даҳшатга солиш учун дунёга келган эди. Виқор билан қадам ташлар, танаси ҳаракатлари билан ўз қудратини намоён этарди. Урушлар, жангу жадалларга жаҳд билан киришсада, заруриятсиз куч ишлатмас, ақл билан иш юритар эди. Бўйи паст, кенг язғинли, юмалоқ бошидаги кичик кўзлари, оқ оралаган сиёрак соқоли, пучуқ бурни... унинг хусусиятларини мужассамлаган. Аслида у муғомбир бўлса-да, уруш бошлашидан аввал ўзини содда қилиб кўрсатарди. Ҳаётидаги ҳал қилувчи (Каталаун) жанги бошланishi олдидан Атилла кўшинига қилган мурожаятини “жангда ким ўз жонини ўйласа, уни дарҳол ўзим гўрга тикаман” деб яқунлаган эди.*

Хуннлар ғарбга юришлари давомида Галлияни таладилар. Рим саркардаси Аэцийнинг вестготлар, бургундлар, франклар ҳамкорлигидаги легионларига қарши жанги Каталаунда 451-йили бўлиб ўтди. Хуннларни жангда ўзлари бўйсундирган герман қабилалари қўллашди. Тарихда “халқлар жанги” деб номланган бу жангда хуннлар катта талофотга учрайдилар. Шунга қарамасдан, Паннонияга қайтиш давомида хуннлар Трир шаҳрини талайдилар. Лекин орадан бир йил ўтиб, Атилла кўшини яна Италиянинг шимолига бостириб киради. Атилланинг вафоти(453)дан сўнг, катта ҳудудларни эгаллаган хуннлар иттифоқи парчаланиб кетади. Кўчманчиларнинг бир қисми Шарққа силжиса, бошқалари, хуннлар иттифоқига кирган герман ва славян қабилалари билан Марказий Европада ўтроқлашади.

Ғарбий Рим империясининг кулаши. Рим империясининг ғарбий ҳудудларида варвар кироликларининг вужудга келиши жараёни давом этади. Бургундлар Савойяда (Франциянинг жануби) 443-йилдан Римнинг иттифоқчилари сифатида жойлашиб, 457 йили Галлиянинг жануби-шарқи ва Луон шаҳрини эгаллайдилар. Манбаларда ёзилишича, бу ҳудуд аҳолиси империянинг оғир солиқларидан қутулиш мақсадида бургундларни ўзи чақиради. Ғарбий Рим империяси герман қабилалари томонидан деярлик тўлиқ босиб олинган, император ҳокимияти эса гўёки анъана тарзида номинатагина сақланган эди. Ниҳоят, 476-йили сўнгги Рим императори 15 ёшида Ромул Августул Римдаги ёлланма кўшин саркардаси Одоакр томонидан тахтдан туширилади. Аммо замондошлар бу воқеани империянинг кулаши деб ҳисоблашган, чунки, Одоакрнинг императорлик амалларини Константинополга юбориши Шарқий Рим императори ҳокимияти бутун “Рим дунёси”га ўтганлигини англатган.

Одоакрнинг Италиядаги ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. Хуннлар иттифоқига кирган Паннониядаги остготлар 498 йили очарчилик сабабли,

янги ерларни излаб Италияга йўл оладилар. Остготлар йўлбошчиси Теодорих Рим зодагонлари ва рухонийларининг Одоакрдан норозиликдидан фойдаланиб, Италияни эгаллайди. Остготлар давлати қироли Равенна шаҳрини пойтахт қилади.

Шу тариха V аср охирига келиб, варвар қабилалари, ўзларининг мустақил Вестгот, Остгот, Бургунд, Вандал каби кироликларини тузадилар.

Варварлар истилолари кўплаб аҳолининг қирилиши, талончиликлар, моддий ва маънавий бойликларнинг йўқотилишига олиб келади. Кўплаб шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилиб, хувиллаб қолади. Ушбу жараёнларнинг ижобий томони шу эдики, унинг давомида кулчиликка асосланган муносабатлар яқун топади. Варварларнинг уруғ-қабилачилик муносабатларининг инкирозни бошдан кечириётган кулчилик тузуми билан қоришиб кетиши натижасида Европанинг ғарбида ер эгалигига асосланган жамият вужудга келди.

Ер эгалиги жамияти генезиси. Феодал жамиятининг қарор топиши узок давом этган мураккаб жараёндир. Ер эгалиги муносабатлари шаклланиши учун шароит сўниги антик ва илк варварлар жамиятлари даврида етилади. Ўрта асрлар жамиятининг кейинги тараққиёти Европада айнан, аввалги жамиятларнинг ўзаро таъсири тарзида давом этади. Бунда сўз ҳар икки жамият олдфеодал элементларининг қўшилиши ҳақида эмас, балки ўзаро таъсири, уларнинг синтези ҳақида кетмоқда. Бу жараён сифат жиҳатдан янги муносабатлар ва янги жамиятни туғдиради. Синтез жараёнига ижтимоий тараққиётнинг паст даражасида бўлганлари боис фақат хуннлар ва Шимолий Африкада яшаган барбарлар тортилмаганлар. Ўзаро муносабатларда мувозанат бўлган ҳудудларда синтез айниқса тез рўй берган. Бунга мисол тариқасида Галлиянинг шимоли-шарқида олдфеодал даври уруғ-қабилачилик ёки кулчилик муносабатлари асоратлари кам бўлгани туфайли, феодал тартиблари вужудга келишининг жуда тез, VIII-IX асрларлаёқ, юз берганини кўрсатиш мумкин. Ўзаро алоқага кирувчи томонлардан бирининг устулиги мавжуд бўлган ҳудудларда эса, аксинча феодаллашув жараёни секин борган.

Варвар қўшини халқ лашкари шаклида бўлиб, унга Рим аҳолиси жалб қилинмаган. Аммо айрим соҳаларда, хусусан солиқларга тортилиш борасида эркин германларнинг римликларга тенглашиши нисбатан тез кечган. Уруғ-қабилачилик асносида вужудга келган варвар давлатлари Рим жамияти ижтимоий тизимига мослашиб кетади.

Герман зодагонлари Рим аристократлари билан қариндошлик муносабатларига киришиб, уларнинг турмуш тарзини ўзлаштиради.

Ушбу жараёнлар аста-секин жамиятнинг қўйи қатламларида ҳам бошланади. Герман жамоалари аъзоларининг қарам римликлар билан тенглашишлари учун варварлар ҳуқуқ ва мажбуриятларидан бутунлай маҳрум бўлишлари лозим эди. Бунинг учун герман жамоалари аъзолари

жангчиликдан, юзлик йиғинлари иштирокидан, колаверса ўз еридан ажралимоғи лозим бўлган. Жарёнга тўсқинлик қиладиган омиллар каторида: Рим аҳолисининг германларга нисбатан салбий муносабати, германларнинг ўз урф-одатларини муқаддас деб билишлари, ерга хусусий мулкчиликнинг нисбатан секин юзага келиши ва ҳ.к.лар бўлган. Герман қабилларида римликлар таъсирида эркин ер эгаллиги – аллодга ўтиш бошланади. Ерни ишлатишдаги чеклашлар камайиб, ер эгасининг мерос қолдириш ҳуқуқи эса кенгайиб боради. Асрлар ўтиб, юқорида келтирилган омиллар герман жамоачиларини зодагонлардан ер олиб иштирдиган қарам ижарачи деҳқонларга айланишини таъминлайди.

IV БОБ. ФРАНК ҚИРОЛЛИГИ

7 §. Франк қироллиги Меровинглар даврида

Давлатнинг ташкил топиши. Франк қабилалари III-IV асрларда Рейн дарёсининг қуйи оқимида яшаган. Худуд Римга тобе бўлсада, алоҳида қишлоқларда яшаган франклар романлашиш жараёнига тортилмаган. Франкларда уруғ-қабилачилик муносабатлари, йирик патриархал оилалар сақланиб қолган. Маас дарёсининг шарқида, Рейн воҳасида рипуар франклари (соҳиликлар) яшаган, Рейннинг қуйи оқимида сали қабилалари (денгиз бўйи франклари) жойлашган. Улар IV асрнинг иккинчи ярми – V аср давомида Шимолий Галлияни (Луара дарёсига қадар) истило қилган. Франк қабилалари итифоқига V аср охиридан меровея уруғидан бўлган Хлодвиг (481-511-йй.) бошчилик қилган. Ҳокимият учун курашда Хлодвиг дастлаб ўз рақибларини, сўнг қариндошларини ҳам қириб юборади. У 486 йили Римнинг Галлиядаги сўнгги ноиб Сиагрий қўшинини енгиб, Суассон шаҳрини эгаллайди. Кейинчалик бургундлар ва алеманнлар бўйсундирилиб, тўловга тортилдилар. Хлодвиг Пуатье жангида вестготларни мағлуб этиб, Аквитанияни ҳам эгаллайди. Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш, рим-галл зодагонлари ва руҳонийларнинг қўллашига эришиш мақсадида Хлодвиг дружинаси жангчилари билан христиан-католик динини қабул қилади. Кейинчалик бошқа франклар ҳам христиан динига ўта бошлайдилар.

“Франклар тарихи” асари муаллифи епископ Григорий Турский (594-ййили вафот этган) Хлодвигнинг католик динини қабул қилишини олқишлар экан, бу тадбир унинг ғалабалари асосий омили эканини таъкидлайди. Айни пайтда муаллиф Хлодигни маккор ва шафқатсизлигини яширмайди. У Хлодвигнинг рипуарлар ҳукмдорларининг ўғлига, отаси ўлса ўрнини эгаллаши тарафдори эканлигини билдириши, режа амалга ошганидан сўнг сўзидан қайтиб, падарқушни қатл эттириб, рипуарларни ўз ҳукмига олганини ёзади. Аммо Хлодвигнинг бу ишини ҳам Турский “Қиролнинг душманлари кўплиги, давлат сарҳадларини кенгайтириш учун қилгани, Худо ҳузурида виждонан тўғри ҳамда унга ёқадиган ишларни амалга ошираётгани” учун оқлайди.

Аммо Хлодвиг даврида франклар ҳали цивилизация таъсири етарли бўлмаган варвар қабилаларидан бўлган. Франкларнинг ташқи кийёфаси, феъл-атвори Галлия аҳолисини дахшатга солган. Франклар христианликни қабул қилсалар ҳам, узок вақт давомида ўзларининг қабилавий динларини, удум-маросимларини унутмадилар. Тарихчи Прокопий франклар ҳақида: “бу варварлар ўзига хос христианлардирлар. Улар ўзларининг илгариги динларидан қўп нарсани сақлаб қолганлар, одамларни қурбонлик қилиш, афсунгарлик, фолбинликка тез-тез мурожаат этиш, черков таъқиқларига қарамасдан, франк қиролларида кўпхотинлик ҳам оддий ҳол”-деб ёзади.

Улар ўзларининг сеvimли куруллари: қилич, найза, чангаклари, бир ёки кўп тигли жанг болталаридан мохирона фойдаланганлар. Франклар ўзаро можароларни хал этишда ҳам курулларидан фойдаланишган. Зеро, франкларда қонли қасос, хун олиш удуми узок сақланиб қолган. Франк учун энг оғир ҳақорат уни кўрқоқликда айблаш бўлган. “Сали ҳақиқати”да ёзилишича, эркин франкни асоссиз айблаш, жангда қалқонни ташлашга тенглантирилган.

Франк киролиги Хлодвиг даврида ҳам ўзининг қабилалар конфедерацияси курунишини йўқотмаган. Дастлабки кироулар, энг аввало, ҳарбий йўлбошчилар бўлганлар. Франклар Галлиядаги шахар ва кишлоқларни талаганлар. Ўлжага олинган мол-мулклар, асирга олинган колонлар ва кулар тақсимланган.

Кироуликнинг юксалиши. Хлодвигнинг вафотидан сўнг унинг ўғиллари ўзларига бўлиб берилган худудларни мустақил бошқаришга интилганлар. Меровинглар сулоласининг кейинги кироулари даврида ер-мулклар тез-тез қайта тақсимланиб турган. Франк кироулари кўшни қабилалар устига юришлар уюштириб, худудларини кенгайтирганлар. Бургундлар (534-йили) ва Прованс (536-йили) бўйсундирилгандан сўнг, кўшни герман қабилалари: баварлар ва тюринглар герцоглари франклар ҳокимиятни тан олиб, уларга тўлов беришга мажбур этилади. Кейинги босқичда франклар Рейн ва Майнц дарёлари ҳавзасини эгаллаганларидан кейин, худуд Франкония номини олади. Шарққа истилолар давом эттирилиб, сакслар, полаб славянларига қарши урушлар бошланади. Айни пайтда, франклар кўчманчи аварлар ҳужумларини қайтаришга эришадилар. Остгот кироулигининг Юстинианга қарши урушидан фойдаланиб, Прованс босиб олинади. VI аср ўрталарига келиб, Франклар давлати Рим империяси худудларида тузилган энг йирик варвар кироулигига айланади. Аммо кироуликка кирган вилоятларнинг ижтимоий-иқтисодий хилма-хиллиги давлатнинг парчаланишига олиб келади. Франклар давлати турли қисмларга бўлиниб, улардан энг йириклари Нейстрия, Бургундия ва Австразиялар бўлган.

Меровинглар сулоласи тарихида (486-750-йй.) яқин қариндошлар орасида ҳам ўзаро можаролар, қонли фитналар оддий ҳол бўлган. Хлодвигнинг вориси Хлотарь ўгли кўтарган исённи бартараф этганидан сўнг унинг рафикаси ва фарзандлари, ўз набираларини гулханга ташлашга буурган. Хлодвигнинг набиралари Нейстрия ҳокими Хильперик ва Австразия ҳокими Сигибертлар, уларнинг рафикалари Фредегонда ҳамда Брунгильдалар орасида ўзаро можаролар шафқатсиз ва қонли кечган. Тарихчи Г.Турскийнинг ёзишича, дастлаб Хильперикнинг қанизаги бўлган Фредегонда маккорлик ва фитналар орқали унинг хотинлари, фарзандларини йўқотиб, кироулича бўлиб олади. Шундан сўнг курашга Хильперикнинг укаси Сигибертнинг рафикаси Брунгильда кўшилади. У сингисининг ўлимига сабабчи бўлган Хильперикдан ўч олиш ниятида

бўлган. Ўзаро кураш Сигибертнинг ҳам ўлимига олиб келади. Шундан кейин ҳам қироличалар орасидаги душманлик давом этади. Фредегонданинг фитналари Хильперикни ҳам ўлимига сабаб бўлади. Австразия зодагонларига қарши кураш бошлаган қиролича тахтдан туширилади. Зодагонлар ҳокимиятни Фредегонданинг ўғли Нейстрия қироли Хлотарь Пга беришади. Қироличани сулола хонадонидан ўн кишининг ўлимида айблашиб, отнинг думига боғлаб тилка-пора қилишади.

Давлат бошқаруви. Давлат бошқаруви тартибларини Франклар Рим империясидан қабул қилганлар. Улар солиқ тизимини сақлаб, маҳаллий рим-галлардан солиқларни ундиришни давом этадилар. Лекин франкларни ҳам солиққа тортишга ҳаракат дастлаб исёнлар, кўзғолонларга сабаб бўлиб, улар шафқатсизлик билан бостирилган. Давлат бошқаруви тажрибасига эга бўлмаган Франк қироллари римлик амалдорларни ўз хизматига олганлар. Шаҳарларни VI асрда қирол тайинлаган амалдорлар бошқарган.

Қироллар вилоятлар ҳокимлигига ўз яқинлари, қабила бошлиқларидан **графлар** тайинлашган. Улар қонунларни бажарилиши, суд қарорлари ижросини, солиқлар тўланишини, эркин франкларни халқ лашкарига тўпланишини таъминлаганлар. Франкларда халқ йиғинлари – **маллюслар** сақланиб, улар дастлаб очик майдонларда, кейинчалик биноларда ўтказилган. Йиллар ўтиб, маллюслар ҳам графлар ҳукмига берилади. Германиянинг айрим қабилалари удум-одатлари ёзилиб, “Ҳақиқатлар” номи билан қонунлар тўпламига айлантирилади. Франкларда аҳоли қаёғини тартиблаштириш ва суд соҳаларидаги одатларини тўплаб, қирол Хлодвигга маъқулларини “Сали ҳақиқати” деб атайдилар. Мамлакат шимолида “одатларга асосланган” қонунлар етакчи бўлса, жанубдаги рим-галл аҳолисида Рим қонунлари қўлланилган.

Галлиянинг шимолида суд ишлари одат бўйича бўлиб, жиноятчи давлат олдида эмас, жабрланувчи ва унинг қариндошлари олдида жавоб берган. Аммо эндиликда, вергельд (жарима, хун)нинг бир қисми қирол ҳисобига ўтказилган. Жабрланувчининг қайси тоифага мансублигига қараб, жариманинг миқдори белгиланган.

Суд давомида айбланувчи айбига иқрор бўлиши учун анъанавий усуллар қўлланилган. Хусусан, ордалиялар–“илохий суд” тарзида айбдорни қайноқ сув ёки қиздирилган темир билан синовдан ўтказиб, жароҳатнинг кўринишига қараб гуноҳқор ёки гуноҳсизлиги ҳақида қарор чиқарганлар. Варварлар адолатни ўрнатиш учун жараёнга Худонинг аралашуви ғоясига, шунингдек, синовдан ўтаётган кишини “Худо олдидаги гуноҳи” бўлмаса чидашлигига ишонганлар.

Қирол ҳокимияти VI аср давомида халқдан тобора йироклашиб, кўп ҳолларда, ўзини унга қарши кўя бошлайди.

Ижтимоий тузум. Франклар Галлияни истило қилганларида император хонадонига тегишли ёки бўш ётган ерларга жойлашиб, рим-

галликлар ер-мулкларига тегмаганлар. Франклар Галлиянинг шимоли-шарқи, Марна ва Сена дарёларига қадар худудларини эгаллайдилар. Франклар қишлоқлари дарёлар оралиғидаги воҳала ҳам вужудга келса-да, улар маҳаллий галларга нисбатан озчиликни ташкил этганлар. Қироллик Германия ерларини истило қилганида Галлияга ҳам варварларнинг кўчиб келиб жойлашиши кучаяди. Франкларнинг маҳаллий рим-галл аҳолиси билан аралашуви жуда секин боради. Қиролликнинг шимолида жойлашган франкларнинг романлашуви, Италия, Испания ва Жанубий Галлиядаги сингари тез содир бўлмаган. Оқибатда истилодан бир неча аср ўтиб ҳам Галлиянинг шимолидаги аҳоли франк тилларида сўзлашган. Француз тили роман тили асосида шакланган бўлса-да, ушбу худудда у франклар таъсирида вужудга келган.

Германиянинг ички вилоятларида романлашув янада суст бориб, жамоа тартибларининг инкйрози Галлия франкларидагига нисбатан ҳам секин рўй берган. Галлияда варварларнинг галл-римликлар билан алоқалари ва аралашуви, Рим тартибларини истилочилар ижтимоий тузумига таъсирини кучайтиради. Франкларда хусусий мулкчиликнинг юксалиши, уларнинг Рим қонунларини ўзлаштиришлари учун шароит яратади.

Рим аҳолиси – галлар. Франк қироллигида VI-VII асрларда ўзига хос ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шакланган. Рим-галликлар таркиби анча мураккаб бўлган. Жумладан, Бургундия, Аквитания ва Нейстрия аҳолиси орасида йирик дунёвий ва диний мулкдорлар, майда озод ер эгалари кўпчиликни ташкил этган. Уларнинг хўжаликларида колонлар, қуллар, майда ижарачилар меҳнат қилган. Рим давридаги мулкдорлар ва қулдорлар аксари ўзининг ер мулкларини сақлаб қолганлар. Рим-галликлар франклар билан тенг ҳуқуқли бўлмаганига қарамасдан, аввалги сенаторларнинг авлодлари франк қироллари хизматига ўтиб, муҳим лавозимларни эгаллаган. Улар жамиятдаги маъқеларини мустаҳкамлаш, ўз бойликларини кўпайтиришга ҳам эришадилар. Руҳонийларнинг кўпи рим-галликлардан бўлган. Рим-галл зодагонларининг йирик ер эгаларига айланган франклар билан яқинлашуви тўғрисида улар орасидаги тафовутлар тобора камайтириб борган.

Зодагонлар ва черковнинг йирик мулкларида меҳнат қилишган қарам деҳқонлар ва қулларнинг аҳоли ўзгармайди. Империя даврида давлат ҳисобига ўталадиган мажбурият ва хизматлар, энди қирол ёки йирик ер эгалари учун бажариладиган бўлади. Янги феодал давлатларида солиқлардан ташқари, меҳнат мажбурияти-баршина ўташ кенгайиб боради. Йирик ер эгасида ижарага ишлаётган колонлар ўз хўжалиги эгаси деб тан олинади. Диний ва дунёвий мулкдорларга аста-секин қарамликка гуша бошлаган деҳқонларнинг колонлар ҳамда қулбали қуллардан фарқи қолмайди.

Истилочиларнинг йирик ер эгалари мулкларига тегмаганлиги кейинчалик рим-галлар ва герман жамиятлари синтезига асос бўлган. Франклар деҳқон жамоалари рим тартиблари таъсирида парчаланмасдан, аста-секин қон-қардошлик жамоасидан қўшничилик жамоасига (маркага) айлана боради. Қиролликдаги ер эгаллиги муносабатлари иккита омил асосида шаклланади. Улардан бири йирик ер эгаллигидаги ички ўзгаришлар бўлса, иккинчиси герман ва галл жамоа аъзоларининг қарам деҳқонларга айлана бориши бўлади.

Хўжалик. Галлиянинг шимолида жойлашган франклар деҳқончилиқда оғир ғилдиракли плугдан кенг фойдалана бошлайди. Бу эса аввалги жамоа ер эгаллиги тартиботларини ўзгаришига, экин майдонларини узунасига, тасма шаклида тақсимланишига олиб келади. Дастлаб икки далали алмашлаб экишга ўтилса, илк ўрта асрлар сўнгидан уч далали алмашлаб экиш жорий қилинади. Аҳоли сони ўсиши янги ер майдонларини ўзлаштиришга, ўрмонлардаги дарахтларни кесиб экинзорларга айлантирилишга туртки беради. Франклар учун янги қишлоқ хўжалиги соҳалари – узумчилик ва боғдорчилик вужудга келади. Мевали дарахтларни экиб, парвариш қилиш Рейн дарёсининг шарқий томонига ҳам тарқалади. Ҳозирги кунда француз тилидаги деҳқончилик билан боғлиқ атамалар, меҳнат қуроллари, буюмлар номларининг қўлчилиги айна шу даврда герман тилидан ўтган. Франкларнинг хўжалигида чорвачилик, айниқса, чўчқачилик соҳаси катта ўрин тутган.

Аллод. Деҳқончиликда дастлаб қишлоқ жамоалари етакчи бўлган. Лекин франкларда ҳам рим-галликлар таъсирида кичик оилалар, асосий хўжалик бирлигига айлана бориб, мулкий тенгсизликни кучайтиради. Истилодан кейин уруғдошлик муносабатлари ҳам сусайиб борган. Лекин “Сали ҳақиқати”да ота ва унинг оилали ўғиллари бир ҳовлида яшаб, умумий хўжалик юритгани ва ерга биргалиқда эгалик қилгани ҳақидаги маълумотлар учрайди. Дастлаб, марҳумнинг ўғли ёки укаси бўлмаса, ер-мулк иккинчи даражали қариндошларга ўтмасдан жамоага қайтарилган. Қадимги герман одатларида ерни сотиш деган тушунчанинг ўзи бўлмаган. “Сали ҳақиқати”нинг 58-титулида одам ўлдирган жиноятчининг қариндошлари томонидан вергельд тўланиши тартибида: айбдор барча мулки билан жаримани охиригача қоплай олмаса, бунинг учун унинг чек ери ва уйини бериши ёки сотиши таъқиқланган, бу нарсаларни оиласида қолиши кераклиги таъкидланган.

Мутахассислар “Сали ҳақиқати” ёзилган пайтда (500-йилларда) франкларда йирик оилалар хўжалик бирлигига айлана бошлаганини таъкидлашади. Уруғ-қабилла бойлари ўзларининг камбағаллашган қариндошларига ёрдам бермаслик учун гувоҳлар ҳузурда боши узра новдани синдириб, тўрт томонга ташлаш удумини ўтказганлар. Лекин римликлар таъсирида хусусий мулкчиликнинг юксалиши уруғчилик муносабатларини узил-кесил бузилишига олиб келади.

Хусусан, “Сали ҳақиқати”нинг 59-титулида ворислик ҳақида сўз борганида, ер-мулкни аёл кишига қолдиришни таъқиқланишига алоҳида урғу берилиши, бу хилдаги ворислик хали қонуний бўлмасида, учраб туришидан далолат беради. Қирол Хильперик 589 йили “отанинг ўғил меросхўри бўлмаса, ер-мулк унинг кизига қолиш ҳуқуқини” расман тасдиқлайди. Кичик оила аъзоларининг ерга ҳуқуқи кучайиб, аллод хусусий мулк кўринишини ола бошлаши франкларда ўз ерени сотиш, инъом этиш, меросга қолдириш ва ҳ.к. ҳуқуқлар тобора кенгая боради.

Аллодни хусусий мулкка айланиши жараёни турлича кечган. Германларнинг “Тюринглар ҳақиқати”да (VIII аср охири – IX аср бошлари) вафот этган кишининг ер борасидаги меросхўри фақат ўғил бўлиши мумкинлиги кўрсатилган. Манбада, “Агар марҳумнинг ўғли бўлмаса, мулки ва қуллари кизига, ери эса отаси томонидан энг яқин қариндошига” ўтиши, ёзилган. Шунингдек, “Ер кимга меросга ўтса, марҳумнинг қурол-аслаҳалари, қариндошлари учун қасос олиш ва хун тўлаш мажбуриятлари ҳам унга ўтиши” белгиланган. Эракк жанчи ер эгаси ҳам бўлиши шарт эди. Лекин ерга ворисликдаги чекланишлар тугатила бориб, у сотиш ва инъом этиш мумкин бўлган мулкка айлана боради.

Марка. Герман қабилаларида шахсий ер эгалиги, ерга нисбатан жамоа мулки доирасида бўлганлиги сабабли, унинг асосий шarti аллод эгасининг жамоа аъзоси бўлиши эди. Франк деҳқонларининг экин майдонлари қўшнилариники билан аралаш жойлашган. Бу эса алмашлаб экишни мажбурий этиб қўяр, дала ишларини жамоа аъзолари томонидан бир пайтда бажаришини талаб қиларди. Ҳосил йиғиб олинганидан сўнг, экинзорлар ўрни яйловларга айлантириб, мол боқилган. Жамоа аъзолари ўрмон, ўтлоқ, қўл, буш ерларга биргаликда эгалик қилишган. Айни пайтда, улардан фойдаланишнинг хўжалик учун хусусий ердан кам аҳамияти бўлмаган. Деҳқон оиласи ҳаётини таъминлаши ва моли учун озиқа – ўтлоқ, уйи учун ўтин ва ҳ.к.лар ҳам ҳаётий эҳтиёжлар бўлади. “Сали ҳақиқати”нинг 45-титулида қишлоқда яшовчи хўжалик эгаларининг руҳсатсиз кўчиб келиб жойлашган киши билан муносабати хусусидаги қоида мавжуд. Хужжатда “кўрғон аҳолиси бир йил ичида келган кишига ер бермаса, ҳатто, битта оила жамоа мулкидан фойдаланишига қарши бўлса, уни кўчириб юбориш мумкин” деб ёзилган.

Франкларнинг Галлияда жойлашиши давомида, уларнинг жамоа тузимларида ҳам катта ўзгаришлар рўй беради. Лекин деҳқончилик майдонлари узоқ вақт қайта таксимланмаган, ер эса тўлиқ меросий мулкка айланмаган. Кейинги босқичда ер хусусий эмас, айрим хўжаликлар мулкига айлана бошлайди. Дастлаб деҳқончилик жамоалари йирик оилалар бирлашмаси тарзида бўлса, аста-секин улар қўшничилик жишоаларига айлана боради. Бу даврда хўжалик фаолияти кичик оилалар

кучи билан юритилиб, экинзорлар уларнинг хусусий мулки, ўрмонлар, яйловлар, кўллар эса бутун жамоа мулки бўлиб қолади.

Аллоднинг пайдо бўлиши-ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг кенгая бориши майда, хусусий ишлаб чиқаришни мустахкамлай бошлайди. Германларда кўшничлик жамоалари-марка (немисчадан-“чегара”) деб номланиб, у жамоа ҳудудида жойлашган ер-мулкларга нисбатан ишлатилган. Марка-жамоа янги жамиятда муҳим ўрин тутишидан ташқари, ижтимоий муносабатлар ва маҳаллий бошқарувда етакчилик ҳам қилган. Аҳоли орасидаги низоларни жамоа йигинида ҳал қилиш давом этилди. Жамоачилар ва уларнинг оқсоқолига давлат учун бажариладиган мажбуриятлар маъсулияти юкланган. Маълум ҳудудда яшаган жамоалар “юзликка” бирлашган. Округ ва суд йиғинларини юзбоши бошқариб, у франкларда “тунгин” деб номланган. Тунгинлар, дастлаб, аҳоли томонидан сайланган бўлса, кейинчалик қирол ҳокимияти томонидан тайинланадиган бўлади.

Эркин франклар. Галлияда истилочилар сифатида ўрнашган франкларнинг Хлодвиг даврида юксак мавқега эга бўлиши “Сали ҳақиқати”да ҳам ўз аксини топган. Хужжатда франклар тўла ҳуқуқли қабиладошлар, мол-мулкка эга бўлган, чексиз эркинликка эга кишилар сифатида тасвирланган. Эркин франкнинг хуни 200 олтин солидга (битта мол 1-3 солид турган) тенг бўлган. Франк эркин жамоа аъзоси бўлишидан ташқари, халқ лашқари жангчиси ҳамда халқ йигини иштирокчиси ҳам эди. Дастлабки қироллар барча жангчиларни “март майдони”га чақирганлар. Баҳорги кўрикда мамлакатни бошқариш масалалари ҳам муҳокама қилинган. Франкнинг эркинлиги ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан кафолатланган. Қурол тақиб юриш ҳуқуқи, урушда қатнашиш мажбурияти, суд мажлисларида қатнашиш ҳуқуқи уларда албатта иштирок этишни аниқлатган. Франкда вергельднинг бир қисмини олиши ҳуқуқи билан бирга, кариндоши жиноят қилса, вергельднинг маълум қисмини тўлаш мажбурияти ҳам бўлган.

Мансаб эгалламаган барча франклар умумий ҳуқуқларга эга бўлишидан ташқари, уларнинг ҳаёти бир хил вергельдлар ва тўловлар билан ҳимояланган. Шахсий ҳуқуқ борасидаги тенглик сақланган, лекин улар орасидаги мулкий тафовут кучайиб бorgan. Жамоада мустақил хўжалик юритадиган, ўз ерида кул ёки колонларни ишлатадиган кишилар қаторида, камбағаллашган ёки оддий қишлоқ жамоачилари, айни пайтда, бойлар тоифалари ҳам шакллана боради. Бойлар ўз ерларида қарам ёки ярим озод литтларни, колонларни, хизматкорларни ишлатган. Улардан ижарага ер олган майда дехқонлар хўжайинга оброк (солиқ) тўлаган. Қиролликнинг турли ҳудудларида аҳолининг ижтимоий таркиби бир хил бўлмаган, тенгсизлик тобора кучайиб бorgan.

8 §. Йирик ер эгалигининг юксалиши

Ерга хусусий мулкчилик. Ернинг хусусий мулкка айланиши, уни сотиш ва сотиб олиш ҳуқуқи шаклланиши давомида бой зодагонлар ўз ер-мулкларини майда дехқонлар ерлари ҳисобидан кенгайтира борадилар. Иншлаб чиқариш даражаси паст бўлган замонларда дехқонлар ҳўжалиги барқарор бўлмаган. Оқибатда, дехқонларнинг ўз ерларини сақлаб қола олмаслиги ҳолатлари кўпая боради. Қўш-хўқизнинг етишмаслиги, тез-тез такрорланиб турадиган қурғокчиликлар, уй ҳайвонларининг халок бўлиши дехқонларни хонавайрон қилган. Уруғчилик давридан сакланиб қолган суд жарималари ҳам дехқонларни қийнаган. Турли солиқлар ва тўловлар, халқ лашкарида хизмат қилиш дехқонларни қарзга ботириб, ўз ерларини гаровга қўйишига, сотиши ёки ерга эгаликнинг тўлиқ бўлмаган шартларини қабул қилишга, йирик ер эгаларига мулкий қарамликка тушишига, ҳатто ўзини қулликка сотишга мажбур этган. Натижада, ўз еридан маҳрум бўлган эркин жамоачи, мустақиллигини сақлай олмасдан йирик ер эгаси ҳукмига ўтарди. Дунёвий ва диний зодагонлар, қирол дружиначилари, турли амалдорлар бойликларини қўпайтириш мақсадида олдий халқ вакилларини таъқиб этиш ҳоллари ҳам учраган. Қиролларнинг ўз дружиначилари, аёнлари ва амалдорларига қатта ер-мулкларни инъом этиши бу жараёни янада кучайтиради. Ҳукмрон сулола вакиллари тахт учун курашда ўз томонига оғдириш учун феодалларга ер-мулкларни иммунитет ёрлиқлари (ўз мулкларида дахлсизлик) бериши, йирик мулкларни шаклланиши каторида, сиёсий тарқоқликка замин ҳам тайёрлайди.

Христиан черкови. Франклар истилоосидан анча аввал шакллана бошлаган черков ер эгалиги ҳам тобора юксала боради. Христиан таълимотидан ўз манфаатлари учун фойдаланган рухонийлар франкларга гуноҳларидан фориғ бўлиш учун инъомлар қилишлари лозимлигини уқтирганлар. Черковнинг бойиш воситаларидан бири ушр бўлиб, рухонийлар VI асрданоқ уни барча диндорлардан йиғиб олишга интиладилар. Черковнинг ҳукми тобора юксалганини қирол Хильперикнинг “мамлакатни фақат епископлар бошқармоқда”, деган сўзларидан ҳам англаш мумкин. Рим ҳуқуқлари ва қонунларини сақлашга интилган католик черкови ўзи олган инъомларнинг қонуний ва дахлсиз эканлигини давлат томонидан тан олинishiга интилган. Черков ҳукмидаги ёки унга қарам кишилар алоҳида муҳофаза қилинган. Черков ва унинг вакилларига қарши жиноятлар қаттиқ жазоланган. Черков ерларида қўплаб қолонлар, ижарачилар ва қуллар меҳнат қилишган. Рухонийлар ўзгалар қулларини озод этилишига қўмаклашиб, сўнг бундай кишилар ва уларнинг авлодлари черковга қарамликка тушиши ҳоллари қўп бўлган. Епископлар бой диндорлар ушр тўлаганида, ҳар ўнта қунидан биттасини инъом

етишларини ҳам талаб қиларди. Христиан черкови қиролларни қўллар, улар эса черковга кўплаб инъомлар қилишган.

Франклар давлатида ер-мулкларнинг йириклашувига кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини шаклланиши эмас, балки майда қарам деҳқон хўжаликларининг сони кўплиги хос эди. Бундай хўжаликлар илгаридан шакллана бошланган, франкларда уруғчилик тузумининг инкирози, қул меҳнатига асосланган мулкчиликнинг тугатилиши билан кичик деҳқон хўжалиги сони кўпаяди. Майда деҳқон хўжаликлари ишлаб чиқариши иқтисодийнинг ётакчи турига айлана борган. Сабаби – йирик ер эгаллигида, қуллар, колонлар, литлар ишлатилган хўжаликларда меҳнат унумдорлиги озод деҳқонниқига нисбатан пастлигида бўлган.

Эркин деҳқонлар хўжалиги инкирози. Дунёвий ва диний зодагонлар ҳукмига фақат хонавайрон бўлган камбағал деҳқонлар тушмаган. Йирик мулкдорлар ўзларига берилган иммунитет ҳуқуқидан фойдаланиб, жамоанинг эркин аъзоларини ҳам тазйиққа ола бошлайдилар. Йирик патриархал хўжаликларнинг парчаланиши ҳам бу жараёнга туртки беради. Франкнинг жамоа аъзоси эканлиги унга қатор мажбуриятлар ҳам юклаган. Таркибида ўнлаб аъзоси бўлган йирик хўжалиқда жамоа ишини бажаришга бир ёки икки кишининг жалб этилиши хўжалик фаолиятига ўта салбий таъсир кўрсата олмаган. Кичик оила шароитида эса франк узил-кесил деҳқонга айланган, эндиликда, у фақат ўз хўжалиги билан шуғулланиши лозим эди. Агар уни халқ лашкарига ёки бошқа жамоа ишига жалб этишса, дала ишларини маълум муддатга қолдириши инкирозга сабаб бўлар эди.

VI асрда эришилган ишлаб чиқариш даражаси, кичик оиланинг асосий хўжалик бирлигига айланиши, ерга нисбатан хусусий мулкчиликнинг вужудга келишига жамиятда, бир томондан, деҳқонлар, иккинчи томондан, йирик ер эгалари орасида меҳнат тақсимотига олиб келади. Зодагонлар давлатни бошқариш, ҳарбий ва суд ишларини қўлга олиб, оддий аҳолини ишлатиш ҳисобидан яшайдиган жамиятни яратадилар. Натижада, деҳқон бутун кучини ерга сарфлаши учун, уни эркинликдангина эмас, ерга нисбатан мулкчилик ҳуқуқидан ҳам маҳрум этиш зарурияти туғилади.

Ер эгаллигига асосланган жамиятда ҳам аҳолини мажбурий ишлатиш давом этса-да, унинг ўзидан олдинги қулчилик жамиятга нисбатан ижобий эканлиги, шубҳасиз. Кишлоқ жамоаларининг эркин аъзолари ўз ерларини хўжайинларга осонликча беришмаган. Манбаларда улар ўз ерларини йўқотишига, қарамликка тушишга қарши курашгани қайд этилган. Аммо барча майда деҳқонлар ҳам ўз ерларини сақлаб қола олмаганлар. Табиий офатлар, қурғоқчиликлар, солиқ ва тўловлардан қарзларнинг кўпайиб бориши, баъзида очик тазйиқ, деҳқонларни қарамликка тушишини тезлаштирган.

Натижада, деҳқон кудратли зодагонга ўз ерини бериб, ундан фақат фойдаланиш ҳуқуқини сақлаб қолган. Деҳқон қарамликка тушиши билан, ундан эркин кишилар мажбуриятлари ҳам талаб этилмай қўйилган. Франк қироллари деҳқонларнинг ҳарбий хизматдан манфаатдор бўлганлари сабабли, уларни “кучлилар” ҳимоясига ўтишларини таъқиқловчи фармонлар чиқарганлар. Фармонлардан жараённинг жамятида кенг тус олигани, давлат мудофасига хавф солганини англаш мумкин. Аммо фармонлар иш бермай, деҳқонлар эрklarидан кечиб бўлса-да, ўз ерларида ижарачи сифатида хўжалик юритишни давом этадилар. Ўз хоҳиши билан қарамликка тушишни истамаганларга йирик ер эгалари мажбурлаш усуларини қўллаган. Деҳқон ўзининг кичик хўжалигини тебратиш учун баъзида шахсий озодлиги ва ерга эгалик ҳуқуқларидан воз кечган.

Прекарий ва коммендация. Франк қироллигида йирик ер эгалигининг кенг тус олиши, ердан фойдаланишнинг прекарий усулининг тарқалишига олиб келади. Прекарий (“илтимосга биноан берилган ер”) Рим империяси даврида черков мулкларида қўлланилиб, унда ерни тўлов билан маълум муддатга фойдаланишга берилган. VI-VII асрлардан черков ерларининг кўпайиб бориши билан уларни кам ерли ёки ерсиз деҳқонларга узоқ муддатли ёки умрбод ижарага бериш бошланади. Бу борада томонлар орасида хужжат тузилиб, унда ижара муддати, ижарадор тўлайдиган оброк миқдоридан ташқари, прекарий ер олган кишининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган. Агар қўйилган шартлар бузилмаса, хўжайин ижарадорни ердан маҳрум эта олмаган. Келишувчи томонлар мулккий жиҳатдан тенг бўлмагани учун, прекарий хўжайиндан шахсий қарамлигини тан олишга мажбур бўлган. Айрим деҳқонлар ўз ерларини сақлаб қолиш учун черковга ёки зодагонга бериб, ундан прекарий сифатида фойдаланганлар. Деҳқонларнинг ўз ерларидан кечиши юкорида айтиб ўтилганидек, уларнинг камбағаллашиб, солиқларни тўлай олмаслиги оқибатида ҳам бўлган. Баъзида деҳқонлар кучли деҳқонлар тазйиқидан қутулиш учун ҳам прекарийликка ўтиб, черков ва зодагонлардан ҳомийлик кутганлар. Прекарий қарамликка ўтган деҳқонларга черков ва монастирлар маълум миқдорда пул ҳам тўлаганлар.

Ўз ер-мулкларини кўпайтиришга интилган зодагонлар, дастлаб прекарийдан катта солиқ олмаган. Аммо ижара муддати тугаши давомида янги шартномада солиқ ва тўловлар кўпайиши, баъзида ишлаб беришни талаб қилиш ҳоллари бошланган. Натижада, прекарийларнинг қарамлиги кучая боради.

Зодагон ҳомийлигига ўтиш, содиклик ҳақида қасамёд килиш билан иқуланиб, ушбу удум “коммендация” деб номланган.

Жамият ижтимоий таркибидаги ўзгаришлар. Франк қироллигида йирик ер эгалигининг ривожланиши, деҳқонларнинг қарамликка тушиши билан аҳолининг ижтимоий таркиби ҳам ўзгаради. Янги жамият шароитида варварлар жамиятидаги зодагонлар, эркин жамоачилар, қулар

ва ярим озод литлар бўлиниб, ўзгаришга учрайди. Энди жамиятнинг энг нуфузли ва қудратли кишиси йирик ер эгалари бўладилар. Бу тоифада уруғ-қабила бошлиқлари, харбий саркардалар, қирол дружинаси аскарлари, қирол хизматида мавқега эришган оддий халқ вакиллари ҳам бўлиши мумкин эди. Мавқега эришишнинг энг муҳим омиллари ер эгаллиги ва қирол хизмати бўлиб қолади. Аини пайтда, жамиятда иккинчи – бошқариладиган тоифа ҳам шаклланиб, унга қуллар, колонлар, ярим озод литлардан ташқари, варвар қабилалари эркин жамоа аъзоларидан ўз ерини, эркини йўқотганлар ҳам қўшила боради. Шу тариқа жамиятнинг асосий: йирик ер эгалари ва уларга қарам деҳқонлар тоифалари вужудга келади. Қироллик бошқарувининг мавқеи эса, янги имтиёзли тоифа – йирик ер эгалари билан муносабати орқали белгиланадиган бўлади.

Франк қироллигида ҳокимиятнинг заифлашуви. Диний ва дунёвий феодалларнинг бойлиги ва ижтимоий мавқеи юксалиши, уларга қирол Хлотарь II га ўз таъсирини ўтказиш имконини беради. Хлотарь эса, ҳукмрон доиралар истагига қўра, Нейстрия, Австразия ва Бургундияни буйсундиради. Қиролнинг 614-йилги “Париж эдикти” рухонийлар имтиёзларини, черков ва монастирларга ерлар умрбод берилишини тасдиқлайди. Феодалларнинг иммунитетини тан олинади. Хлотарь виллоятлар графлигини маҳаллий йирик мулкдорларга беришни ваъда қилади. Виллоятлар бошқаруви маҳаллий зодагонларга ўтиши билан, графларнинг қиролдан мустақиллигини кучайтиради. Графлик лавозими меросий бўлмаса-да, даврлар ўтиб фақат бир оила вакилларининг сулолавий ҳукмронлигига айланади. Хлотарь II нинг ўғли Дагоберт I Меровинглар сулоласининг сўнгги нуфузли қиролли бўлиб, у мамлакатнинг барча ҳудудларида ҳукмронлигини ўрнатган, зодагонлар ўзбошимчаликларига чек қўйиб, фаол ташқи сиёсат олиб борган. Қирол Испанияда вестготлар, Италияда лангобардлар сиёсатига ҳам таъсир ўтказган.

Франк қироллигида майордомларнинг юксалиши. Дагобертнинг 639-йилда вафотидан сўнг франклар тарихида “ялқов қироллар” даври бошланади. Қироллар ўз мулклари, давлатдаги мавқеларини йўқотиб, реал ҳокимият зодагонларга ўтади. Йирик мулкдорлар қирол ҳокимиятини тан олмай, графликлар, мамлакат шарқидаги герцоглар қироллардан деярлик мустақил бўлиб оладилар. Танга пулларни фақат қирол зарб қилиш ҳукуки VII-VIII асрларда барҳам топиб, графлар ҳам тангалар зарб эта бошлайдилар. Франклар давлатининг амалдаги ҳукмдорлари майордомлар бўлиб қолади. Майордом (лотинча *maior domus*-уйнинг каттаси) дастлаб қирол ерлари бошқарувчиси, хўжалик юритувчиси бўлган. VII аср давомида майордомлар қиролларнинг заифлигидан фойдаланиб, бошқариш ишларини ҳам қўлга оладилар. Йиллар ўтиб йирик ер эгаларига айланган майордомлар саройнинг биринчи амалдорларига айланадилар. Солиқларни ундириш, қўшинга бошчилик қилиш, графлар ва бошқа амалдорларни тайинлаш ва ҳ.к.лар майордомлар тасарруфига ўтади. Натижада, майордом

лавозими қирол тайинлайдиган хизматкорлардан, зодагонлар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун сайланайдиган ҳокимга айланади.

Мамалакатнинг турли қисмлари – Нейстрия, Австразия ва Бургундия бошқарувида алоҳида майордомлар турган. Улар қирол сулоласига мансуб болаларни тахтга қўйиб, унинг номидан мамлакатни бошқарганлар. Майордомлар орасида Австразия майордоми Пипин тобора кучая боради. Пипин Хлотарь II ва Дагоберт I лар даврида ушбу лавозимни ўз ворисларига мерос қолдириш ҳуқуқини олади. Пипин Геристальский 687 йили ўз рақиблари – Нейстрия ва Бургундия майордомларини енгиб, Франк қироллигининг барча уч қисмининг бошқарувчисига айланади. Қиролликнинг Аквитаниядан ташқари барча ҳудудлари Пипин ҳукмига ўтади.

Меровинглар инкйрози ва пипинларнинг юксалиши сабаби Франк давлатининг турли қисмлари иктисодий тараққиётидаги тафовутлар бўлади. Табиий, натурал хўжалик шароитида Галлиянинг айрим мулкдорлар бошқарадиган мустақил вилоятларга бўлиниши, франклар истилоси натижасида тўхталган бўлса-да, меровинглар ҳокимиятининг заифлашуви ва ўзаро урушлар шароитида яна бошланади. Қироллар қўл остида йирик ер-мулк захираларининг тўпланганлиги, ундан дружиначилар ва христиан черковига инъомлар берилиши, албатта, қироллар мавқеи мустаҳкамлайди. Жараён давомида қироллар аини шу инъомлар туфайли ўз тарафдорларини йирик ер эгаларига айлантириб, уларнинг мустақиллигига йўл очганлар. Давлат ҳокимиятидан ўз мақсадларида фойдаланган, кейинчалик ўз сюзеренлари билан ҳисоблашмай қўйган зодагонларга аини майордомлар бошчилик қилишган.

Ҳарбий ислохотлар. Бенефицийлар. Пипиннинг вориси Карл Мартелл (715-741-йй.) Франк давлатини амалдаги ҳукмдор сифатида бошқарган. У ўз номидан фармонлар чикарган, қирол судида раислик қилган. Карл Нейстрия зодагонларининг ўз мавқеларини тиклашга уринишини шафқатсиз бостиради.

VIII асрда вужудга келган ижтимоий-сиёсий вазиятдан Карл марказий ҳокимият манфаатлари йўлида фойдаланишга интилади. Герцоглар, графлар, баронлар ўз ҳарбий бўлинмаларини тузиб, жангчиларини қурол-аслаҳа, жанговар от, маош билан таъминлашдан ташқари, баъзида уларни ер-мулк ҳамда олинган ўлжанинг маълум қисми билан ҳам сийлаганлар. Феодал “сеньор” (лотинча *senior*-катта) унга содиқликка қасамёд қилган дружиначи эса, вассал (*vassus*-тобе) ҳисобланган. Вассал сеньор ҳомийлигига ўтиб, унинг “кишиси”, тўла итоат этиб, садоят билан хизмат қилиши лозим бўлган жангчига айланган. Ҳарбий отлик бўлинмалар пийёда халқ лашкаридан устунигини VII-VIII асрларда тўла намоён этади.

Янги ижтимоий муносабатлар шароитида ҳарбий соҳа ер эгаллигига таяниши мумкин эмасди. Вазиятни яхши англаган майордом Карл муҳим

ижтимоий оқибатларга олиб келган ҳарбий ислоҳотларни амалга оширади. Карл ўзини қўллаган кичик ва ўрта ер эгаларига қироллик ва черков ер-мулкларидан бир қисмини тақсимлаб бериб, уларга ҳарбий хизматга чақирганида, ҳар бири ўз отлик жангчилари бўлинимаси билан келиши мажбуриятини юклайди. Бу инъом “бенефиций” (лот. “ҳимматли иш”) деб номланиб, жангчига отлик ҳарбий хизмат эвазига ва содиклик қасамёдини келтирганидан сўнг берилган. Ҳарбий хизматдан бош тортган ёки сеньорга хоинлик қилган жангчининг бенефицийи мусодара этилган.

Натижада, ер-мулк жангчига меровинглар давридаги сингари кўрсатилган хизмати учун эмас, шартли яъни келгусидаги ҳарбий хизматлари эвазига берилган. Ерга нисбатан эгалик ҳуқуқи сеньорда қолиб, вассалнинг вафоти билан бенефиций унга қайтарилган.

Карлдан ер олган бенефицийлар унинг вассалига айланган. Олинган ернинг маълум қисми яна бенефицийга берилган. Оқибатда, франклар майордомидан ер олган барча жангчилар учун олий сеньорга айланган. Шу тарика янги бенефицийга асосланган вассаллик муносабатлари давлат томонидан тан олиниб, янги босқичдаги бошқарувнинг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб қолади. Давлат ҳокимияти ҳукмдор билан вассаллик муносабатларига киришган ва унга ўз мавқеи жиҳатидан қарздор ўрта ер эгаларига таяна бошлайди. Давлат деҳқонларга ўз меҳнати билан ҳукмдор вассалларини таъминлайдиган тоифа сифатида қарай бошлайди. Ушбу жараён деҳқонларни ҳукмдор фуқароларидан ер эгалари кишиларига айлантиради. VIII асрдан қироллар март майдони кўрикларини ўтказмай кўядилар. Кўшиннинг асосини отликлар ташкил этиб, ҳарбий кўриклар яйловларни майса қоплайдиган май ойида ўтказилиб, унда қирол фармонлари эълон қилинган.

Майордом Карлнинг ислоҳотлари ҳарбий хизмат қиладиган ер эгаларини маълум муддатга ҳокимият атрофида жиқлаштириб, давлатнинг қудратини оширади. Айни пайтда, Испанияни истило қилган арабларнинг Галлияга тазйиқи ҳам кучая боради. Ҳал қилувчи жанг 732 йили Пуатье яқинида бўлиб, унда йилномачининг ёзишича, Карл бошчилигидаги франклар кўшини қатъият ва матонат намойиш этади. Жанг давомида араблар саркардаси Абдурахмон халок бўлиб, мағлубиятга учраган унинг кўшинлари Испанияга қайтадилар. Бу ғалаба шарафига Карлга кейинчалик Мартелл (“Болға”) лақабини беришади.

Карл Мартелл алеманнларни ҳам узил-кесил бўйсундиради. Меровингларнинг заифлашганидан фойдаланиб, итоатдан чиққан бошка герман қабилалари, хусусан Шимолий денгиз соҳилида яшаган фризлар бўйсундирилади. Майордом ўз мақсадларини амалга оширишда инглиз христиан миссионерлари хизматидан ҳам фойдаланади. Миссионер роҳиблар герман қабилалари орасида католик динини тарғиб этишда турли усулларни қўллаб, зарурат туғилганда, маккорлик ва шафқатсизликдан ҳам қайтмаганлар.

Миссионерлар орасида Рим папаси легати Бонифаций алоҳида ўрин тутиб, унинг бошчилигида германлар ерларида қатор монастирлар ва епископликлар ташкил этилади. Германияда тузилган черков ер эгаллигига асосланган давлатчилик жараёнини тезлаштириб, аҳоли устидан франклар ҳукмронлигини мустаҳкамлайди. Тез срада Майнц архиепископлиги тузилиб, унга герман руҳонийларининг барчаси бўйсунадиган бўлади. Аммо христианликка куч билан ўтказилган аҳоли тез-тез қўзғолонлар кўтариб турган. Қўзғолонлардан бирида халок бўлган Бонифаций кейинчалик черков томонидан авлиё деб эълон қилинган.

Франк ҳукмдорларининг Германиядаги сиёсатини Рим папалари тўла қўллаган. Франк қироллиги ва Рим папалари яқинлашиб, Карл Мартеллнинг обрўи янада ошади. Бошқарувининг сўнгги йилларида майордом тахтга меровинглардан сохта қирол ўтказмай қўяди.

Сулола алмашуви. Карлнинг ўғли Пипин майордом унвони билан қаноатланмай, папа ҳузурига элчиларини юбориб, ундан ким қирол бўлиши, ҳокимият унда бўлиши ёки анъанага қўра, номига ҳукмдор деб аталиши лозимлиги ҳақида сўрайди. Рим папаси Закарий лангобардлар таъйиқи туфайли франклар қўллашига муҳтожлиги туфайли, Пипин режалаштирган давлат тўнтаришига монелик қилмайди. 750 йилнинг ноябрида Суассондаги феодал-зодагонлар йиғинида Пипин қиролликка сайланиб, меровингларнинг сўнгги вакили Хильдерик III ва унинг ўғли сочи олиниб, монастирга юборилади. Янги сулола тарихга Каролинглар (Пипиннинг ўғли сулоланинг энг таниқли вакили Буюк Карл номидан) сифатида киритилади. Пипин Пакана папалик химматига хизмат билан жавоб беради. Қирол 756 йили Италияга лангобардларга қарши юриш қилганида, Равенна ноиблигини (экзархатини) тортиб олиб, папага инъом этади. Шу тарика папа, фақат католик черкови бошлиғи бўлиб қолмасдан, Папа вилоятининг (“Авлий Пётр натронимияси”) ҳокимига ҳам айланади. Бенефиций ислохотини ўтказиши давомида қирол черков ерларининг бир қисмини мусодара қилса-да, франклар қироли ва папалар ўртасидаги иттифоқ мустаҳкамлигича қолади. Бунга черков ерларидан бенефиций олган мулкдорлар, унга ҳосилнинг 20%ни тўлаш шарти қўйилиши ҳам сабаб эди. Пипин даврида черков ушри мажбурий тўлов этиб қўйилади.

9 §. Франклар қироллиги каролинглар даврида

Ташқи истилолар асослари. Франклар қироллигида ер эгаллиги муносабатларининг ривожланиши Италия ва Испаниядан ўзгача кечади. Жанубда Римдан мерос бўлиб қолган қулчилик тузуми анча мустаҳкам бўлиб, у варварларнинг инқирозга учраётган уруғчилик жамоаларига ўз таъсирини ўтказди. Айни пайтда, франклар бўйсунилган Галлиядаги феодаллашув, Рим империяси таркибига қирмаган ва қулчиликни бошдан кечирмаган Германия, Скандивания, славян қабилалари ёки империя

худудига кўчиб ўтмаган варвар қабилалариникидан кескин фарқланган. Юқорида кайд этилган қабилаларда уруғчилик тузумининг инкирози ва ер эгаллигига асосланган жамият тараққиёти нисбатан суст борган. Рим Галлиясида шаклланган илк ўрта асрлар давлати, бир томондан, франкларда истилога қадар мавжуд жамият хусусиятларини, иккинчи томондан, кулчилик инкирози орасидаги ўзаро таъсир ва синтездан вужудга келади.

Ер эгаллиги жамияти тикланиши жараёнида шаклланаётган ҳукмрон табаканинг айрим гуруҳлари хусусан майда ва ўрта ер эгалари марказий ҳокимиятга муҳтож бўлиб, франк қироллари атрофида жипслашган. Франк давлати маълум муддатга катта қудратга эришиб, меровинглар даврида бутун Галлияни эгаллаб, унинг чегараларидан ҳам четга чиқса, каролинглар даврида у яна ҳам кенгайди.

Каролинглар сулоласи ҳукмдорлари орасида энг кўп истилоларни Буюк Карл (768-814-йй.) Германияда, Италия ва Испанияда славянларга қарши олиб борган. Карлнинг мақсади улкан империя тузиш эди. Аммо унинг сиёсатининг асосий якуни феодаллашув жараёнининг жадаллашиши бўлади.

Карлнинг Саксониядаги урушлари. Ўзининг ўтмишдошлари фаолиятини давом эттирган Карл бутун ички Германияни ўзига бўйсундиришга интиланган. Айрим герман қабилалари Карлга қадар қироллик таркибига киритилган эди. Аммо Рейн ва Эльба ҳавзасида, ундан шимолда жойлашган сакс қабилалари ўз мустақиллигини сақлаб қолган эдилар. Ижтимоий тараққиёт секин кечган саксларда VIII аср охирида ҳам уруғчилик тузуми сақланиб, ягона ҳокимият бўлмаган қабилаларни герцоглар бошқарганлар. Уларда германларнинг буюк кўчишлари арафасидаги ижтимоий тоифалар: **эделинглар** – зодагонлар, **фрилинглар** – эркин жамоа аъзолари ва ярим озод литтлар, кушлар сақланиб қолган. Эделинглар ва фрилинглар орасидаги зиддиятлар анча кескин тус олган бўлса-да, сакс қабилаларида давлатчилик муносабатлари ўрнатилмаган.

Саксларнинг уюшмаганлиги ва қўшни славянларнинг **ободритлар қабиласи** билан душманлигидан фойдаланган Карл 772-йили уларга қарши ҳужум бошлайди. Ўн йил давом этган оғир урушлардан сўнг Саксонияда христианлик дини тадбиқ этила бошланади. Аммо оғир солиқлар ва черков ушридан азият чеккан сакслар 782-йили франкларга қарши қўзғолон кўтаради. Улар ўз графлари ва католик дини рухонийларини ўлдириб, қabila динларига қайтадилар. Бунга жавобан Карл гаровдаги 4000 саксни қатл этиб, қўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Шундан сўнг саксларни арзимаган гуноҳлари учун ҳам (чўқинишдан бош тортиши, черков таъжикларини бузганлиги ва х.к.) ўлимга ҳукм эта бошлайдилар. Саксларнинг бир қисми Франклар қироллигининг ички вилоятларига мажбурий кўчирилиб, уларнинг ўрнига франклар ва славянлар кўчириб келинади. Карл саксларнинг йирик ер-

мулкларини унда яшайдиган аҳолиси билан бирга франк зодагонлари, монастир ва ибодатхоналарга инъом этади. Янги хўжайинлар эркин саксларни қарам деҳқонларга айлантиради. Саксларга қарши урушлар 802-йилгача давом этади. Аммо уларнинг қаршилиги яна икки йилдан кейингина узил-кесил синдирилади.

Истилодан сўнг Саксониянинг ички вилоятларида ҳам феодаллашув жараёнлари тезлашади. Фрилингларнинг катта қисми франк ва қисман Карл томонига ўтган маҳаллий зодагонлар ер-мулкларида қолиб, аста-секин қарам деҳқонларга айланади. Ушбу даврда битилган “Саксон ҳақиқати”да ёзилишича ер-мулкни кирол ёки черковга инъом этилишига рухсат берилиб, бу борада ҳатто инъом этувчининг ворислари фикри ҳисобга олинмаган. Манбада ер-мулкни инъом этилиши очарчилик ёки ночорлик туфайли бўлган ҳоллари ҳам қайд этилган. Лекин саксларда фрилингларнинг катта қисми ўз ери ва эркини сақлаб қолган. Анъанавий динлар таъқиқланган. Карлнинг буйруғи билан сакслар ўз маросимларини ўтказадиган муқаддас ўрмон ёндириб ташланади.

Карлнинг славянлар, аварлар ва баварларга қарши урушлари. Саксонияни забт этиш Карлни ғарбий славян қабилалари билан юзлаштиради. Вилъцлар, серблар ва чехларга қарши ҳарбий ҳаракатлар Карлга улардан тўловлар олишдан ташқари, чегара худудларини химоя қилиш учун ёрдамчи қўшин олиш имконини беради. Карл ўз давлати чегаралари бўйлаб, марка вилоятлар ташкил этиб, уларга маркграфларни тайинлайди. Бу ерларда кальалар бунёд этилади. Карл Авар хоқонлигига ҳам қатор босқинлар уюштиради. Аварлар VI асрда Паннониядаги славян қабилаларини бўйсундириб, қўшни худудларга талончилик босқинлари уюштиришганлар, ўзлари эса V асрда хуннлар яшаган худудда жойлашганлар. Карл славянлар кўмагида аварлар қўшинини тор-мор этиб, катта ўлжаларни қўлга киритади. Хоқоннинг тўққиз қатор ёғоч, тош ва лойдан ясалган тўсиклар билан ўралган қалъаси Ринг (халқа) эгалланиб, вайрон қилинади.

Карл аварлар иттифоқчиси бўлган Бавария герцоглигини ҳам тугатади. Қирол Германия вилоятларига ўз графларини ва бошқа амалдорларни тайинлаб, худудда кўплаб монастирлар, ибодатхоналар қурдиради. Черковга деҳқонлари билан йирик ер-мулклар тақдим этиб, уни ўзининг ишончли ҳамкорига айлантиради. Епископ ва аббатлар ҳукмига берилган ерлардаги эркин деҳқонлар солиқ ва тўловларга тортилиб, меҳнат мажбуриятларини ўташга жалб қилиниши жамоа аъзоларининг қуйи қатламлари инқирозини тезлаштиради.

“Бавар ҳақиқати”да VIII аср ҳар қандай баварнинг ер-мулки, кули ва бошқа нарсаларидан бир қисми (мерос тақсимланганидан кейин) черковга инъом этилиши ҳуқуқи кўрсатилиб, бу ишга ҳатто кирол ёки герцогнинг аралашуви ҳам таъқиқланган. Инсон ўлим тўшагида ётганида ёнидаги

далда бериб турган рухоний ёки рохиб оркали черковга хеч нарса инъом этмаслиги мушкул, албатта.

Айни пайтдан франкларнинг Галлия ва Германиядаги хукмронликларига Дания ва Норвегиядан чиққан норманлар (“шимол кишилари”) хавф сола бошлайди. Карл норманларга қарши курашиш мақсадида флот ташкил қилиб, кемаларни порт ва дарё этақларида жойлаштиради.

Карлнинг Италия ва Испанияга юришлари. Пипиннинг сиёсатини давом эттирган Карл 772-774 йиллари Италияга икки марта юриш қилиб, Лангобардлар қироллигини бўйсундиради. Лангобардларнинг қироли Дезидерий сочи олиниб, монастирга юборилади. Карл Италиядаги вилоятларга ўз графларини тайинлаб, ўз ҳукмини ўтказди. Карлнинг Рим папаси билан иттифоқчилик муносабатлари янада кучаяди.

Шундан сўнг франклар Испанияда арабларга қарши урушлар олиб боришади. Дастлабки юриш 778 йили бўлиб, араблар хужумлари Карлнинг қўшинини Сарагосса шаҳри қамалини тўхтатиб, чекинишга мажбур этади. Аръергардда (орқада) асосий қўшинни ҳимоялаш учун қолдирилган ҳарбий бўлинма бошлиғи Карлнинг жияни бретон маркграфы Роланд бўлган. Басклар билан жангда Роланд ва унинг аскарлари халок бўлиб, бу воқеа кейинчалик француз халқ оғзаки ижоди дурдонаси “Роланд ҳақида қўшиқ” дostonида тараннум этилади. 801 йилги юришда Карл ярим оролнинг шимоли-шарқий қисми, Барселона шаҳрини олиб, худудда Испан маркасини тузади.

Ўрта Ер денгизидаги Балеар ороллари ҳам франклар томонидан эгалланган. Курдоба амирлигига қарши урушган Карл, айни пайтда, Бағдод халифи Хорун ар Рашид билан дўстона муносабатлар ўрнатиб, элчилар алмашган. Франклар ҳукмдорига халиф юборган совғалар ичида европаликлар учун антиқа ҳайвон – фил ҳам бўлган. Карлнинг мавқеи Европада баланд бўлиб, уни ҳатто Византия императорлари ҳам тан олишган. Сарой тарихчиси Эйнгард бу борада “Франк билан дўст тутингину, аммо унинг қўшниси бўлмагин!”-қабилдаги юнон мақолини келтиради. Франкларга қўшни славян ва венгрларда Карлнинг исми-кароль, қирол тарзидаги ҳукмдор унвонига айланади.

Буюк Карл – император. Карл кўнглида черков ишларини Рим императорлари сингари бошқариш ниятида бўлган. Папа Лев III 800 йили Карлга авлиё Пётр ибодатхонасида императорлик тожини кийгизади. “Инжил”даги подшолар давомчиси бўлишга даъво қилган Карл “ўз ҳокимиятини Худодан” эканлигини исботлаш қаторида, давлат ҳам черков бошлиқлигига интилган. Дастлаб Карлнинг императорлик унвонини тан олмаган Византия “василевсьи фақат узок музокаралардан кейингина Карлни “биродарим” деб аташга рози бўлади. Карлни улуглаш, унинг номига Буюк сўзини қўшиб аташ янги давр тарихчиларининг ишидир.

Карл улкан давлат тузган бўлсада, унинг ягона пойтахти бўлмаган. У империянинг турли бурчакларида жойлашган қароргохлари орасида, заруриятга қараб, ҳаракатда бўлган. Фақат хукмронлигининг сўнгги йилларида иссиқ маъданли сувлари бўлган Аахен шаҳридаги қароргоҳида кўпроқ тўхтаган.

Тарихчи Эйнгард Карлни оддий ҳаёт кечиришга мойил инсон сифатида тавсифлайди. Карл оддий франклар кийимида юришни хуш кўриб, фақат байрам ва тантанали кунларда зарбоф кийимлар, қимматбаҳо тошлар қадалган тожини кийган. Баланд бўйли, барваста хукмдор барча франклар сингари от минишни, овни ёқтирган. Эйнгард Карлнинг дўстларига хушмуомала бўлиш бараварида, ўз душманларига нисбатан шафқатсизлиги ҳақида ёзади. Хукмдор черковга ҳомийлик қилар экан, ундан итоаткорликни талаб этади. У франкларни саводли қилишга интилган. Ўзи латин тилини билган, юнон тилини тушунган. Карл олимларни кадрлаган, уларга хурмат, эҳтиром кўрсатган. Ўз устози роҳиб Алкуиндан риторика, диалектика ва астрономия бўйича оид сабоқлар олган. Ёзишни машқ қилиш мақсадида ёсғигининг остига тахтача, китобларни сақлаб, бўш пайтларида шуғулланган.

10 §. Империяни бошқариш

Давлат бошқаруви. Франк қироллигида доимий давлат кенгаши бўлмаган ва хукмдор мамлакатни хизматчилари ёрдамида бошқарган. Карл ўз ихтиёрига кўра, лозим топган амалдорларни кенгашиш учун тақлиф этган. Шунга қарамасдан, зодагонларнинг мамлакат сиёсатида таъсири сезиларли даражада эди. Карл мамлакатни – графлар, чегара вилоятларини – маркграфлар ёрдамида бошқарган. Бошқарувда графлардан ташқари, архиепископ ва епископлар ҳам қатнашиб, қирол амалдорлари фаолиятини назорат қилганлар. Бунинг сабаби, айрим графларнинг ўз лавозимидан бойлик орттириш учун фойдаланишга уриниши, марказий ҳокимиятга бўйсунмасликка интилиши, аҳолига зулм ўтказиши бўлган.

Карл маҳаллий бошқарув идоралари ишини назорат қилиш учун ҳар йили ўз ишончини қозонган епископ, аббат ва графлардан “вакиллари”ни жойларга юбориб турган. Улар ўзбошимча графлар ишини тафтиш қилиб, айбдорларни жавобгарликка тортиш ваколатига эга бўлганлар. Қирол фармонларини жойларга айнан шу вакиллар етказганлар.

Карлнинг бошқаруви даврида графлар ва хукмдор вакиллари қўлида маъмурий, ҳарбий ва суд ҳокимияти тўпланган. Барча сайланадиган лавозимлар қирол хизматчиларини тайинлаш билан алмаштирилади. Лекин хукмдор вакилларининг аҳолини талаши ҳоллари ҳам учраган.

Давлат хизматчилари ер-мулк тарзида инъомлар олишган. Бенефицийдан ташқари, граф суд жарималаридан даромаднинг 1/3 қисмини ўзида қолдирган. Карлнинг истилолари, жиноят қилганлар ер-

мулкларини мусодара қилиниши, ҳукмдор қўлида қатта ер захираларини тўпланишига имкон беради. Бу ерларнинг маълум қисми черков ва хизматчиларга инъом этилган. Мамлакатдаги барча бўш ерлар қиролники ҳисобланиб, уларни ўзлаштирган деҳқонлар ҳукмдорга солиқлар тўлаб, хизмат ўтаганлар. Фуқаролар йўллар қурилиши, юк ташиш ва ҳ.к. ишларга жалб этилганлар. Давлат даромадлари: харбий ўлжалар, жарималар, бож ва бозор йиғимлари, солиқлар.

Карлнинг қонунчилик фаолиятида янги қонунлар ва капитулярийлар тўпламлари чиқарилиб, уларда давлат ва жамият ҳаётининг турли жабҳаларидан тортиб, илм-фан, маориф билан шуғулланишгача бўлган қондалар ўз аксини топади.

Суд ва харбий соҳадаги ислохотлар. Маълумки, меровинглар бошқаруви пайтида Франк қироллигида “харбий демократия”нинг айрим унсурлари, халқ йиғинлари, халқ лашкарини тўплаш, анъанавий судлар сақланиб қолган эди. Карл даврида улар ўз аҳамиятини йўқотади. Одий аҳоли суд мажлисларида мунтазам қатнашиш мажбуриятидан озод этилади. Эндиликда улар йилда уч марта ўта муҳим ҳоллардагина суд йиғинларига келишлари лозим эди. Қолган суд мажлисларида бойлар ва таниқли кишилардан махсус тайинланган маслаҳатчилар қатнашган. Айни пайтда, суд мажлиси раиси – графнинг мавқеи ошиб боради. Маллюсга (суд мажлиси) келиш мажбуриятидан халос этилиш, аҳолини суд ишига таъсир этиш имкониятидан маҳрум этган. Нагикада, суд иши давлат амалдорлари, ямтиёзли йирик ер эгалари вазифасига айланиб, улар эса ундан ўз мавқеларини кучайтиришда фойдаланганлар.

Карлнинг харбий ислохоти ҳам шундай мазмун-моҳият касб этган. Бенефиций тизимининг жорий этилиши билан, унинг эгалари амалда харбий ишни ўз қўлларига оладилар. Карл харбий хизматни деҳқоннинг ўртача еридан 4 марта кўп ер-мулки бўлган кишилар бажаришини, кичик ер эгалари эса 3-4 мулк ҳисобидан кўпинча, битта қуролланган жангчини юборишини қонунлаштиради.

Деҳқонларни халқ лашкари хизматида озод этилиши, уларни тенг ҳуқуқлигидан маҳрум этиб, йирик мулкдорлар олдидаги мавқеларини пасайтиради. Айни пайтдан деҳқон расман фақат меҳнатқаш ҳисобланиб, энди у жамиятнинг юқори қатламларидаги кишиларни: суд қилиш, харбий хизмат ўташ, ибодат қилишни таъминламоғи лозим эди. Жамиятдаги машғулотларни тақсимланиши, бир томондан, ҳуқуқсиз деҳқонларни, иккинчи томондан, уларнинг ҳўжайинлари – ер эгалари тоифаларини шакллантиради. Харбий ислохот деҳқонлар оммасини қуролсизлантириб, зодагонлар олдидан ҳимоясиз қолдиради.

Карлнинг ушбу ислохоти бенефиций ислохотининг мантикий давоми бўлиб, Франклар давлатининг харбий қудратини юксалтиришга қаратилган эди. Улкан ҳудудларни эгаллаган Буюк Карл давлати замондошлари назарида қудратли ва мустақкам бўлган. Аслида, у ҳеч қачон ички

бирликка, яхлитликка эга бўлмай, Карл бошқаруви сўнггида парчаланиш даражасига яқинлашиб қолган.

Ер эгалиги жараёнларининг тараққиёти. Деҳқонлар аллодларининг черков ва дунёвий зодагонлар қўлига ўтиши кенг тус олиб, бу жараён билан курашиш каролинглар сисёсатининг муҳим жиҳатига айланади. Бу борада каролингларнинг деҳқонларни қўллаши зодагонларни кучайиши ва мустақилликка интилишига йўл қўймаслик билан изоҳланган. Капитулярийларда қонунга зид равишда деҳқонларни озодликдан маҳрум этиш, уларни ер-мулкидан ажратишни таъқиқланиши қўп таъкидланган. Давлат вакиллари графлар ва судьяларга озодликдан қонунга хилоф маҳрум этилганларни озод этиш топширилган. Қироллар черков томонидан камбағаллардан мулкий виъомларни олишига чек қўйишга ҳаракат қиладилар.

Аммо каролингларнинг бу ҳаракати натижа бермайди. Амалда уларда бу ишни бажариш воситаси ҳам бўлмаган, чунки империя маъмуриятининг ўзи феодаллашиб борган. Айни пайтда, каролинглар ўз олдиларига қўйган мақсадлари — ҳокимият ва ҳарбий кучларни мустаҳкамлашга фақат феодаллашув жараёнини янада жадаллаштириш орқали эришишлари мумкин эди.

Жамиятда вассаллик муносабатлари ва зодагонлар қудрати шу тариха катта аҳамият касб эта бошладики, қирол фақат уларнинг ёрдамидагина мамлакатни бошқариши мумкин бўлиб қолади. Шу сабабдан, қироллар вассаллик муносабатларига ҳомийлик қилиб, эркин кишиларга нисбатан зодагон билан коммендация муносабатларига киришига рухсат беришдан ташқари, вассаллар зиммасига сеньорга қилган қасамёдига садоқат сақлаб, унинг розилигисиз ташлаб кетмасликни юклаганлар. Дастлаб сеньорини рухсатсиз ташлаб кетган вассални хизматга олиш таъқиқланган. IX асрнинг ўрталаридан ҳар бир эркин киши ўзига сеньор топиши шарт эканлиги қонулаштирилади. Айни пайтдан хўжайин ўз вассалининг ҳулқи учун ҳам жавоб берадиган бўлади.

Аммо вассаллик муносабатларининг тобора юқалиши, вассалнинг сеньорга садоқатини, давлатга итоатидан устун қўйилишига олиб келади. Давлат бошқарувида вассаллик тизимини қўлланиши, сеньорларнинг қудратини ошириб, қирол ҳокимиятидан мустақиллигини таъминлайди. Ҳукмрон сулоланинг ўзи ҳам вассаллик муносабатларига кириб, ўз ҳомийлигига алоҳида шахслар, черковларни, бугун бир аҳоли жамоаларини қабул қилади. Аммо тез орада давлатнинг фуқаролари билан муносабатлари мустаҳкам эмаслиги ва самарасизлиги амалда намоён бўлади.

Иммунитет тизими. Ўз эркинлигини йўқотган деҳқонлар аста-секин қирол графни суди назоратидан чиқиб коммендация муносабатлари билан боғланган хўжайинлари судига тортилади. Ушбу жараённи кучайиши, бир томондан, ўзининг қарам деҳқонларини суд қилиш,

жазолаш истагидаги йирик ер эгалари, иккинчи томондан, илгари бу ишни бажариб келган қирол графлари, бошқа амалдорлари орасидаги зиддиятларни кучайтира боради.

Йирик мулкдорлар талабларига ён босган қироллар, сеньорларнинг суд ва полиция вазифаларини бажаришига монелик қила олмайдилар. Улар йирик дунёвий ва диний сеньорларга махсус ёрликлар бериб, ўз графлари ва судьяларига уларнинг ҳудудларига кириш, фуқароларни жазолаш, жарималар йиғишни таъқиқлаб қўядилар. Аҳоли шу тариқа ўзи яшаган ер-мулк эгаси ҳокимиятига топширилади. Қирол амалдорлари назоратидан холи ҳудудлар чегараларида ер эгаси меровинглар қироллари бера бошлаган иммунитет (лот. - озода, эркин) дан фойдаланганлар.

Каролинглар даврида сеньорлар ўз ҳудудларида яшаётган эркин кишиларни ҳам суд қилиш ҳуқуқини оладилар. Лекин оғир жиноятлар (одам ўлдириш, талончилик, ўт қўйиш, босқинчилик билан боғлиқ) ўлимга ҳукм этиш, бадарға қилиш, қулликка маҳкум этиш ишлари графлик судларида қўрилган. Шу тариқа, давлат (граф) суди ва фуқаролик судлари шакллана бошлайди. Маҳаллий фуқаролик судларида ҳам сеньорлар истаганича иш тутмасдан, ҳар қандай жиноятни судда қўриб чиқиб, сўнг ҳукм чиқарган.

Иммунитет ёрликлари зодагонлар мулкининг янада ўсишига хизмат қилган. Ер-мулкларнинг яхлит бўлмаслиги иммунитет округида сеньорга қарам бўлмаган кишиларни ҳам яшашига сабаб бўлган. Бу эса сеньор суд ҳукмига эркин деҳқонларни ҳам гирифтор этади.

Йирик ер эгаллиги. VIII-IX асрларда франк ҳукмдорлари, графлар ва амалдорлар улкан ер-мулкларга эга бўлишган. Айрим зодагонларнинг ўнлаб мулклари бор бўлиб, қатор қишлоқларни ўзида бирлаштирган. Бундай мулкнинг бир қисми мулкдорнинг ёки иш бошқарувчининг хўжалик фаолияти учун қолдирилган. Бу ерлар – домен деб номланган. Доменга хўжайиннинг ҳовлиси, хўжалик бинолари, ўтлоқ, ўрмон, шунингдек, ўзи хўжалик юритадиган экин майдонлари кирган. Сеньор хўжалигида ҳам жамоадаги мавжуд алмашлаб экиш, ҳосилдан бўшаган ерларда мол боқиш ва бошқа тартибларга риоя қилинган. Домен хўжалигидаги ишларни деҳқонлар ўз меҳнат қуроллари билан, баршина тарзида ва қисман зодагоннинг қуллари ёрдамида бажарганлар.

Сеньорнинг қолган ерлари қарам деҳқонларга ижарага берилган. Ибодатхона ва монастырлар ерларида юзлаб, баъзида минглаб деҳқонлар яшаб, хўжалик юритишган. Деҳқонга ижарага берилган ерга (лотинча *mans*, немисча-*guf*) деҳқончилик қилинадиган ердан ташқари ўтлоқ, баъзида узумзор ҳам кирган. Манс учун маълум миқдорда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, оброк тўлашдан ташқари деҳқон, хўжайинни ерида ишлаб бериши (шудгор қилиш, молалаш, ҳосилни ўриб-йиғиб олиш ва ҳ.к.), баъзида аравада юк ташиш вазифаларини ҳам бажарган. Йирик мулкдорлар юритган дафтарларда баршина ва оброкнинг миқдори, тўлаш

муддати бажарилиши қайд қилинган. Агар қарам кишилар хунармандчилик билан шуғулланса, оброк қайдномасида унинг берган буюми (темирчилик, тўқимачилик ва ҳ.к.о) кўрсатилган.

Натурал ҳўжаликнинг ҳукм суриши туфайли пул солиғининг ўрни катта бўлмаган. Уларнинг миқдори сеньор домени майдони, унинг хизматкорлари ва қарам кишилари сонига боғлиқ эди. Қиролликда VII-VIII асрларда прекарийлар меҳнат мажбурияти йилчига атиги бир неча кун бўлган, холос. VIII аср охири – IX асрдан бошлаб кўплаб йирик мулкларда мавсумий ишларга ҳафтада бир кундан жалб этиш кузатилади.

Каролинглар империясининг инкирози. Каролинглар империясида сиёсий тарқоқликнинг кучайиши ички иқтисодий алоқаларнинг йўлга қўйилмагани билан изоҳланади. Империянинг турли ҳудудлари тараққиётининг текис ривожланманлиги ҳам мамлакатни мустаҳкамлашга хизмат қилмаган. Ушбу омиллар сабабли Карл давридаёқ, вилоятларнинг мутақилликка интилишини бостириш қийин кечади. Карлнинг вориси Людовик I Художўй асосий вақтини тоат-ибодатга, диний қўшиқларни ижро этишга бағишлайди. Ўғилларининг давлатни бўлиб олишга ҳаракатларига қаршилик кўрсатмай, 817 йили империяни уларга бўлиб бериб, ўзида фақат олий ҳокимиятни қолдиради. Давлатнинг бўлиниши, ўзаро урушларга йўл очади. Людовикнинг вафотидан кўп ўтмай, 843-йили, Верден шартномаси империяни учга бўлинишини расман тасдиқлайди. Кенжа ўғил Карлга Шельда, Маас ва Рона дарёларидан ғарбдаги ер-мулклар тегиб, бу Ғарбий Франк қироллиги келажакда Францияга асос бўлади. Ундаги ҳукмрон роман тили кейинчалик француз тилига айланади. Ака-укалардан ўртанчаси – Людовик Немис Рейн дарёсидан шарқда ва Альп тоғларидан шимолда жойлашган вилоятлар эгасига айланади. Бу Шарқий Франк қироллиги йиллар ўтиб, Германия номини олган. Унинг аҳолиси герман тилининг турли шеваларида сўзлашган.

Людовикнинг тўнғич ўғли Лотарь, келишувга кўра, императорлик унвонини сақлаб қолади. Унинг мулклари Италия ва Рейн дарёси бўйлаб жойлашган ҳудудлардан иборат эди. Улар орасида фақат Италиягина яхлит бирликни ташкил этиб, қолганлари этник жиҳатдан турли-туман қабила ва элатлар жойлашган ерлар бўлган. Маас ва Рейн оралиғидаги Германияга ўтган ерлар кейинчалик Лотарингия (“Лотар қироллиги”) номини олади. Империяни узил-кесил тақсимланиши 888 йили рўй беради. Шу тариқа келажакдаги учта Европа мамлакати: Франция, Германия, Италия ҳамда сўрацуз, герман ва итальян халқларининг шаклланишига асос солинади.

У БОБ. ВИЗАНТИЯ IV-XII АСРЛАРДА

11 §. Шарқий Рим империяси IV-VII асрнинг биринчи ярмида

Византиянинг ташкил топиши. Рим империяси пойтахтининг 330 йили Константинополга кўчирилиши мамлакат шарқининг иқтисодий-маданий жиҳатдан устуллигини расман тан олиш эди. Шарқий вилоятлар таркибига қулай табиат иқлими, сунъий сугоришга асосланган қадимги деҳқончилик ҳудудлари кирган. Унда табиий бойликлар (олтин, кумуш, мис, темир), нефть манбалари, мрамор конлари ва бошқа минерал захиралар ҳам мўл бўлган. Қолаверса, Болқон ярим ороли, Кичик Осиё, Шимолий Мессопатамия, Сурия, Фаластин, Миср, шуниингдек, Крит, Кипр, Родос ва бошқа оролларда маданий жиҳатдан юксак ва зич аҳоли жойлашган эди. Шарқий Рим империясини, қадимги юнон полиси Мегаранинг колонияси Византий номидан Византия деб аташади. Византий император Константан томонидан 320-330-йиллари қайта қурилиб, пойтахт унинг номини олган Константинополга ўтказилади. Империянинг бу қисми аҳолисининг кўпчилиги юнон тилли бўлиб, улар ўзларини ромейлар, давлатларини эса Ромей (Рим) деб номлашган. Бу ҳудудларда юнонлардан ташқари иллирияликлар, фракияликлар, яҳудийлар, Миср христианлари (коптлар) ва бошқа элатлар яшаганлар.

Император Феодосийнинг ўғиллари Аркадий ва Гонорийлар 395 йили Рим империясини бўлишганида, Аркадийга Шарқий Рим тегади. Кейинчалик Ғарбий Рим варварлар ҳужумлари остида қулаганида, Шарқда давлат кескин ларзаларсиз, эволюцион йўл билан ривожланишда давом этади.

Шарқий Римнинг иқтисодий аҳволи. Империянинг турли вилоятларидаги қулай шарғ-шароит иқтисодиётнинг муҳим омили бўлган. Ўрта Ер денгизи соҳилидаги Фракия, Македония, Фессалия, Пелопоннес пастгекисликларида бошоқли дон, зайтун, узум, меваллар етиштирилган. Миср қадимдан ўзининг юксак ҳосилли ерлари билан шухрат қозонган. Кичик Осиёнинг даштлари, Сурия чўлларида чорвачилик ривожланган. Болқон ярим оролининг Константинополь томон пасайиб борган тоғ ён бағирларида, қирларда, ўрмон ва ўтлоқларида кўплаб чорва моллари боқилган.

Шарқий империя хўжаликлари Ғарбий Римга нисбатан қуллар меҳнатидан кам фойдаланилган. Қуллар қисман йирик ёр эгалари, шаҳарлик зодагонлар, амалдорлар, айрим бой деҳқонлар хўжалигидагина ишлатилган. Шарқий Римдаги ишлаб чиқариш, IV асрда эркин жамоа аъзолари – деҳқонлар ва колонлар меҳнатига асосланган. Ерга бириктирилган колонлар, ўз хўжайинларидан ташқари давлат ҳисобига ҳам мажбуриятлар ўташган. Жамоа аъзолари-деҳқонларни солиқлар ва уларни йиғишдаги ноҳақликлар қийнаган.

Шарқдаги йирик шаҳарлар: Константинополь, Фессалоника, Эфес, Антиохия, Лаодикия, Байрут, Дамашк ва Искандариялар савдо – хунармандчилик марказлари бўлган. Суриянинг зигирпоядан тўқилган мовут газламалари, Мисрнинг папируслари, Байрутнинг четдан келтирилган ипакдан тўқилган матолари, Константинополнинг зеб-зийнат буюмлари узоқ ўлкаларда ҳам юксак қадрланган.

Ушбу шаҳарлар, ўзаро фаол савдо-сотикдан ташқари, Кавказ, Қора денгиз соҳилларидаги аҳоли билан ҳам худди шундай алоқаларда бўлганлар. Қадимги қарвон ва денгиз савдо йўллари Шарқдаги шаҳарларни Ўрта ва Марказий Осиёдаги давлатлар, Хитой ва Ҳиндистон билан боғлаган. Искандариялик савдогарлар Ғарбда Британия оролларига, Шарқда эса Топробан (Шри Ланка)га қадар борганлар. Бозорлар шаҳарлар бойлигининг ўлчови бўлиб, уларга кўплаб мамлакатлар моллари келтирилган.

Шаҳарлар аҳолиси таркиби мураккаб бўлиб, уларнинг кўпчилигини хунармандлар, савдогарлар, ҳаммоллар ташкил қилган. Йирик шаҳарлар аҳолиси махсус спорт жамоалари (димлар) тузиб, у орқали ипподромларда (отчопар) мусобақалар ташкил этишган. Димлар шаҳарда осойишталик ва тартибга риоя қилиш, ободонлаштириш ишларини бажаришда қатнашган. Кейинчалик димлар, айниқса, венетлар (“кўқлар”) ва прасинлар (“яшиллар”, мусобақадош чавандозлар кийимлари рангидан) шаҳарлар сиёсий ҳётда ҳам муҳим ўрин тута бошлайдилар.

Кулларнинг асосий қисми Византиянинг йирик шаҳарларида бўлган. Уларнинг меҳнатидан император хусусий устахоналарида, қурилиш иншоотларида, шунингдек, тош ва маъдан конларида фойдаланилган. Шаҳар зодагонлари куллар ва хизматкорлардан уй ишларида ҳам кенг фойдаланилган.

Полисни бошқариш шаҳарларнинг кулдор зодагонлари – куриаллар қўлида бўлган. Улар жамоатчилик биноларини қуриш, таъмирлаш, байрамлар ва томошалар ташкил қилиш, камбағалларни озика маҳсулотлари билан бепул таъминлашни ташкил қилишлари лозим эди. Куриаллар солиқларни йиғишга ўз мол-мулклари билан жавобгар бўлишган.

Ер эгаллигига асосланган жамиятнинг юксала бориши давомда майда ва ўрта полислар инкирозга учрайди. Сабаби шаҳарлар атрофидаги экинзорлар зодагон ва амалдорлар қўлига ўта бориши давомда полислар ўз таъминоти манбаидан ажралиб боришади. Бу шароитда шаҳарлар даромади камайиб, куриаллар инкирози эса кучайган.

Империя бошқаруви. Солиқлардан келадиган даромадни кўпайтириш учун давлат маъмуриятини кучайтириш йўли танланади. Солиқларни қўшин ёрдамида ундириш оддий ҳолатга айланади. Аммо қўшин ва амалдорлар сонининг кўпайиши харажатларни ўсишига, бу эса, ўз навбатида, солиқларнинг янада ошишига, уларни йиғишни

қийинлашишига олиб келади. Янги шароитда қулчилик тузумининг ўз зиддиятларига ўралаша бориши, кичик хўжаликни мустақамлаш кўринишидаги ижобий ўзгаришларга сунъий тўскинлик қилиши сабаб бўлади.

Император олий ҳукмдор, қонунларни жорий этувчи, бош судья ва ҳарбий қўмондон, қулдорлар ва зодагонлар тоифасининг ҳукмини ўтказишга мугассади бўлган. Византияда IV асрдаёқ “император хоҳиш истаги” қонун кучига эга “тамоийли” шаклланган. Христианликни расман тан олиниши билан император ҳокимияти Худонинг назди, хоҳиш иродаси сифатида ҳам талқин қилинади. Лекин Византияда император лавозими дастлаб меросий эмасди. Император (василевс)ни йирик зодагонлардан ташкил топган синклит (сенат) ва қўшин сайлаган. Баъзида димлар ҳам сайловга ўз таъсирини ўтказган, сарой яқинидаги мусобакалар жойи-ипподромда халқ оммасининг эҳтиросли чиқишлари бўлиб турган.

Империянинг маъмурий идоралари йирик, лекин фаолияти унумсиз эди. Йирик амалдорлар кўлида улкан ҳокимият тўпланган. Хусусан, Константинополь ҳокими (эпарх) шаҳардаги суд ҳокимиятини бошқарган, пойтахтни озик-овкат билан таъминлаш, ҳунармандчилик ва савдо дўконлари ишларини назорат қилган.

Вилоятлар бошқарувининг хусусияти, фуқаролик ва ҳарбий ҳокимиятнинг алоҳида эканлигида эди. Ҳоким фуқаролик ҳокимиятини бошқарса, ҳарбий қўшинга саркардалар етакчилик қилган. Халқ лашкари IV асрдан ўз аҳамиятини йўқотиб, ёлланма қўшин ва варварлардан жалб қилинган иттифокчилар мавқеи тобора ўса боради.

Давлат аҳолидан турли солиқлар ундирган. Деҳонлардан олинадиган озик-овкат солиғи миқдори ернинг майдони, унумдорлигига қараб белгиланган. Йирик ер эгалари мулкларидан, унда пекулийга ўтказилган қуллар, колонлар ва эркин ижарачилар солиқ тўлаганлар. Зодагонларнинг кўплаб ер-мулклари солиқлардан озод қилинган.

Византия солиқ тизимининг ўзига хос жиҳатларидан бири, эпиболе (ўтказиш) бўлиб, унга кўра, кочок колон ёки ижарадор ери қўшниларига мажбуран ўтказилиб, улар барча солиқларни тўлашлари шарт эди. Ҳар 15 йилда солиқ тўловчилар мулкий ҳолати рўйхатдан ўтказилиб, солиқ миқдори табиий ўсиб борган.

Давлат ҳисобига бажариладиган мажбуриятлар ҳам аҳолига қийинчилик туғдирган. Йирик шаҳарларнинг озик-овкат маҳсулотлари таъминоти, амалдорлар ва жангчиларни таъминлаш, уларга транспорт воситалари: от, мол, ем-хашак етказиб туриш, йўллар, кўприклар, қалъалар, кемалар қурилиши ҳамда таъмирлаш ишларида иштирок этиш аҳоли зиммасида бўлган.

Шаҳарликлар пул солиғини тўлаганлар. Давлат даромадларининг талай қисмини савдо божлари ташкил қилган. Бож солиғи хориждан келтирилаётган моллар нархининг 1/3 (16,5%) ташкил қилган.

Варварларнинг илк тазйиклари. Империяга варварларнинг дастлабки босқинлари IV асрнинг сўнги чорагида бошланади. Давлат солиқларидан безган маҳаллий аҳоли вестготлар босқинига бефарқ қарайди. Шаҳарликлар талончиликлар ва савдонинг торайишидан хавотирга тушиб, варварларга қаршилик кўрсатадилар. Император Валент кўшинининг 378 йилги мағлубиятидан сўнг вестготлар Мезияга жойлашиб, варварлар йўлбошчилари қирол саройи ва маҳаллий бошқарувда муҳим ўрин тута бошлайди.

Вестготлар йўлбошчиси Аларих IV аср охирида исён кўтариб, Константинополдан Пелопонесга қадар ҳудудларни талон-тарож қилади. Варварларнинг Кичик Осиёдаги исёнига қуллар ва колонларнинг кўшилиши бу ҳаракатга янада хавфлироқ тус беради. Константинополь димлари бунга жавобан 400-йилги шаҳар дарвезаларини ёпиб, пойтахтдаги 7 мингга яқин ёлланма гот жангчиларини кириб ташлайдилар. Қирғиндан жон сақлаган ёлланма аскарлар Дунай ортига ўтиб кетадилар. Император, Аларих билан келишиб, уни Ғарбий Рим томонга йўллашга эришади.

Византия V-VI аср бошларида. V асрда Шарқий Римда сиёсий инкироздан чиқиш, давлатнинг барқарорлигига эришиш жараёнларини кузатамиз. Болқон ярим ороли V асрнинг биринчи ярмида варварлар, хуннлар, уларга бўйсунган қабилаларнинг янги ҳужумларига учрайди. Хуннлар иттифоқи парчаланганидан сўнг, остготлар ва бошқа герман қабилалари ҳужумлари бошланади. Остготлар йўлбошчиси Теодорих 470-480-йиллар бошларида Болконни ларзага солиб турганида, уни империядан зўр-базўр суриб чиқаришади. Расмий православие (“чин эътиқод”) черковининг Исо пайғамбарнинг илоҳий ва инсоний табиати ҳақидаги таълимотига қарама-қарши несторианлик ғояси вужудга келади. Унда пайғамбарнинг фақат инсоний жиҳати тан олинган. Яна бир диний таълимот – монофиситликда эса, Исонинг фақат илоҳий хусусияти тан олинади. Мамлакатдаги диний низолар ҳукмрон тоифа учун сиёсий кураш усули бўлса, меҳнаткаш аҳоли, аксинча мажбурий меҳнатдан ва амалдорлар бедодлигидан қутулиш учун уларда иштирок этади.

Ҳокимият VI аср бошларида халқ ғалаёнларини бостириб, ҳукмрон тоифа турли гуруҳлари орасида келишувга эришади. Расмий черков ўз мавқеини кучайтириб, бойликларини янада оширади. Константинополь патриархи шарқий ҳудудлар патриархлари орасида (Искандария, Антиохия, Қуддус) етакчи бўлиб қолади. Маҳаллий бошқарувда епископлар катта таъсир кучига айланади.

Айни пайтда, муҳолиф сенаторлар қаршилиги ҳам тугатилади. Куриаллар эса секин-аста солиқ йиғиш ишларидан четлатилиб, бу иш шаҳарларнинг савдо-судхўрлик табақаси вакилларига берилади. Улар эса ўзларига лавозимларни сотиб олиш орқали саройга йўл очдилар. Император Анастасий V аср охиридан шаҳар зодагонлари фойдасига шаҳарликлардан пул солиғи олишни бекор қилиб, уни деҳқонлар елкасига

ташлайди. Айни пайтдан деҳқонлар ўзлари етиштирган маҳсулотни давлатга паст нархларда сотишга мажбур этила бошланади.

Солиқ тўловчилар сонининг камайиши натижасида давлат хазинасига тушадиган даромаднинг пасайишидан хавотирланган ҳукумат деҳқонларга зодагонлар ҳомийлигига ўтишни таъқиқлаб қўяди. Деҳқонларнинг йирик ер эгаларига ўз ерларини сотиши ноқонуний деб эълон этилади. Айни пайтдан сотиладиган ерларни қўшниси олиши имтиёзли ҳуқуқи белгиланади. Бир жойни ижарага олиб ўтгиз йилдан ортиқ ишлатган кишига, ушбу ерга эгалик қилиш ҳуқуқи берилади. Зодагонлар таъсирини чеклаш мақсадида, давлат солиқлари қўпайтирилиб, маъмурият янада мустаҳкамланади.

Юстиниан I императорлиги. Юстиниан I (527-565-йй.) юксак маълумотли, меҳнатсевар, қатъиятли, қаттиққўл ва ўз сўзидан қайтмайдиган император бўлган. У қулчиликни мустаҳкамлаб, империяни аввалги чегараларида тиклашни мақсад қилиб қўйган. Унинг ички сиёсатидаги асосий мақсади, ер-мулклар ва қулдорларнинг хунармандчилик устахоналарини арзон ишчи кучи билан таъминлаб, хазинани тўхтовсиз оқиб келадиган даромад билан тўлдириб туриш эди. Юстиниан чиқарган қонунларга биноан, колонларни, уларнинг қачон қочиб кетганлигидан қатъий назар, ўз ерларига қайтариш, ерга колонларнинг ва эркин ижарачиларнинг фарзандларини ҳам бириктириб қўйиш тартиби белгиланади.

Юстиниан даврида эълон қилинган Рим қонунлари “Фуқаролик қонунлари тўплами” (Юстиниан қонунлари)дан ташқари, Рим императорлари қонунлари тўплами, қадимги Римнинг машҳур ҳуқуқшунослари тўплами “Дегестлар” ва ҳ.к.лар қулчиликни мустаҳкамлашга қаратилган эди.

Ўтган даврдаги ўзгаришларга қарамасдан, ушбу қонунларга қўра, империянинг барча аҳолиси аввалгидек қуллар ва озод фуқароларга бўлинган. Қулга антик даврдаги каби “буюм” сифатида қаралган ва унинг ўз мулкига эга бўлиши таъқиқланган.

Юстинианнинг улкан режалари қатта маблағларни талаб қилган. Унинг даврида эпиболе шафқатсизлик билан қўлланилган, янги солиқлар ҳам жорий этилган. V асрга қиёслаганда Византияда шахарликлар ҳаёти оғирлашади. Муҳим озик-овқат маҳсулотларини сотиш соҳасида давлат монополияси ўрнатилади. Ҳар қандай диктатура пайтидагидек, қўп сонли бўлмаган зодагонлар тоифаси амалдорлар бюрократиясининг муҳим таянчига айланади. Мамлакатдаги экинзорларнинг ўн фоизи черков қўлида тўпланади. Дахрийлар ва маъжусийлар қувгин қилинадилар. Юстинианнинг фармони билан 529-йили антик фан ва маданиятнинг сўнгги таянчи бўлган Афина олий мактаби ёпиб қўйилади.

Юстиниан оғир талофотларга қарамай, Рим империясини қайта тиклаш учун урушларни бошлайди. Шимолий Африкадаги Алан-Вандал

кироллиги 533-534-йиллари, Остгот кироллиги 535-555 йиллари мағлуб этилиб Италия ва Сицилия, 554-йили Жанубий-Шарқий Испания, Сардиния ва Корсика ороллари эгалланади.

Босиб олинган хуудларда кулчиликни тиклашга киришилади. Куллар ва колонлар олдинги хўжайинларига қайтарила бошланади. Варварлар истилолари пайтида ғарбдан Византияга кочган йирик мулкдорлар авлодлари ва амалдорлар оқими Италияга йўл олади. Истило қилинган хуудлар аҳолиси гарданига Шарқий Рим солиқлари юкланади.

Юстиниан сиёсатининг натижалари. Юстиниан дастлабки пайтларда ўз мақсадларига эришгандай кўринади. Ўрта Ер денгизи соҳиллари яна империяга бўйсундирилади. Мамлакатда ички савдо жонланиб, ипак ва ундан гиламлар тўқиш йўлга кўйилади. Константинополда ҳашаматли меъморий иншоотлар қурилиши бошланади. 532-537-йиллари “меъморчилик санъати мўжизаси” ҳисобланган Ая София ибодатхонаси бунёд этилади. Императорнинг халқ хузурига чиқиши тебора тантанали маросимга айлана бошлайди. Лекин бу ютуқларнинг барчаси замирила оддий халқнинг азоблари, қашшоқлануви ётарди. Тарихчи Прокопийнинг ёзишича, варварлар яшайдиган хуудларга кўплаб аҳоли кета бошлайди.

Кулдорларнинг эски тартибларни тиклашга уриниши, солиқларни ўсиши, амалдорлар тазйиқлари эзилган халқ қаршилигига учрайди. Пойтахт Константинополда 532 йилнинг январиди халқ кўзғолони бошланиб, унинг иштирокчилари ҳайкириги “Ника” (юнонча “Ғалаба қил”) кўзғолон номига айланади. Ипподромдаги “венет”лар ва “прасин”ларнинг қуйи табақа вакиллари бирлашади. Отчопарга Юстиниан келганида исёнчилар тош ота бошлайдилар. Шаҳар ёнғин ичиди қолади. Қамалга олинган саройда озик –овқат ва сув тугайди. Юстиниан пойтахтдан қочиш таралдудига тушган, бир пайтда унинг рафиқаси Феодора вазиятни ўз қўлига олади. Унинг талаби билан, кескин чоралар кўрилишидан ташқари, “венетлар” йўлбошчилари порага сотиб олинади. Кўзғолончилар қўлидаги ипподромга яширинча ёлланма аскарлар олиб кирилади. Улар кулолсиз кўзғолончиларга ташланиб, вазиятни ўз қўлларига оладилар. Кўзғолон бостирилиши давомида 30 минг киши ҳалок бўлади.

Император ўз сиёсатининг инқирози гувоҳи бўлади. Форслар Шарққа савдо йўлларини кесиб қўйиб, даромадлар кескин камаяди. Император тўланмаган қарзлардан кечиб, қўшинни тўрг баравар қисқартиришга мажбур бўлади.

Барча кучларни Ғарбга ташлаган Юстиниан мамлакат шарқидидаги ва Болқондаги чегараларни заифлаштиради. Вазиятдан фойдаланган форслар Мессопотамия ва Сурияга бостириб қирадилар. Улар Шарқ шаҳарлари гивҳари ҳисобланган Антиохияни эгаллайдилар. Император форслар билан уч марта тинчлик сулҳи тузиб, ҳар гал уларга катта товон тўлайди.

Болқондаги вазият ҳам оғирлашиб. Юстиниан курдирган уч қатор қалъалар халқаси ҳам варварлар тазйиқларини тўхтата олмайди. Славян қабилалари ва булғорлар ҳужумлари тулкини Константинополь остоналарига қадар етиб келади.

Истилочилик урушларида ўзининг ички захираларини сарфлаб бўлган Византия на босиб олинган ва на ўз худудларини сақлаб қолишга қодир эди. Шимолий ва Ўрта Италия лангобардлар томонидан олинганидан сўнг, империя қўлида Равенна шаҳри вилояти билан, Жанубий Италия, Сицилия қолади. Вестготлар Испаниядаги Византия ерларини тортиб олади. Форслар Арманистонни, Кичик Осиёнинг бир қисми ва Сурияни эгаллайди. Славянлар, аварлар Болқонни я.о.ни талон-тарож қиладилар. Славянлар форслар ва аварлар билан иттифокда 626 йили Константинополни қамалга оладилар.

Дунай дарёси ортига славянларга қарши юборилган қўшин 602 йили исён кўтариб, пойтахт димлари кўмагида юзбоши Фокани императорлик тахтига ўтказди. Янги императорнинг амалда зодагонларга нисбатан қатагон сиёсати ушбу табақа қудратини синдиради. Империя 636-642 йиллари араб халифалиги томонидан Сурия, Фаластин, Юқори Мессопотамия, Мисрни эгалланишига етарлича қаршилик кўрсата олмайди. Араблар ҳарбий флоти Эгей денгизида ҳукмронлик қила бошлайди. Орадан ярим аср ўтиб, Лазика, Карфаген экзархати ва Арманистон Византиядан мустақил бўлиб олади. Юстиниан даври билан қиёслаганда империя худудлари уч бараварга қисқаради. Тез орада араблар империянинг Ўрта Ер денгизидagi ҳукмронлигига ҳам чек қўяди. Улар ҳарбий флот тузиб, 654 йили Родос оролини талон-тарож қилганларидан сўнг, Византиянинг денгиз соҳилларига доимий ҳавф пайдо бўлади.

12 §. Византия VII асрнинг иккинчи ярми-IX асрнинг биринчи ярмида

Византия VII асрнинг иккинчи ярми – VIII асрда. VII аср ўрталарида Византия худуди бир аср аввалгисидан икки баравар камаяди. Лекин сақланиб қолган вилоятлар ҳам аниқ чегарага эга эмасди. Арабларнинг шарқдан, славянларнинг ғарбдан ва шимолдан ҳужумлари катта қийинчиликка учрамасдан пойтахтгача етиб борар эди. Болқоннинг катта қисми амалда империяга тегишли эмасди.

Империя уч аср давомида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тизимда чуқур ўзгаришларни бошдан кечириб, Ўрта асрлар монархияси кўринишини олган бўлса, эндиликда, қудратли, бой ва серкирра маданиятининг юксалиши, гуллаб-яшнаши даврига киради.

Бу Византия сўнги Рим давлатчилиги анъаналарини, Шарқ деспотиялари таъсирини ва Ғарбий Европа феодал жамиятлари хусусиятларини ўзида мужассамлаган. Аммо ушбу давр сўнгиди Византия

яна ички сиёсий зиддиятлар ва янги босқинлар билан боғлиқ оғир инкирозга учрайди. Империя учун VII аср ижтимоий, хўжалик ва сиёсий тизимининг Ғарбий Европа мамлакатлариникига яқинлашуви жараёни давом этиши хосдир.

Эркин деҳқонлар табақаси сонининг ошиб бориши натижасида марказ - ва маҳаллий бошқарув тизими ҳам ўзгаради. Пойтахтда бошқармалар (секретлар) пайдо бўлиб, улар молия ва ташқи алоқаларни бошқарган. Янги тизимда фуқаролик ва харбий ҳокимиятни бир қўлда тўпланиши сиёсати устун қолади. Вилоятлар янги маъмурий районларга, фемларга бўлиниб, улардаги ҳокимият тўлиғича стратеглар қўлига ўтади.

Фемларни шаклланиши жараёни узоқ давом этган. Йириқлар фемлар Кичик Осиёда бўлган. Уларнинг стратеглари VII-VIII асрларда амалда тожу тахт тақдирини белгиловчи омилга айланади. Фемлар сони эса тобора кўпайиб бориб, унинг қўшини асосини эркин деҳқонлар ташкил эта бошлайди. Урушлар давомида отлик қўшин, харбий флотда ёки пиёдалар лашкарида хизмат қилган стратиотлар (деҳқонлар) маълум тўлов ва мажбуриятлардан озод этилган.

Империянинг иқтисодий аҳволи. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, энг аввало, қишлоқ хўжалигида рўй беради. Антик даврга хос бўлган полиснинг атрофдаги қишлоқлар округидан устунлиги, Византияда VII асрнинг ўрталаридан қишлоқнинг шаҳардан устунлиги билан алмашади. Қишлоқнинг аксари аҳолиси эркин жамоачилар бўлган. Колошлик ҳам аста-секин йўқола бориб, қулдорларнинг йирик ер-мулклари фақат айрим жойлардагина сақланиб қолади. Византияда қуллар сони кўп бўлмасдан, борлари ҳам чорвачиликда (чўпонлар), уй хизматлари, хунармандчилик устахоналарида банд бўлганлар.

Византия қишлоқлари ҳаёти ҳақидаги батафсил маълумотларни биз VIII асрда тузилган одат ҳуқуқлар тўплами – “Деҳқончилик қонуни”дан оламиз. Империяда кенг қўлланилган бу манбага таянилса, Византиядаги жамоа, деҳқончилик жамоаси бўлиб, у асга-секин қўшничилик жамоасига айлана борган. Қишлоқдаги барча ерлар жамоаники саналган. Экин экиладиган ерлар кичик ва катта оилалар меросий қарамоғида бўлса, ўрмон, ўтлоқ ва бошқа ерлар жамоанинг умумий эгалигида қолган. Қишлоқ жамоаларида VI-VII асрларда ерлар, Ғарбий Европадагидан фарқлироқ, қайта тақсимланмаган. Уларда жамоа муносабатлари мустаҳкам бўлиб, солиқ тўлаётган жамоа аъзоси, қўшниси ташлаб кетган ердан фойдаланиши, ўзга киши еридаги дарахтларга эга бўлиши мумкин эди.

Жамоавий алоқалар қанчалик мустаҳкам бўлмасин, пул-товар муносабатлари таъсирида мулкий табақаланиш ва аллодни вужудга келади. Натижада, йиллар ўтиб, ўз хўжалигини юритиш учун маблағи бўлмаган деҳқонлар табақаси шаклланиб, уларнинг айримлари қишлоқни ташлаб кетса, бошқалари ёлланма ишчиларга айланади. Айни пайтда,

жамоанинг айрим аъзолари куллар сотиб олиб ёки ёлланма меҳнатдан фойдаланиб бойиб борганлар. Шу тариқа, Византияда ҳам, феодал жамиятига хос янги йирик ер эгалари аҳоли тоифаси шакллана боради. Юқоридаги жараёнларга қарамадан, VIII-IX асрларда Византияда кўшничилик жамоаси ҳали барқарор, қишлоқ аҳолисининг ҳаёти эса нисбатан фаровон бўлган.

Шаҳарлар хўжалик ҳаёти ўзгача борган. Варварлар ҳужумлари, савдо алоқаларидаги узилишлар, урушлар, кўзғолонлар оқибатида, ҳунармандлар тайёрлайдиган буюмларнинг сони камайишига, бу эса шаҳарлар иқтисодига зарар келтиришига сабаб бўлади. Болқон ва Кичик Осиёнинг шарқидаги кўплаб майда ва ўрта шаҳарлар ўз аҳамиятини йўқотиб, аҳолиси асосан қишлоқ хўжалиги билан шуғуллана бошлайди. Ҳунармандчилик ишлаб чиқариши пасайиб, савдо деярлик тўхтаб қолади. Полислар мавқеининг пасайиши йирик шаҳарларда ҳам сезила бошлайди. Аммо сарой ва зодагонлар эҳтиёжлари, қурул –аслаҳа, кўшин ва флотлар учун турли жиҳозларга, хорижий давлатлар учун сифатли буюмларга ва зеб-зийнатларга талаб. йирик шаҳарларда ҳунармандчиликни чуқур инкироздан саклайди.

Айни пайтда, Ғарбий Европадагига нисбатан, тараққий этган савдо-сотиқдан келадиган даромадлар Византиянинг Шарқ мамлакатлари билан кўшни жойлашган Константинополь, Фессалоника, Эфес, Никея каби шаҳарларнинг кийинчиликсиз антик даврдан ўрта асрларга ўтиш имконини беради. Ғарбий Европадан Константинополь ва Фессалоникага элгадиган савдо йўлларининг аҳамияти ошиб, Венеция, Амальфи, Араб халифалиги билан савдо юксала боради.

Устахоналарда қисман кул меҳнати сакланиб қолса-да, маҳорат талаб қиладиган эркин ҳунармандчиликнинг аҳамияти ўсади. Ҳунармандчиликда корпорациялар сакланиб қолади. Аммо улар илгари давлат мажбуриятларини ўташ учун тузилган бўлса, энди эркин ишлаб чиқарувчиларнинг ташкилотига айланади. Ўтмишда ҳунармандлар корпорацияга мажбурий киритилган бўлса, энди унга аъзо бўлиш тобора кийинлаша боради.

Шаҳарларнинг ўз-ўзини бошқариш ташкилотлари – куриялар йўқола боради. Димларнинг ҳам мавқеи пасайиб, улар фақат пойтахтда яна маълум муддат фаолият кўрсатадилар.

Византиянинг ташқи сиёсати. Византиянинг VII аср ўргаларидан IX асрга қадар ташқи сиёсатдаги асосий рақиблири араблар, булғорлар ва славянар бўлган. Империя баъзида улардан бири ёки иккиси, айрим вақтларда-ҳар учаласи билан урушлар олиб борган. Мухолиф томон эски рақиблирдан анча хавфли бўлса-да, деҳқонлардан тузилган ҳарбий бўлинмалар жасорати туфайли, уларнинг ҳужумлари баргараф этиб турилган.

Византия учун Араб халифалиги билан кураш айниқса оғир кечади. Араблар VII асрнинг 70-йилларида пойтахтни ҳам куруклик ва ҳам денгиздан қамал қиладилар. Ушбу вазиятда византияликлар илк бор янги курул – “грек олов”ини қўллайдилар. Нефтдан тайёрланган бу ёнувчи курул махсус отувчи мослама ёрдамида душман кемаларига, қамал мослама ва ускуналарига улоқтирилар, ҳавода ёниб бошлаган бу ашё кемаларни ёндириб кул қилар, сувнинг юзига тушса ҳам ёнишга давом этиб, ундан сузиб қутилмоқчи бўлганларни ўз домига тортарди. Византияликларга ғалаба келтирган бу курул сирлари қаттиқ сақланган.

Араблар Константинополдан чекинган бўлсалар-да, VII аср охиридан византияликларнинг Африкадаги мулкларини, VIII аср бошларида Арманистонни эгаллайдилар. Фақат VIII аср ўрталарига келиб, Византия ўзининг Осиёдаги айрим мулкларини қайтаришга эришади. Аммо араблар аср сўнгидан тазйиқни кучайтириб, IX асрнинг дастлабки 30-йилларида Критни, қисман Сицилияни қўлга киритадилар. Империя фақат IX асрнинг биринчи ярмида халифаликнинг заифлаша бошлаганидан фойдаланиб, уларнинг ҳужумларини тўхтатади.

Туркий булғор қабилалари Болқонда тузган Булғор подшолигини Византия 681 йили тан олиб, унга бож тўлашга рози бўлади. Булғорлар билан кураш гоҳ ғалаба, гоҳ мағлубият билан давом этган. Булғор хонлари Византиядаги ички можароларга ҳам аралшиб турганлар. Болгария VIII аср охири-IX бошларидан империянинг Болқондаги хавfli рақибига айланади.

Византия учун яхши уюшмаган славянлар билан кураш нисбатан муваффақиятли кечган. VIII аср давомида империя қўшинлари славянларга қарши тез-тез юришлар уюштириб турган. Юришларда бўйсундирилган славян қабилалари ўз жойларида қолдирилиб, империяга солиқ тўлашлари, мажбуриятлар ўташлари белгиланади. Славянларнинг маълум қисми Кичик Осиёга қўчирилади.

Ички сиёсат. Бутпарастларга қарши кураш. VII асрнинг ўрталаридан империяда солиқларни камайтирилиши фемларда дехқонлардан ҳарбий бўлинмалар тузишни, божи пасайтирилиши эса савдо-сотик ва хунармандчиликни жонлантириши лозим эди. Лекин тўхтовсиз урушлар кўплаб маблағларни талаб қилар, ҳарбий зодагонлар (фем ҳарбий бўлинмалари бошлиқлари) ўзларини тақдирлашларини кутар, сон жиҳатдан кўпайиб бораётган амалдорлар эса маошларини мунтазам тўланишини истар эдилар. Натижада, солиқлар яна кўпая бошлади. VII асрнинг охирида мамлакат фуқаролари кўчмас мулкдан тўланадиган солиқдан ташқари, жон солиғи ҳам берадиган бўлади. VIII аср бошидан тўловлар янада ўсади. Солиқ тўловчиларнинг ер-мулклари қайтадан рўйхатдан ўтказилиб, жамоаларга, хонавайрон бўлган стратиотлар (ҳарбийлар) ни кийим-анжомлари билан таъминлаш, жамоага тегишли ишлатилмайдиган ерлар учун ҳам солиқлар тўлаш мажбурияти юкланади.

Ушбу тадбирлар қишлоқ жамоаларида табақаланишни чуқурлаштирди. Хукмрон тоифа вакиллари орасидаги ўзаро зиддиятлар ҳам кучаяди. Амалдорлар ҳазинага келадиган даромадни кўпайтириш мақсадида вилоятлар устидан назорагни кучайтиришга ҳаракат қилса, фемларнинг ҳарбий зодагонлари — жамоа ерларини тортиб олишга, пойтахтда ҳокимиятни қўлга олишга интиладилар. Императорлар стратегларни заифлаштириш мақсадида, VIII аср бошлариданок, фемларни яна ҳам кичиклаштира борадилар.

Империяда диний ва дунёвий зодагонлар, ҳарбийлар ва роҳиблар орасидаги зиддиятлар ҳам кескин тус ола боради. Христиан черкови мунтазам ташкилотга эга эканлиги ва имтиёзлари туфайли энг мураккаб даврда ҳам ўз бойликларининг катта қисмини сақлаб қолиши ҳарбий зодагонлар ғазабини кўзғатарди. Деҳқонлар ҳам диний мулкдорлар зулмидан азият чека бошлайдилар. Жамиятнинг яна бир тоифаси — хунарамандлар монастырлар устахоналари рақобатидан қийналганлар.

717-йили ҳокимияг тепасига келган Исаврлар сулоласи императорлари, ҳарбий зодагонлар билан бевосита алоқада бўлиб, рухонийлар билан можароларни ечимини топишга интилади. Ҳарбий зодагонлар гуруҳининг черков мулк-ерларига эгаллик қилиш ниятлари бутга қарши кураш давомида намоён бўлади. Император Лев III (717-741-й.) 726-йили фармон чиқариб, христианларни диннинг ташқи рамзлари — бут, санамлар, қоқмурдаларга (авлиё-анбиёлар хоклари) эътикод қилишини даҳрийлик, деб эълон қилади. Оқибатда, Византияда юз йилдан ортик давом этган кураш бошланиб, унга аҳолининг барча тоифалари тортилади. Жараён диний мутаасиблик аёвсизлиги, мол-мулкларни мусодара қилиш, сургуллар, қийноқлар, қатллар, ўз рақибларини қиргин қилишлар тарзида бутун империяни ларзага солади. Бутга қарши кураш давомида черков ва монастырлар ер-бойликлари мусодара қилинади. Монастирлар ёпилиб, роҳиблар ҳарбий хизматга жалб этилган, уйланишга мажбур қилинган. Ҳокимиятга бўйсунмаган роҳиблар қатл этилган.

Диний ва дунёвий зодагонлар келишмаса, оддий халқ қаҳрига учрашини англаб етиши курашни, VIII аср охирига келганда, сусая бошлашига олиб келади. Колаверса, бутга қарши курашганлар ўзларининг асл мақсадлари, черков бойликларининг катта қисмини ўзлаштириб бўладилар. Натигада, 843-йили бутга сиғиниш удуми тантаналар равишда тикланади. Бутга қарши курашчилар анафема қилиниб (лаънатланиб), барча анъана ва ирим-маросимлар тикланади. Лекин черков ўз бойликларини қайтариб ололмайди.

Фома Славянин кўзғолони. Павликианлик ҳаракати. IX аср Византия тарихига бутун мамлактни қамраб олган йирик халқ ҳаракатлари даври бўлиб кирди. Кичик Осиёда 820-йилнинг охирида бошланган кўзғолон деярли барча фемларни қамраб олади. Ҳаракатга худудга

кўчириб келинган славян кабилаларидан Фома Славянин бошчилик қилади.

Кўп ўтмай кўзғолончилар катта, жанговар қўшин тўплайди. Фома империя тахтини эгаллаш мақсадида, сарой сиёсатидан норози зодагонларнинг бир қисмини, бутпараст рохибларни ўз томонига тортади. Кўзғолончилар 821-йили Константинополни қамал қилишади. Бирок, қамалдагиларга император флотининг устувлиги қўл келади. Қамал натижасиз тугаб, император ёрдамга келган булғорлар қўмагида 823-йилнинг ёзида Фома лашқарини тор-мор этади.

Шундан сўнг Кичик Осиёда павликианлар ҳаракати кенг ёйилади. Павликианлик VII асрда Арманистон ва Сурияда диний оқим (секта) тарзида вужудга келган. Унинг асосида дуализм – эзгулик ва ёвузликнинг кураши гоёси ётган. Павликианлар таъбирича худо фақат маънавий дунё – эзгуликни яратган. Моддий дунё эса, иблис яратган ёвузлик маҳсулидир. Улар черковга давлатнинг таянчи – шайтоннинг хизматкори, деб қарашган.

Бутга сиғиниш қайта тиклаганидан сўнг, ҳукумат павликианларга қарши кураш бошлайди. Расмий дин – провославияга қайтишни истамаганлар қалтакланган, денгизга чўктирилган, гулханларда ёндирилган. Аммо павликианлар қаршилик кўрсатишда давом этганлар. Кичик Осиёда IX аср ўрталарида хаттоки, пойтахти Тефрика бўлган мустақил павликианлар давлати ҳам вужудга келган. Ҳаракат 879-йили, ҳукумат қўшинлари Тефрикани олиб, павликианлар йўлбошчиси Хрисохир ўлдирилганидан кейин, узил-кесил тугатилади.

13 §. Ўрта асрларда Византия шаҳарлари

Ўрта аср Византия шаҳарлари. Эпарх китоби. Шаҳарларнинг янги юксалиши IX асрнинг ўрталаридан бошланади. Бу жараён ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши ва майда хунармандчиликнинг узил-кесил ғалабаси билан изоҳланади. Эски шаҳарлар юксалиб, янгиларига асос солинади. Хунармандчилик маҳсулот ва буюмлари сифати ошиб, тури кўпаяди. Муомаладаги пул миқдори ҳам кўпайиб боради. Ўз навбатида, бой ва зодагонларнинг ҳашам ва қимматбаҳо буюмларга эҳтиёжи ўсади. Византиянинг шарқий қўшнилари – славян далавлари, Ғарбий Европа билан савдо алоқалари юксала боради. Хунармандчилик ва савдонинг юксалиши ўрта асрлар Европасининг энг йирик шахри бўлган Константинополдан бошланади.

Константинополнинг мудофа деворлари мустаҳкам бўлиб, ундаги ҳашаматли саройлар, ибодатхоналар ва монастырлар турли устунлару айвонлар, арклару ҳайкаллар билан безатилган. Олтин шох бандаргоҳи ўзига юзлаб кемалар, дунёнинг турли бурчақларидан турли тилларда сўзлашадиган минглаб савдогарларни жалб этган. Шаҳарда зодагонлар саройлари яқинида камбағалларнинг зич қулбалари, хунармандларнинг

сон-саноксиз устахоналарию дўконлари, тор, Куёш нури тегмас кўчалар, лой, иссиқ кунларда чанг, чириётган ахлатлар уюмлари, чарм-кўнчилик устахоналарининг кўланса хиди таралган мавзелар жойлашган. Ҳеч қайси шаҳарда бунча кўп ипак матолар ва олтин, аскарлар, рухонийлар, таникли зодагонлар, айти пайтда, гадоилар, майиб-мажруҳлар ва фоҳишалар бўлмаган.

Константинополдаги хунармандчилик ва савдони ташкил қилинишига оид маълумотларни X аср бошларида тузилган конунлар тўплами “Эпарх китоби”дан топамиз. Унда ёзилишича, асосий косиблар корпорацияларга бирлашганлар. Янги шароитда улар Европадаги ўрта аср цехлари вазифасини ўтаган. “Эпарх китоби”да 22 та цех номи тилга олинган. Хунармандчиликнинг цехдан ташқари химоячиси бўлмаган. Ҳокимият баъзида уни таъқиб ҳам қилган.

Устахоналарнинг кўпчилиги қуллар меҳнатидан фойдаланган. Цех хунармандчилиги император саройи буюртмаларига муҳтож бўлган. Улар давлат ва черков буюмлари, кўшин ва флот учун қурол-аслаҳаларни ишлаб чиқиш, қимматбаҳо кийимлар, идишлар, зеб-зийнат буюмларини тайёрлаш билан шуғулланганлар.

Давлат маъмурияти. Империяни бошқариш тизими IX-XI асрларда мураккаб кўриниш олади. Саройда бошқармалар сони 60 га етиб, уларнинг ҳар бири яна кўпсонли девонхоналарга бўлинган. Улардан энг нуфузлилари: геникон – солиқларни жорий этиш ва йиғиш; ҳарбий – кўшинга маош тўлаш, қурол-аслаҳа ва озиқ-овқат билан таъминлаш; давлат почтаси ва ташқи алоқалар бошқармалари бўлган.

Бошқармалар вазифаларининг аниқ чегараланганмагани баъзида ички келишмовчиликларга сабаб бўлган. Жумладан, судлаш ҳукуқи деярли ҳар бир бошқарма, стратег ва амалдорларда бўлган. Император ва Эпарх судларидан ташқари ишподромда – аскарлар, ҳар бир фемда денгизчилар учун судьялар бўлган.

Суд қарорлари тўйфавий хусусиятга эга бўлган. Зодагонларга жарима, лавозимдан четлатиш, мол-мулкни мусодара қилиш, сургун қилиш қўлланилган. Фақат императорга суиқасдда иштирок этиш, даражасига қараб, роҳибликка ҳукм, кўзига мил тортиш ёки ўлим билан жазоланган. Айти пайтда, оддий кишилар кичик гуноҳлари учун ҳам қалтаклашга, қўлини кесишга, тамга босишга; оғирроқ жиноят учун – қулликка, гулханда ёндиришга, дорга осишга, устунга миҳлашга ҳукм этилган. Терговнинг асосий воситаси кийвоққа солиш – азоблаш бўлган.

Византияда лавозимлар даражасидан ташқари титуллар (унвонлар) ҳам бўлиб, у ҳар бир лавозимдаги кишига тақдим этилган. Амалдаги киши вазифасини бажаргани учун пул маошидан ташқари, кийим, озиқ-овқат маҳсулотлари билан тақдирланган. Ҳар қандай янги лавозим погонаси, амалдорнинг унвон даражаси маошини оширган.

Император саройидаги аёнлар, амалдорлар ва зодагонлар ҳар бирини тантаналар, базмлар пайтида турадиган-ўтирадиган жойлари белгилаб қўйилган. Сарой ахлининг империяни бошқаришдаги ўрни муҳим бўлган. Олий амалдорлар ва аёнлар синклитга – василевс хузуридаги кенгашга аъзо бўлганлар сарой сиёсатига ўз таъсирини ўтказиб келган.

Черков ва роҳиблар. Византияда давлат ва черков иттифоқи Ғарбий Римдагидан фарқ қилиб мустақамроқ бўлган. Константинополь патриархи давлатдаги иккинчи шахс ҳисобланиб, ушбу лавозимга сайланиш император розилиги билан бўлган. Патриарх Рим папаси сингари дунёвий ҳокимиятга эга эмасди. Қолаверса, Византия епископларининг шахсий мулки ҳам бўлмаган. Руҳонийларнинг моддий таъминоти хайриялар ва одатда, черковга нисбатан сахий василевснинг химматига боғлиқ бўлган. Дастлаб черковга кўнгилли равишда тўланган солиқ ва тўловлар, X асрдан давлат томонидан мажбурий солиқлар сифатида қонулаштирилиб, аҳоли черковга ҳам солиқларни пул ёки махсулот билан тўлай бошлайди.

Христиан черкови XI асрнинг ўрталарига қадар расман яхлит ҳисобланган, лекин варварлар босқини пайтидан бошлаб, ғарбий ва шарқий черковлар мустақил ривожланган. Франк қироллари Рим черкови раҳбарига Папа вилоятини тухфа қилганидан сўнг папалар бутун христиан дунёси устидан ҳукмронликка даъво қила бошладилар. Константинополь черкови бу талабни рад этиб келган. Рим папаси бутта қарши курашларни қўллаганида, император Лев III унинг Жанубий Италия, Сицилия, Иллирия ва Фессалония черковлари устидан ҳукмдорлигини бекор қилади. Папа ва Константинополь патриархи орасидаги зиддият IX асрдан, византиялик миссионерлар Кирилл ва Мефодийлар Моравияда, сўнг Болгарияда христианликнинг православ йўналишини тарғиб этганидан сўнг, янада кучаяди. Лекин XI асрнинг ўрталаридан Византиянинг Жанубий Италиядаги ҳокимияти заифлашганидан фойдаланган Рим папаси, бу ерда ўз ҳукмини ўрнатиб, яна устунликка интила бошлайди. Константинополь патриархи бунга жавобан папа легатларини мамлакатдан чиқариб юборди. Ҳар икки черков бошлигининг 1054-йили бир-бирларини черковдан ташқари (анафема) деб эълон қилиши, христианликнинг расмий бўлиниши – схизмага олиб келади. Айни пайтдан Рим черкови католик (яъни “дунё”, “қоинот черкови”), византия черкови эса православ (чин эътикод черкови) деб атала бошланади.

Византия черковида роҳиблар сони нисбатан кўп бўлган. Оддий аҳоли орасида эса мистик кайфият кучли эди. Одатда, бир неча деҳқон хўжалиги бирлашиб, монастырга асос солар, йиллар ўтиб, у игумен бошчилигидаги йирик монастырь таъсирига тушиб қоларди. Ташкил қилиниши бўйича, монастырлар император, патриарх ва хусусий мулклар монастырларига бўлинган.

Византиянинг ташқи аҳволи. Македония сулоласи асосчиси Василий I давридаги (867-886-йй.) муваффақиятлар IX аср охиридан араблар ва болгарлардан мағлубиятлар туфайли яқун топади. Империянинг муваффақиятсизликлари, чуқур ижтимоий ўзгаришлар: стратиготлар лашқарининг ўз жанговарлигини йўқотиши, феодал кўшинини хали шаклланиб бўлмагани шароитида кечади. Ушбу вазиятда араблар Сицилияни тўлиқ эгаллаб, Жанубий Италияга хавф сола бошлайди. Улар Кипрни ҳам олиб, Крит денгиз қароқчиларининг мақомига айланади.

Болгария подшоеси Симеон IX аср охирида, Византияга қарши уруш бошлаб, Македония ва Эпирни эгаллаб, сўнг сербларни ҳам бўйсундиради. Фақат Симеоннинг вафотидан сўнг, унинг ўғли Пётр билан, 927-йили шартнома тузилиб, у сулолавий никоҳ билан мустақамлади. Византия унга ҳар йили бож тўлаши ҳақидаги қоида киритилади. X асрнинг 60-70-йилларида империя Критни қайтариб олади. Кейинчалик Киликия, Кипр, Шимолий Сурия, Антиохия қайтарилиб, Византия Болгариянинг шимолий қисмини ҳам эгаллайди.

X асрнинг сўнгги чорагида империя учун яна таҳликали давр бошланади. Бу пайтда Болгария кучайиб, ўз мамлақати шимолини қайтаришидан ташқари, Адриатика денгизи соҳилларини, Македонияни деярлик Фессалоникага қадар, Феессалияни ҳам эгаллайди. Ўтқир сиёсатчи Византия императори Василий II Болгаробойца (976-1025-йй.) деярли 40 йиллик урушлардан сўнг катта қийинчиликлар билан Болгарияни енгади. Византия кўшини 1018-йили Болгарияни тўлиқ эгаллайди.

Аммо Василий II нинг вафотидан кўп ўтмай Византия яна барча йўналишларда мудофаага ўтишга мажбур бўлади. Айни пайтдан Шарқда янги муҳолиф куч — салжукий турклар пайдо бўлади. Империянинг ғарбидан бижанаклар (печенеглар) ҳужуми кучаяди.

Мамлакатда ички қураш. Василий II бошқаруви давридаги вилоят зодагонлари ва пойтахт казо-кузолари орасида хал қилувчи кураш бўлиб ўтади. Македония ҳарбий зодагонлари кўтарган исён, бу марказий ҳукуматнинг барча кучларини деярлик ўн йилга ўзига жалб этади. Ушбу курашда катта қийинчиликлар билан бўлса-да, василевс ғалабага эришади. Византия пойтахт зодагонларининг сўнгги буюк вакили Василий II даврида ўз қудратининг чўққисига эришади.

Лекин вилоят зодагонларининг ҳокимият учун кураши давом этиб, улар 1057-йили императорлик тахтига Исаак I Комнинни ўтказадилар. Аммо бу сулола вакилларининг пойтахтдаги мавқелари анча заиф бўлган. Исаак I нинг амалдор зодагонлар манфатини чеклашга йўналтирилган сиёсати кескин қаршиликка учраб, у икки йилдан сўнг тахтдан воз кечади. Ўз манфаатларини кўзлаган амалдорлар сиёсати империяни ҳалокатга етаклайди. Кўшин сонини қисқартирилиши, солиқларни кўпайиши мамлакат мудофаа қудратини заифлаштиради. Бу сиёсатнинг оқибати 1071-йилдаги Манцикерт жангида маълум бўлиб, улкан кўшин тор-мор

этилиб, император Роман IV Диоген асирга тушади. Уша йили норманлар Византиянинг Аппениндаги сунги таянчи – Бари шаҳрини тортиб оладилар.

Кейинги ўн йил ҳокимият учун курашлар остида ўтади. Ниҳоят, вилоят ҳарбий зодагонлари устун келиб, 1081 йили Алексей I Комнин (1081-1118-йй.) тахтга ўтиради.

Византия XI аср охири - XII асрларда. Византия тарихининг ушбу даври Алексей I дан бошланиб, салибчилар Константинополни эгаллашига қадар (1081-1204) давом этган. Комнинлар сулоласи императорилардан тўрттаси Византия тарихида чуқур из қолдирган бўлса, сунггиси – Андроник I (1183-1185) дан сунг империя ўзининг худудий яхлитлигини йўқотади. Комнинлар мамлакатнинг оғир ҳолатини яхши англаб, фаол иқтисодий-ижтимоий, сиёсий тadbирлар ўтказиш орқали уни қутқариш чораларини излаганлар. Улар империя ҳалокатини ортга сурсалар-да, унинг давлат тизимини узок муддатга мустаҳкамлашга эриша олмайдилар.

Аграр муносабатлар. XII асрда Византия тарихида икки жараён намён бўлади. Бир томондан, мамлакат кишлоқ хўжалиги юксалган бўлса, иккинчи томондан, сиёсий тарқоқлик кучая борган. Мамлакат иқтисодининг ривожланиши давлат тузимининг мустаҳкамланиши учун эмас, аксинча, унинг инкирозига хизмат қилади.

Комнинлар ҳал этиш мураккаб бўлган муаммолар: марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ҳамда кучли қўшин сақланишининг асосий шarti хазинага тушадиган даромадни таъминлаш учун деҳқонларни ҳимоя қилиш баробарида, йирик ер эгаллигининг ўсишини, инъом ва имтиёزلарни тарқатилишини маълум даражада чеклашлари лозим эди. Аммо бу сиёсат уларни ҳокимият тепасига келтирган ва асосий таянчлари ҳисобланган ҳарбий зодагонлар тоифаси манфаатларига зид эди. Бу муаммони ҳал этишда комнинлар анъанавий қадрият ҳисобланган ижтимоий –сиёсий тизимга ўзгаришлар киритмасдан эришмоқлари лозим эди. Византияликлар менталитети “таксис” га (асрлар давомида яратилган тартибга) ўзгартириш киритишни ҳаёлига келтириш ҳам мумкин эмасди. Оқибатда, императорнинг жамиятда маълум ўзгартириш киритишга уринишининг ўзи кечиб бўлмас гуноҳ ҳисобланган.

Алексей I черков, монастир ва айрим мулкдорларга солиқ имтиёзларини, ўз ерларига солиқ тўлай олмаган деҳқонларни париклар сафига ўтказиш ҳуқуқларини чеклайди. Император хонадони ва давлат ерларидан хусусий мулк тарзида инъом этишлар ҳам камайтиради. Алексей I имтиёз ва инъомлар тақдим этилишини оилавий муносабатлар ва шахсий садақатга боғлаб қўяди. Оқибатда василевс ҳиммати тахт учун хизмат эвазига ёки хизмат кўрсатиш учун восита сифатида, кўпсонли комнинлар оиласига садақатли, улар билан қариндошлик муносабатларида бўлган оилаларга нисбатан қўлланилган.

VI БОБ. ЕВРОПА ИЛК ЎРТА АСРЛАР СЎНГИДА

14 §. IX-XI асрларда Европада ер эгаллиги.

Поместъелар. Европанинг кўпчилиги мамлакатларида IX-XI асрларда ер эгаллиги муносабатларига асосланган жамиятнинг шаклланиши якун топади. Феодал жамияти Италия ва Францияда X асрда, Англия ва Византияда XI асрнинг охирида, Германияда XII асрнинг бошларида узил-кесил ўрнатилди. Умуман олганда, жамиятда XI асрнинг охирида феодал ер эгаллиги, вотчина ва майда деҳқон хўжаликлари етакчи мавкега эришади. Деҳқонларнинг бир қисми йирик ер эгаларига маълум жиҳатдан қарам бўлиб, турли мажбуриятлар ўташга тортилган. Илк ўрта асрларда натурал хўжалик ҳукмронлиги шароитида, мол айирбошлаш ҳажми тор, савдо алоқалари эса суст ривожланган. Пул-товар муносабатлари кенг қўламда бўлмагани сабабли, деҳқонлардан натурал солиқ олиш давом этган.

Яшаш учун зарур барча нарсаларни деҳқон хўжалигида, ички имкониятлар асосида яратилиши давом этар, бозордан чекланган миқдордаги кундалик эҳтиёж молларини харид қилар эдилар. Деҳқон ўз хўжалиги ва хўжайини оиласини фақат озиқ-овқат маҳсулотлари эмас, уй-анжомлари, ёғоч идишлар, кийим-кечак, меҳнат қуроллари билан ҳам таъминлаган. Сеньорга тўланадиган оброк таркибида, одатда, уй хунаремандчилиги маҳсулотлари (газламалар, кийим-кечаклар ва бошқалар) ҳам бўлган. Зодагонлар кўрғонларида устахоналар бўлиб, уларда хизматкорлар ип йиғириш, тўқиш ва бошқа хунар турлари билан шуғулланар эди. Лекин хунаремандлар танқис бўлиб, ҳатто йирик сеньорлар кўрғонларида ҳам уларнинг етишмаслиги кузатилган. Буюк Карл “Капитулярий”сида қирол мулкларидаги кўрғонларда турли хунар соҳаларидан мутахассислар: темирчилар, қуролсозлардан тортиб, пиво пиширувчилар ва ҳатто тўр тўқийдиганлар бўлиши лозимлиги кўрсатилган. Амалда ҳатто қирол мулкларида ҳам кўшлаб касб усталари етишмаслиги ноибларнинг ҳисоботларидан ҳам кўринади. Илк ўрта асрларда ҳатто Европа ҳукмдорлари, ўзи ва сарой аёнлари, амалдорлари, хизматкорларини кўнгилдагидек таъминлаш учун ўзларининг кўпсонли мулклари орқали ҳаракатланиб, унда тайёрланган озиқ-овқатни баҳам кўрганлар. Карлнинг “Поместъелар ҳақида капитулярий”сида ёзилишича, император сафарда тўхташи мумкин бўлган мулк ва кўрғонларда барча зарур нарсалар ҳозирланган.

Илк ўрта асрларда Европада сайёр савдогарлар бўлиб, улар турли худудлар бўйлаб ҳаракатланиб, зодагон-сеньорлар буюртмасига қараб, буюмлар олиб келишган. Шарқдан келтирилган ипак-газлама, зирavorлар китъа бўйлаб тарқалган. Савдода мусаллас, мўйналар, қурол-аслаҳаларнинг ҳам ўз ўрни бўлган. Шарқ моллари асосан олтин пул эвазига сотилиши, Европада ушбу маъдан захираларининг тобора камайиб

боришига сабаб бўлган. Савдо деярлик барча ҳудудларда ишлаб чиқариш билан боғланмаган ва воситачилик кўринишида бўлган, баъзида талончиликда қўлга олинган ўлжалар ҳам сотилган. Манбаларда ёзилишича, Франк қиролигида 800 жойда мис танга чақалар зарб қилинган. Фақат каролинглар сулоласи даврига келиб пул зарб этишга қирол монополияси ўрнатилади. Аммо олтин захираларининг етишмаслиги, камёб маъданларни қазиб олиш технологияси паст бўлиши боис, маҳаллий зодагонларга кумуш тангаларни зарб этилишига рухсат берилган. Франк империясининг парчаланиши билан пул зарб қилиш яна, тарғибсиз ҳолатга тушади. Ҳар бир мустақил сеньорнинг ўз кумуш пулини зарб қилиши, маҳаллий алмашинув эҳтиёжларини қондирсада, мамлакатдаги савдо-сотиққа тўсқинлик қилган.

Рим даврида қурилганларини ҳисобга олмаганда, куруқликдаги савдо йўллари ҳолати яхши бўлмаган. Шунинг учун аксари савдогарлар сув йўллари бўйлаб ҳаракатланганлар. Йўл бўлмаганидан, очарчилик пайтларида ҳатто қўшни ҳудудлардан дон келтиришнинг иложи бўлмаган. Ушбу сабабларга кўра, X асрга қадар Германия, Англия ва Франция каби мамлакатларда хунармандчилик ва савдо марказлари сифатидаги шаҳарлар бўлмаган. Мавжуд шаҳарлар эса ҳукмдорлар, епископлар қароргоҳлари, мудофаа кўрғонлари ҳисобланиб, аҳолисининг қўпчилиги деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. Византия ва қисман Италиядагина савдо-хунармандчилик шаҳарлари сақланиб қолган. Савдогарлар чет мамлакатлардан келтирилган молларни савдо-сотиқ учун қулай жойларда айирбошлаганлар. X асрдангина савдо юксала бошлайди.

Майда хўжалик ҳукмронлиги шароитида, хунармандчилик қўл меҳнатига асосланган оддий ишлаб чиқариш ҳисобланиб, иқтисодий тараққиёт жуда секин кечган. Илк ўрта асрларга турғунлик, техниканинг паст даражаси хос бўлган.

Деҳқонлар. Илк ўрта асрлардаги ишлаб чиқариш кучларининг паст даражаси аҳолининг катта қисмини: эркин жамоа аъзоларини, ярим озод литларни, қул ва колонларни деҳқонларга айлантиради. Асрлар давомида деҳқонлар йирик ер эгаларига қарамликка тушиб, меҳнат мажбуриятлари, солиқ ва тўловлари, қўлайиб боради. Баъзида солиқлар катта бўлмаган оброк тарзида олинса, бошқаларида деҳқондан оброкдан ташқари, меҳнат мажбурияти – баршина ўташ ҳам талаб қилинган. Ер билан таъминланишни мулк борасида ҳам деҳқонлар орасидаги тенгсизлик кескин намоён бўлган. Ўртаҳол деҳқонларда экин майдони, иш ҳайвонлари етарлича бўлса, камбағалларда фақат томорқа бўлиб, тирикчилиги зўр-базўр ўтган.

Сеньорлар ва ижарачи деҳқонлар орасидаги солиқлар миқдорининг белгиланишида хўжайинлик ва қарамлик муносабатлари муҳим ўрин тутган. Табиийки, деҳқонларни қарамлиги бир хил даражада бўлмаган ва бу ер эгаллиги жамиятига хос бўлган.

Қарам деҳқонлар ҳаёти нисбатан оғир кечган. Айрим мамлакатларда, хусусан Францияда улар деҳқонларнинг қатта қисмини ташкил этган. Сенъордан ер-мулк, шахсий, суд-маъмурий соҳаларда қарам бўлган деҳқонлар мажбурий меҳнатга тортилган. Одатда, бундай деҳқонларни ерга қўшиб сотилиши, меросий томорқаси ва ҳатто мол-мулкининг сенъорники ҳисобланиши ҳам адолатсизлик бўлган.

Эркин деҳқонларнинг аҳоли бирмунча яхши бўлган. Лекин улар ҳам ер-мулк масалаларида сенъорга тобе бўлишган. Эркин деҳқонлар тоифаси ўрта асрлар Европасининг барча босқичларида сақланиб қолган. Улар сенъорга маълум миқдорда солиқ тўласаларда, уни хабардор қилиб, ўз ер-мулкларини сотишлари, тақдим этишлари мумкин бўлган.

Феодаллар. Сенъорлар шоҳсухаси. Сенъорларнинг ер-мулк эғалиги хусусиятлари уларнинг давлат бошқарувидаги ўрни ва мавқеи билан белгиланган. Феодалигида қулчилик ва бозор иқтисодига асосланган жамиятлардан фарқлироқ, зодагоннинг ерга нисбатан эғалиги шартли кўринишда эди. Сенъорнинг ерга эғалиги, унда яшайдиган ва ишлайдиган деҳқонлар етиштирган маҳсулотнинг маълум қисмини натурал ёки пул солиғи сифатида ўзлаштириши билан белгиланган. Лекин унга ерни инъом этган хўжайинга (қирол, герцог, граф, барон) нисбатан феодал эғаси ҳарбий хизмат ўташи лозим бўлган вассал ҳисобланган. Албатта, юқорида қайд этилган қарамликлар даражаси турлича бўлган. Улардан биринчиси оддий деҳқонлар меҳнат мажбурияти бўлса, иккинчиси “фахрли” мажбурият ёки вазифани, ҳукмрон тоифа вакиллариининг ўзаро муносабатларини меъёрда тутишдир. Агар бунга мулк эғалигига ишлаб чиқариш муносабатлари сифатида қаралса, сенъор ер-мулк эғаси, аммо қонун бўйича, у ернинг шартли эғаси бўлган.

Сенъорлар орасидаги муносабатлар ерга нисбатан эғаликнинг турли даражасидан келиб чиққан. Маълумки, ер-мулкка эғалик аксари ҳолларда ҳарбий хизматни ўташ билан шартланган. Дастлабки пайтларда сенъорга қасамёдини бузган ёки ҳарбий хизматни ўташ вазифасидан бош тортган вассал, “феодал”дан маҳрум этилган. Бу ҳолда сенъорнинг ўзи, унга ер-мулк тақдим этган юқори поғона сенъори вассали ҳисобланган. Мамлакат ҳукмдор-қиролдан (сенъор-сюзерен)дан бошқа барча сенъорлар (герцоглар, графлар, баронлар, рицарлар) кимнингдир вассали бўлганлар. Фақат шоҳсуханинг энг пастки поғонасидаги бир қалқонли рицарларда вассал бўлмаган. Феодал олаётган вассал сенъорга содиқликка қасамёд қилган. Маросим – инвеститура деб номланган. Францияда битилган бир ҳужжатда удум қуйидагича таърифланган. “Маълум шахс сенъор билан вассаллик муносабатларига кирганида, унинг ҳузурда тиз чўкиши, қўлларини жуфтлаб сенъор қўлларига қўйиб “Жаноб, мен сиз тақдим этган феодални олиб, вассал бўлар эканман, сизни душманларингиздан ҳимоя қилишга ваъда бераман” деган. Сенъор бунга жавобан “Сизни вассалликка қабул қилар эканман, ўртага Худони қўйиб, уни шартларини бажаришга

ваъда бераман”,-деб жавоб берган. Шундан сўнг сеньор вассални қучиб, садоқат рамзи сифатида ўлиб кўйган.

Вассалнинг мажбуриятлари хилма-хил: йилига 40 кун ҳарбий хизмат ўташи, сеньор судида иштирок этиши, унга зарар етказадиган иш қилмаслиги, зарурат туғилганда сеньорга моддий ёрдам кўрсатиши, уни ўз уйига таклиф этиб, меҳмон қилиб туриши ва ҳ.к. лар бўлган. Қасамёд бузилса, уни сеньор судида ўзига тенг вассаллар суд қилишган. Шартномани бузиш, ер-мулкни қайтариб олиш билан жазоланиши кўзда тутилган.

Қасамёд пайтида сеньор ўз вассалини ҳимоя қилишга ваъда берган. Вассалнинг ҳарбий хизмат учун олган ерини тақсимлаши таъқиқланган. Европадаги удумга биноан (майорат ҳуқуқи) мулк марҳумнинг катта ўғлига қолдирилган. Ворис ер-мулкни бошқаришга киришганида қоидага кўра, сеньорга маълум миқдорда пул тўлаган (**рельеф**), рицарлик қурола-аслаҳаси ёки жанговар от инъом қилган.

Сеньор қасри. Рицарлик. Ҳаётининг асосини урушлар ташкил этган феодаллар қалъаларда яшаган. IX асрдан қурила бошланган қалъалар, аввал араблар, норманлар ва венгрларнинг ҳужумларидан асраниш учун бунёд этилган. Лекин кўп ўтмай, улар сеньорларнинг эркинлиги рамзи, ўзбошимча талончиликлари воситасига айланади. IX-X асрларда ёғочдан, баланд бўлмаган миноралари билан қурилган қалъалар теvaraги ҳақдан ёки говлар билан ўралган. XI асрдан қалъалар нисбатан мураккаб – бир неча қаватли, баланд миноралари – донжонлари ва тошдан икки-уч қатор, қалинлиги бир неча метргача бўлган мудофаа деворлари билан қурила бошланади. Бундай қалъа-қасрларни ёндириш ёки ҳужум қилиб олиш мушкул бўлган. Қалъадан ташқарида яшаган оддий аҳоли, душман ҳавф солганида, ичкарига кириб жон сақлаган.

Рицарнинг қуроли пўлат қилич, учи темирдан ясалган ёғоч даста найза (эфес), жанг болтаси ёки чўқмордан иборат эди. Рицарь таги чарм, усти темир парчалари билан қопланган совут кийган. Кейинчалик совут такомиллаша бориб, рицар, бошида дубулға, юзи ва кўзини асрайдиган мослама, темир қўлқоп, оёғида темирдан жўроби (пайпоғи) билан ҳимояланган. Қалқонлар дастлаб айлана шаклда бўлса, кейинчалик узунчоқ тус олиб, жангчининг бутун танасини ҳимоя қилган. Рицарь аслаҳасининг муҳим қисмини жанговар оти ташкил қилган. Рицарь фақат отга ўтирганидан кейингина жангчига айланган.

Оғир қуролланган, ўзига хос ҳаракатланаётган минорачани эслатадиган, рицарни ўлдириш қийин бўлган. Лекин у отдан қулатилса, жойидан мустақил туриши мушкул бўлиб, голибнинг ўлжасига айланган. Рицарни асирга олиш, уни ўлдиришдан осон бўлиши сабабларидан бири катта тўлов талаб қилиш мумкинлиги ҳам эди. Натижада, бу машғулот ўзаро урушларнинг асосий мақсадига айланган. Колаверса, вассалнинг сеньорга мажбуриятлари орасида, у асирга тушса, тўлов бериб озод

этилиши шартли бежиз киритилмаган. Аммо яхши курулланмаган тарқок пиеда-деҳқонлар лашқарили отлик рицарлар бўлинмалари осонгина еилган.

15 §. Франция IX-XI асрларда

Худуди ва аҳолиси. Лотарнинг вафотидан (855-й.) сўнг унинг киролиги қайта тақсимланиб: тўнғич ўғли Людовикка императорлик унвони, иккинчи ўғли Карлга Италия киролиги; кенжаси Лотарга Лотарингия тегади. Франк давлатининг аввалги худудлари Карл авлодларининг умумий мулки хисобланган.

Каролингларнинг ота мулклари хисобланган Лотарингияда сулола шакланмагани, худудни ворислар орасидаги можаро майдонига айлантирган. Лотарингия 870-йили Карл Кал ва Людовиклар орасида Мерсен шартномасига кўра бўлиб олинган. Аммо кўп ўтмай Лотарингия аввалги чегараларида тикланган.

Франция киролиги этник жиҳатдан мураккаб бирлашмани ташкил этган. Мамлакатнинг жануби-ғарбида, Гасконда басклар яшаса, шимоли-ғарбда бретонлар жойлашган. Мамлакат аҳолисининг асосий қисмини қадимги галл-римликлар авлодлари ташкил этиб, уларнинг таркибига кейинги этник қатлам — герман қабилалари ҳам аралаша борган. Роман тиллари етакчи ўрин тутса-да, IX-XI асрларда ҳали яхлит этнос ташкил топмаган. Этник ва лингвистик ўзига хосликлар мамлакатда асосий учта элат — шимолий француз, жанубий француз (провансаль) ва бретонларнинг шаклланиши жараёнларида кузатишган.

Ер эгалиги муносабатларининг ўзига хослиги. Тарихий шарт-шароитлар Францияда ер эгалиги муносабатларининг тез юксалишини таъминлайди. Мамлакатнинг шимолий қисмида IX асрнинг охиридаёқ ўзлаштирилган ерларнинг барчаси диний ва дунёвий сеньорлар мулкига айланиб бўлган. Жамиятдаги ер эгалиги жараёнларига мос тарзда IX аср охирида асосий икки тоифа — зодагонлар ва қарам деҳқонлар шаклланади.

X-XI асрларда француз жамиятида тоифалашувнинг янада чуқурлашиши қаторида, ер эгалиги муносабатлари тизимида ҳам катта ўзгаришлар юз беради. Европада ишлаб чиқариш кучлари тараққиёти бошланиб, у Францияда яққол намоён бўлади. Деҳқон хўжалигида ҳосилдорлик кўшни мамлакатларга нисбатан тез ўсади. Бу эса кишлоқ хўжалигидан хунармандчиликнинг ажралиб чиқиши ва шаҳарлар тараққиётига туртки беради. Сеньорлар X-XI асрлардан: суд, жарима олиш, тегирмон, тандир, вино тайёрлаш исканжаси ва ҳ.к.лардан фойдалангани учун тўловларни жорий этади. Умуман олганда, Францияда IX-XI асрларда феодал жамияти узил-кесил ўрнатилади.

Давлат тузуми. Тоифалар тизимидаги ўзгаришлар Франция давлат тузумининг хусусиятларини белгилаб беради. Европанинг кўшлаб

худудлари, жумладан, Францияга ҳам IX-X асрларда чет босқинчилар хужумлари, уларга қарши курашиш ҳам давлат тараққиётига ўз таъсирини кўрсатади.

Францияга Ўрта Ер денгизи томондан араблар ҳужуми давом этади. X асрдан шарқдан венгерлар ҳужумлари бошланиб, улар бир неча бор Бургундия ва Аквитанияга қадар худудларни талайдилар. Лекин мамлакат учун энг хавфлиси норманлар ҳужумлари бўлган. Норманлар бир неча ўн йиллар Шимолий денгиз, Франция ва Англия соҳилларида савдо-сотикни қароқчилик ҳужумлари билан қўшиб олиб борадилар. Уларга сиёсий тарқоқлик натижасида Франция давлат тизимининг заифлашгани қўл келади. Норманлар дарё оқими бўйлаб юқорига кўтарилиб, қутилмаганда атрофдаги шаҳар ва қишлоқларга ҳужум қилиб, аҳолисини талаганлар ёки катта тоvonлар олганлар. Сена дарёси Ўрта окимининг айрим худудлари 40 йил ичида саккиз марта оғир тўловлар тўлаган. IX асрнинг 80 – йилларидан норманлар босқини яна кучаяди. Улар Парижни деярлик икки йил қамалда тутиб, фақат катта тўлов олганларидан сўнг ўз ватанларига қайтадилар.

Ички можаролардан заифлашган қирол ҳокимияти, ташқи душманларга қарши кураш учун етарлича кучга эга эмасди. Оқибатда, босқинчиларга қарши кураш қиролларнинг эмас, айрим герцоглар ва графларнинг ишига айланади. Шимолий Францияда Робертинлар оиласининг обрўи ўсиб боради. Унинг асосчиси – граф Жасур Роберт IX асрнинг 60-йилларида норманлар устидан қозонган ғалабалари билан ном қозонган. Роберт ҳалок бўлганидан сўнг, ўғиллари Париж графи, сўнг герцог унвонларига сазовор бўлишади. Каролинглар нуфузи мамлакат жанубида айниқса пасайиб, маҳаллий ҳокимлар уларни бутунлай инкор этишган.

Каролинглар сулоласи вакиллариининг нуфузи пасайиши билан таъсирли зодагонлар хонадонлари орасида тахт учун кураш авж олади. IX аср охиридан Франция тахти гоҳ Робертинларга, гоҳ Каролингларга ўтган. Ниҳоят, 987-йили қирол тахтига Гуго Капетинг ўғли Роберт сайланади. Сулола вакиллари авлиё Мартин монастири ҳомийси бўлиши, ушбу монастирда авлиёнинг ёпинчиғи (лотинча “сарра”) сақланганидан Капет лакабини олишган. Франция тожи кейинги асрлар давомида Гуго авлодларида қолиб, сулола Капетинглар номи билан аталади.

Ўзаро урушлар, чет босқинлар йирик зодагонларни қиролдан сиёсий ва иктисодий мустақиллигини кучайтира боради. Айниқса герцоглар, графлар, епископлар, шателенлар мавқеи юксалади. Улар ўз вассалларига қарши кураш олиб бора-да, ўз худудларидаги ҳокимияти қиролликдан қучли бўлгани, шубҳасиз. Бу зодагонлар қўлида катта ер-мулкларнинг тўпланиши, унинг бир қисмини вассалларига инъом этиш имконини беради. Графлар ҳукмронлик қилган худудларининг катта бўлмаслиги бошқарувни енгиллаштирган. Ғарбий Франк қироллиги ўрнида, ҳукмдорга

номигагина бўйсунадиган ярим мустақил графликларнинг ташкил топиши мамлакатда давлат тузумининг янги тури – сиёсий тарқоқлик даври монархияси вужудга келганини кўрсатади.

Францияда ушбу даврдаги энг йирик ва кучли герцогликлар: шимолда Фландрия, Нормандия; ғарбда – Бретань, Мэн, Анжу, Пуату; жанубда – Аквитания (Гиень), Гасконь, Тулуза, Овернь; шарқда – Бургундия ва Шампань бўлган. Герцоглик, графликлар мустақиллиги даражаси турлича бўлган. Бу борада жанубдаги графликлар алоҳида ўрин тутган.

Нормандия 911 йили қирол Карл Соддадилнинг норманлар хужумини қайтара олмасдан, уларга Сена хавзасидан йирик ҳудудни ажратиб беришидан вужудга келган. Парижга хужумларини тўхтатиб, ўтроқлаша бошлаган норманлар тез орада маҳаллий аҳоли билан аралшиб, ўзининг этник қиёфасини йўқотади. Нормандия герцоги Вилгельмнинг 1066-йили Англияни эгаллаб, қироллик тожини кийиши, унинг куч-қудрати бўйича Капетинглардан анча илгарилаб кетишини таъминлайди.

Капетинглар реал ҳокимияти X аср охири-XI аср давомида янада торайиб, Сена ва Луара орасидаги Иль де Франс герцоглиги, яъни уларнинг ўз мулкларидагина қолади. Лекин XI асрда мамлакатдаги вазият ўзгариб, иқтисодий тараққиёт бошланади.

16 §. Италия IX-X асрларда

Сиёсий вазият. Италия IX асрда ҳам яхлит давлат эмасди. Шимолий ва Ўрта Италиянинг бир қисми Каролинглар ҳокимиятида бўлган. Ўрта Италиядаги Папа вилояти, лангобардларнинг Сполетто ва Беневент герцогликлари папа ва каролинглар вассали ҳисобланган. Мамлакат жанубидаги Апулия, Калабрия ва Сицилиялар Византия империясига қарашли эди. Улар ҳар бирининг яна графликлар, маркграфликларга бўлиниши ҳудудлар бирлигининг бўлмаслиги сабабларидан бири бўлган. Италиядаги сиёсий тарқоқлик IX аср охиридан янада кучаяди. Италия қироллиги номигагина бўлиб, кўч сонли даъвогарларнинг тожу тахт учун кураши узоқ йиллар давом этади. Жумладан, Семиз Карл 881-йили қирол деб эълон қилинганидан сўнг, Художўй Людовикнинг чевараси Гуго ва Карл Калнинг куёви Бозонлар билан курашни 7 йил давом эттиради. Италиянинг шимолий-ғарбидаги Иврей ва шимолий-шарқдаги Фриуль маркграфларининг IX аср охири-X асрда қироллик учун курашларида, уларни Бургундия ва Прованс зодагонлари қўллашади. Иврей маркграфы Берегар ўғлини Италия қироли Лотарнинг беваси Адельгейдага уйлантиришга уриниши герман қироли Оттон I нинг Италия ишларига аралашувиға баҳона бўлади. Оттон 951-йили Италия қироли тожини кийиб, Адельгейдага ўзи уланади.

IX асрда Италиянинг жанубига араблар юриш бошлаб, Сицилияни эгаллайди. Улар Адриатика денгизидаги муҳим бандаргоҳ Барини олиб, уни 30 йил давомида эгаллаб турадилар. Араблар Альпнинг шимолигарбий қисмида ва Жанубий Италиядаги Гаэтеда жойлашиб, Пиза ва Генуяга, Неаполь ва Амальфига ҳужумлар уюштирганлар.

Шимолий ва Ўрта Италия IX аср охири-X аср бошларида венгрларнинг талончилик ҳужумларига учрайди.

Италия халқининг шакллана бошлаши. Рим аънаналари. Рим аҳолиси асрлар давомида готлар, лангобардлар, франклар, юнон мухожирлари, норманлар, арабларнинг таъсирига учраган. Бу жараён уларнинг этник қиёфаси ва тилига ўз таъсирини кўрсатган.

Италияликларнинг тили асосини латин тилининг халқ талаффузидаги шевалари ташкил қилиб, унга истилочилар тиллари ҳам таъсир этган. Кўплаб босқинларга учрасада Италия халқи ҳаётида, вилоятларни бошқариш тизимида, конунчиликда, маданиятда Рим аънаналари, Римнинг юксак антик маданияти ва маорифининг таъсири сезиларли бўлган.

Оттон I саройида хизмат қилган, замонасининг йирик тарихчиси ва сиёсий арбоби Лиутпранд Кремонский антик шоирлар Вергилий, Гораций, Овидий, Цицеронлар ижодини чуқур ўрганиб, улардан ўз асарларида иловалар келтирган. Италиядаги Боббио, Кремона, Лукка, Рим, Монтекассино ва бошқа монастырларда, зиёли кишиларда факат диний мазмундаги эмас, ҳуқуқшунослик, табобат, математикадан юзлаб трактатлар, Рим олимлари ва ёзувчиларининг асарлари сақланган.

IX-X асрларда Италия шаҳарлари. Павия, Печенца, Лукка, Пиза, Милан ва бошқа шаҳарлар босқинчилар ҳужумлари даврида ҳам савдохунармандчиликдаги аҳамиятини сақлаб қоладилар. Италияда шаҳар ҳаёти ҳатто лангобардлар босқини пайтида ҳам сўниб қолмаган. IX-X асрларда эса, Италиянинг кўплаб шаҳарлари юксалиш даврига киради. Венеция Сицилия, Миср, Византия билан фаол савдо-сотик олиб борган. У яхшигина ҳарбий флот ташкил этиб, Византия таклифига биноан унга бир неча бор ёрдам кўрсатган. Павия ва Кремона ярмаркаларига Венеция савдогарлари туз, чарм, Шарқдан Ипак йўли орқали келтирилган духоба, ипак, пахта ва зиғир толасидан тўқилган матоларни, мусаллас, қалампир, зайтун ёғи олиб боришган. Константинополь орқали Шарққа дон, қуроласлаҳа, ёғоч, темир ва қуллар сотилган.

Шимолий Италияда жойлашган Кремона, Пьяченца, Верона, Парма, Ферера ва Милан шаҳарлари ўзларида ясалган хунармандчилик буюмлари, қурул-аслаҳаларни Альп тоғларидан ўтган савдо йўллари орқали Франция ва Германияга чиқарган. Сицилия савдогарлари Тоскана орқали Франция, Англия, Германия, Испания шаҳарларидаги ярмаркалар ва бозорларга қалампир, турли зираворлар, индиго ва бошқа бўёқлар, матолар, мовут ва ипак газламалар, туз, пахта ва қуруллар, оғлар ва қулар олиб боришган.

Павия шаҳрида қирол қароргоҳи жойлашган. У Франция ва Германияга куруклик савдо йўлларининг По дарёси бўйлаб ўтган сув йўллари билан кесишган жойда бўлиб, юксак ривожланган. Шаҳарда қиролнинг кўплаб кўнчилик, қайиқчилик, совунгарлик, пул зарб қилувчи ва бошқа хунармандчилик цехлари бўлган. Хусусан, қайиқчилар цехи қиролга зарур бўлганида битта, қироличага алоҳида қайиқ ажратишлари керак бўлган. Павия совунгарлари монопол ҳуқуқ учун қирол саройига йилига 1000 фунт совун юбориб турганлар.

Лукка шаҳри Ўрта Италиянинг энг йирик савдо хунармандчилик маркази бўлиб, ўз зарбхонаси ва юпка мовути билан машҳур бўлган. Римга бораётган Франция ва Германия савдогарлари Луккани четлаб ўтмаган.

Тиррен денгизи соҳилидаги Амальфи, Адриатика денгизи бўйидаги Бари шаҳарлари ҳам юксак куч-қудратга эришади. Византияга қарашли Бари X асрда Константинополь, Калабрия, Дураццалар билан савдо-сотик олиб борган. Амальфи савдогарларининг Пиза ва Генуяда дўконлари, Антиохия ва Дураццада манзилгоҳлари бўлган. Улар Миср ва Тунис, Испания ва Шимолий Италияга бориб турганлар. Араб халифалиги билан ҳам савдо қилишган. Шаҳарда ҳар доим қимматбаҳо матолар, олтин ва кумуш, юнон ва араб хунармандлари тайёрлаган сифатли, бадий санъат даражасидаги буюмларни харид қилиш мумкин эди. Араб географи ва савдогари Ибн Хавқал 977-йили Амальфида бўлиб, уни Италиядаги “энг бой, гуллаб-яшнаган, машҳур ва чиройли шаҳар” деб таърифлаган.

Айни пайтда, Италияда ички савдо анча суст бўлган. Мамлакат шаҳарлари аксари ўз қўшнилари эмас, инглиз, француз, фландрия савдогарлари билан узвий алоқада бўлишган. Қолаверса, Италия шаҳарлари савдо-хунармандчилик марказлари бўлишидан ташқари, ўзининг аграр хусусиятини ҳам йўқатмаган. Шаҳарларда боғлар, узумзорлар, ўтлоқлар, баъзида экин майдонлари, дарахтзорлар кўп бўлган. Уларда йирик ер эгалари, ҳатто дехқонлар ҳам яшаган.

Италия ер эгаллиги жамиятининг ўзига хосликлари. Шаҳарларнинг ерта тараққий этиши, жамиятнинг ўзига хос жиҳатларини юзага келтиради. Аппенин ярим оролида IX-X асрлардаёқ юзлаб шаҳарларнинг бўлиши, уларнинг хунармандчилик ва савдо марказларига айланиши, шаҳарлар атрофидаги қишлоқларга катта таъсир ўтказиши табиий ҳол эди.

Дехқонларнинг ўз маҳсулотларини шаҳар бозорларида сотиши, сеньорларга тўловларни шаҳарга ёки бандаргоҳларга келтириб беришлари ҳоллари кўпайиб боради. Баъзида ер рентасини ҳам пул билан олина бошланади.

Италияда йирик ер эгалари домени камайиб борган ва бу, бир томондан, хўжалик ишида хизматкорларнинг камлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, мажбурий меҳнатга тортиладиган дехқонларнинг кўп эмаслиги сабабли эди. Шаҳарларда озик-овқатга, хунармандчилик учун

ашёга талабнинг ўсиши, Италияда ҳам мулкдор тоифани кўпроқ маҳсулот этиштириш усулларини излашга мажбур этади.

Лиbellял шартномаси ва эмфитевзис. Варварлар истилолари ва ўзаро урушлар туфайли кўплаб ерлар ишлатилмасдан, қўриққа айланган. Қишлоқдаги эркин кишиларнинг бир қисми шаҳарга кетишни афзал кўради. Натижада, сеньорлар янги ижарачилар, аввалги эркин жамоа аъзоларига маълум имтиёзлар беришга мажбур бўлганлар. Сеньорларнинг ижара рентгасини, ҳосилдан оладиган солиқни оширишга уриниши деҳқонни ерни ташлаб шаҳарга кетиши ёки бошқа хўжайинга ўтишига олиб келган. Бу жараёнга қарши курашган феодаллар деҳқонларнинг маълум қисмини ерга бириктириб қўйишга интиланганлар. Ушбу жараён IX-X асрларда кенг тус олиб, ўзини лебелляр ижара, эмфитевзис, прекарийда намоён этади.

Ўрта аср Италиясида либелляр ер-мулки ёки ижара (*lot-llbellus scriptus* – ёзма шартнома) энг кенг тарқалган мулкчилик тури бўлган. Либелляр маълум муддатга (аксари 29 йилга) ёки меросий ижарага берилган. Муддати тугаганидан сўнг, уни янгидан тузиш мумкин бўлган.

Либеллярийга олинган ерда уй-жой куриш, узумзор ёки мевали дарахтлардан боғ барпо этиш, шунингдек ижара ҳаққини-чинини, пул ёки маҳсулот билан тўлаб бориши кўзда тутилган. Шартномада чинининг миқдори, унинг ўзгариб бориши ёзиб қўйилган. либелляр шартномаси касодга учраган эркин жамоачилар, камбағаллашиб ўз еридан маҳрум бўлган деҳқонларнинг мулкчилиги сифатида ёйилган. Либеллярга ер олган жамоа аъзолари, ўзларининг шахсий эркинлигини йўқотиб, ҳосилни 1/3 қисми ёки ярми оброкка тўлашдан ташқари, баршина ўташи, судда қатнашиши керак бўлган. Улар ўз ерини ташлаб, шаҳарга ёки бошқа хўжайинга кетиши мумкин бўлган.

Яна бир ер эгалиги тури эмфитевзис деб номланган. Эмфитевзис (юнонча-ўтказиш, пайванд) меросий ёки 10-30 йилга берилган. Эмфитевзисга, одатда, бўш ётган ёки ташландик ерлар тақдим этилиб, уни олганлар ерни ишлатиб экинзорга айлантиришлари кўзда тутилган. Кўпинча эмфитевзислар ўзига тўқ, бу хилдаги ерларни ўзлаштириш учун маблағи етарли деҳқонлар бўлишган. Эмфитет маълум белгиланган пул-чинш тўлаб, олинган ерга нисбатан анча кенг ҳуқуқларга (инъом этиш, сотиш, ижарага бериш ва ҳ.к.) эга эдилар. Либеллярларга, колонлар ва қарам деҳқонлар яқин турганлар. Улар ҳам баршина ўташга, ҳам солиқлар тўлашга мажбур этилганлар. Шахсий ҳуқуқларидан маҳрум этилган бу гуруҳ вакиллари ерга бириктириб қўйилган.

Италияда эркин жамоа аъзоларининг маълум қисми ўз аллодларини сақлаб қолган.

17 §. Германия IX-X асрларда

Худуди ва аҳолисининг этник таркиби. Верден шартномасига (843-й.) кўра, Шарқий Франк киролиги таркибига тўртта герман кабилалари герцоглиги: Швабия (Алемания), Бавария, Франкония ва Саксония (Тюрингиянинг катта қисми билан) киради. IX аср охири–X асрнинг биринчи ярмида Германияга илгари Лотарь мулкларига кирган яна икки вилоят – Фризия (Фрисландия) ва Лотарингия ҳам киритилади.

Бу вилоятларнинг ҳар бири ўзига хос алоҳида этник бирлашма, ўзининг тилидаги тафовутларига ва маҳаллий сиёсий мустақиллигига эга эди.

Ер эгаллиги муносабатларининг юксалиши. Германияда ер эгаллиги муносабатлари, империянинг ғарбий қисмидагига нисбатан, кеч шаклланади. Бу эса янги жамиятга, емирила бораётган уруғчилик муносабатлари орқали ўтилиши билан изоҳланади. Ер эгаллиги жамиятининг асосий ишлаб чиқарувчи тоифаси аввалги жамоачи деҳқонлардан пайдо бўлади.

Деҳқонларнинг асосий қисми франклар ҳукмронлиги давридаёқ йирик ер эгалари зулмига тушган. Кўпчилик деҳқонлар ижарага ер олиши орқали қарамликка тушган, ўз эркинлигини сақлаб қолганлари эса давлатга ва черковга солиқлар тўлаб, секин-аста меҳнат мажбуриятларига ҳам тортилган. IX–X асрларда эркин деҳқонлар қарамликнинг турли шаклларига тортилиб, ўз ер-мулклари – гуфга нисбатан эгаллик ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Илгари давлатга солиқ ва тўловлар тарзида тўланган ортикча маҳсулотлари, эндиликда, улардан ер эгалари томонидан рента тарзида олина бошланади. Деҳқонларни йирик ер эгаларига тўлиқ бўйсундирилиши XI аср охирида ўз якунига етади.

Қишлоқларда ерларни экинзорларга ва альмендага (жамоа фойдаланадиган ерларга) бўлиниши анъанаси сақланиб қолса-да, эндиликда, деҳқонлар жамоа ерларидан фойдаланганлиги учун маълум мажбуриятлар ўташлари тартиби киритилади. Зодагонлар эса ерларнинг яқка хўжайинларига айланишади. Улар бўш ётган ерларни, ўрмонларни эгаллаб, деҳқонларни янги ерлар очиб, қарамликдан қутулишининг сўнгги имкониятидан ҳам маҳрум этишади.

Жамиятнинг табақавий тизими. XI аср охирига қадар Германияда ер эгаллиги жамиятининг асосий тоифалари шаклланиб бўлади. Энди жамият асоси йирик ер эгалари ва қарам деҳқонлардан иборат эди. Қишлоқларда яшовчи ҳар бир деҳқон шу ердаги йирик ер эгаси – зодагонга бўйсуниб, белгиланган мажбуриятларни ўташи, агар хўжайин давлат ерида эмас, балки ўз аллодини сақлаб қолган бўлса, деҳқон графга ҳуқуқ жиҳатидан итоат этиб, белгиланган йиллик бадал ҳаққини тўлаши лозим эди. Германия ижтимоий тузумидаги хусусиятлардан бири, унда тўлиқ ёки қисман ерига эгаллик ҳуқуқини сақлаб қолган эркин деҳқонлар

табақасининг мавжудлиги эди. Аммо бу дехқонлар қирол, герцоглар, графлар ва бошқа суд ҳокимиятига эга мулкдорлар тазйикини ҳам бошдан кечирганлар. Қарам дехқонлар баршина ўташлари, меҳнат мажбуриятидан ташқари ўз ерларидан солиқлар тўлашлари, ерни меросга қолдиришда, никоҳга ўтишларида феодалга бож тўлашлари лозим эди.

Хукмрон тоифа йирик мулкдорлар, герцоглар, маркграфлар, графлар, архиепископлар, епископлар, аббатлар, ўрта ер эгалари ва кўп сонли рицарлардан ташкил топган.

Давлат тараққиётининг ўзига хосликлари. Ер эгалигидаги ўзига хосликлар давлат тараққиётида ҳам намоён бўлади. Германияда X-XI асрларда ҳам давлат ўз яхлитлигини сақлаб қолади. Қироллик ҳокимияти қўлида ҳам маълум таъсир кучи ва ҳарбий воситалар бўлиб, у фаол ички ва ташқи сиёсат олиб борган. Қирол ўз доменидан олган даромадидан ташқари аҳолидан турли тўловлар, эркин дехқонлардан солиқлар йиғиб оларди. Зодагонларга ер ва даромадларни инъом этган қирол ҳокимияти ўзига хукмрон тоифанинг турли табақаларидан таянч яратади. Германия қиролини майда ва ўрта содагонлар ҳам қўллар, улар янги инъомларга умид қилишдан ташқари, дехқонларни узиш-кесил бўйсундиришда қирол ҳокимиятининг қўллаши, ёрдамига муқтож эдилар. Йирик ер эгалари аксинча, ернинг хўжайинларига айланиб, графлик ҳуқуқларини қўлга киритардилар. Давлат бошқарув тизими тобора вассал-лен қарамлиги тусини олади. Қирол умумдавлат миқёсидаги ҳокимиятини йўқотиб, олий сюзеренга айлана боради. Шунга қарамасдан Германияда лен тизими XII асрнинг иккинчи ярмидагина узиш-кесил шаклланиб бўлади. Бу ерда у ўзининг марказлашган хусусиятини сақлаган; ҳар бир ер эгаси ўз сеньорига хизмат қилишидан ташқари, қиролга ҳам ҳарбий хизмат ўташи мажбурий эди.

Саксон сулоласи хукмдорлари сиёсати. Каролинглар сулоласи Германияда 911-йили тугаб, герцоглар ва графлар йиғинида 919-йили, Саксония герцоги Генрих I (919-936-йй.) қиролликка сайланади. Сулоланинг дастлабки вакиллари – Генрих I ва Оттон I (936-973-йй.) шарқдаги ва жанубдаги қўшниларига қарши урушлар олиб боради.

Бу даврда мамлакатни марказлашувига асосий тўсиқ, Буюк Карл бекор қилган, лекин IX аср охиридаги тикланган герцоглар ҳокимияти бўлади. Қабилалар иттифоқи жойлашган вилоятлар мустақиллика интилиб, қиролга тенглар ичида биринчи сифатида муносабатда бўлганлар. Вилоятдан тўпланадиган халқ лашқари герцогларнинг мустақил ҳарбий бўлиналари бўлган. Улар ўз вилоятларида маъмурий-суд ҳокимиятига эга бўлиб, солиқлар, жарималар ва божлардан талайгина даромад олишган. Герцоглар амалда X аср бошларидан қиролдан мустақил эдилар. Лекин Оттон I герцогларнинг мустақиллигига қарши қатъий кураш бошлайди. У итоат этмаган барча герцогларни йўқотиб, ўрнига ўз оила аъзоларини

кўяди. Герцоглар қаршилиги давом этганида, Оттон I вилоятларни парчалаб, улардан юқори ҳокимият ҳуқуқини тортиб олади.

Бу курашда Оттон I ўз ер-мулкларига, дунёвий зодагонлар сингари меросий ҳуқуққа эга бўлмаган епископ ва аббатларга таянган. Черков мулки қирол ҳимоясида бўлиши, епископ ва аббатларга тегишли ер-мулкларга инвестирура ёрликлари тақдим этиши ҳукмдорга қўл келади. Епископ ва аббатлар ўрни буш пайтларда черков ер-мулкларидан келадиган даромаддан қироллар фойдаланган. Епископ кафедрасининг узоқ буш қолишидан манфаатдор ҳукмдор амалда лавозимни тезроқ эгалланишига монелик ҳам қилган. Қирол доменида жойлашган черковлар унинг хусусий мулки ҳисобланган. Қирол тайинланган амалдор-фоготлар черков ерлари назоратини, епископлик ва аббатликдаги мулкий ва суд масалаларини ҳал этган.

Қирол черков мулкани худди давлатники сингари бошқарган. Шунинг учун у черков ташкилотлари ҳуқуқларини дунёвий зодагонлар ҳисобидан кенгайтиришга интилган.

Славянлар ва венгрларга қарши кураш. Германияда қирол ҳокимиятининг кучайиши қўшни халқлар, хусусан, полаб славянларига қарши урушлар олиб боришига имконият яратади. Дастлаб Лаба (Эльба) дарёси ортида яшаган славян қабилалари ерлари эгалланади. Генрих I серб-лютич қабилаларини бўйсундириб, уларга оғир тўловлар юклайди. Сўнг лютич қабилаларига мансуб говолянлар бош истехкоми – Бранибор (нем. Бранденбург) эгалланади. Ободритлар герман қиролига итоат этишини тан олиб, тўлов бера бошлайдилар. Истилоларни Оттон I давом эттиради. Славянларда христиан дини тарқатилиб, епископлар ва дунёвий зодагонларга ер-мулклар тақсимланиб, бу ерларга колонистлар кўчириб келинади. Венгрларни Германияга босқинлари X аср ўрталарига қадар давом этиб, улардан аксари чегарадош Баварияда жойлашган. Генрих I ўз домени жойлашган Саксонияда ҳимояни ташкил этишга алоҳида эътибор қаратади. Қирол ҳарбий ислохот ўтказиб, аҳолига ҳарбий қалъалар қуриш, ундаги отлик бўлинмаларни озиқ-овқат, ем-хашак билан таъминлаш вазифасини юклайди. Отлик қўшянининг тузилиши, венгрлар босқинига тўсиқ бўлишдан ташқари, душман устидан ҳал қилувчи ғалабани ҳам таъминлайди. 955 йили Аугсбург яқинида Лех дарёси соҳилидаги жангда венгерлар мағлуб бўлади. Шундан сўнг, венгерларнинг Германияга ҳужумлари тўхтади.

Италия урушлари ва империянинг ташкил топиши. Оттон ўзининг кейинги истилоларини Европанинг энг бой ва ривожланган мамлақати – Италияга қаратади. Бу борада Италияда йирик зодагонлар орасида узоқ давом этган тахт учун кураш қиролга қўл келади. Оттон I 951-йилги Шимолий Италияга юришида, Павияни эгаллаб, лангобардлар қироли тожини княди.

Кейинги босқичда Ўрта Италияни эгаллаш учун кулай шароит вужудга келади. Папалик инкирозга учраб, Римни қамраб олган исёнлар пайтида 961- йили папа Иоанн XII Оттондан ёрдам сўрайди. Бу эса Италияни эгаллаш учун янги юришга баҳона бўлади. Оттон I қатта қаршиликсиз Римни эгаллаб, Иоанни папалик курсисида тиклайди. Папа эса 962-йилда Оттонга императорлик тожини кийдириш билан ўз “қарзини” узади.

Шу тариқа, кейинчалик “Муқаддас Рим империяси” номини олган, давлат вужудга келади. Унга Германиядан ташқари Ўрта ва Шимолий Италия ҳам қиради. Лекин амалда Италияда император ҳокимияти кўшин кучи билан саклаб турилган. Кейинги ҳар бир герман қироли Италияда ҳокимиятини мустаҳкамлаш, император тожини кийиш учун, албатта, Римга юриш қилган. Папалар эса, амалда, император ҳокимиятига қарамликка тушади. Иоанн XII Оттон I нинг ҳомийлигидан қутулишга интилганида, черков судига тортилиб, қотилликда, қасамини бузганликда, аҳдоқсизликда айбланиб, лавозимидан маҳрум этилади. Янги папа император кўрсатмаси билан сайланади.

Византияга қарашли Жанубий Италияни Оттон I қурол кучи билан ололмагач, сулолавий никоҳ орқали кўлга киритишга интилган. Ўғли, бўлажак қирол Оттон II ни Византия императори Иоаннинг қизи Цимисхия Феофанога уйлантиради. Лекин Оттон II га (973-983-йй.) ҳам аҳолининг қаттиқ қаршилиги тугайли бугун Италияни бўйсундириш насиб этмайди. Унинг ўғли ва вориси Оттон III (983-1002-йй.) бутун Европа католик империясини тузиш, унинг пойтахти Римда император ва папа ҳокимиятларини бирлаштириш орзуси билан яшайди. Айти пайтдан Германияда қирол ҳокимияти ўз қудратини йўқотиб, герцоглар яна мустақил бўлиб олишади.

Германия XI асрнинг биринчи ярмида. Саксон сулоласи сўнгги қироли Генрих II нинг вафотидан сўнг 1024-йили Германия тахтига Франкония сулоласи (1024-1125-йй.) асосчиси Конрад II сайланади. Бу даврга келганда, епископлар ярим мустақил мулк эгаларига айлангани натижасида Оттон I яратган черков-давлат тизими, ўзининг аввалги аҳамиятини йўқотган эди. Ҳокимият бебош зодагонларга қарши курашда ўзига янги, майда ер эгалари – рицарлар ва министрлар тарзидаги таянччи топади. Ушбу табақа вакиллари қиролни йирик зодагонлар ўзбошимчаликларидан ҳамоя қилганлар. Қирол рицарь ва министрлардан мунтазам кўшин тузишга, йирик мулкдорларга қарши курашиш учун доменида калъа-бурглар қурдиришга интилган. Қирол дунёвий ва диний нуфузли зодагонларни ўз томонига оғдиришда муайян муваффақиятга эришадн. Бу сиёсат қирол ҳокимиятини вақтинчалик кучайтиради.

Генрих III даврида қирол ҳокимияти нуфузи юксалишда давом этади. Қирол епископатни заифлаштириб, ўз ҳокимиятини кучайтириш

мақсадида Клуни монастири роҳибларининг ислохотларини қўлайди. Лекин Клуни ислохоти амалда қутилмаган натижаларга олиб келади. Императорнинг черков устидан ҳукми унга фақат папа бўйсунгандагина ўтади. Генрих III қироллиги даврида айна ана шу ҳолат мавжуд эди. Қирол папалик курсисига немис епископларини қўйиб, уларга ўз таъсирини ўтказган. Лекин Клунидан чиққан етакчилар папа теократиясини, яъни понтификни руҳонийлар сайлаши тартибини тиклашга киришадилар. Императорларнинг папалар билан можароси, Германияда қирол ҳокимияти учун ўз қудратини йўқотиш хавфини туғдиради.

18 §. Англия илк ўрта асрларда

Англо-саксларнинг Британияни истило қилиши. Рим легионлари 407 йили ватанига қайтишидан кейин, Британия мустақилликка эришса-да, ўзаро урушлар вазиятини издан чиқаради. Дастлаб Британияга ҳарбий кўмак бериш учун таклиф этилган германларнинг англ, сакс, фриз, ют қабилалари кўп ўтмай оммавий кўчиб, жойлаша бошлайдилар. Варварларга қарши фақат маҳаллий бриттлар курашганлар. Британия мустақиллиги учун курашга римликларнинг сўнгги вакили Арториус (Артур) бошчилик қилган. Ривоятларга қараганда, қирол Артур 500-йилларда истилочилар устидан ғалабага эришган.

Узоқ давом этган курашлардан сўнг VI асрнинг охири-VII асрнинг бошларида сакс, ют ва англлар Британиянинг катта қисмини эгаллайдилар. Маҳаллий бриттлар шимолий ва ғарбий тоғли ҳудудлар (Шотландия, Уэльс ва Корнуэлл)га суриб чиқарилади. Бриттларнинг бир қисми урушларда ҳалок бўлса, қолганлари кейинчалик германлар билан аралашиб кетади. Айна пайтда, кўпгина бриттлар Галлиянинг шимоли – ғарбида (Арморика вилояти шундан сўнг Бретань номини олган) кўчиб келиб жойлашади. Британияда эса маҳаллий кельт, бритт тиллари эмас, истилочи англлар тили устунликка эришади. Сакслар оролнинг жанубини, ютлар Кент вилоятини, Уайт оролини, англлар эса Британиянинг марказий, шарқий ва шимолий ҳудудларини эгаллайди. Кўчишлар, янги ҳудудларга жойлашиш давомида германларда қабилавий муносабатлар йўқолиб, ассимиляция жараёнлари бошланади. Британиянинг истило қилинган ҳудудларини Англия, аҳолисини эса англо-сакслар, деб атай бошлайдилар.

Жамоа муносабатлари. Англосакс аҳолиси тепаликларда жойлашиб, бриттлар қишлоқлари экинзорларига тегмаганлар. Истилочилар дехқончилик тажрибаларини ўзлари билан келтирган гилдиракли плугга қўшишган кўшлар ёрдамида дарё воҳаларида эгаллаган жамоа ерларида давом эттиришади. Аҳоли сони ошиб бориши билан, аввал ишлатилмаган кўриклар, Жанубий Англияда кенг майдонларни эгаллаган ўрмонлар дарахтлардан тозаланиб, экинзорларга айлантирила бошланади.

Англосаксларда узоқ йиллар ернинг жамоа эгаллиги турлари сақланиб қолади. Йирик оилалар ери – гайда, фолкленд, деб номланган. Ердан фойдаланган жамоа аъзоси – кэрлнинг унга эгаллик ҳуқуқи бўлмаган.

Йирик ер эгаллиги (эрллар). Истилолар давомида ҳарбий йўлбошчилар ва зодагонлар йирик ер майдонларини қўлга киритадилар. Лекин-VI-VII асрларда ҳам ер-мулкларнинг маълум қисми маҳаллий рим ва бритт зодагонлари ихтиёрида қолади. Истилонинг биринчи босқичида кэрллар хўжалиги инкирози секин кечгани сабабли, зодагонлар эркин деҳқонлар меҳнатидан фойдалана олмасдан, асосан қарам кишилар – қуллар ва ярим озод литларни ишлатганлар. Англияда патриархал қулчилик ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Қирол ҳокимияти. Христианлашув. Истилочилик қирол ҳокимиятига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Британияни эгаллаган турли қабилалар йўлбошчилари орасида ҳокимият учун кураш кескинлашади. Аммо босиб олинган аҳолига ҳукм ўтказиш зарурияти қирол ҳокимиятини кучайтиришни ҳам талаб этарди. Германларнинг анъанавий ўз йўлбошчиларига тақдим этадиган инъомлари эндиликда англосакслардан олинадиган мажбурий солиқ ва тўловларга айланиб, барча ер эгаларидан талаб қилина бошланади.

Кэрлнинг оиласи хўжалигини юритган ери – гайда солиқ солиш бирлигига айланади. Қирол ўз дружиначилари билан мамлакат бўйлаб сафарга чиққанида ўз мулкларидан тўпланган солиқ ҳисобидан яшаган. Ҳукмдор даромадларининг талай қисми суд жарималаридан тўпланган. Фуқаролардан ундириладиган катта миқдордаги хунликларнинг (одам ўлдиргани учун жарима) маълум қисми ҳам ҳукмдор ҳисобига ўтказилган. Қироллар, энг аввало, ўзларидан ер-мулк олган дружиначиларига, қолаверса, VI-VII асрлардан Англияда миссионерлик фаолиятини кенгайтирган католик черковига таянган. Христианликни қабул қилмаганлар ёки диндан қайтганлар (дахрийлар) қаттиқ жазоланган. Дахрийларни қулликка тушириш, қатл этиш ҳоллари учраган. Англияда ҳам қирол инъомлари ҳисобига черков мулклари кўпайиб борган.

Аммо аҳоли орасида анъанавий диний тасаввурлар сақланиб, узоқ пайт христианлик билан ёнма-ён яшашда давом этади.

Англияда ер эгалликларининг хусусиятлари. VII-VIII асрларда ер эгаллиги муносабатларининг юксалмагани, деҳқонларнинг қарамликка тортилмагани, ҳокимиятга давлат хизматини – тэнлар, черков хизматини – кэрлларга бажартиришга мажбур этади. Қироллар VII асрдан айрим ҳудудлардан даромад йиғиш ҳуқуқини черковга бера бошлайди. Натижада, кэрллар ўз хўжалигида етиштирилган маҳсулотларнинг бир қисмини ҳукмдордан инъом ёрлиги олган тэнга ёки черков-монастирларга беришга мажбур бўлади. Бундан ташқари, қирол уларга суд иммунитетини ҳуқуқини ҳам тақдим этган. Кэрллар қирол ҳисобига ҳарбий хизмат ўташлари,

мудофаа иншоотлари, кўприklar қуришда, йўлларни таъмирлашда қатнашишлари лозим бўлган.

Қиролнинг ўз яқинлари ёки черковга солиқ йиғиш ҳуқуқини тақдим этиши, деҳқон фолклендини эркин мулк бўлиб қолиши имкониятидан маҳрум этади. Қирол инъомлари кишлокларда ажойиб вазиятни вужудга келтирган: деҳқонлар ўз ерларига эгалик қилаётган бир пайтда, шу ернинг ўзига яна бир шахсга ёрлик, бокленд берилиб, уни олган киши деҳқондан ер учун тўловлар талаб қилишдан ташқари, уни суд қилиш, жарима солиш, жазога тортиш, назорат этиш ҳуқуқларини олган. Шу тарика, бир ернинг ўзи деҳқон учун фолкленд, инъом олган киши учун бокленд бўлган. Айни пайтдан деҳқон фолкленди қарам ер эгаллигига, бокленд эса ортиқча маҳсулотни талаб қилиб олиши, деҳқонлар устидан ноиктисодий усуллар билан хўжайинлик қилиш имконини берувчи сеньор мулки кўринишини олади. Йиллар ўтиб, бокленд эгаси деҳқонни янада кўпроқ қарам этиб, солиқ ва тўловлардан ташқари баршина (ишлаб бериш) ҳам талаб қила бошлайди.

Глафордат. Қиролнинг бокленд инъом этиши эркин деҳқонлар ерлари ҳисобига йирик ер эгаллигини юксалтиради. Бокленд ёрликларини инъом этилишининг кенг тус олиши билан, VIII асрнинг иккинчи ярми – IX асрда кэрлларни хонавайрон бўлиши тезлашади. Йирик оила мулклари – гайдалар тобора майдалаша боради. Кўплаб деҳқонлар ерларидан ажралиб, ўзларига ҳомийлар – глафордлар (кадимги инглиз тилидан “нон берувчи”, “ боқувчи”, кейинчалик “лорд” атамаси ҳам шу сўздан пайдо бўлган) топишга мажбур бўладилар. Камбағаллашган ва зулм ўтказилаётган аҳоли кучли зодагонлар ҳамда черков химоясига коммендацияга ўтишга мажбур бўлади.

Қирол ҳокимияти глафордларга ўз ҳудудлари аҳолиси учун маъсулиятни, солиқ ва мажбуриятларни бажариш назоратини қўйиш билан бирга, барча мулксизлар, уйсизларга ўзларига ҳомий топишни мажбурий этиб қўяди.

Мамлакатни бирлаштириш йўлида. Британияда VII-VIII асрларда қатор майда қиролликлар: Жанубда Уэссекс, Сессекс, Эссекс ва Кент, оролнинг марказий ва шарқий қисмида – Мерсия ва Шарқий Англия, шимолда Нортумбрия қиролликлари бўлган. Бу қиролликлар вазиятга қараб, гоҳ парчаланиб, гоҳ бирлашишга ингилиб турганлар. Жумладан, Мерсия VIII асрда юксалиб, Англиянинг жанубий қисмини бирлаштиради. Қирол Оффа (757-796-йй.) янги пул зарб қилдириб, у деярлик бутун Англияда тарқалади. Оффа даврида Франк қироллиги, Араб халифалиги билан савдо-сотик юксала бошлайди. Буёқ Карл билан шартнома тузилиб, Рим папаси билан алоқалар мустаҳкамланади. Оффадан кейинги Уэссекс қироли Экберт (802-839-йй.) 829-ййли мамлакатнинг жанубий ва марказий қисмларини бирлаштиради.

Англиянинг шимолий ва шарқий қисмларига VIII аср охиридан норманлар (викинглар) ҳужумлари бошланади.

Викинглар ҳужумлари. Европани ларзага солган скандиваниялик викингларнинг йўлбошчилари жангарилиги билан ажралиб турган. Уларнинг елканли, эшакли, соҳилдан йироқда ҳам, Шимолий денгизнинг бўронли оқимларида ҳам ўз мувозанатини йўқотмайдиган, тумшуғи тик тепага қайрилган, аждарҳо, бахайбат илон, йирткич ҳайвонлар бошлари тасвирланган кемалари Европа аҳолисини даҳшатга солган. Одатда, ўлжалар илинжидаги викинглар баҳорда кемаларда Дания ва Норвегиядан Шимолий ва бошка денгизларга йўл олганлар. Улар соҳилдаги тинч аҳолига ҳужум қилганлар, кемаларда дарё бўйлаб кўтарилиб, мамлакат ичкарасига кириб, талончилик ва қирғин, асирга олиш, қишлоқлар ва ибодатхоналарни талаб ёндиришни кузги бўронлар бошлангунига қадар давом эттирганлар. Норвегиялик Викинглар VIII асрнинг иккинчи ярми ва IX асрда Шимолий Атлантика ороллариини эгаллаб, Шотландия ва Ирландияга босқинлар уюштирганлар. Норвегиялик викинглар Ирландияда данияликлар билан тўқнашганлар. Уларнинг Шимолий Англияга дастлабки ҳужумлари 793-йили бошланади. Шундан сўнг денгиз соҳилларига талончилик босқинлари мунтазам уюштирилади. 865-йили данияликлар (Англияда барча скандиванияликларни шундай ном билан аташган) Англияга йирик ҳарбий бўлинмалар билан ҳужум қиладилар. Уларнинг пировард мақсадлари Британияни эгаллаб, унда ўзларининг сиёсий ҳукмронлигини ўрнатиш эди. Тез орада викинглар Нортумбрия, Шарқий Англия ва Мерсиянинг бир қисмини босиб оладилар.

Альфред. Викинглар истилоси шароитида мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлаштириш муҳим заруриятга айланади. Уэссекс қироли Альфред (871-899-йй.) жанубий ва ғарбий Англияни бирлаштиришга эришади. Қалин ўрмонлар, қирол фармонига кўра ёғоч ва лойдан бунёд этилган кўп сонли бург-кальбалардан данияликлар мағлуб этилдилар. Бу билан уларнинг Уэссекс ичига киришига чек қўйилади. Альфред буйруғи билан скандинавияликлар кемаларидан ҳажмига кўра устун қайиқлар қурилиб, ҳарбий денгиз флоти бунёд этилади. Қирол ҳарбий ҳаракатларда халқ лашкаридан ҳам воз кечмаган. Натижада, Альфред мамлакат жануби ва Мерсиянинг ғарбий районларини асраб қолишдан ташқари, Лондонни қайтариб олиб, 886-йили скандинавлар йўлбошчиси Гутрум билан тинчлик сулҳини тузишга эришади. Сулҳга кўра, данияликлар ҳукмида, шимолий ва шарқий вилоятлар қолади.

“Альфред қонунлари” асосида айтиш мумкинки, Англия жамиятида IX аср охирида қатор ўзгаришлар рўй берган. Жамият тэнлар ва кэрлларга бўлинган. Кэрллар хали эркин бўлсаларда, жамиятнинг юқори тоифаси вакилларига нисбатан паст ўрин тутганлар.

Қирол Альфред ҳам ўз ўтмишдошлари сингари маҳаллий аҳолидан тўпланадиган солиқларнинг бир қисмини тэнлар ва руҳонийларга тақдим

этган. X асрдан Англияда ҳам черков ушри ахоли учун мажбурий тўловга айланган.

Ер эгаллиги муносабатларининг ўрнатилиши. Англиянинг марказий ва жанубий худудларидаги кэрллар X ва XI асрнинг биринчи ярмида зодагонлар қарамлигига тўла ўтади. Йирик ибодатхона ва монастырлар ерларида деҳқонлар оброк тўлашдан ташқари, баршина ҳам ўтай бошлайди. Уларнинг қирол ҳокимияти ва глафордларга турли хизматлар кўрсатиши ҳам белгилаб қўйилади. Жамиятда фақат тэнлар ва рухонийлар имтиёзли тонфа бўлган.

Айни пайтда, ўрта ва майда ер эгаллиги ҳам кенг тарқалган. Уларнинг бир қисми ишбилармон, ўзига тўқ кэрллар мулки асосида вужудга келган. Бу турдаги мулкдорлар ўз ерларини камбағал қўшнилари ерларини сотиб олиш ҳисобига кенгайтира борган. Кичик вотчиналарнинг бошқа қисми қирол, графлар, баронларнинг инъомларидан бошланган. Бундай ер эгалари сеньорга ҳарбий хизмат ўтаганлар. Ўша замонда вассаллик муносабатлари эндигина шакллана бошлаган, хизматдаги кишиларнинг катта қисми қиролга бўйсуниб, унинг ҳокимияти таянчи бўлган. Айни пайтда, йирик тэнлар, епископ-сеньорлар ҳам ўз мулкларидан вассалларига ер-мулклар инъом этишган. Сеньорлар вассал-жангчисига ҳарбий хизмат эвазига ер-мулк, от қурол-аслаҳа ва ҳарбий ўлжадан ҳисса берганлар.

Ер эгаллиги жамияти тараккиётининг юксалиши давомида йирик ер эгаларининг мустақиллиги ҳам кучая боради. X аср ва XI асрнинг биринчи ярми Англия сиёсий ҳаётига давлатнинг марказлашиши билан бир пайтда, сиёсий тарқоқликнинг куртақлари пайдо бўлганлиги ҳам хос эди.

Мамалакатнинг сиёсий бирлашуви. Альфреднинг ворислари X асрнинг биринчи ярмида данияликлар истило қилган худудларни озод этиб, Англия таркибига қўшиб олишни давом этадилар. Даврлар ўтиб, илгариги майда қиролликлар, алоҳида вилоятлар ўрнида маъмурий бирликлар-графликлар ташкил топади. Графликлар, кичикроқ округлар – юзликларга бўлиниб, улар ўртача солиққа тортиладиган юзта гайдадан ташкил топган. Қирол графликлар ва шаҳарларга ўз бошқарувчилари – шерифларини тайинлаб, уларга катта ваколатлар берган.

Шериф тартиб, осойишталиқни ва суд ишларини назорат қилган. У графликдаги қирол ер-мулкларидан солиқ, тўловлар йиғилиши, аҳолидан суд жарималарини йиғишга мутасадди бўлган. Графликларда етакчилик йирик ер эгалари қўлида бўлса, юзликларда майда ва ўрта тэнлар мавқеи юқори эди. Ҳокимият қирол қўлида тўплансада, муҳим масалаларни ҳал этиш учун у “вигенагемонг” – “донишмандлар кенгаши”, йирик дунёвий ва диний зодагонлар мажлисини чақириб турган. Мамлакатда ягона пойтахт шаклланмаган бўлса-да, танга пул зарб этиш фақат қиролнинг имтиёзи ҳисобланган.

Англосакс элатининг вужудга келиши. Асрлар ўтиб, маҳаллий кельтлар, бриттлар англосакслар билан аралаша бошлайди. Аввалги

қабилавий тафовутлар йўқолиб, англлар, сакслар ва бошқа қабилалар авлодлари ўзларини бир элат – инглизлар деб атай бошлайдилар. Англосакс элати тараккиётидаги ўзига хослик, унинг тилининг ёзма тарзда кенг қўлланиши бўлган. Қирол қонунлари, фармойишлари, хужжатлар ва йилномалар, шеърий асарларнинг барчаси инглиз тилида битилган. Инъом ёрликлари, авлиё – анбиёлар ҳаёти тавсифномалари, диний китоблар лотин тилида ёзилган. Қирол Альфред лотинчада ёзилган айрим асарларни инглиз тилига таржима қилиш зарурлигини таъкидлашган. Қиролнинг ўзи VIII асрда яшаган Бэданинг “Инглиз черкови тарихи” асарини, V аср Рим ёзувчиси Оразийнинг “Жаҳон тарихи”ни инглизчага таржима қилиб, унга Шимолий Европа тавсифини қўшган. Альфред даврида мамлакат тарихида илк бор ўрта асрларга оид асосий ёзма ёдгорлик – “Англосакс йилномаси” битила бошланади. Англосакс элатининг шаклланиши IX-X асрларда ўз яқунига етмаган. Даврлар ўтиб, англосаксларга Денло скандинавлари ҳам аралаша бошлайди.

Дания хукмронлигининг ўрнатилиши. X аср охиридан Англияда яна норманлар истилоси хавфи пайдо бўлади. Қиролни мамлакатни муваффақиятли мудофаа қилиш имкониятидан йирик мулкдорларнинг мустақилликка интилиши маҳрум этади. Ҳарбий саркардалар қиролга бўйсунмас, ўзаро келиша олмасдан, хоинликлар одатий ҳолга айланган эди. Кўпгина зодагонлар мамлакатни ҳимоя қилишни эмас, ўз ер-мулкларини кўпайтириш ташвишида бўлишган. Натижада, ташкилий ва сон жиҳатдан кучайган викинглар катта қаршиликка учрамайди. Қирол Этельред II данияликлардан фақат катта бож ҳисобига қутилади. Инглиз қироли викингларнинг бир қисмини ўз хизматига ўтишига эришсада, скандинавлар ёлланма хизматда узок ушланиб қолмайдилар. Дания қироли Свейн тазйиқда Этельред Нормандияга қочиб, инглизлар тожи Свейннинг ўғли Кнугга ўтади.

Кнут. Кнут (1016-1035-йй.) ўзининг Англиядаги ҳокимиятини мустаҳкамлашга, мамлакатнинг парчаланиши ва заифлашиши жараёнини олдини олишга интилади. Қирол сиёсати Англияда ер эгаллиги жамиятининг ўсиши, қолаверса, мамлакатда сиёсий тарқоқлик жараёнларининг юксалишига олиб келади. Кнутнинг Дания ва Норвегия қироли ҳам бўлиши, Англиянинг ушбу мамлакатлар билан савдо-маданий алоқаларини кучайтиради. Скандинавияликлар ижтимоий тузуми ва қонун ҳуқуқлари Англия, айниқса Денло ҳаётининг кўп жиҳатларига ўз таъсирини ўтказди.

Данияликлар хукмронлиги Англия аҳолиси томонидан яхши қўлланмаслиги Кнутнинг ворислари даврида яққол намоён бўлади.

Эдуард Исповедник. Тез орада данияликлар хукмронлиги яқун топиб, тахт яна Уэссекс сулоласи қўлига ўтади. Лекин Эдуард Исповедник замонда (1042-1066-йй.) қирол ҳокимияти янада заифлашади. Қирол черковга ер-мулк ва имтиёزلарни сахийлик билан инъом этиб,

деҳқонларнинг қарамликка тушишини тезлаштиради. Ўз атрофида нормандлар, бошқа хорижликлар, рухонийларни тўплаган Эдуарднинг макъеи тобора пасайиб боради.

Англиянинг энг нуфузли зодагонларидан бўлган Уэссекс ҳокими Годвин 1051 йили ўз куёви – қиролга қарши исён кўтаради. Эдуард Годвинни қўллаган шаҳарликлар ва эркин деҳқонларни, лорднинг қудратини ҳисобга олиб мураса йўлини тутати. Қирол ўзининг чет эллик аёнларини мамлакатдан кетказиб, уларнинг ер-мулкларини Годвин ва унинг ўғли Гарольдга беришга рози бўлади. Эдуард оддий халқдан “адолатли қонунлар” чиқариш ҳақидаги ваъдалари билан қутулиб, данияликлар ҳисобига йиғиладиган солиқлардан воз кечишга мажбур бўлади.

Эдуарднинг вафотидан сўнг (1066-йил бошида) зодагонлар Годвиннинг ўғли Гарольдни қиролликка сайлашади. Янги қирол Нортумбриядан норвегияликлар ҳужумини қайтаради. Лекин Нормандия герцоги Вильгельм қўшини Англияда қатъи қаршиликка учрамайди. 1066-йилнинг октябрида Гарольд Гастингс жангида ҳалок бўлиб, истилочиларга мардларча қаршилик кўрсатган англосакс қўшини таркалиб кетади. Вильгельм эса, Англия қиролига айланади. Нормандлар истилоси Англия тарихида янги саҳифани очди. Мамлакатнинг парчаланиши жараёни тугатилиб, давлатни марказлаштириш сари йўл тутилади.

19 §. Шимолий Европа IX-XI асрларда

Шимолий Европада “викинглар даври”. Шимолий Европа тарихида IX-XI асрнинг ўрталари “викинглар даври” деб номланади. Ушбу даврда Скандинавия қонунлари кенг миқёсда ҳарбий босқинлар, халқаро савдони юксалтириш, янги ерларни очиш ва эгаллашни биргаликда олиб боришади. Скандинавия халқлари моддий ва маънавий маданиятида викинглар даврида муҳим ўзгаришлар рўй беради. Ички колонизация, аҳолининг янги ҳудудларга тарқалиши кенг тус олади. Скандинавия ярим оролидаги ўрмонларнинг бир қисми кесилиб, ерлар ўзлаштирилади. Викинглар қайикларнинг тез сузадиган, енгил бошқариладиган янги турларини яратиб, уларда Шимолий ва Болтиқ денгизлари, шунингдек Европа дарёлари, жумладан Сена бўйлаб Парижга қадар, Днепр бўйлаб Константинополгача сузиб боришган. Викинглар кемалари Ўрта Ер денгизи ва Атлантикада, Шимолда Исландия ва Шимолий Америка соҳилларига қадар боришган. Викинглар асос солган янги халқаро денгиз савдоси Европанинг шимолидаги янги савдо марказлари: Даниядаги Кайтабю, Мелеран қўли соҳилидаги Биржа (Жанубий Швеция), Жанубий Норвегиядаги Скирингосаллар вужудга келади. Қурилиш ва мудофаа иншоотлари барпо этишдаги ютуқлар Ютландия ва унга туташ ороларда

қурилган, лойихаси бўйича бетакрор, халқасимон харбий мудофаа деворларида намоён бўлади.

Викинглар босқини IX-X асрнинг биринчи ярмида. Викинг атамасининг келиб қикиши фанда охиригача аниқланмаган. Эҳтимол ушбу сўз “вик” – қўлтиқ, порт, харбий юришлар иштирокчилари тўпланадиган жой номидан келиб чикқандир. Аммо атаманинг бошқа изохлари ҳам мавжуд. Ғарбда уларни норманлар (шимол одамлари), Русда – варяглар деб аташган.

Манбада ёзилишича, викинглар хужумлари 793-йили Англиянинг шимоли-шарқидаги монастырга хужумдан бошланган. Тез орада бундай талончилик хужумлари Англия, Ирландия, Франция, Германия, Болтиқ денгизининг жанубий соҳилидаги аҳоли учун офатга айланади. Узоқ йиллар давомида яхши қурулланган ва шафқатсиз маъжусийларнинг қўққисдан пайдо бўлиши, ўлим, талончилик ва маҳаллий аҳолини қулликка тушиши билан яқун топган. Рухонийлар бу ғожеаларни гуноҳкор бандаларга Худо томонидан юборилган жазо деб баҳолаб, ҳатто “Худо бизни норманлар хужумидан халос эт!” мазмунидаги дуо яратишган. Норманларга Ғарбий Европа мамлакатларида ҳукм сурган сиёсий тарқоқлик ҳам қўл келади. Йиллар ўтиб, норманлар хужумига учраган мамлакатлар ҳукмдорлари мудофани ташкил этиб, норманлар таҳдидига қарши муваффақиятли кураша бошлайди. Жумладан, франклар қаршилигига дуч келган данияликлар конунги Годфрид Ютландияни жанубдан ҳимоя қилиш учун мудофа иншоотлари барпо эта бошлайди. Ушбу тўсиклар ҳалқаси IX аср бошларидан қурила бошланиб, кейинги асрда ҳам давом эттирилади.

Викинглар Атлантиканинг шимолидаги Фарер, Шотланд, Оркней, Гебрид оролларига кўчиб бориб жойлашганлар. Норвегиялик викинглар 870-йилда Исландияни кашф қилиб, унда жойлаша бошлайдилар. Бу ерга биринчи бўлиб келган Ингольф Арнарсон оролниг жануби-ғарбий соҳилида иссиқ гейзерлар булоқлари бўлган жойда Рейкьявик – “Тутунлар қўлтиғи” шаҳрига асос солган. Норвегияликлар ва данияликлар IX-X аср бошларида Ирландиянинг муайян қисмини эгаллаб, ўз қиролликларини тузишади. Болтиқ денгизининг жанубини эгаллаган шведлар IX асрда Ўрта Ер денгизига қадар бориб, Аппенин ярим оролида жойлашадилар. Русь ерларига босқин фақат харбий эмас, савдо-сотик хусусиятига ҳам эга бўлган. Шарқий славянларнинг ака-ука Рюрикларни князлар сифатида тақлиф этишлари варяглар билан яхши таниш эканликларидан далолат беради.

Даниялик викинглар IX аср давомида Шимолий Германия, Франция, Англияни; шаҳарлардан Гамбург, Руан, Париж, Шартр, Лондон, Кентербери, Йоркларни талаган. Улар IX аср охиригача Шимолий ва Шарқий Англиянинг катта қисмини эгаллаб, мавжуд ерларни ўзаро тақсимлаб олишади. Истилони фақат Уэссекс кироли Альфред (871-899-йй.) тўхтата олади, холос. Кейинчалик оролниг шарқий қисми Денло

номини олиб, худудга кўчиб келганлар ўзларининг ижтимоий ва ҳуқуқий тартибларини ўрнатиб, бир неча аср давомида сақлаб қоладилар.

Айни пайтда, викинглар Ўрта Ер денгизининг ғарбий қисмига ҳам келиб Италия, Жанубий Франция, Испания ва Португалия шаҳарларини талайдилар.

Дания норманларининг бир қисми IX-X асрлар чегарасида Шимолий Францияда босқинлар олиб бориб, Котантен ярим оролида ўрнашади. Кўшин бошлиғи Роллан 911-йили мамалакат шимолини норманлар босқинидан ҳимоя қилиши шарти билан Франциянинг бу қисмини қиролдан лен сифатида қўлга киритади. Янги герцоглик қонун бўйича Франция вассали ҳисобланса-да, амалда заиф Ғарбий Франк қиролларидан ҳам Дания қонунларидан ҳам мустақил бўлган. Роллан ва унинг сафдошлари ярим маъжусийликда қолиб, одамларни қурбонлик қилишсада, христиан черковига саҳийлик билан ер-мулклар тақдим этишган. Лекин кейинги асрларда норманлар ўзларининг тили, урф-одатларини унутиб юборганлар. Нормандияда эса кучли марказий ҳокимиятга эга герцоглик ташкил топади. Кейинчалик норманлар 1066-йили Англияни, XII аср бошларида Жанубий Италия ва Сицилияни эгаллайдилар. Сицилия қироллигини тузган норманлар унда марказлашган давлат тартибларини ўрнатади.

Исландияни эгалланиши. Американинг кашф этилиши. Норвегия викинглари X асрнинг 30-йилларида Исландия соҳилларини эгаллаб бўлади. Кичик қишлоқларда жойлашган колонистлар чорвачилик, денгиз овчилиги ва қисман деҳқончилик билан машғул бўлганлар. 930-йили Исландиянинг барча аҳолиси учун умумий йиғин – **альтинг** ташкил этилиб, Норвегия намунасидаги дастлабки қонулар қабул қилинади. Альтинг исландларнинг ҳам суд, ҳам қонунчилик йиғини бўлган. Унда турли қишлоқлардан келган вакиллар-бондлар тўпланиб, ўзаро мулоқотда бўлишган.

Гренландия исландиялик ва норвегияликлар томонидан X асрнинг 80-йилларида кашф этилиб, унга кўчиб келиш бошланади. Ушбу оролдан ғарбга сузган викинглар Американинг шимолий соҳилларида Хеллиланд (“Япалок тошлар мамлакати”), Маркланд (“Ўрмон мамлакати”), Винланд (“Ёввойи узум мамлакати”) оролларини кашф қилганлар. Кейинчалик “Гренландия ҳақида қисса” ва “Эйрик Малла ҳақида қисса”ларда тавсифланган ушбу денгиз экспедицияларини Эйрик Малланинг ўғли Омадли Лейв бошқарган. Оролларда учратган маҳаллий аҳолини скандинавлар скрелинглар деб номлашган. Қиссалардаги маълумотлардан қайсилари бадиий ижод намунаси, қайсиси тарихий ҳақиқатлигини энди аниқлаш мушкул. Лекин Ньюфаунленд оролида археологлар олиб борган казишмаларда викинглар ўша замонларда яшаган “узун уйлар” ва темирчилик устахоналари қолдиқларини топганлар. Демак, Лейв

Колумбдан деярлик беш аср аввал янги дунёга борган. Лекин бу кашфиётга ҳали европаликлар эҳтиёжи бўлмагани сабабли, у унутилган.

Викинглар X асрнинг охири – XI асрнинг биринчи ярмида. Англиянинг бўйсундирилиши Скандинавларнинг энг катта ютуғи бўлган. Ички низолардан заифлашган Англия қироллиги викинглар ўлжасига айланади. Дастлаб даниялик ва норвегияликлар ҳарбий йўлбошчилари инглиз қиролларига хизматга ёлланиб, улардан маош, мукофотлар олишган, сўнг бу тўловларни бутун аҳолидан йиғиб олинадиган улкан товонга айлантирганлар. 1016-йили Дания қироли Кнут инглиз тахтини эгаллайди. Кнут (1016-1035-йй.) 1028-йили Норвегияни ҳам бўйсундиради. Аммо Кнут Вугоннинг улкан давлати ҳам илк ўрта асрларнинг бошка сиёсий бирлашмалари сингари узоқ ҳукм сурмаган. Кнутнинг вориси Харда 1042 йили вафот этиши билан данияликлар инглиз ва норвегия тожларини қўлдан чиқарадилар.

Викинглар сўнги қироли деб, Норвегия конунги Харальд Хардратни (1046-1066-йй.) ҳисоблашади. У ёшлигида Шарқий ва Жанубий Европага юришларда иштирок этган, сўнг Константинополь сарой гвардиясида хизмат қилган, Италия ва Сицилия учун урушларда катнашган. Унинг рафиқаси Киев князи Ярославнинг қизи бўлган. Харольд 1066-йили катта флот тузиб, англ-сакс тахтини эгаллаш учун Шарқий Англияга жўнайди. Лекин Йорк яқинидаги Стэмфордбирсада 25-сентябрдаги жангда Хардрад ҳалок бўлади. Англия викинглар ҳужумларидан умрбод кутулсада, орадан уч ҳафта ўтиб, нормандлар томонидан босиб олинади.

Дания конунги Свейн Эстридсон 1069-йили Англияга ҳужум қилиш ўрнига товон олиш билан чекланиб, ватанига қайтади. Шу тариқа, норманлар юришлари яқун топади.

Викинглар юришлари хусусиятлари. Скандинавлар IX-XI асрларда, уруғ-қабилачлик тузуми инкирози шароитида, Европа мамлакатларига бостириб кириб, ижтимоий, сиёсий ва демографик тизимларига катта ўзгаришлар киритади. Аммо халқлар кўчишларининг иккинчи тўлкини биринчисидан тубдан фарқ қилган. Варварлар инкирозга юз тутаётган қўлчилик тузумини тугашига қўмаклашган бўлсалар, викинглар янги шаклланган ер эгалигига ижтимоий тузумнинг қаърига сингиб кетадилар. Ушбу янги ижтимоий тажрибани улар ўз ватанларига ҳам олиб келганлар. Оқибатда, Скандинавияда феодаллашув жараёни, бу борада нисбатан илғор Ғарб мамлакатлари таъсирида бошланиб, сезиларли натижаларга “викинглар юришлари” тугаганидан сўнг эришади.

Скандинавларнинг илк ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий тузумлари. Скандинавиянинг дастлабки қироллари (конунглар) уруғ-қабилла зодагонларидан етишиб чиққан. Сиёсий бирлашув асослари Данияда VIII асрда бошланиб, Харольд конунглиги даврида (956-986 йй) қирол ҳокимияти анча мустаҳкамланади. Норвегия конунги Харольд IX асрда кўплаб қабилаларни бўйсундирган бўлса, сиёсий марказлашиш XI

асрнинг бошларида яқун топади. Аммо Норвегиядаги киролик ҳокимияти кучли бўлмаган. Олав Харальдсон (1016-1026) мамлакатдан ҳайдалиб, 1030 йили кўзғолон кўтарган зодагонлар ва деҳқонларга қарши курашда ҳалок бўлади. Шундан сўнг Норвегия қисқа муддат Дания кироли Кнутнинг Шимолий давлати таркибида бўлган. Швецияда дастлаб икки киролик ҳукм сурган. Упсала кироли Олаф (995-1020) XI асрнинг бошларида ягона кироликни тузади. Лекин Швеция кироли ҳокимиятининг XII асрда ҳам чекланган хусусияти сақланган.

Ўз мавқеини кучайтириш мақсадида кироликлар черковга таянганлар. Скандинавияда христиан черкови X аср охири – XI аср бошларида мустақкам кўриниш олади. Айни пайтда, феодаллашувдаги муваффақиятлар билан бирга черковнинг таъсири ҳам юксала боради. Лунд шаҳрида 1103 йили умумскандинавия архиепископлиги тузилади. Черков кироликлардан кўплаб ер-мулк инъомларини олиб, кучли ташкилотга айланади.

20 §. Испания VIII –XI аср ўрталарида

Араблар истилоси. Араблар Африканинг шимолидаги Византия мулкларини VII аср сўнгида эгаллаб бўлади. Уларнинг дастлабки ҳарбий бўлиналари Пиренейдаги Вестгот киролигига 709-йилдан келиб тушади. Юришларда араблардан ташқари Шимолий Африкада яшаган барбар қабилалари ҳам катнашади. Араблар қўшинининг Испанияга босқини 711-йили бошланиб, сон жихатидан анча устун бўлган вестготлар лашқари дастлабки жангдаёқ тор-мор этилади. Араблар 714-йилга қадар Испаниядаги барча йирик қалъаларни эгаллайди. Христиан дунёсида маврлар, деб ном олган араблар ва барбарлар вестготларнинг Пиренейдан шимолдаги худудларни ҳам эгаллайди. Лекин уларнинг Европанинг ичкарасига силжишига Франклар киролининг майордоми Карл Мартелл чек қўяди.

Вестгот киролиги заифлигининг асосий сабаби ички ижтимоий ва сиёсий зиддиятлар бўлган. Деҳқонлар давлат солиқлари, турли тўловлардан азият чеккан. Тожу-тахтнинг меросийлиги таъминланмаганлиги зодагонлар орасида курашни кучайтирган. Католик черковининг ижтимоий ҳаётга катта таъсири зодагонларнинг бир қисмида, мамлакат жанубида яшаган арианлар ва яҳудийларда норозилик кайфиятини кучайтирган. Шу сабабли, аҳолининг катта қисми араблар истилосига лоқайд муносабатда бўлса, ҳукмрон тоифанинг айрим вакиллари, хусусан, Севилья архиепископи уларни қўллаб-қувватлаган.

Мусулмонлар Испанияси. Испания (ал Андалус) 756-йилга қадар Араб халифалиги таркибига кирган. Бағдодда ҳокимиятни аббосийлар эгаллаганидан сўнг, уммавийлар сулоласидан бўлган Андалусия ноиб Абдурахмон ўзини амир деб эълон қилади. Амирлик пойтахти Курдоба

(Кордова) бўлиб, тарихий манбаларда давлатни Курдоба амирлиги деб аташган. Абдурахмон III амирлиги пайтида, 929-йили, араб Испаниясининг бошқа ислом давлатларидан мустақиллиги узил-кесил ўрнатилиб, хукмдор халифа унвонини олади. Ал Андалусиянинг юксалиши X асргача давом этиб, сўнг сиёсий тарқоқлик даври бошланади. 1008-1031-йиллардаги ўзаро урушлар, сарой тўнтаришлари халифаликни ўнлаб мустақил мулкларга-тайпларга бўлиниб кетишига олиб келади. Улар орасида Курдоба, Толедо, Севилья (Ишбилля), Валенсия ва Сарогаасалар бўлган.

Иқтисодий жиҳатдан араблар Испанияси ўрта асрлар Европасининг энг тараққий этган қисми бўлган. Ярим оролнинг жанубида сунъий суғориш иншоотлари барпо этилиб, дон, узум етиштириш юксак ривожланган. Истилодан сўнг Испанияда шакарқамиш, шоли, пахта, айрим сабзавотлар ва мевалар ҳам етиштирила бошланади. Марказий худудларда қўйчилик кенг тарқалади. Арабларнинг кўпчилиги шаҳарларда яшаб, уларни савдо-хунармандчилик марказларига айлантирадилар. Ал Андалус ўзининг матолари, сопол буюмлари, темир ва теридан қилинган маҳсулотлари билан донг таратган. Исломи дунёсининг бошқа мамлакатлари билан муносабатлар қийин кечса-да, араблар Испанияси ўрта Ер денгизи савдосида фаол қатнашиб, унинг танга пуллари Хиндистондан Ирландиягача худудларда муомалада бўлган. Ал Андалуснинг иқтисодий имкониятлари XV аср охиригача юксак бўлиб, уни христианлар узил-кесил бўйсундирганига қадар, унинг шаҳарлари ҳарбий юришлар учун жозибали бўлган.

Ал Андалусия ижтимоий тузуми, унда ер эгаллиги муносабатларининг ўзига хос маҳаллий кўриниши шаклланишидан дарак беради. Доменлар деярлик бўлмаган кишлоқ хўжалигида деҳқон хўжалиги ҳукмрон эди. Деҳқонлар ҳосилнинг 2/3 қисми ҳисобига йирик ер эгалари (ҳарбийлар, амалдорлар, сарой амалдорлари ва х.к.лардан) дан ижарага ер олиб, яна давлат солиқларини ҳам тўлаганлар. Европанинг бошқа мамлакатларидан фарқлироқ, илк ўрта асрларда Испанияда солиқлар пул билан олинган.

Маҳаллий аҳолининг маълум қисми исломни қабул қилса, бошқалари ўз динларини сақлаб, маврлар тили ва маданиятини ўзлаштирганлар. Бу тоифа аҳоли мосараблар номини олган.

Мусулмон Испаниясининг тараққий этган шаҳар цивилизацияси илк ўрта асрлар Европаси учун мисли кўрилмаган маданий тараққиёт асоси бўлади. Кордова, Севилья, Толедонинг дунёвий ва диний мактабларида фалсафа, тарих, ҳуқуқ ўрганилар эди, қизиғи, бу ерда Европанинг христиан давлатларидан келган толиби илмлар ҳам бўлган. Кордова халифлари кутубхонасида 400 мингдан зиёд кўлёмалар сақланиб, улар орасида кўплаб қадимги антик ва византия муаллифлари асарлари ҳам бўлган. Андалусия олимлари ва таржимонлари фаолияти ўрта аср Европа фанининг тикланишига катта ҳисса қўшган. Араб-испан адабиёти бадиий

ушуллари бошқа мамлакаатлар ёзувчи-шоирлари томонидан фаол ўзлаштирилган; араб тили барча европа тиллари, айниқса, испан ва португал тиллари лексикасини бойитган.

Испан-христиан давлатларининг пайдо бўлиши. Реконкиста. Арабларнинг 709-714-йиллардаги истилолари давомида, улар фақат ярим оролнинг шимолида Кантабрия тоғлари, Пиренея ва Бискай қўлтиқлари орасидаги кичик худудда мустаҳкам ўрнаша олмайдилар. Бу худудда кантабри, астур, басклар яшаб уларни на римликлар, на готлар бўйсундира олганлар. Астурияга кочган вестготларнинг кўпсонли бўлмаган жангчилари маҳаллий аҳоли томонидан қўллаб-қўвватланади. Ушбу қаршиликнинг сўнгги ўчоғини бостириш учун юборилган араблар бўлинмаси 718-йили Ковадонг жангида мағлуб бўлади. Сўнгги гот қиролининг қариндоши, ғолиблар йўлбошчиси Пелайо Астуриянинг биринчи ҳукмдори деб эълон қилинади. Андалусияда VIII аср 50-йиллари сўнггидаги ўзаро урушлардан фойдаланиб, Астурия қироллари каттагина худудларни эгаллашга муваффақ бўлишади. Испан-христиан давлатларининг мусулмонлар эгаллаган худудларни қайтариб олиш жараёни реконкиста (испан тилидан “қайтадан босиб олиш”) номи олади.

Ушбу жараённинг мунтазам давом этиши ва охир-оқибат, XV асрда ғалаба билан якун топиши христианлар яшаган худудларнинг барча аҳоли гуруҳларида реконкистага эҳтиёжи бўлганидир. Феодаллар истилолар давомида фақат янги ер-мулкларга эришмасдан, вилоятлар маъмуриятида маълум лавозимларга эришиб, марказий ҳокимиятдан мустақиллигини таъминлаган. Черков ер-мулклардан ташқари янги монастырлар, ибодатхоналар, епископликлар ташкил этган. Ал Андалус устидан ғалабалар қирол хазинасини бойитиб, христиан қиролликларининг мамлакат ичкарасида ва халқаро майдонда мавқеини мустаҳкамлайди. Дехқонлар янги худудларда сеньорлар ва давлат солиқлари, мажбуриятларини енгиллаштиридан, феодал вотчиналарига қирмаган жойлардан ер олишга умидвор бўлишган. Реконкиста давомида ташкил топган ва христианлар қайтадан жойлашган шаҳарлар катта имтиёзларга эга бўлади. Маврлар билан урушлар катнашчиларининг умумий ҳаракати мақсадларидан бири бой ўлжаларни қўлга киритиш бўлган.

Деярлик саккиз аср давом этган реконкиста Испания тарихининг турли даврлари учун турлича мазмун, моҳият касб этган. Астурия реконкистасига VIII аср ўрталарида аҳолининг жанубдан шимолга, урушдан вайрон бўлган худудлардан қиролликнинг ички мосараблар районларига кўчиб, янги ерларни ўзлаштириши, мосараблар эмиграцияси хосдир.

Аустрия қироллиги қаторида 801-йили яна бир марказ – франклар чегара вилояти вужудга келади. Ҳозирги Каталония худудларида Буюк Карл худудда тузган Испания маркасининг маркази Барселона бўлган. IX-

X асрлар давомида Наварра қироллиги ва Арагон графликлари пайдо бўлишига қадар Астурия, Каталония ва Андалусия оралигидаги тоғли ҳудудлар қўлдан-қўлга ўтиб турган.

X-XI асрнинг бошларида Испаниянинг сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар содир бўлади. Каролинглар империяси парчаланганидан сўнг, Испания маркази ўрнида мустақил Барселона графлиги ташкил топади. Астурия қироллари Дуэро дарёсидан шимолда бир неча йirik шаҳарларни эгаллаб, ўз пойтахтларини Овьедодан Леонга қўчирадилар. Реконкиста X асрнинг иккинчи ярмида, Кордова халифалиги кучайган пайтда тўхтади. Саркарда Ал Мансур бошчилигидаги мусулмонлар қўшини Астур-Леон қироллиги ва Барселона графликларини кўп марта талон-тарож қилади. Леон қироллиги заифлашган бир пайтда мамлакатда Кастилия графлари нуфузи ошиб боради. Кастилия мамлакат шарқидаги тарқоқ мулкларни бирлаштиради. Арагон ва Кастилия 1035-йилдан қиролликка айланади. Кастилия қироли Фернандо 1037-йили Леон қиролини енгиб, Испаниянинг ғарбидаги христианлар мулкларини бирлаштиради. Шу тариқа, XI асрнинг 30-йилларида Пиренееда: Кастилия, Наварра ва Арагон қиролликлари, Барселона графлиги ва ўттизга яқин мусулмон амирликлари бўлган.

Астурия - Леон қироллиги. Астурия – Леон қироллиги XI асрга қадар аҳолиси сийрак аграр мамлакат бўлган. Бир-бирдан узокда жойлашган кичик-кичик қишлоқлар аҳолиси буғдой, арпа, зигир, каноп пояси етиштирган. Бу ҳудудларда реконкиста таъсирида чорвачилик кенг тарқалади. Чунки чорва деҳқончиликка нисбатан кам меҳнатни талаб этишидан ташқари, уруш хавфи бўлган пайтда отларни ҳайдаб яшириш имконияти кўпроқ бўлган, Чегара ҳудудларида яйловларнинг кўплиги, аҳолисининг сийрак жойлашгани, урушларда отларга талабнинг ўсиши йилқичиликни юксалишига қўл келади. Ушбу омилларнинг реконкиста давомида сақланиши, чорвачиликни ўрта аср Испанияси иқтисодининг муҳим соҳасига айлантиради. Ундан ташқари қиролликда балиқчилик, туз тайёрлаш, уй ҳунармандчилиги ҳам тараққий этган. Лекин савдо хали сустр бўлган.

Мамлакат ижтимоий ҳаётига янги феодал жамиятининг шаклланиши хос бўлган. Қарам деҳқонларнинг шаклланишига манба, кантабро-баск жамоачилари орасида мулкий табақаланиш; араблар истилоси давомида шимолга қўчиб ўтган қарам аҳоли, вестготларнинг буш ҳудудларни эгаллаши, унда яшаган жамоачиларни қарамликка тушиши сабаб бўлган. X аср ўрталаридан қиролликда феодал муносабатлари тизими вужудга келади. Ер бўйича қарам деҳқонлар солиқлар тўлашдан ташқари, барщина ҳам ўтаганлар. Шахсий қарам деҳқонлар солиқлар, мажбурий меҳнатдан ташқари, жон солиғи, мулкка меросхўр бўлганлиги, вочинадан ташқарида никоҳга киргани учун солиқлар тўлаган. Реконкистани амалга ошириш эҳтиёжлари ҳам талай ҳарбий-маъмурий мажбуриятлар ва тўловларни талаб этган. Улар қаторида ҳарбий солиқ, йўллар, мудофаа иншоотлари,

кўприкларни куриш ва таъмирлаш бўйича мажбурий меҳнат тизимлари бўлган.

Колонизация эҳтиёжлари қирол ҳокимияти ва вотчина эгаларини янги ерларга кўчиб ўтувчиларга имтиёзлар бериши, баъзида дехқонларнинг жанубий чегаралар яқинидаги бўш ерларга қочиб бориб ўрнашиши ҳам кузатилган. Бу вазиятда мамлакатнинг ички ҳудудларидаги феодаллар ҳам дехқонларга зулим ўтказишда меъёрдан чикмасликка интилганлар. Қолаверса, эркин дехқонлар кўшиннинг муҳим қисмини ташкил этиши давлатни аҳолининг бу қатламини асрашга мажбур этган. Кастилия графлари X асрдан жанговар от ва қурол-аслаҳа сақлашга қодир эркин дехқонларга айрим имтиёзлар бериб, уларни ҳукмрон тоифанинг куйи қатламига яқинлаштирадilar. Эркин дехқонлар бўш ётган ерларга Ал Андалусдан кўчиб келган мосарабларни жойлаштиришга интилганлар.

Астурия-Леон қироллиги ҳукмрон тоифаси таркибига олий дунёвий зодагонлар, ҳарбий хизмат ўтувчи ўрта ва майда ер эгалари (инфансонлар), йирик руҳонийлар кирган. Феодаллар даромадининг талай қисми ҳарбий ўлжалар, суд ёки маъмурий лавозимларни бажаришидан келган.

Астурия-Леон илк ўрта асрлар феодал давлати бўлган. Унда ҳукмдор VIII асрда эркин жамоачилар ҳарбий кучига таянадиган ҳарбий йўлбошчи бўлган. Фақат X асрдагина олий ҳокимиятнинг меросийлиги таъминланиб, марказий ва маҳаллий маъмурият (қирол кегаши, сарой графлари, судьялар, маҳаллий графлар) шаклланади. Ҳарбий тузилмада феодал дружиналари билан бир қаторда, дехқонлар лашкарининг ҳам катта ўрин тутишда давом этади.

Каталония. Испан маркаси ўрнида IX асрда қатор франк графлари бошқарган графликлар ташкил топган. Улар орасида энг нуфузлиси Барселона бўлиб, унда асрнинг сўнги чорагида граф Вифрид асос солган сулола мустаҳкам ўрнашади. Кейинчалик Испан маркаси Франция қироллиги таркибига ўтади. Францияда 987-йили Каролинглар сулоласи ҳокимиятдан четлатилганида, Испан маркаси графи Гуго Капетни қирол деб тан олишдан бош тортади. Шундан сўнг француз тожига бўйсуниб номигагина бўлиб, расман 1259-йилга қадар давом этади. XI асрдан Испан маркасида Барселона графлиги асосида сиёсий бирлашув бошланиб, бошқа графликлар бўйсундирилади. Графлик кейинчалик уни Каталония деб атаёт бошлашади. Каталония ҳам реконкиста ҳаракатида иштирок этган. X аср ўрталарида Каталония Кордова халифлигига вассал эканлигини тан олиб, у билан фаол савдо-сотиқ олиб борган. Маврлар 985-йили Барселонага кўққисдан ҳужум қилиб, уни талон-тарож қилганлар. Аммо XI аср бошларидан устунлик яна христианларга ўтади. XII аср бошларига келиб, чегара жанубга — Эбро дарёси томон сурилиб, айрим мусулмон ҳукмдорлари, Сарагосса амирлиги ҳам Барселона графига товон тўлай бошлаган.

Наварра ва Арагон. Улардаги ижтимоий тузум, Астурия — Леон қироллиги ва Каталониядагига нисбатан, қолоқ бўлган. Бу ҳудуд римликлар томонидан қам ўзлаштирилган, вестготлар ва франклар таъсири ҳам юзаки бўлган. Қўрилаётган даврда ҳудуднинг асосий аҳолиси баск тилларида сўзлашиб, уларнинг романлашуви эса секин кечган. Йирик ер эгаллиги аксари дарё воҳаларида шаклланиб, тоғли ҳудудларда эса эркин деҳқонлар жамоалари сақланиб қолган. Наварра ва Арагонда фақат XI аср ўрталаридагина феодал жамияти узил-кесил қарор топади.

X-XI асрлар чегарасида пойтахти Памплона бўлган Наварра кучайган. Қирол Буюк Санчо Арагон ва Кастилияларни бўйсундиради. Лекин 1035- йили, Санчонинг ўлиmidан сўнг, Наварра парчаланиб, ўзининг қўшнилари тазйиқида аста-секин реконкистада иштирок этмай қўяди. Наварранинг кейинги тарихи Франция билан бевосита боғлиқ бўлган. Арагон эса, аксинча, XI асрда мунтазам ҳужумкор сиёсат олиб бориб, ўз мулкларини Эбро водийсида жойлашган мусулмон амирликлари ҳисобига кенгайтириб боради. Арагоннинг Барселона графлиги билан умумий мақсадлари XII асрда уларнинг бирлашишига асос бўлади.

VII БОБ. ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ҒАРБИ – ЖАНУБИЙ ВА ШАРҚИЙ СЛАВЯНЛАР

21 §. Ғарбий славянлар VI-XI асрларда

Ғарбий славянлар илк ўрта асрларда. Византия тарихчилари Прокопий ва Иорданлар (VI аср) славянларни икки гуруҳга бўлиб, Днестрнинг шарқида ва Қора денгиз соҳилларидагиларини-антлар, Днестрдан ғарбдагиларини – склавинлар, деб атаганлар. Ғарбий славян қабилаларини Дунайнинг шимолидаги кенг ҳудудлар – Лаба (Эльба), Одра (Одер) ва Висла дарёларининг ҳавзасида яшаганлигини археологик қазилмалар ҳам тасдиқлайди. Ғарбда Лабанинг оқими бўйлаб чех-морав қабилалари, ундан шимол ва шимоли-ғарбда – Болтиқ денгизига қадар ҳудудларда серб – лужицлар, лютич ва ободритлар ерлари жойлашган. Висла ва Ворта ҳавзасидан ғарбда Одра Нисага қадар ерларда поляк қабилалари яшаган.

Қардош ғарбий славян қабилалари VII-VIII асрларда бошқа славянларга нисбатан тараққиётнинг юқорироқ даражасига эришганлар. Славянлар бу пайтда ҳужалиқда асосан деҳқончилик билан шуғуллансада, чорвачилик ҳам ўз ўрнига эга бўлган. Айни пайтда, овчилик, асаларичилик, ўрмон меваларини тайёрлаш билан ҳам шуғулланишган. Чех ва поляк қабилаларида темир тишли плуг (рало) кенг тарқалган, меҳнат қуролларидан кўлўроқ, белўроқлар бутун ўрта асрлар давомида ўз кўринишини деярлик ўзгаришсиз сақлаб қолади. Славянлар темир рудасини топиб эритишни, зиғирпоя ва жундан газлама тўқишни, кулолчиликни, баъзи ҳудудларда кулолчилик чархини ҳам ўзлаштирганлар.

Славянларнинг асосий қисми душман ҳужумидан ҳимояланган мустақкам кўрғонларда яшаган. Стратегик муҳим жойларда мудофаа истеҳкомлари – градлар қурилган. Ишлаб чиқаринг кучларининг ўсиши, градлар ва уларнинг теварагида аҳолининг кўпайиши давомида улар шаҳарларга айланади. Археологик қазилмаларда ғарбий славянлар яшаган ҳудудлардан кўплаб Рим тангаларининг топилиши уларда мол айирбошланишнинг юксалиб борганидан далолат беради. Улар яшаган ҳудудлардан, Адриатика ва Қора денгиз соҳилларини шимолдаги Болтиқбўйи ҳудудлари билан боғлаган савдо йўллари ўтган.

Бу даврга келиб, ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг эришилган даражаси, тоифалар орасида вужудга келган зиддиятлар, ташқи босқинлар хавфи ва ҳ.к.лар илк давлатларни вужудга келиши учун шароит яратади.

Само давлати. Ғарбий славянларнинг VI асрдаги энг хавфли душманларидан бири кўчманчи авар қабилалари бўлган. Аварлар Европага Марказий Осиёнинг бепоеъ даштларидан келиб, Тисса ва Ўрта Дунай ҳудудларидаги славян қабилаларини бўйсундирган. Лекин аварлар чех-

морав кабилаларини бўйсиндира олмайдилар. Аварларга қарши VII асрнинг 20-йилларидаги курашга 623-йилдан Само бошчилик қилади. Йилномачи Фредегернинг ёзишича, у славянлар орасида узоқ йиллар яшаган франк савдогари бўлган. Славянлар халқ лашкари аварларни мағлуб этади. Само тузган давлатга қарши ғарбдан франклар кироли Дагоберт I ҳужум бошлайди. Аммо славянлар 631-йили франкларга зарба бериб, ўз давлатлари мавқеини мустаҳкамлайдилар. Тез орада Само давлати ҳокимиятини серб-лужич кабилалари ҳам тан оладилар.

Само давлати ғарбий славян кабилаларида давлат шаклланиш жараёнининг, тарихчиларга маълум бўлган, илк босқичи бўлади.

Манбаларда 658-йили Самонинг вафотидан сўнг, у тузган давлат ҳақида маълумотлар учрамайди.

Буюк Моравия давлати. Ғарбий славянларнинг VII аср охири-VIII асрдаги тарихига оид маълумотлар манбаларда кам учрайди. Морава, Вага, Грона дарёлари ҳавзаси ва ундан жанубда Дунай ва Драва оралиғида яшаган чех-морав кабилалари нуфузи IX асрдан ошиб борган. Айни ана шу ҳудудларда маркази Велеград шаҳри бўлган Моравия ва Нитран князликлари вужудга келади.

Бизгача номи сақланиб қолган илк морав князи Моймир (818-846-йй.) бўлган. Моймир фаол ташқи сиёсат олиб бориб, Дунайнинг Ўрта қисмидаги кабилаларини бирлаштиришга интилган. Моравиянинг кучайишидан хавотирга тушган қўшни герман князлари Нитран князи Прибинани унга қарши гиж-гижлайди. Лекин Прибина 833-йили ҳокимиятдан четлатилиб, Нитран Буюк Моравия таркибига қўшиб олинади.

Буюк Моравиядаги ички низолардан фойдаланишга интилган Шарқий Франк кироли Людовик Немис Моймирнинг жияни Ростиславни қўлаб, уни ўзига содиқ вассал бўлишига ишониб, 846-йили тахтга келтиради. Бу юришларда Дунай ва Драва дарёлари ҳавзасидаги славянлар ерларида яна бир, Блатен князлиги тузилиб, уни бошқаришга Людовикнинг аёнларидан бири – Прибина қўйилади.

Лекин немис киролининг режаси амалга ошмасдан, Ростислав (846-870-йй.) ўз аждодларининг мамлакатни бирлаштириш сиёсатини давом эттиради. Людовикнинг Моравияни қайта бўйсундириш учун 855-йилги юриши эса, мағлубият билан яқун топади. Ростислав бошқаруви даврида Буюк Моравия анча мустаҳкамланади. Герман князлари эса, славян кабилалари қаршичилигини синдириш мақсадида, улар орасига низо солишга интилганлар. Айни мақсадда Людовик Немис Буюк Моравияга жанубдан чегарадош бўлган Болгария билан сиёсий алоқа ўрнатади. Германия зодагонларининг Болгария билан иттифоқига Ростислав Византия билан шартнома тузиш орқали жавоб кайтаради.

Ғарбий славянларни христианликка ўтказиш ҳаракатлари 845-йили, чех зодагонларидан бир қисмини Регенсбург шаҳрида чуқинтирилишидан

бошланади. Аммо бу воқеа аҳолини христианликка ёппасига ўтишини англамайди. Князь Ростиславнинг таклифига биноан, Константинополдан роҳиб-миссионерлар Кирилл ва Мефодийлар Моравияга юборилади. Улар 863-йили Велеградга келиб, ўз ваъзалари аҳолига тушунарли бўлиши учун славян тилига ўтирилган китобларидан фойдаланадилар. Миссионерлар бир неча йил аввал македон славянлари орасида динни тарғибот қилиш пайтида яратган ёзувларини қўлашади. Натижада, Моравиядаги черков хизмати Ғарбий Европаники сингари логин тилида эмас, дастлабки пайтданок, славян тилида олиб борилган. Роҳиблар ибодатхона қошида мактаб очиб, болаларни ўқита бошлайдилар.

Моравия давлати тарихида IX асрнинг 60-йиллари иккинчи ярни янги синовлар даври бўлади. Дастлаб Людовик Немис Ростиславни ҳокимиятдан куч билан ағдаришга уринади. Тадбир натижа бермагач, қирол князнинг жияни Святополкни ҳокимиятга келтиришга тутинади. Лекин Святополкнинг немис князлари қуролига айланишни истамагани, уни тахтдан тушириб, Германияга олиб кетилиши билан якун топади. Буюк Моравия Шаркий Франк қиролиги таркибидаги вилоят деб эълон қилинади. Бунга жавобан халқ кўзғолони бошланганида, Людовик Святополк кўмагида кўзғолонни бостириш мақсадида, уни Моравияга қайтаради. Лекин немислар учун қутилмаганда, Святополк кўзғолонни бошқаришни ўз қўлига олади. 876-йили Людовикнинг вафотидан сўнг Германиядаги ўзаро урушлардан фойдаланган Святополк, Блатен князлигини, шунингдек, Одра, Лаба дарёлари ва Карпат тоғлари этагидаги славян қабилаларини ҳам ўз давлатига қўшиб олади.

Моравияни мустаҳкамланишига Рим папасининг Мефодийни Паннония архиепископи деб тан олиши, бу орқали вақтинчалик бўлса-да немис черковидан мустақил бўлиши ҳам қўл келади. Аммо 855-йили Мефодийнинг вафотидан сўнг, архиепископликка немис роҳиби тайинланиб, у славян тилидаги черков хизматида қарши кураш бошлайди.

Буюк Моравия давлати ўз тараққиётининг энг юксак даврида ҳам славян қабилаларининг мустаҳкам бўлмаган бирлашмаси эди. Немис князликларига қарши кураш талончиликлар, ишлаб чиқариш қучларининг инқирозига олиб келади. Йирик зодагонларнинг қучайиши князь хокимиягини заифлаштира боради. Моравияга 906-йили венгрлар бостириб кириб талон-тарож қилади. Шу тариқа, Буюк Моравия давлати тугатилади.

Чехия давлатининг ташкил топиши. Чехияда IX асрнинг охири – X асрнинг бошларидан ишлаб чиқариш қучларининг ўсиши бошланади. Ушбу даврда янги ерларни ўзлаштирилиши, экин майдонларининг кенгайиши, аҳоли сонининг ўсиши кузатилади. Темир қазиб олиш ва эритиш юксала боради. Савдо йўллари X асрда чех ерлари орқали Болтик денгизини Дунай соҳиллари, Русия Ғарбий Европа билан боғлайди. Айни шу пайтдан Прага шаҳри юксалиб, унда Эрон, Испания, Англия,

Византиядан келган савдогарларни учратиш мумкин эди. Шаҳарда хунармандчилик турлари ва усталар сони кўпайиб боради. Араб сайёҳи Иброҳим ибн Ёқубнинг (X аср) ёзишича, Прагада тошдан қурилган бинолар кўп бўлган.

Ер эгаллиги муносабатлари тобора юксала боради. Чех князининг ҳарбий бўлинмаси – дружинаси мустаҳкамланади. Авваллари фақат ҳарбий ўлжадан улуш олган дружиначиларга ер-мулк инъом этила бошланади.

IX аср охирида, ҳозирги Чехия ўрнида маркази Прага бўлган Пржемисловичлар ва пойтахти Любице бўлган Славниковичлар князликлари ташкил топади. Чех ерларини бирлаштириш учун кураш X асрда давом этиб, унда Прага ғолиб чиқади. Чехия князи Вацлав (921-929-йй.) даврида католик черковининг мавқеи кучаяди. Черковнинг аҳолига ўтказган тазйиқига қарши халқ қўзғолови бошланиб, ундан фойдаланган князнинг укаси Болеслав I (929-967-йй.) давлатни мутаҳкамлаш сиёсатини давом эттиради. Мамлакат вилоятларга бўлиниб, уларга князь ноиблари тайинланади. Князь қўшини герман қироли Оттон I билан ҳамкориликда 955 йили венгрларни енгиб, ўзининг шарқий чегаралари хавфсизлигини таъминлайди.

Князнинг вориси Болеслав II (967-999-йй.) ҳам мамлакатни марказлаштириш сиёсатини давом эттиради. Чехияни христианлаштириш якунига етиб, мустақил Прага епископлиги тузилади. Болеслав II бошқаруви Славниковичлар князлигини енгиб, чех ерларини ягона давлатга бирлаштирилиши билан якун топади.

22 §. Польша давлати илк ўрта асрларда

Давлатнинг ташкил топиши. Польшалик славян қабилаларининг VI-IX асрлардаги тарихига оид ёзма маълумотлар кам сақланган. Лекин археологик тадқиқотлар ҳудудда бу асрларда уруғчилик тузумининг инкирози ва ер эгаллигига асосланган муносабатлар шакллана бошланганини тасдиқлайди. Польша ерларида кўплаб мустаҳкам кўрғонлар – градлар қурилиб, кейинчалик улар шаҳарларга асос бўлади. Краков, Гнезно, Познань, Врославлар X асрдаёқ аҳолиси кўп, савдо марказларига айланади.

Ер эгаллиги муносабатлари чуқурлашиб, X-XI асрлардан деҳқонлар ўз эркинликларидан ажрала бошлайди. Улар князь, унинг дружиначилари, католик черкови томонидан турли солиқ ва тўловларга тортилганлар. Йирик зодагонлар ерларида қарам деҳқонлардан ташқари, қуллар ҳам меҳнат қилишган.

X асрнинг бошларида ҳозирги Польша ерларида: Кичик Польшада – Висла, Буюк Польшада – Поляя князликлари бўлган. Варта дарёси хавзасидаги Пятов князлиги кейинчалик Польша ерларини

бирлаштиришда марказ вазифасини ўтайди. Польшанинг дастлабки князи Мешко (960-992-йй.) барча поляк қабилаларини бирлаштириш сиёсатини олиб боради. Князь ҳатто Силезияни ўз давлатига қўшиб олади. Мамлакатда ер эгаллиги муносабатларининг шаклланиши, христианликнинг узил-кесил қабул қилиниши билан бир пайтда рўй беради. Динни қабул қилинишининг расмий санаси 966 йили Мешконинг чўқинишидан бошланади.

Унинг вориси Болеслав I Жасур (992-1025-йй.) 999-йилда Краковни князлигига қўшиб олиши билан, поляк ерларини бирлаштириш якунланади. 1000-йили Гнезно архиепископлигининг ташкил этилишида давлатнинг мустақамланиши ўз тасдиғини топади.

Польша ҳам Қўшни Чехия сингари, герман князлари ҳужумларига қарши курашган. Болеслав I герман императори Генрих II қўшинлари ҳужумини қайтариб, 1018-йили тинчлик шартномаси тузишга эришади. Шартномага биноан император қатор славян ерларига бўлган даъвосидан воз кечади. 1025-йили Болеслав I нинг қирол деб эълон қилиниши Польшанинг мустақил тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлади. Киев князи Владимирнинг ворислари орасидаги тахт учун курашдан фойдаланган Болеслав Киевга юриш қилиб, шаҳарни эгаллайди. аммо у қолдирган ноиб Святополк тез орада Киевни ташлаб қайтади.

23 §. Болгария подшолиги VII аср охири – XII асрлар

Мезияда давлатнинг тузилиши. Болқон ярим оролида VI-VII асрларда жойлашган славян қабилалари тузган давлат бирлашмалари орасида энг таъсирлиси Дунай дарёси ва Болқон оралигида, қадимги Мезияда вужудга келган. Бу уюшмани византиялик тарихчилар “Етти қабила иттифоқи” деб номлаганлар.

Тез орада ҳудуддаги туб аҳоли фракияликлар ва юнонлар, славян қабилалари билан аралаша бошлайди. Зодагонлар босқинлардан ва тўловлардан бойиши, савдо-сотикнинг юксалиши славянларда уруғ-қабилачилик муносабатлари инқирозини тезлаштиради. Босиб олинган аҳолини итоатда сақлаш зарурияти, Византия томонидан доимий хавфнинг мавжудлиги ҳокимият тизимини кучайтиришни тақозо этган. Натижада, қабилалар иттифоқи аста-секин давлат кўринишини ола бошлайди.

Айни пайтда, Болқонга туркий булғор қабилалари келиб жойлашган. Илгари Азов денгизи бўйида яшаган булғорлар “Буюк Булғорлар” иттифоқи таркибига кирган. Улар ўз қўшинлари билан Византия империясига бир неча бор босқинлар уюштирган. Иттифоқ VII аср ўрталарида парчаланиб, булғорларнинг бир қисми Аспарух бошчилигида, аввал Жанубий Бессарабияга, сўнгра Византияга ҳужумлар уюштира бошлайди. Кўп ўтмай булғорлар Дунай дарёсидан ўтиб, Добруджани эгаллайди. Булғорлар кардош туркий “Етти қабила” иттифоқи зодагонлари

билан келишувга эришиб, 681-йили Аспарух бошчилигида подшолик (хонлик)ка асос солишади. Янги давлат ахोलисининг кўпчилигини славянлар ташкил қилса-да, булғор қабиалари номи билан – Болгария деб аталади.

Дастлаб харбий қароргоҳ бўлган Плиска, янги мамлакат пойтахтига айланади. Йиллар ўтиб туркий булғорлар маҳаллий славянлар билан аралашиб кетади.

Болгария VIII-IX аср бошларида. VIII-IX асрларда илк давлат доирасида уруғчилик жамоаларида мулкий табақаланиш кучаяди. Ер эгаллиги муносабатлари юксала бориб, IX аср охирига келганда деҳқонларнинг йирик ер эгалари ҳисобига меҳнат мажбуриятлари кенг ёйилади. Бутун бошли қишлоқлар инъом этилгани муносабати билан, черков ер-мулклари кўпайиб боради. Жамоа аъзолари, аксинча, камбағаллашиб, айримлари қурол-аслаҳа сотиб олишга ҳам маблағ топа олмай қолади. Ҳарбий зодагонлар ва амалдорларнинг ер-мулклари, чорвалари эса кўпайиб борган. Хон давлат ҳукмдори, аини пайтда олий саркарда, бош қохин, бош судья ва қонун чиқарувчи бўлган. Славян ва булғорларнинг энг йирик зодагонлари хон кенгаши аъзоси бўлишган.

Болгария давлат тизимининг ўзига хослиги, бир томондан, ҳокимиятни хон қўлида тўпланиши бўлса, иккинчи томондан, вилоятларни бошқаришдаги заифлик ҳисобалнади. Чунки, хоннинг уюшган харбий ташкилотига славян князларининг ярим давлат-ярим уруғ-қабилачилик ташкилотлари қарши турган.

Славян-булғор зодагонлари Византияга қарши талончилик юришларидан манфаатдор бўлишган. Император бу босқинларга йўл қўймаслик учун Византиянинг шимолий чегараларининг Дунай бўйлаб ўтишига интилган. VIII-IX асрнинг биринчи ярмида Болгария ва Византия орасида кўп марта лаб урушлар бўлиб ўтган.

VIII асрнинг бошларида болгарлар Константинополни бир неча бор қамал қиладилар. Фақат Болгарияда аср ўрталарида тахт учун курашнинг бошланиши Византияга тазйқни сусайтиради. Мамлакатдаги ички можаролардан қўшни Византия фойдаланиб, болгарларга қарши тўққиз марта юришлар уюштиради. Аммо бу юришлар византияликларга тўла ғалаба келтирмайди.

Болгария Крумхон (803-814-йй.) бошқаруви давридан яна истилочилик урушларига киришади. Унинг чегаралари шимоли-ғарбда Тисса дарёсигача кенгайди. Византия императори Никифор I қўшини 811-ййили Плискани олиб, талаб, ортга қайтишида болгарлар тоғ йўлларида унга ҳужум қилиб, тор-мор этади. Ҳалок бўлган императорнинг қалла чаноғидан май ичадиган қадаҳ ясашади. Лекин Крумхон Константинополни қамал қилишга тайёргарлик қўрилаётган бир пайтда тўсатдан вафот этади.

Крумхоннинг вориси Умартоғ ўзгача сиёсат олиб бориб, Византиянинг иттифоқчисига айланади. У хатто империядаги кўзғолонни бостиришга ёрдам беради. Умартоғ даврида мамлакат худудларини кенгайтириш сиёсати давом этиб, Срема вилояти устидан ҳукмронлик ўрнатилади. IX аср ўрталарида эса Македониянинг бир қисми ҳам Болгарияга қўшиб олинади.

Христиан динининг қабул қилиниши. Болгарияни христианлаштириш учун кураш Рим папаси учун ҳам, Византия учун ҳам худудда сиёсий устувликка эришиш воситаси бўлган. Христианликни қабул қилишни тайёрлаган хон Борис (852-889-йй.) Византия билан ихтилофда бўлгани сабабли, папага мурожаат этади. Аммо хоннинг режасига Болгарияда каттик очарчиликнинг бошланиши ва византияликлар босқини ҳалакит беради. Оқибатда, ҳукмдор ва унинг аёнлари чўқинтиришни проваславия черкови удумларига кўра қабул қилишга мажбур бўлишди. Болгария аҳолисини чўқинтириш учун икки йилча вақт кетади.

Борис Константинополдан Болгарияда мустақил архиепископлик ташкил этилишига эришади. Натижада, Болгария черкови ўзининг ички ишларини Константинополь патриархидан мустақил ечадиган бўлади. Айни пайтдан “хон” рутбаси “князь” билан алмаштирилади.

Бу воқеадан 20 йилча ўтиб, Моравиядан немис католик руҳонийлари ҳайдаган Кирилл ва Мефодийларнинг шогирдлари Болгариядан бошпана топиб, бу ерда славян ёзувини тарқата бошлайдилар.

Болгария IX асрнинг иккинчи ярми – X асрларда. Йирик ер эгалигининг шаклланиши IX асрнинг иккинчи ярмида ҳам давом этади. Мамлакатда шахарлар юксала бошлайди. Археологлар қазинмалари пайтида темирга ишлов беришни такомиллашиб борганини тасдиқловчи ашёлар топилган. Қулоччилик буюмлар ҳам ўзининг такомиллиги билан ажралиб туради. X асрда яшаган византиялик Иоанн Экзархнинг ёзишича, хунармандчилик турлари ихтисослашуви кўпайиб борган.

Шахарлардан Преслава юксалиб, X асрда, пойтахт Средецдан унга кўчирилади. Силистра (Доростал), Дунайдаги Преслевец, Плиска шахарлари ҳам ривожлана боради. Ушбу шахарларга Русь, Венгрия, Чехия, Византия, Шарқ мамлакатларидан кўплаб савдогарлар келиб турган. Болгарлар ўз навбатида Далмация шахарларида, Фессалоника, Солунь, Константинополда савдо олиб борган.

Мамлакат маъмурий худудлар – комиталарга бўлиниб, уларга ҳокимлар тайинланади. Пойтахтда йирик лавозимлардаги болярлар “ички”, вилоятлардагиларни эса “ташқи болярлар” деб аташган. Князь дружинаси мавқеи юксалиб борсада, ҳали кўшиннинг асосини, деҳқонлардан тўпланган лашкар ташкил этган.

IX аср охиридан Болгария зодагонлари марказлашган ҳокимиятни кучайишига қарши ҳаракат бошлайдилар. Борис 889-йили тахтдан воз

кечиб, монастирға кетганида, унинг вориси Владимир аввалги динларни қайтаришга ҳаракат қилади. Аммо зодагонлар бунга қарши чиқиб Владимир тахтдан туширилиб, кўзига мил тортилади. Ҳокимиятга Бориснинг бошқа ўғли Симеон (893-927-йй.) келиб, у Болгария тарихидаги энг машҳур ҳукмдорлардан бирига айланади. Яхши билим олган, иқтидорли Симеон буюк Болқон давлатини тузиш, унинг пойтахти Константинополь бўлишини орзу қилган.

Симеон даврида Византия билан Болгария муносабатлари бузилиб, 894-ййили болгар савдогарларига Константиноплда савдо қилиш таъқиқланади. Бундан баҳона сифатида фойдаланган Симеон Византияга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборади. Деярли ўттиз йил давом этган урушларнинг дастлабки босқичи Болгария учун муваффақиятсиз бўлган. Лекин X асрнинг бошидан Симеон Византияни яна бож тўлашга мажбур этади. Унинг даврида Болгариянинг жанубий чегаралари Фессалоникагача етади. Симеон кўшини 917-ййили Ахелая дарёси бўйидаги жангда Византия лашкарини тор-мор этади. Ўзига “болгарлар ва юнонлар подшоси” рутбасини олган Симеон Константинополни қамал қилишга ҳозирлана бошлайди.

Аммо режа амалга ошмайди, чунки Византия Симеоннинг Миср араблари билан иттифоқини бузишга эришади ва болгарлар ваъда қилинган кемаларни ололмайдилар. Қолаверса, серблар болгарларга қарши ҳаракат бошлаб, хорватлар Симеон кўшинига қаттиқ зарба беришади. Симеоннинг вориси Петр (917-969-йй.) Византия билан тинчлик сулҳи тузиб урушлардан воз кечади.

Серблар Византиянинг қўллашида 931-ййили Болгариядан ажралиб чиқади. Яна ўттиз йилча ўтиб император Никифор II Фока болгарларга бож тўлашдан бош тортиб, урушга ҳозирлик кўра бошлайди. У Киев князи Святославнинг Болгарияга қарши юриш бошлашига эришади. Святослав эса аввал болгарларни бўйсундириб, 970-971-ййиллари улар билан иттифоқда Византияга юриш қилади. Империя билан сулҳ тузган Русь князи Болгарияни ташлаб кетиши билан Византия унинг шимолий ҳудудларини эгаллайди.

Богомиллар ҳаракати. Мамлакат иқтисодига Византия билан урушлар катта зарар етказди. Солиқларнинг кўпайиб боришидан эркин деҳқонлар қашшоқлашиб, қарамликка туша бошлайдилар.

Мулкий табақаланиш жараёни тоифалар орасидаги кескинликни кучайтириб, X аср бошларидан Болгарияда зодагонларга қарши дахрийлар ҳаракати богомиллик кенг тарқалади. Богомилликни вужудга келишига Филиппополь ва унинг теваарагида яшаган павликианлар ғоялари таъсир кўрсатган. Улар расмий черковни инкор этиб, руҳонийларнинг очафатлиги, танбаллигини кескин қоралаганлар. Богомиллар полшони, бойларни, оқсоқолларни барча қулфатлар ва зулм сабабчилари ҳисоблаган. Халқни ҳокимиятга, деҳқонларни йирик ер эгаларига бўйсунмасликка

чақирган богомиллар (богумил-Худога хуш келадиганлар) харақати X аср ўрталарида бостирилсада, бу дахрийлик ғояси Болқонда яна кўп асрлар давомида сақланиб қолади.

Ғарбий Болгар давлати. Византия истилоси пайтида Болгариянинг ғарбий қисми эгалланмаган эди. Ғарбий Болгария хукмдорлари Комитапуллар (Комит Николанинг ўғиллари) Византиядан кўп ўтмай Болгариянинг шимолий-шарқини ҳам қайтариб олишади. Комитлардан бири Самуил X асрнинг 80-йиллари охирига қадар давлатни бошқариб, тоғли эркин деҳқонлардан кучли қўшин тузиб, фақат Сербияни эмас, Адриатика денгизи соҳилидаги Даррахийни (ҳозирги Дуррас) ҳам қўшиб олади.

Аммо Византия императори Василий II Болгарияга қарши урушлар бошлаб 1014-йилнинг ёзида болгарлар Беласица тоғи этақларида Византия қўшинидан оғир мағлубиятга учрайди. Василий II асирга олинган 14 минг аскарни кўзига мил тортишни, фақат ҳар юз кишидан биттасининг бир кўзини соғ колдиришни буюради. Ўша йили Болгария подшоси Самуил вафот этади. Тахт учун кураш бошланиб, айрим зодагонлар Византияни қўллайди. Оқибатда 1018-йили Болгария Византия томонидан босиб олинади.

Византияликлар хукмронлиги даври. Болгариянинг босиб олинган ҳудудларида Византиянинг бир неча фемлари тузилади. Лекин Византиянинг кучли ҳокимият ўрнати олмагани Шимоли-Шарқий Болгарияга бижанақлар, ўзлар, кипчокларнинг мунтазам ҳужумларига имкон беради.

Болгария черкови Константинополь патриархидан мустақиллигини сақлаб қолсада, унинг бошлиғи—архиепископни император тайинлайдиган бўлади. Совға-инъомлар орқали Болгария руҳонийлари истилочиларнинг ишончли таянчига айланади. Давлат бошқарувидаги, черковдаги муҳим лавозимлар юнонларга берилади. Болгарияда византияликлар солиқ тизими жорий этилади.

Истило болгарларда ер эгаллиги муносабатлари тараққиётини юксалтиради. Жараёни солиқларни ошиб бориши, амалдорлар сунистёмолликлари, эркин деҳқонлар ерларини византиялик зодагонларга бўлиб берилиши тезлаштиради.

1040-йили Ғарбий Болгарияда бошланган Петр Делян бошчилигидаги кўзғолон, Византиянинг Европадаги мулкларига ҳам тарқалади. Лекин славян зодагонларнинг хоинлиги 1041-йили Делянни қўлга олиниши кўзғолонни бостирилишига олиб келади. Болгариянинг марказий вилоятларида минглаб богомиллар ва павликианлар мол-мулклари мусодара қилиниб, ўзлари бошқа ҳудудларга кўчирилади. Богомиллар йўлбошчиси Василий 1111-йили Константинополда тириклайин гулханда ёндирилади.

Болгарияда 1186-йили бошланган қўзғолонни тирноволик ака-ука Федор ва Асенлар бошқаради. Қўзғолончилар мамлакатдан византияликлар қўшинини суриб чиқариб. Болгария ўз сиёсий мустақиллигини тиклайди.

Византия билан тинчлик сулҳи 1187-йили тузилади. Болгарияни озод этилиши унга турклар истилосигача яна икки асрча мустақил тараққиёт имкониятини беради.

24 §. Шарқий славянлар илк ўрта асрларда. Русь давлатининг ташкил топиши

Шарқий славян қабиалари иттифоқи. Шарқий славян қабиалари Дунай дарёси хавзасидан тарқалиб, қабила номлари улар бориб жойлашган ерлар номидан олинган. Хусусан полянлар Дунайнинг ўрта қисмида, ҳозир Киев шаҳри жойлашган худуд атрофларида ўрнашган.

Полянлардан шимолда Десна ва Сула дарёлари хавзасидаги древлянларнинг номи улар яшаган қалин ўрмонлар асосида шаклланган. Двина ва Припять дарёлари оралиғида дреговичлар яшаган. Двинага қўйилган Полота дарёчаси бўйлаб яшаган қабила полочанлар деб аталган. Волга, Днепр ва Ғарбий Двина дарёларининг юқори оқимида яшаган кривичларнинг асосий шаҳарлари Смоленск бўлган. Шарқий славянлар таркибида яна кўплаб қабиалар бўлган.

Шарқий славянлар ҳарбий босқинлар ҳам қилиб турганлар. Қабила бошлиқлари Византияга ёки қўшни қабиаларга босқинлар уюштириб, улардан қуллар ва қимматбаҳо буюмларни ўлжага олганлар. Ўлжаларнинг бир қисмини жангчилари орасида тақсимланган қабила саркардаларининг нуфузи тобора ошиб борган. Аста-секин князлар теварагида – дружиналари (друг-дўст сўзидан) жанговар сафдошлари, жангчилари ва маслаҳатчилари тўплана бошлади. Славянлар уруғ – жамоа бўлиб яшаганлар. Қуролланган эркин жамоа аъзолари халқ лашкарига кирган.

Шарқий славянлар: хўжалиги ва диний тасаввурлари. Славянлар қишлоқлари, одатда, теварагида деҳқончилик учун қулай ерларда жойлашган. Сули, бўғдой, арпа, дуккакли экинлар, зигирпоя ва каноп етиштирганлар. Сабзавотлар – шолғом пийёз, саримсоқ ва қарам экканлар. Шарқий славянлар деҳқончилиқдан ташқари чорвачилик билан ҳам шугулланган. Улар йилки, қорамол, тўнғиз, эчки, қуй ва парранда боққанлар. Византиялик тарихчилар Прокопий ва Маврикийларнинг (VI аср) ёзишича, ов ва балиқчилик ҳам ўз ўрнига эга бўлган.

Шарқий славянлар табиат кучларига эътибор қилишган. Перун осмон, Сварог момақалдирак, яшин, уруш ва қурол-яроғ худоси бўлган. Қуёш худоси Хорсага эътиқод ҳам славянлар орасида кенг тарқалган. Волос

(Велес) худоси чорвачилик ҳомийси ҳисобланган. Мокошь аёл илоҳа бўлиб, унга ёгингарчилик, сув ёки ҳосилдорлик худоси сифатида сиғинишган. Археологлар славянларнинг бут ва санамлари сакланадиган жойлари капища (эски славянчадан “капь – тасвир, санам”) ларни топиб, уларда қурбонликлар келтиришганини аниқлашган, илоҳларнинг тош ва ёғочдан ясалган ҳайкалчаларини қўлаб топишган.

Русь йилиномаларида варяглар ҳақида “Ўтмиш йиллар йилномаси” киссасида шарқий славян қабилалари худудлари, князликнинг вужудга келиши ҳақида қўлаб маълумотлар берилган. IX асрда Шарқий Европадан мусулмон Шарқини христиан ғарби билан боғловчи савдо йўллари ўтган. Хазар ҳоконлигига бўйсунган полянлар, саверянлар, радимичлар, вятичлар уларга бож-ясоқ тўлаб турганлар. Шимолдан варяглар (Скандинавия норманлари) хужумлар қилиб турганлар. Айни варяглардан славянлар князь юборишни илтимос қилиб элчи юборганлар. Таклифга биноан уч ака-укалар: Рюрик, Синеус ва Труворлар келиб, Новгород, Белоозер ва Изборскда князлик қила бошлайдилар. Икки йил ўтиб Синеус ва Трувор вафот этиб Рюрик ягона ҳукмдор бўлиб қолади. 879-йили Рюрик вафот этганида, ўгли ёш бўлгани сабабли, ҳокимият унинг яқин қариндоши Олегга ўтади.

Новгород князи бўлган Олег 882-йили Киевга юриш қилиб, йўл – йўлакай Смоленскни ҳам эгаллайди. Олег ва кейинги Киев князларининг асосий муаммолари Хазар ҳоконлигидан озодликка эришиш, шарқий славян қабилаларини бирлаштириш, Византия билан савдо бўлган. Олег тез орада шимолда Ладога қўлидан жанубда Днепрнинг қуйи оқимидаги ерларга қадар худудларни бирлаштиради. 907-йили Олег қўшини Византияга хужум қилиб катта тўлов ундиради. Унинг вафотидан сўнг тахтга келган Игорь (912-945-йй.) дастлаб Киевга бўйсунмай қўйган древлянларга, сўнг Русь чегараларига келган бижанак қабилаларига қарши урушлар олиб борган. Князь X асрнинг 40-йилларида Византияга қарши икки марта юриш қилади. Урушларда ҳарбий ғалабага эришилмасда, Византия билан манфаатли шартномалар тузилади.

Князь Игорь 945-йили древлян қабилаларидан бож ундириш учун қилинган юришда ҳалок бўлиб, ўгли Святослав ёш бўлгани сабабли ҳокимиятни рафиқаси Ольга бошқаради. Святослав (964-972-йй.) бошқаруви даврида хазарлар устидан ғалабага эришилади. 966-йили Дунай ортига юриш қилиниб, болгарлар мағлуб этилади. Лекин Византияга қарши юришдан қайтаётган Святослав бижанаклар билан жангда ҳалок бўлади.

Киев Русининг юксалиши Владимир ва Ярослав Мудрийлар бошқаруви. Светославнинг ўғиллари Ярополк, Олег, Владимирлар дастлаб давлатни аҳиллик билан бошқаришади. Кейинчалик улар орасида низо чиқиб, Олег ҳалок бўлиб, Владимир Швецияга қочади. Лекин Владимир кучли норвегиялик дружина билан қайтиб, дастлаб Новгород

князлигини эгаллайди. 980-йили эса барча Русь ерлари хукмдорига айланади.

Владимир Святославич (980-1015-йй.) шарқий славян қабилаларини Киев Русига бирлаштиради. 981-йили Червен шаҳри ҳамда вилояти ва Перемишльни, князликка қўшиб олади. 982-йили Карпат тоғларининг хар икки томонидаги хорватлар ерлари эгалланади. 983-йили Русь дружиналари прусслар билан чегарадош яшаган рус аҳолиси ва ятвягларга қарши юриш қилади. Вятчлар жойлашган худудлар 981-йили Киев Русига қўшиб олинади. Орадан уч йил ўтиб, 984-йили Пишане дарёси бўйидаги жангдан сўнг Киев радимичлар устидан ҳам ўз хукмини ўрнатади.

Шу тариқа, барча шарқий славян қабилалари яхлит давлатга бирлаштирилади. Европа харитасида янги давлат – Киев Руси пайдо бўлади.

Христианлик билан Русь аввалдан таниш эди. X аср бошларида князь Игорнинг дружиначилари орасида христианлар бўлган. Княгиня Ольга ҳам христианликни Византияда бўлганида қабул қилган. Русда христианликни тарқалишида Византия муҳим ўрин тутган. Русда христианлик қабул қилинганидан сўнг, Византия императори Василий князь Владимирдан харбий кўмак сўрайди. Русь князи розилик беради, лекин императордан синглиси Аннани унга турмушга беришини сўрайди. Келишув амалга ошиб, рус харбий дружинаси ёрдамга келиб, византияликлар ғалабасига кўмаклашади. Лекин Аннани Владимир Византияга қарашли Херсонесни олганидан кейингина Киевга юборишади.

Русда христианликнинг 988-йили қабул қилиниши ёзув ва саводхонликни тарқалишига, Руснинг бошқа христиан давлатлари билан яқинлашувига, рус маданиятини бойишига имкон яратади.

Киев Руси XI асрда. X аср охири – XI аср бошларида Русда катта ўзгаришлар юз беради. Киев Руси князи ўз ўғилларини турли вилоят ва шаҳарларга ноибликка тайинлаб, улар орқали мамлакатни бошқарган. Вилоят ноиблари бошқарувда ўз дружинаси ва маҳаллий зодагонларга таянганлар.

Анъанавий халқ вечалари, кабила йиғинлари ўтмишга айлана боради. “Минглик” харбий ташкилоти князь ҳокимиятига бўйсундирилди. Русь қонунлари такомиллашиб боради. Йиллар ўтиб, эркин жамоа аъзолари бўлган кишлоқ аҳолиси қарам деҳқонларга айланиб, уларнинг ерлари князлар, боярлар, дружиначилар, черковникига айланади.

Ярослав Владимирович (1015-1054-йй.) даврида Новгородда ижтимоий курашнинг кучайиши “Рус ҳақиқати”нинг тузилишига олиб келади. Унда новгородликлар Киев князлари билан хукукларида тенглиги тан олинади. Хужжатда жамиятда турли тоифалар: хизматкорлар, савдогарлар, дружиначилар, деҳқонлар ва бошқалар мавжудлиги таъкидланади.

Новгород князь Ярославнинг укаси Святополк билан ўзаро урушларида унга қўмақлашгани эвазига маълум имтиёз ва эркинликларга, ёрлик ва ўз уставига эга шаҳарга айланади. Ярославнинг Донишманд лакаби, унга фақат қонулар ва бошқарув тизимини яратгани учун эмас, китобга ва билимга қизиқиши сабабли ҳам берилган. Ярослав князлиги даврида Руснинг жанубий сарҳадлари мустаҳкамланиши давом этилади. Волга дарёси соҳилида Ярославль шаҳри, шимоли-ғарбда – эстлар ерида Юрьев (ҳозирги Тарту – Ярославнинг христианча исми Юрийдан) бунёд этилади.

Киев қўшини 1036-йили бижанакларни енгиши оқибатида, Киевдан жанубдаги кўплаб туркий кўчманчи қабилалари: турк, бижанак, берендейлар ўтроқлаша бошлайдилар.

Ер эгаллиги муносабатлари. Йирик ер эгаллигининг шаклланиш жараёни XI асрда ҳам давом этади. Боярлар, черков ва монастирлар ерлари тобора кўпайиб боради. Ярославнинг ўғиллари князлиги даврида чиқарилаган “Рус ҳақиқати” қонунлар тўпламида йирик ер эгаллигининг шаклланиши ўз аксини топади. Қонунда феодал вотчинасини бошқаришда тиун, қишлоқ оқсоқоллари, дружиначилар хизмати билан бир қаторда қарам деҳқонлар тоифаси ҳақида ҳам сўз боради. Қишлоқ аҳолисининг асосий кўпчилигини қонунда смердь деб номлашади. Бу атама ўтмишда қишлоқ эркин жамоачиларига нисбатан қўлланилган. Аммо эркин, фақат солиқ тўлайдиган, халқ лашкарида иштирок этадиган смердлар тобора камайиб боради. Смердлар аксари князга қарам бўлганлар. Смердни ўлдиргани учун жарима князь хазинасига тушган, агар вафот этган смерднинг ўғли бўлмаса унинг мулки ҳам хўкмдорга ўтган. Смердь ер билан бирга инъом этилган. Князь ўз смердлари ва уларнинг ерларини боярлар ёки монастирларга инъом этиши мумкин бўлган. Йирик ер эгаларида бошқа турдаги қарам кишилар учрайди. Хусусан, русларда ҳам, ўз жамоаси билан алоқасини узганлар гуруҳи бўлган. Улар йирик мулкдорлар ерларида яшаб меҳнат қилганлар. Хизматкорлар (холоп) тўлов эвазига озод бўлса ёки хўжайиндан эркинлик олса, таҳқирланганлар гуруҳига ўтган.

Хосилсизлик, очарчилик, ёнгин, душманлар ҳужуми, дружинначилар талончиллиги оғир солиқ ва тўловлар ҳам жамоачи – смердларни хонавайрон қилган. Оқибатда, смерд феодалга бош эгиб келган. Йирик мулкдор смердь билан “ряд” – шартнома тузиб, хўжайинга ишлаши, унга итоат этиши тартиби ўрнатилган. Бу турдаги қарам кишилар рядовичлар деб номланган. Жамоачи феодалдан қарз– купага дон, пул, мол олса, у закуп деб аталган ва аста-секин қарам деҳқонга айлана борган. Закупчилар XI асрда ҳам ўз хўжайинининг ерида ишлаб, ўз ҳолати бўйича қулга яқин бўлишган. Йиллар ўтиши билан эркин жамоачилар сони камайиб, қарам деҳқонлар эса кўпайиб борган.

Шаҳарлар. XI асрнинг иккинчи ярмидан Киев Русида шаҳарлар юксала бошлайди. Йилномаларда кўрсатилишича, IX-X асрларда Русда 24 та шаҳар бўлса, XI асрда уларнинг сони 62 тага, XII асрда – 119 тага етади. Русь шаҳарлари ҳам Европадаги сингари хунармандчилик, ички ва ташқи савдо марказлари сифатида шаклланган. Шаҳар хунармандчилигини уларни ўраб турган худуд билан боғлиқлиги уларни иқтисодий марказга айланишига имкон берган.

Айни пайтда, йирик ер эгаллигининг юксалиши ҳар бир вилоятни боярлар вотчинаси ўчоғига айлантириб, уларнинг Киев Русидан мустақилликка интилишини кучайтиради. Князликларнинг кўпайиб бориши давомида Киев Русида сиёсий тарқоқлик ҳам юксалиб боради.

Русларнинг қипчоқларга қарши кураши. XI аср ўрталарида Марказий Осиёдан чиққан қипчоқ қабилалари Ёйиқ (Урал) дан Дунайгача, Қримнинг шимоли ва Шимолий Кавказда ўрнашадилар. Қипчоқларнинг айрим уруғ-қабилалари йирик қabila иттифоқларига бирлашганлар. Бундай иттифоқларнинг маркази, одатда, кўчманчиларнинг қишлоқ манзиллари бўлган. Бу хилдаги бирлашмаларга ҳукмдорлик қилган хонлар ўн минглаб темир интизомли, ўтроқ аҳолига дахшатли хавф солган отлик лашкарни сафга тузиши мумкин эди.

Қипчоқларнинг Русь ерларига дастлабки ҳужуми 1061-йили бўлиб, улар Переяславль князи Всеволод Ярославич қўшинини тор-мор этади. Шу пайтдан бошлаб бир ярим аср давомида улар Русь чегараларига хавф солиб турганлар. Бу ўз кўламига кўра кенг ва оғир кураш Русь тарихининг бутун бир даврини ташкил этган. Ҳужумлар ўрмон ва дашт чегаралари бўйлаб, Рязандан Карпат тоғларига қадар худудларда олиб борилган.

Қишлоқни Азов денгизи бўйларида ўтказган қипчоқлар баҳордан шимолга силжий бошлаб, май ойида ўрмонлар бошланадиган худудларга етишган. Одатда, қипчоқлар деҳқонлар кузда ҳосилни йиғиб бўлинганидан сўнг, қутилмаганда ҳужум қилиб, аҳолини саросимага солган. Қипчоқларнинг отлик бўлинмалари ҳужумини қайтариш мураккаб бўлган, чунки улар кўкқисдан ҳужум қилиб, князь дружинаси ёки ақин шаҳар лашкари келгунга қадар кўздан ғойиб бўлганлар. Одатда, кўчманчилар қалбаларни қамал қилмасдан қишлоқларни талон-тарож қилганлар. XI асрнинг 70- йилларидан қипчоқларнинг тинимсиз ҳужумлари, талончиликлари давом этган. Днепрнинг ҳар икки соҳилида яшаган қипчоқ гуруҳлари XI асрнинг сўнгида бирлашиб, Русь ерларига тазйиқларини кучайтиради. Кўчманчилар Песочен, Переволок ва Прилук шаҳарларини эгаллаб, кўплаб қишлоқларни талон – тарож қиладилар.

Киев князи Святополк қипчоқлар элчиларини қамашга буюриб, янги босқинларга баҳона яратади. Қипчоқларга қарши чиққан Русь қўшини Тиреполь яқинида мағлубиятга учрайди. Чекиниш давомида ёғингарчилик туфайли тошқин бошланган Стугна дарёсидан кечиб ўтишда, кўплаб жангчилар, улар қаторида Переяславль князи Ростислав Всеволодович ҳам

ҳалок бўлади. Святополк Киевга қочади. Кўчманчилар Киев агрофларини талаб, минглаб асирларни олиб кетишади.

Святополк, кўчманчилар билан курашишга кучи етмаганидан, 1094- йили улар билан тинчлик сулҳи тузиб, қипчоқлар хони Тугорхоннинг қизига уйланади.

Владимир Монамах душманга қарши фаол ҳаракат бошлаб, 1095- йилнинг кишида Переяславль яқинида ўз дружинначилари билан икки қипчоқ хони бўлинмаларини енгади. Февраль ойида Переяславль ва Киев князларининг қўшини илк бор ҳамкорликда даштга юриш қилади. Чернигов князи Олег жангга кирмасдан душман билан тинчлик сулҳи тузишни маъқул топади.

1096-йили Святополк ва Владимир хоинлик қилган Олегга қарши чиқиб, уни Черниговдан ҳайдаб, Стародубда қамалга оладилар. Вазиятдан фойдаланган даштликлар Переяславль ва Киевга ҳужум бошлайдилар. Бунякхон Азов қипчоқлари билан Киевни, Кура ва Тугорхонлар Переяславлини қамал қиладилар. Иттифоқчилар қўшини қайтганича даштликлар Киевдан узоклашгани сабабли, улар Переяславльга юриб, 19 июлда қипчоқлар қўшини қаршисида пайдо бўлади. Душманга жангга тайёргарликка имкон бермасдан ҳужум бошлаган Русь дружинначилари кўчманчиларни мағлуб қилишади. Ҳалок бўлганлар орасида Святополкнинг қайнотаси Тугорхон ҳам бўлган.

Айни шу пайтда Буняк бошчилигидаги қипчоқлар Русь князлари қўшини Днепрнинг чап соҳилига кетганидан фойдаланиб, Киевга ҳужум бошлайди. Шаҳарга кира олмаган қипчоқлар князнинг шаҳар ортидаги қароргоҳини ва Печера монастирини талон-тарож қиладилар. Святополк ва Владимирлар ўнг соҳилга қайгиб, Бунякни Рось орти, Жанубий Бутга қадар таъқиб этади. Кўчманчилар руслар қудратининг ўсганлигини сеза бошлайдилар. Айни пайтдан, даштдаги туркий қабилалар ва айрим қипчоқ уруғлари Мономах хизматига ўта бошлайди.

ИККИНЧИ ҚИСМ. РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАР ЕВРОПАСИ (XI-XV АСРЛАР)

VIII БОБ. XI-XV АСРЛАРДА ЕВРОПАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

25 §. Европада ўрта аср шаҳарлари

Европада ўрта аср шаҳарларининг шаклланиши омиллари. XI аср ўрта асрларнинг иккинчи, ер эгаллиги жамияти гуллаб-яшнаган даврини-илк ўрта асрлардан ажратиб турувчи чегарадир. Олдинги асрларда шаклланган ишлаб чиқариш асоси натурал кўринишда бўлсада, ишлаб чиқариш кучларининг кейинги юксалишига замин тайёрлади. X-XI асрларда ишлаб чиқаришда муҳим сифат ўзгаришлари юз бериб, Европанинг айрим мамлакатларида хунармандчилик ва савдо марказлари тарзидаги шаҳарлар вужудга кела бошлайди. Натурал хўжаликнинг ҳукмронлиги сабабли, айти пайтгача хунармандчилик ва савдо марказлари сифатидаги кўрғонлар эндигина шаклланаётган эди. Жараён фақат Византия ҳамда Италиянинг айрим шаҳарлари учунгина хос эмасди.

Аввалги гуллаб-яшнаган шаҳарлар Ғарбий Рим империясининг сўнги босқичидан, чуқур инкирозга учраганди. Германлар истилоси ва варвар қиролликлари ташкил топганидан сўнг, янги жамиятда бу шаҳарларга уларга эҳтиёж қолмаганлиги сабабли, уларнинг аҳолиси камайиб, бўшаб қолади. Арль, Лион, Трир, Кёльндаги ажойиб ибодатхоналар, маъмурий бинолар, цирк ва театрлар хароба ҳолига келиб, тош ётқизилган кўчалар ўт босиб, сув қувурлари қаровсиз ҳолга келган. Шаҳарлар ичида, боғлар ва экинзорлар пайдо бўлади.

Илк ўрта асрларда норманлар, араблар, венгрлар босқинлари, узлуксиз ички низолар Франция, Германия ва бошқа мамлакатларда аҳолини ҳужумлардан сақланиши учун қалъалар қуришга ундайди. Париж (Рим пайтида Лютетия), Кёльн ва бошқа шаҳарларда Рим давридан қолган мудофаа иншоотлари тикланади. Бу қалъаларнинг баъзилари қироллар қароргоҳлари, графликлар маъмурий идоралари ёки епископлик округлари бошқаруви жойлашган марказлари бўлган. Ушбу мустахам кўрғонлар аҳолисининг аксарияти зодагонларнинг яқин қариндошлари, хизматкорлари ва кичик ер эгаларидан ташкил топган.

Кўп сонли бўлмаган сайёр хунармандлар, зодагонлар кўрғонларида яшовчи айрим хизматкор-хунармандлар, кишлоқларда деҳқонлардан чиққан темирчилар, дурадгорлар, кулоллар буюртма бўйича маҳсулот тайёрлашган. Ахён-ахёнда сеньорлар қаср ва қалъаларига сайёр савдогарлар (аксари византияликлар, араблар, яҳудийлар) ташриф буюриб, қимматбаҳо тошлар, зеб-зийнат буюмлари, шойи газламалар, зирavorлар келтиришган.

Илк ўрта асрларда хунармандчиликнинг мовут тўқиш, тоғ-кон, темир буюмлар ишлаб чиқариш ва бошқа турлари юксала бошлаб, меҳнат тақсимотига, хунармандчиликни қишлоқ хўжалигидан ажралишига ва кейинги юксалишига, унинг турли соҳаларини ривожланишига ўзини бағишлаган фидойи кишиларнинг етиб чиқишига олиб келади. Натурал хўжалик асосларидан бўлган уй хунармандчилигини деҳқонни ёрдамчи хўжалигидан бозор ёки буюртма бўйича буюм тайёрлайдиган соҳага айланиши учун шаронт етилади. Қолаверса, хунармандчилик учун сенъор кўрғони доирасида ривожланиш торлик қила бошлайди.

Эндиликда, хунармандчилик буюмларини ясашдан мақсад уни товарга айлантириш ва эркин сотиш бўла бошлайди. Хунармандлар учун улардан буюмларини сотиб оладиган, хавф-хатардан холи, савдо йўлларига яқин жойларга эҳтиёж туғилади. Қолаверса, хунарманд мустақил хўжалик юритувчи шахс сифатида ишлаб чиқариш фаолиятига тўқсинлик қиладиган ҳар қандай қарамлик шаклидан озод бўлиши лозим эди.

Шаҳарларнинг вужудга келишидаги муҳим шартлардан бири қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кучларини ривожга бўлган. Сабаби, шаҳарлар, уларни зарур озиқ-овқат ва хом-ашё билан таъминлайдиган, улардаги тайёр маҳсулотларни сотиб оладиган қишлоқларсиз яшай олмайди. Ушбу жараён эса қишлоқ хўжалик техникасини такомиллашуви, ерга ишлов беришни яхшиланиши, экинлар ҳосилдорлигини ошишини тақозо этади.

Дастлаб, ўзига тўқ, ўртаҳол деҳқонлар хўжалигида ортиқча маҳсулот тўплана бошлайди. Шу тариқа, қишлоқ аҳолисида деҳқончилик маҳсулотлари ҳисобига зарур нарсаларни айирбошлаш ёки сотиб олиш имконияти туғилади. Қолаверса, маълум маблағ тўпланиши, қарам деҳқонларни шаҳарларга қочиши, у ерда жойлашиш билан боғлиқ мураккаб пайтда ўзини сақлаб туришига имконият беради.

Шаҳарларнинг вужудга келиши. Европанинг турли мамлакатларида X-XI асрларда иқтисодий юксалиш даражаси, географик жойлашувига қараб, шаҳарлар пайдо бўла бошлайди. Хусусан, Франциянинг жанубида шимолга нисбатан, Рейн соҳилларида, Дунайнинг юқори қисмида Германиянинг бошқа худудларига қараганда шаҳарлар эртароқ вужудга келади.

Шаҳарларнинг дастлабки аҳолиси хунармандлар, ўз хўжайинларидан қочган деҳқонлар, хизматкорлар, савдогарлар бўлган. Шаҳарлар учун кўрфазлар, дарё соҳиллари, қуруқликдаги қарвон йўллари кесишган жойлар, қирол қароргоҳлари, епископлар, графлар қалъалари, ибодатхона ва монастырлар атрофлари танланган. Баъзи Рим шаҳарлари савдо йўллари устида жойлашганлари боис, ўзига хунарманд ва савдогарларни жалб қилган. Натижада, бу шаҳарлар аҳолиси кўпайиб, юксала бошлайди. Улар қаторида Турне, Париж, Лион, Арль, Марсель, Кёльн, Трир, Страсбург, Аугсбург, Регенсбурглар бўлган.

Кўп ҳолларда хунарманд ва савдогарлар қалъада эмас, унга яқин жойларда ўрнашганлар. Кёльнда янги қўрғон Рим пайтида бунёд этилган, ўрта асрларда тикланган мудофаа деворларидан ташқарида вужудга келади. Париж, Лион, Верденда қўрғонлар ҳатто дарёнинг қарама-қарши соҳилида бунёд этилади. Сабаби, қалъалар ҳужум қилишга мураккаб жойда қурилган бўлса, янги қўрғонлар, энг аввало, хунармандчилик буюмларини сотиш, қулай жойларда шаклланади. Айни шу сабабдан, хунармандлар савдо учун қулай, қалъа ёки монастир девори ёнида ўрнашиб, бу жойларни шаҳарларга айланишига ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Турли омиллар: географик ҳолат, хом-ашё манбалари яқинлиги ва ҳ.к. ларга қараб, турли хилдаги шаҳарлар вужудга келади. Дастлаб, аксари шаҳарлар кичик ва ўрта кўринишда бўлиб, уларнинг ҳаёти учун хунармандчилик буюмларини ички эҳтиёжлар учун ишлаб чиқариш ва сотилиши хос бўлган. Лекин дастлабки пайтларданок, маълум газлама, қурол-аслаҳа ёки юқори сифатли бошқа буюмлар чиқаришга ихтисослашган шаҳарлар ҳам вужудга келиб, улар вилоят, мамлакат ва ҳатто ҳорижда ҳам ўз буюмларини сотишади. Брюгге, Гент, Ипр – Фландрияда; Аррас, Бовэ, Амьен, Турне – Шимолий Францияда; Флоренция – Италияда мовут газлама ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Бу омил юқорида санаб ўтилган шаҳарларнинг иктисодий-сиёсий ҳаётини белгилаб берган. Ниҳоят, яна бир турдаги шаҳарлар денгиз ёки қуруқликдан халқаро савдо олиб бориш билан шугулланган. Бу касб-хунар Италия шаҳарларига хос бўлган.

Хусусан, Италиянинг жанубидаги Амальфи шаҳри тоғ ва денгиз оралиғидаги кичкина ерда жойлашган бўлиб, унинг аҳолиси халқаро денгиз савдоси билан шугулланган. Шаҳардаги иккинчи даражали хунармандчилик, асосан, маҳаллий эҳтиёжларни қондирган. Бу турдаги шаҳарлар сирасига Венеция ва Генуяларни, XIII асрда ташкил топган Гамбург, Любек ва бошқа шаҳарларни киритиш мумкин. Демак, ўрта асрларда фақат воситачиликка асосланган савдо ҳам шаҳар хўжалик ҳаётини таъминлаши мумкин бўлган.

Шаҳарларни кишлоқлардан ажралиши узоқ давом этган жараёндир. Кейинги бир неча аср давомида дехқонларнинг катта қисми тўқимачилик, уй жиҳозлари, меҳнат қуролларига талабни ўзи қондирса, ўз навбатида, хунармандлар шаҳар ичидаги ёки атрофдаги далаларда полизчилик, боғдорчилик, узумчилик билан шугулланишда давом этадилар. Ўрта аср шаҳарлари ҳаётини тасаввур этсак, эрта тонгдан чўпон ва молбоқарлар уй ҳайвонларини шаҳарга тегишли ўтлоқларга ҳайдагани, шаҳар кўчаларида тўнғизлар ахлат титиб юрганлигини кўз олдимизга келтиришимиз мумкин.

Шаҳарлар ўзининг аграр хусусиятларини қисман, ўрта асрларнинг ривожланган даври охирига қадар сақлаб қолади. Айни пайтда, шаҳарлар ўз тараққиётининг дастлабки онлариданок товар ишлаб чиқариш маркази бўлган.

Шаҳарларнинг эркинлик учун кураши. Ўрта аср шаҳарлари каерда вужудга келмасин, у, албатта, кимнингдир ер-мулкида, баъзида сеньорнинг бевосита иштирокида вужудга келган. Бу тadbир яхшигина даромад бериши муқаррар эканлигидан дунёвий ва диний зодагонлар янги шаҳарларни вужудга келишига, унга кўпроқ кишиларнинг келиб жойлашишига ҳомийлик қилишган. Лекин сеньорнинг шаҳарликлар устидан зулми дастлабки пайтларданок, уларга катта қийинчиликлар туғдирган.

Баъзида шаҳар икки ёки ундан кўпроқ сеньорлар ерида юксалган. Хусусан, Амьен дастлаб тўрт сеньорга, Бовэ – уч, Париж икки зодагонга тегишли бўлган. Сеньор шаҳар эгаси сифатида уни меросга қолдириши, бўлаклаб сотиши ҳам мумкин эди. Сеньор шаҳар бошқарувини ўзи тайинлаган амалдорлар кўмагида олиб борган. Унинг қўлида шаҳарликлар устидан суд ҳукми бўлиши, ҳокимиятини мустақамлашдан ташқари, даромад манбаи ҳам бўлган. Сеньорда танга-чақа зарб қилиш, савдодан бож йиғиш ва ҳатто тош-у тарозидан фойдаланганликлари учун тўлов олиш ҳуқуқлари бўлган. Баъзида ақл бовар қилмайдиган тўловлар жорий этиб, хизматлар талаб қилинган. Хусусан, шаҳарга бирор иш билан келган киши унда тунагани учун тўлов, шаҳарда яшаган кишиларнинг отларидан фойдаланиш, уларнинг ўзларини отлик ёки пиёда хизматга жалб қилиш, гўшт ва мусалласни фақат ҳафтанинг маълум кунларида сотиш талаб қилинган. Сеньорда тегирмон, тандирларга ҳам монопол ҳуқуқ бўлган. Баъзи шаҳарларда аҳолидан меҳнат мажбурияти ҳам талаб қилинган. Табиийки, буларнинг барчаси ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланишига тўскинлик қилган.

Ушбу даврда деҳқон хўжалиги ҳам ўз имкониятларини тўлалигича намоян этмаган. Қишлоқларда натурал хўжалик ҳукмронлиги сақланиб, пул-товар муносабатлари уни эндигина емира бошлаган. Янги шаклланган шаҳар ҳунармандчилиги эса майда товар хўжалиги сифатида бозор билан бевосита боғлиқ бўлган. Ҳунармандлар янги тоифа вакиллари сифатида иқтисодий жиҳатдан мустақил, ишлаб чиқариш воситалари эгаси эди. Эндиликда, сеньор мулки бўлган ер, уларга ишлаб чиқариши учун ҳаётий зарурият эмасди. Шаҳарликлар тоифаси нуфузи ошгани сайин, сеньорнинг чексиз талабларига қарши кураш ҳам кучая боради. Баъзи ҳолларда ер эгаси катта тўлов эвазига шаҳарга ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини берган. Лекин, муаммо тинч йўл билан ҳал бўлмаса сеньорнинг ҳарбий бўлинмаси ва қуролланган шаҳарликлар орасида қонли тўқнашувлар бошланган. Жумладан, XI аср ўрталарида Миланда шаҳарликларнинг сеньор архиепископ билан уни қўллаган зодагонларга қарши кураши бўлиб ўтган. Шаҳарни тарк этишга мажбур бўлган сеньорлар қўшини уч йил давомида Миланни олишга уринади. Йиллар ўтиб, Миланда шаҳарни бошқарувчи муниципалитет – коммуна тузилади.

Кёльнда XIII аср давомида шаҳарликлар ва сеньор-архиепископ ҳарбий бўлинмалари орасида бир неча марта қуролли тўқнашувлар бўлиб ўтади. Фақат аср сўнгида Кёльн “эркин шаҳар”га айланади. Франциянинг шимолидаги Лан шаҳри аҳолиси ўз эрки учун курашни танаффуслар билан 200 йилдан ортиқ давом эттиради.

Мовут тўқиш марказларидан бири бўлган Лан XII аср бошида епископ Годрига тегишли эди. Йилномачи Гвиберт-Ножаннинг ёзишича, епископ маълум муддатга Англияга кетганида шаҳарликлар “вазирдан” фойдаланиб, озод бўлиш учун зодагонларга кумуш ҳисобида катта товон тўлайдилар. Дастлаб Годри шаҳарликлар олган коммуна ҳуқуқларини: ўз-ўзини бошқариш, суд ва белгиланган тўловларни оширмасликка қасамёд қилади. Лекин 1112-йили епископ ва бошқа сеньорлар қиролдан 700 ливр инъом ҳисобига коммунани бекор қиладиган ёрликни олишади. Воқеадан газабланган аҳоли қуролланиб, Годрини ховлисига бостириб кириб, ертўладан топиб, қатл этишади. Аммо кўп ўтмай сеньорлар ва рицарлар шаҳарликлардан қаттиқ ўч олишади. Қўшни феодал қасрида яширинган қўзғолон бошлиқлари тутиб, қиролга топширилади. Шаҳар фақат маълум муддат ўтиб, ўзини ўнглаб олганидан кейингина яна исён кўтарилиб, коммуна тикланади. Шундан кейин ҳам коммуна учун кураш гоҳ у, гоҳ бу томон устунлиги билан давом этади. Бир неча марта тугатилган коммуна яна тикланади. Фақат 1331-йили Франция қироли Ланни ўзи тайинлаган амалдор бошқарадиган шаҳарга узил-кесил айлантиради.

Шаҳарларни бошқариш усуллари. Франциянинг шимолий худудларида Сен-Кантен, Камбре, Бове, Суассон ва Ланга ўхшаш кўплаб бошқа шаҳар-коммуналар вужудга келади. Улар гуллаб-яшнайдди. XII асрда Франциянинг жанубида эса: Марсель, Тулуза, Арль, Монпелье каби шаҳар-республикалар шаклланиб, улар деярлик тўлиқ мустақил бўлганлар. Италияда шаҳарларнинг эрта юксалиши, марказий ҳокимият бўлмаслиги шароитида уларнинг фақат мустақиллигини эмас, атрофдаги қишлоқлар ва майда шаҳарлар устидан ҳукмронлигини ҳам таъминлайди. Италиянинг шаҳар-республикалари айнан шу йўл билан вужудга келади. Германияда император ҳокимиятининг аста-секин заифлаша бориши, хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, империя (яъни эркин) шаҳарларни вужудга келтиради. Любек, Гамбург, Бремен, Кёльн, Страсбург, Нюренберг, Аугсбург, Ретенбург ва бу хилдаги бошқа шаҳарлар қонун бўйича императорга бўйсунса-да, амалда мустақил фаолият олиб борганлар. Шаҳар коммуналари бойлар муассасаси бўлиб, амалда уларни жамоавий бошқарув деб баҳолаш мумкин. Коммуналар хунармандчилик устахоналари, савдогарлар гильдияларидан ташқари ўз экинзорларига ҳам эга бўлиб, унда ижарачи деҳқонлар меҳнатидан фойдаланилган. Коммуналар хавф-хатарга қарши ёки савдо-сотикни юксалиши учун иттифоқлар тузиши, уруш эълон қилиши ёки тинчлик шартномаси тузиши мумкин эди. Коммуналар ўз-ўзини бошқариш ташкилотларига, ўз судига,

молиясига, қўшинига эга бўлган. Бошқарувнинг олий ваколат органи шаҳар кенгаши бўлиб, унинг аъзолари сайлаб қўйилган. Англия, Италия, Францияда кенгаш бошлиғи – мэр, Германияда-бургомистр деб аталган. Айрим ҳолларда шаҳар кенгашидан ташқари, шаҳар суди ҳам бўлган.

Албатта, Европанинг барча шаҳарлари ҳам тўла мустақилликка эришмаган. Масалан, Франциянинг марказидаги қирол доменига кирган Париж, Орлеан, Бурж шундай шаҳарлар ҳисобланган. XI асрнинг иккинчи ярмидан қиролнинг кучли ҳокимияти ўрнатилган Англия шаҳарлари айрим чекланган ҳуқуқларга эга бўлиб, қирол тайинлаган амалдорлар томонидан бошқарилган. Мамлакатдаги кичик шаҳарлар сеньорлар ҳукмида бўлган.

Қирол ҳокимиятининг кучайиб бориши билан XIII асрдан Франция коммуна шаҳарлари ҳам ўз эркинликларини йўқота бошлайди. XIV асрдан деярлик барча ҳудудларда коммуналар фаолияти тугатилади. Сиёсий тарқоқлик мавжудлиги сабабли, фақат Шимолий ва Ўрта Италия, айрим немис шаҳарларигина ўз эркинликларини сақлаб қолади. Испания ҳақида сўз борганда, Кастилия шаҳарларининг араблар даврида қўлга киритган имтиёзларини узоқ сақлаб қолганлигини таъкидламоқ лозим. Шаҳарларнинг муҳим имтиёзларидан бири унда бир йилу бир кун яшаган қарам деҳқоннинг шахсий эркинликка эришиб, сеньорнинг унга нисбатан барча ҳуқуқларидан маҳрум бўлиши эди. Ўрта аср немис мақолида бежиз “Шаҳар ҳавоסי кишини озод қилади” деб айтилмаган.

Ўрта аср шаҳарлари киёфаси. Барча шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўралган бўлган. Тошдан ёки пишиқ ғиштдан қурилган қалъа деворида махсус миноралар бўлиб, девор ортида қазилган хандаққа сув тўлдирилган. Бу тадбирлар шаҳарликларни доимий ҳужум хавфидан асраш учун қилинган. Кеч-тунда шаҳар дарвозалари ёпиб қўйилган. Аҳоли сони кўпайиб бориши билан, шаҳарларда янги мудофаа деворлари бунёд этилган.

Шаҳарлар ичида аксари энсиз ва қинғир-кийшиқ кўчалар ва йўлчалар бўлган. Кўчалар тозаланмаган, канализация ҳам бўлмаган. Аҳоли ахлат-чиқиндиларни ташлайверганидан ёнғингарчилик пайтида кўчалар ботқоққа айланиб, унда пиёдалар тугул, отликлар ҳам қийинчилик билан ҳаракатланган. Кўчаларга тош ётқизиш XIV-XV асрлардангина бошланган.

Кўчаларда пиёдалар учун йўлчалар бўлмаган, улар кечаси ёритилмаган. Аҳолининг кўпайиб бориши, шаҳар майдонининг чекланганлиги туфайли уйни ҳар бир кейинги қавати биров кўчага чиқариб қурилган. Оқибатда, уйлар бир-бирига яқин бўлганидан кўчага қуёш нури ҳам тушмаган. Шаҳарлар марказида ратуша ва бозор майдони жойлашган.

Аксари уйлар ёғочдан қурилгани сабабли, ёнғинлар пайтида шаҳарларнинг катта қисми ёниб кетган. Турли юқумли касалликлар: вабо, чечак ва ҳ.к. лар шаҳар аҳолисининг қирилиб кетишига олиб келган. Шунга қарамадан, деҳқонларнинг тинимсиз кўчиб келишлари туфайли шаҳар аҳолиси кўпайиб борган. Ўрта аср шаҳарлари унчалик катта

бўлмаган, лекин биз ўрта асрларда аҳоли сонининг кўп бўлмаганини ҳам эътиборга олмагимиз лозим. XIII асрда Европанинг энг йирик шаҳри Парижда 100 минг, Лондон, Миланда 40-50 минг; Аррас, Тулузада 30-40 минг киши яшаган. Кўп шаҳарлар аҳолиси 3-5 мингга бўлган, холос.

26 §. Ўрта аср хунармандчилиги

Шаҳар хунармандчилиги. Цехлар. Шаҳар аҳолисининг аксари кўпчилигини хунармандлар ташкил этган. Шаҳарлар товар ишлаб чиқариш марказларига айланиб, хунармандлар кўлида эса ишлаб чиқариш воситалари: меҳнат куруллари, хом-ашё, устахоналари жамланган. Шаҳарлар аҳолиси асосан маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда уни сотиш билан шуғулланган. Хунармандчилик буюмларини ишлаб чиқариш ва сотиш учун яратилсада, шаҳарлар дастлабки даврларда ер эгаллиги тузумига зид, унга қарши омил бўлмаган. Ўзининг илк даврида товар хўжалиги жамиятни бузадиган, унинг асосларига салбий таъсир кўрсатадиган кучга эга бўлмаган. Фақат ўрта асрларнинг кейинги босқичида, янги давр арафасида ишлаб чиқариш кучларининг янада юксалиши оқибатида ер эгаллиги жамиятининг инкирози бошланиб, майда товар ишлаб чиқариш асосида мануфактуралар вужудга келади. Ўрганилган даврда эса ишлаб чиқариш хунарманд устахонасида, унинг оила аъзолари, бир ёки бир нечта шоғирд, халфалари кўмагида амалга оширилган. Қишлоқдаги каби шаҳарда ҳам майда ишлаб чиқариш етакчи бўлиб, ҳар бир хунарманд ўз устахонасида меҳнат қилган.

Хунармандлар шаҳарнинг ўз эрки учун курашида энг фаол иштирок этган қатлам бўлган. Хунарманд ҳаёти ва фаолиятида қатор хавфлар: сеньорлар зуравонлиги, ташқи душманлар ҳужумлари, ўзаро низолар бўлиб турган. Юқоридагиларнинг барчаси хунармандларни ўзларининг махсус ташкилотлари – цехларни тузишга ундаган. Цехлар Франциянинг жанубидан бошқа, Европанинг деярлик барча шаҳарларида ташкил топган. XI-XIII асрларда вужудга келган цехлар бир хил касб усталарининг иттифоқи бўлиб, яқка ҳолда ишлаётган хунармандлар манфаатларини ҳимоя қилган.

Ўша даврда ишлаб чиқариш кучларининг секин ўсиши, уй хунармандчилигининг сакланиб қолиши, тайёр буюмларни сотиш имконияти чекланганлиги, соҳани қишлоқ хўжалигидан тўла ажралишига имкон бермаган. Шу сабабдан хунармандлар, аксари ҳолларда, ўз маҳсулотларини теварак қишлоқлар аҳолисига сотишга мўлжаллаб тайёрлаган. Лекин хали кўп буюмларни дехқонларни ўзлари тайёрлашда давом этиши ишлаб чиқаришни юксалишига тўғанок бўлган. Истеъмолчилар доирасида зодагонлар, шаҳарликлар, бошқа касб хунармандлари ҳам бўлилган. Табиийки, бозор талаблари чекланган шароитда майда ишлаб чиқарувчи ўзининг хунарманд биродарлари

қўллашидан махрум бўлса, қолаверса, шаҳарларга қочиб келаётган, қўлида хунари бўлган сонсиз деҳқонлар билан рақобат қилса, ҳаёти оғир кечиши аввалдан маълум эди. Цехлар хунармандларни даромадини кўпайтириш учун ташкил этилмасдан, ўзининг ҳар бир аъзоси баҳоли қудрат тирикчилигини ўтказиши учун етарли маҳсулотини сотишини таъминлаши лозим эди.

Шу мақсадда цех ўз аъзоларини касби борасида ягона бўлишига интилиб, рақобатга йўл қўймаган. Цех ўз аъзоларини янги келган хунармандлар рақобатидан ҳам муҳофаза қилган. Келгинди хунармандлар таъқиқланган касб билан шугулланса, тазйиққа учраганлар. Айни пайтда, цех аъзолари ичида рақобатга йўл қўймаслик учун эгалитар (тенглаштирувчи), яъни ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларини тартибга солувчи, усталарни тенг шароитда ишлашини таъминловчи тартиб қоидалар жорий этилган. Йиллар ўтиб, бу қоидалар цех уставларига киритилган. Уларда ҳар бир уста хунарманд, нечта қўл дастгоҳига эга бўлиши, халфа ва ўқувчи-шоғирдлар сони рисолада кўрсатилганидан ошмаслиги, иш вақти кун чиқишидан боғтунига қадар давом этиши ва бошқалар ёзиб қўйилган. Шу тарзда маҳаллий бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда, цех аъзоларининг барчаси учун ишлаб чиқаришда имкон даражасида тенглик яратилган.

Ишлаб чиқарилаётган буюмнинг сифатли бўлишига алоҳида эътибор қаратилган. Махсус тайинланган кишилар тайёр буюмларни назорат қилиб, турли иплардан мато тўкиган, турли ҳайвонлар мўйнасидан буюм тайёрлаган, олтин такинчокларга ясама тошдан кўз қўйган усталардан катта жарима олинган. Париж ва бошқа шаҳарларда сифатсиз буюмлар “лаънат устун” ёнига қўйиб намоиш этилган. Буюмларнинг юқори сифатли бўлишига интилиш, истеъмолчи учун қайгуришдан эмас, хунармандларни истеъмолчидан махрум бўлишидан хавотири билан изоҳланган.

Ҳамма усталарни тенг шароитда ишлашлари учун буюмларни кўзга яққол ташланадиган қилиб намоиш этиш, харидорларни овоз билан чақириш, бошқа устанинг халфа ва шоғирдларини ўзига жалб этиш таъқиқланган. Уста ясаган буюмни устахонада ёки бозордаги дўкнда сотиши тартиблари ҳам белгилаб қўйилган.

Цехлар фақат ишлаб чиқаришда эмас, ўз аъзоларининг ҳаётида ҳам катта ўрин тутган. Аъзолик бадаллари ва турли жарималар ҳисобидан маълум маблағлар тўплаган цехлар вафот этган усталарнинг бева ва етимларига ёрдам кўрсатган. Махсус биноларига эга бўлган цехлар, уларда йиғинлар, байрамларини ўтказган. Ўзларининг ибодатхоналарида диний хизмат, тантаналар, пиру ҳомийларига бағишланган тадбирларини уюштирганлар. Айрим нуфузли цехларнинг ҳарбий бўлинмалари ҳам бўлиб, улар шаҳар кўпинининг таркибида муҳофаза ва мудофаа ишларида иштирок этганлар.

Ўз фаолиятининг илк боскичида цехлар ижобий хусусиятга эга бўлганлар. Улар усталарнинг меҳнат қўникмалари ҳосил қилиш, тажриба тўплаши ва иш қуролларини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини оширишга хизмат қилганлар. Лекин йиллар ўтиб, ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши меҳнат тақсимотини талаб эта бошлайди. Аммо цех тизими меҳнат тақсимотини устасхона доирасида эмас, цехлараро бўлиши тарафдори эди. Бунга мисол тарихида от учун эгар-жабдуқ ва бошқа анжомларни ясаш тўртта цех орасида тақсимланганини кўрсатиш мумкин. Баъзан бундан ҳам тор йўналишдаги цехлар ҳам бўлган. Жумладан, Парижда гадой-зорикқанларга садака бериладиган майда чақалар солиш учун махсус халтачалар тикадиган, Кёльнда гербларни тикадиган аёллар цехлари бўлган. Айни пайтда меҳнат тақсимоти анча чуқурлашган жун-газлама, мовут тўкиш соҳасида ҳам ишлаб чиқариш майда қўл меҳнатига асосланган. Лекин меҳнатнинг ички тақсимоти бошланиши, ишлаб чиқаришнинг тобора ихтисослаша бориши ҳам усталар маҳоратини юксалишига хизмат қилади.

Цех аъзосига айланишнинг маълум шартлари бўлган. Қасбнинг мураккаблик даражасига қараб, шогирд-халфалик муддати 2-7 йилни ташкил этган. Муддатнинг узайиб кетиши устанинг шогирд-ўқувчи меҳнатидан фойдаланишни давом эттириш истаги билан изоҳланган. Айни пайтда, ҳунар ўрганишнинг мажбурий муддати усталар маҳоратини оширишга хизмат қилганини таъкидлаш лозим.

Ўқувчи-шогирд устага маълум миқдорда пул тўлаб, унинг уйида яшаган. Шогирдлик муддати тугаганидан сўнг, у халфага айланган. Бошқа мамлакатлардан фарқлироқ, Италия цехларида халфа даражаси бўлмаган. Халфаликка ўтган шогирд уста билан шартнома тузиб, унда яшаш шароити, халфалик муддати кўрсатилган. Цех рисоласига биноан, халфага уста ҳаққи ҳам тайинланган. Халфа малакали ишчи бўлиши, ёз кунлари 12-15 соатлаб ишлашига қарамасдан, маош унчалик катта бўлмаган. Лекин қандай бўлмасин, цехларнинг дастлабки фаолияти даврида халфа усталикка эришган.

Зодагонлар. Шаҳарларнинг сеньорларга қарши кураши қийинчиликлари цехлар зиммасига тушган. Аммо эришилган ғалабанинг фойдасини аксариятда цехлар эмас, уларнинг юқори бой катламлари, патрициатлар кўрган. Унинг таркибига йирик савдогарлар, судхўрлар, шаҳар ва унинг теварагида қўшлаб уй ва ерлари бўлганлар кирган. Бойлар, савдогарлар тўлаган маблағларининг маълум қисмини мухташам бинолар, савдо дўконлари, уй-жойлар қурилишига сарфлаб, сўнг уларни ҳунармандларга ижарага беришган. Ўз бойликларини кўз-кўз қилган шаҳарлик бойлар турмуш тарзларида дворян-зодагонларга тақлид қилишга интиланлар. Италия ва Франциянинг жанубидаги шаҳарларда патрицийларга шаҳарга келиб савдо-сотик билан шуғуллана бошлаган рицарлар ҳам кирган.

Шахар суди, молияси, қўшини бошқарувини қўлга олган янги патрициат кўп ҳолларда ўз манфаатларини кўзлаб сиёсат олиб борган. Улар ҳунармандларни солиққа тортган, ўзларининг мол-мулкларини солиқдан муҳофаза қилишдан ташқари, бож ва жарималардан тушган маблағларни ўзлаштирганлар. Патрицийлар нон, гўшт, туз сотишга рухсат берувчи билвосита солиқларни жорий этиб, сўнг ушбу маҳсулотларга нархни кўтариб, даромадларини оширганлар.

Цехлар кучайиб бориши давомида патрициантни ҳокимиятдан четлатиш учун кураш бошланади. Патрицийлар орасидаги низолар курашни енгиллаштирган. Шаҳар иқтисодиёти хусусиятлари аксари кураш якунини белгилаб берган. Мабодо шаҳарда савдога нисбатан ҳунармандчиликнинг мавқеи паст бўлса, устулик патрициат томонида қолган. Масалан, Германиянинг шимолидаги Гамбург, Любек, Бремен шаҳарларида, Италиянинг Венеция, Генуя каби шаҳар-республикаларида патрициат етакчи бўлган. Лекин ҳунармандчилик таракқиётини таъминлаган Флоренция, Рейн бўйидаги ва Жанубий Германиянинг кўплаб шаҳарларида цехларга бирлашган ҳунармандлар патрициатга қарши кескин курашлардан сўнг ғалабага эришиб, шаҳар бошқарувида иштирак этиш ҳуқуқига эришган. Аммо ушбу ҳолатларда ҳам ҳокимиятда катнашиш барчага эмас, энг бой цехларга насиб этган.

Хусусан, Кёльнда 1396 йилги исён оқибатида, шаҳар бошқарувига эски патрициат таркибига кирмаган савдогарлар ва бой ҳунармандлар келади. Улар ҳокимиятни эгаллаганидан сўнг, ўз бойликларини оширишга ҳаракат қилиб, охир-оқибат ўзлари ҳам олигархларга айланадилар. Айни пайтда, зигир поядан мато тўқиш, сартарошлар цехлари нуфузи паст бўлиб, сиёсий ҳуқуқлардан бутунлай маҳрум эдилар.

Халфаларнинг усталарга қарши кураши. Цехлардаги ички ўзгаришлар XIV-XV асрларда халфалар аҳолини кескин оғирлаштиради. Хусусан, XIII-XIV асрлардан халфалардан юксак сифатли намунавий буюмлар (Флоренцияда “шедевр” деб номланган) талаб этила бошланади. Айни шу пайтдан халфадан цех аъзолигига ўтиш учун аъзолик бадали, усталикка бағишлов базмини ташкил қилиш, халфанинг шедевр тайёрлаш учун ашёни ўзи сотиб олиши талаб қилинган. Ўз навбатида, усталарнинг фарзандлари, ҳунармандларнинг қизига ёки бевазига уйланганлар цехга синовсиз қабул этилган. Сунъий тўсиқларнинг кўнаиб бориши XIV-XV асрлардан цехларда устачилик авлоддан-авлодга ўтадиган касбга, халфалар эса “умрбод халфалар”га айланади. Айни пайтда, халфаларни ишлатиш кучайиб, уларнинг иш шароитлари мураккаблашиб, маошлари пасайиб боради. Халфанинг устага қарамлиги ҳам тобора кучайган. Ноиқтисодий мажбурлашни кенг тус олишига суд, цех уставларининг усталар қўлида бўлиши ҳам кенг йўл очган.

Нагжада, цехлар, усталар ва халфалар орасида зиддиятлар кучайиб, у тобора кескин тус олади. Усталар қаршилигига қарамасдан халфалар-

компаньонаж (биродарлик) ташкилотлари туза бошлайдилар. Халфалар маошни ошириш, иш вақтини қисқартириш, ўз устасидан кетиш ҳукуки каби талаблари билан иш ташлашлар, бойкутлар уюштиришган. Лондондаги жун қиркувчилар цехи усталарининг 1350-йилги шикоятда, уста ва халфа орасида низо чиқса, барча халфалар келишиб, низога сабабчи бўлган уста халфаси билан келишувга эришмагунча, бирортаси ҳам ишламаслигини эълон қилганидан ташвишда эканлиги ёзилган. XIV асрнинг 70- йилларида Страсбург, Фрейбург ва бошқа Рейн бўйи шаҳарлари саррожлик (эгар-жабдук тайёрлаш) цехлари халфалари бир пайтда иш ташлаганлар. Германиянинг Констанца шаҳрида 1410-йили тикувчи халфалар иш ташлайдилар. Лондонда 1415-йилги норозилик чиқишлари, тикувчи халфалар томонидан ташкил қилинади.

Айни пайтда, халфалар ўз манфаатларини усталарникига бутунлай зид эканлигини англашдан ҳали йироқ эдилар. Улар қалбларидаги юксак орзулари – уста бўлишдан ҳали воз кечишмаган, бу иш мураккаб кечмаган замонларни ортга қайтаришдан умидвор бўлганлар. Халфалар ҳаракатида баъзида қасодга учраган майда хунармандлар, мардикорлар, юк ташувчи-хаммоллар, бир сўз билан айтганда, шаҳарларнинг қуйи табақа вакиллари – плебейлар ҳам иштирок этганлар.

Цехлар инқироzi. XIV-XV асрларда цехлар ички инқироzi юз бериб, унинг асосий сабаби тизимнинг энг майда нарсаларни ҳам тартибга солишга интилиши, майда таркоқ ишлаб чиқаришни доимий жараёнга айлантиришга ҳаракат қилиши, ишлаб чиқариш кучларининг кейинги тараққиётига ҳалакит қила бошлашида эди. Бундай тартиб-қоидаларнинг мавжудлиги ҳар қандай янгилikka, намунадан бошқа хилдаги буюм ясашга ёки такомиллашган асбоб-ускуналардан фойдаланишга йўл бермагани билан изоҳланган. Бошқа шаҳарларда ҳам шу хилдаги буюмлар ишлаб чиқарадиган цехлар бўлганлиги учун, цехлардаги техник сирлар қаттиқ муҳофаза қилинган. Жумладан, венециялик шишасозлар шиша буюмлар яшаш сирларини очилишига қарши энг кескин жазо чораларини қўллашларини эълон қилганлар.

Кашфийётларни қўллашдан воз кечилиши, уларни маҳсулот ишлаб чиқариш сурьатларини оширишдан чўчиш билан изоҳланган. XV аср бошларига оид Кёльн солномасида ёзилишича, шаҳар кенгашида ипакни йиғиришда қўллаш мумкин бўлган ғилдиракни қуриш масаласи қўйилганда “шаҳарда бу хунар билан тирикчилик қиладиган қўллаб ишчиларни хонавайрон бўлишини эътиборга олиш лозимлиги, бундай ғилдирак нафақат ҳозир, ҳатто келажақда ҳам қурилмаслиги”ни таъминлаш ҳақида қарор қабул қилади.

Устахоналарда ички меҳнат тақсимоти бўлмаслиги ҳам техника тараққиётга ҳалакит берган. Худди шу сабабдан илк мануфактуралар, фақат айрим хунар турларида Фландрия ва Рейн вилоятларидаги узок ўлкалар бозори учун маҳсулот чиқарадиган шаҳарлар цехларида вужудга

келади. XIV асрнинг энг тараккий этган Флоренция шахрида мовутчилар цехи номигагина мануфактура деб аталган. Унинг аъзолари – ёлланма ишчилар ишлаб чиқаришда банд бўлишган. Натижада, мануфактура ишлаб чиқариши Европа мамлакатларида цехлар мавжуд бўлган шаҳарлардан ташқарида вужудга келади. Бунинг асосий сабаби цехларнинг иктисодий ночор майда товар ишлаб чиқарувчини муҳофаза қилиши, мануфактураларга сунъий тўсиқлар қўйиши бўлган.

Цехларнинг инкирози улардаги ички ва цехлараро тенгсизликни янада кучайтиради. Бой, таъсирли цехлар қаторида мовутчилар, заргарлар, кассоблар корпорациялари бўлган. Кёльн, Аугсбург ва Нюренберг уста-заргарлари махсулотларини Франкфурт ярмаркасига элтиб, ундан зебзийнат буюмлари, тақинчоқлар турли мамлакатларга олиб кетилган. Ночор цехлар қаторида Германиянинг жанубидаги шаҳарларнинг пахта ва зигир поясидан газлама тўқийдиган устахоналари бўлган.

XI-XIV асрларда савдо-сотик. Хунармандчиликнинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши мунтазам савдони вужудга келтирган омил бўлди. Натижада, шаҳарлар хунармандлар ва шаҳар атрофидаги қишлоқлар аҳолиси орасидаги савдо марказига айланади. Йиллар ўтиб, маҳаллий бозорлар Европанинг барча мамлакатларида пайдо бўлади. Муайян ҳудудларда ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасини ривожланиши учун қулай шароитнинг бўлиши, бу жойларнинг муайян хунармандчилик махсулотини ишлаб чиқаришга ихтисослашишини таъминлайди. Шимолий Франция ва Фландрия ўзларининг жун газламалари, Шампань ва Рейн бўйи вилоятлари зигир поя толасидан тўқилган матолари, Шимолий Италия ва Тоскана шаҳарлари – пахтадан тўқилган газламалари, бўзи билан, Испания – рангли чармлари, Милан, Нюренберглар курол-аслаҳалари билан ном қозонган. Айрим ҳудудлар қишлоқ хўжалик махсулотлари: ғалла, мусаллас ва бошқаларга ихтисослашган. Турли ҳудудлараро савдо алоқалари йўлга қўйилган мамлакатларда ички бозор шакллана бошлаб, бу жараён ушбу мамлакатлар тарихий тақдирида муҳим ўзгаришларга олиб келади.

Европа мамлакатлари орасидаги ўзаро савдога нисбатан Шарқ билан савдо-сотик эртароқ ўрнатилади. Бу борада Византия алоҳида ўрин тутади. Сабаби, унда хунармандчилик ва савдо илк ўрта асрларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ривожланган ўрта асрларда Европада ишлаб чиқаришнинг ўсиши Шарқ билан савдо ҳажмини янада кенгайтиради.

Савдо-сотик эса, ўз навбатида, хунармандчиликнинг тараққиётига йўл очади. Хусусан, Фландриядаги мовут тўқиш цехлари Англиядан келтириладиган жунда ишласа, Европа енгил саноати Яқин ва Ўрта Шарқдан келтириладиган бўёқлар ва уларни мустаҳкамлайдиган ашёлар билан бевосита боғлиқ эди. Дастлаб, ипак ва пахта Шарқдан келтирилган. Шарққа рангли мовут чиқариш имконияти Франциянинг жанубида жун газлама ишлаб чиқаришни ривожлантиради. Айни шу сабаб мусаллас,

зайтун ёғи, мевалар ва бӯёқ олинадиган ўсимликларни ҳам етиштиришга туртки бўлди.

Халқаро савдонинг асосий йўллари. Ярмаркалар. Халқаро савдонинг асосий икки денгиз йўли ривожланган ўрта асрларда шаклланади. Левант – Ўрта Ер денгизи ҳавзасидаги мамлакатларни боғлаб, – ўзаро савдонинг ўсишига салиб юришларининг ҳам ижобий таъсири бўлган. Биринчи салиб юришларидан сўнг (1096-1099-йиллар) Яқин Шарққа мустақкам ўрнашган италиялик савдогарлар Шарқ ва Ғарб орасидаги мунтазам иқтисодий алоқаларни ўрнатади.

Европаликлар Яқин Шарқдан ипак, пахта ва улардан тўқилган матолар, бахмал, гиламлар, қимматбаҳо тошлар, ноёб маъданлардан тайёрланган буюмлар, хушбўй зираворлар, доривор гиёҳлар, қант, жануб меваларни келтиришган. Савдода зираворлар алоҳида ўрин тутган. Гўшт ва балиқни (баъзида қуритилган) кўп истеъмол қиладиган европаликлар аччиқ ва зираворларга, ҳазм қилувчи восита сифатида, катта эҳтиёж сезганлар. Бу борада қалампир айникса қадрланиб, ундан тўлов воситаси сифатида: ер-мулк сотиб олиш, қарзларни тўлашда, ҳатто кизларига сеп сифатида ҳам фойдаланишган.

Тунис, Жазоир ва Марокаш бозорларидан европалик савдогарлар сифатли жун олиб қайтганлар. Европадан Шарққа – ёғоч, катрон (смола), темир, кейинчалик мовут олиб борилган. Шарқдан келтирилган моллар учун Ғарбда олтин ва қумуш пуллар тўлашга мажбур бўлганлар.

Шарқ ва Ғарб орасидаги транзит савдо асосан Италия шаҳарлари – Венеция, Генуя, Пиза орқали олиб борилган. Бу воситачилик савдосида қисман Марсель, Монпелье, Нарбонн (Жанубий Франция) ва Барселона (Испания) шаҳарлари ҳам қатнашганлар.

Италиялик савдогарлар Шарқ молларидан ташқари ўз хунармандлари тайёрлаган маҳсулотларни ҳам олиб бориб сотишган. Савдо моллари Альп тоғлари доvonлари орқали олиб ўтилиб, сўнг Рона, Эльба, Рейн дарёлари бўйлаб қайиқларда тарқалган. Кемасозликнинг юксалиши туфайли, XIII-XIV асрлардан савдо моллари Европанинг шимолига, айлана денгиз йўли орқали, Пиренeya ярим ороли, Франциянинг ғарбий соҳилларидан Атлантика бўйлаб Англияга, Фландрияга, Шимолий Францияга олиб борилган.

Европанинг шимолида ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши, қишлоқ хўжалиги ва хунармандчиликнинг ривожланиб бориши давомида ҳудуднинг савдодаги мавқеи ҳам ошиб боради.

Иккинчи йирик савдо йўли китъанинг шимолида – Болтиқ ва Шимолий денгизлар бўйлаб шаклланади. Бу йўлдаги асосий йирик шаҳарлар – Лондон, Брюгге, Любек, Новгородлар бўлган.

Хусусан, Русь ерларининг Европа билан муҳим савдо маркази – Новгороддан мўйна, тери, зиғирпоя, шамлар; Волга дарёси орқали келтирилган Шарқ моллари; Норвегиядан – ёғоч, треска ва сельдь балиғи;

Швециядан – темир ва мис; Англиядан – жун (XV асрдан – мовут); Фландриядан – турли рангдаги юпка мовут газламалар; Германиядан темир, туз, дон; Франциядан мусаллас, туз ва х.к. ларни олиб кетишган. Шимолий денгиз йўлидаги савдода дон етакчи ўринни эгаллаб, унга йирик шаҳарларда талаб катта бўлган.

Халқаро савдо фаол олиб борилган худудларда ярмаркалар ташкил қилиниб, улар кўпинча, йилда 1-2 ҳафта фаолият кўрсатган. XII аср бошларида Фландриядаги Лилль, Ипр ярмаркалари машҳур бўлган. XII-XIII асрлардан ярмаркалар Шарқий Франциянинг тўртта шахрида навбат билан ўтказилиб турилган. Шампань графлигидаги ярмаркалар, бутун Европада ном қозонган. Шимолий ва Жанубий савдо йўллари кесишган жойдаги Шампань ярмаркасига кўплаб мамлакатлардан савдогарлар келиб, йирик савдо битимлари тузишган.

XIV асрнинг ўрталаридан ярмарка маркази Шампандан шимолроққа – Фландриянинг Брюгге шаҳрига ўтади. Атлантика океанини Шимолий денгиз билан бирлаштирган канал соҳилида жойлашган Брюггеда савдо йил бўйи давом этган. Бошқа шаҳарлардаги чеклашлар таъқиқларнинг бўлмаслига сабабли, чет эл савдогарлари – италияликлар, испанлар, французлар, шимолий германияликлар Брюггеда эркин савдо қилганлар.

Савдонинг юксалиши: омиллар ва тўсиқлар. Ўрта асрлар дунёсида савдогар ўз фаолиятида кўплаб хавф-хатар, қийинчиликларга дуч келган. Савдогарлар қароқчилар, йўлтусарлардан асраниш учун гильдиялар тузиб, қуролли кўрикчилар бўлинмаларини ёллашган. Улар кўплаб кемалардан иборат флотилия тузиб денгиз сафарларга чиқишган. Шунга қарамадан, маълум даражадаги хавф доимо бўлган, бу ҳақда биз ўша даврларда ёзилган йилномаларда қароқчилар талаган ва чуқтирган кемалар ҳақидаги хабарлардан ҳам билиб олишимиз мумкин.

Савдо-сотикқа тўскинлик қилган омиллардан бири йўлларнинг яроксизлиги бўлган. Тоғ сўкмоқларидан молни фақат от-уловда олиб ўтиш мумкин бўлган. Ғалла, ёғоч ва бошқа оғир маҳсулот ва буюмларни узок масофаларга фақат кемаларда ташилсагина даромад келтирган. Бож тўловларининг кўплиги мол қийматини оширган. Ҳар бир сеньор, ҳар бир шаҳар ўз худудидан ўтаётган савдогарлар молидан бож олганлар. Тўлов кўприқдан ўтилганда, портда молни кемадан туширганда, уларни бозорда сотганида х.к. ларда олинган. Денгиз тўфонида ҳалокатга учраган кемалардан сув соҳилга чиқариб ташлаган буюмлар, улар ётган ер эгасиникига айланган. Бу сеньорларга фойдали бўлгани учун баъзида чалғитувчи сохта белгилар қўйилиб, кемаларни ҳалокатга учратишга ҳам ҳаракат қилинган. Савдогар маҳаллий аҳоли вакиллари билан бирортасини ҳамиятига тегса, бу қилмишига ушбу шаҳардаги барча ҳамюртлари билан биргаликда жавоб бериши кўзда тутилган.

Европадаги сиёсий тарқоклик оқибатида турли мамлакатлардагина эмас, ҳар бир герцоглик, графлик ёки йирик шаҳарда пул зарб қилиниши

хам савдо-сотикни ривожланишига тўсик бўлган. Бу борада танга пуллар таркибидаги кумуш ёки олтинни миқдори меъёридан кам бўлиши, муаммони янада чигаллаштирган. Оқибатда, халқаро савдода Византия пули (нуманция), XIII асрдан Венеция дукати ва Флоренция флорини энди ишончли танга пулларга айланган. Европа мамлакатларида аксари узунлик, майдон ва оғирлик ўлчовларининг турлича бўлиши ҳам савдодаги тўсиклардан бири бўлган.

Савдогарларнинг гильдиялари. Ганза. Европанинг айрим шаҳарлари савдогарлари шахсий ва мулк дахлсизликларини таъминлаш учун гильдиялар – махсус иттифоқлар тузганлар. Гильдия аъзолари савдо-сотик билан боғлиқ сафарларда бир-бирларини химоя қилиш мажбуриятини олганлар. Аммо иттифоққа бирлашишнинг яна бир жиҳати бўлиб, у савдода асосан гильдия аъзоларини қолдириб, рақобатчиларни суриб чиқаришга ҳам йўналтирилган. Майда савдогарларга улгуржи савдо билан шуғулланиш таъқиқланган.

Баъзида турли шаҳар гильдиялари бозор учун курашган. Жумладан, Сена дарёси ҳавзасида савдо қилиш ҳуқуқи учун Париж ва Руан савдо гильдиялари рақобати бир неча аср давом этган. Айрим ҳолларда, аксинча, бир неча шаҳарлар гильдиялари бирлашган. Хусусан, XII аср бошларида Фламандия ганзасига 17 шаҳар аъзо бўлган.

Шимолий савдода герман шаҳарлари ганзаси алоҳида ўрин тутган. Ушбу ҳудуддаги савдода VIII аср охиридан IX аср ўрталарига қадар Ютланд ярим оролидаги Хайтабю шаҳри етакчилик қилган. XIII асрдан шимолий ҳудудларга Любек, Гамбург, Висмар ва бошқа шимолий герман шаҳарлари савдогарлари кира бошлайди. Бу шаҳарлар аста-секин иттифоққа бирлашиб, XIV асрда ушбу ганзада 70 дан ортиқ шаҳарлар бўлган. Улар орасида энг нуфузлилари Кёльн, Бремен, Росток, Гданск (немисча Данциг), Рига, Галмин (Равель) ва бошқалар бўлган. Ганзанинг идоралари ва омборлари Новгород, Берген, Брюгге, Лондонларда жойлашган. Ганза кемалари ҳатто Франциянинг ғарбидаги Атлантика соҳилидаги портларига келиб, у ердан мусаллас, туз олиб кетган.

Шимолий денгиздаги савдода етакчилиكنи сақлаб қолиш учун ганза шаҳарлари иттифоқи барча воситалардан фойдаланган. Жумладан, 1284 йили Норвегияни савдо камалига олиниши ганзага имтиёзлар берилиши ҳақидаги шартнома тузилиши билан яқун топади. Фландрияга ғалла келтириш ва тайёр мовутни олиб кетилишини тўхтатилиши, 1360 йили имтиёзларни кенгайтирилишига олиб келади. Савдо-сотикдаги етакчилик учун ганза 1370 йилда Данияга қарши урушда ғолиб чиқади. Айни ана шу воқеа унинг ҳарбий-сиёсий ва савдо соҳаларидаги қудрати чўққиси бўлади.

Лекин халқаро савдода фаол бўлган ганза шаҳарларининг ўзаро алоқалари суст эди. Ахён-ахёнда чақирилиб турадиган иттифоқчи шаҳарлар қурултойлари иктисодий алоқаларга ижобий таъсир ўтказолмаган. Ганза иттифоқи расмий аъзоларининг доимий рўйхати ҳам

бўлмай, унинг таркиби тез-тез ўзгариб турган. Қолаверса, турли шаҳарлар орасидаги тафовутлар савдода якка ҳокимликка эришилганидан сўнг, яққол сезила бошланади. Ганза таркибидаги шаҳарларда патрициат ҳукмронлигини ҳимоя қилишга интилиши кўзгочлонларга ҳам олиб келган. Хусусан, Кёльндаги ҳунармандлар кўзгочлони шаҳар ҳокимиятини янгиланишига сабаб бўлади. Нидерландияда янги марказлар шаклланиб, улар XIV асрдан дон, сельдь, туз савдосига қўшиладилар. Москва князи Иван III томонидан XV аср охирида Новгород шаҳрини олинди, ундаги Ганза савдогарлари факторияларини ёпилиши билан тугайди. Немис савдогарлари XV асрда Лондондаги имтиёзларини қийинчилик билан сақлаб қолган бўлса-да, XVI асрдан инглиз савдогарлари ташки савдони узил-кесил ўз қўлига оладилар. Ташқи савдода инглизлар ва голландияликларнинг фаоллиги ошиб бориши ганзаликларнинг Шимолий Европадаги мавқеларини тобора пасайишига олиб келади. XVI асрдан буюк географик кашфиётлар туфайли денгиз савдо йўлларининг Атлантика океанига силжиши ҳамда Германиядаги умумий иқтисодий инкироз Ганзанинг савдодаги мавқеини узил-кесил йўқолишига олиб келади.

Судхўрлик ва банк иши. XI-XV асрларда савдо-сотикнинг юксалишига пул-товар муносабатларининг суи ривожлангани, катта ҳажмдаги сифатсиз танга-пулларнинг муомалада эканлиги ҳам тўсиқ бўлган. Натижада, XII асрдан саррофларнинг нуфузи ошади. Саррофлар четдан олиб келинган пулларни маҳаллий пулга алмашлаб берганлар. Кейинчалик ўз хизмат турларини кўпайтириб, вакилларини Европанинг турли мамлакатлари ярмаркаларига юборган саррофлар савдо-иқтисодий алоқаларининг тўлақонли иштирокчисига айланадилар. Ўз шаҳридаги саррофга маълум миқдордаги пулни тўлаган савдогар ўзига ёзиб берилган чек билан йўлга чиқиб, манзилига етиб келганида, саррофнинг ўша шаҳардаги вакилига чекни бериб, маҳаллий пулдан белгиланган миқдорини олган. Шу тариқа X асрда Шарқда пайдо бўлган чек европаликларга ҳам ўтиб, савдогарни катта миқдорда нақд пул олиб юриш билан боғлиқ машаққат ва хавф-хатардан халос этади. Табиийки, бу ҳилдаги молия операцияси учун муайян фоиз олинган. Саррофлар учун бу иш фойдали бўлгани шубҳасиз.

Йиллар ўтиб, кредит операцияларида пул ўрнига чекдан ҳам фойдаланила бошланади. Савдогар чек ҳисобига нақд пул олиб, унга мол харид қилган, уни бошқа шаҳарда ёки мамлакатда сотганидан сўнг қарзини қайтарган. Шу тариқа, XIII-XIV асрлардан савдо-сотикка хизмат қиладиган кредит ажратиш ҳам таракқий эта бошлайди.

Бу асрларда судхўрлик операциялари ҳам кенгайиб, аксари майда ишлаб чиқарувчилар ва зодагонлар пулни қарзга олишган. Ижтимоий тузумнинг асосини натурал ҳўжалик ташкил этган бўлсада, пул-товар муносабатлари секин-аста жамиятнинг барча жабхаларига кириб боради.

Сарой харажатлари, ҳукмдор ва зодагонларнинг тинимсиз урушларига ҳам маблағ ешитмаслиги боис, жамиятнинг ҳукмрон тоифаси вакилларида пулга доимий эҳтиёж бўлган. Судхўрлар миждозлари қаторида даромадидан харажати кўп графлар, баронлар, рицарлар, солиқларни тўлолмаган деҳқонлар ҳам бўлган.

Судхўрлик билан фақат саррофлар эмас, савдодан тушган эркин маблағлари бўлган савдогарлар ҳам шуғулланган. Бу судхўр савдогарларнинг италиялик бўлганларини европаликлар “ломбардияликлар” деб аташса, францияликларини Кагор шахри номидан “кагорликлар” деб номлашган.

Йирик савдо компаниялари, жумладан, Флоренция савдогарлари савдо-сотикни, банк операцияларини, баъзида мануфактура ишлаб чиқариши билан қўшиб олиб борганлар. Уларнинг кенг камровли фаолиятида, Европанинг турли мамлакатлари қиролларига, дунёвий ва диний сеньорлар бой шахарликларга фоизга қарзга пул бериши ҳам муҳим ўрин тутган. Қироллар қарзини беришдан бош тортганида, айрим компаниялар касодга учраган ҳоллар ҳам бўлган.

Христиан черкови расман судхўрликни таъқиқласа-да, судхўрлар бу ҳолатдан қутулиш йўлларини ҳам яхши билганлар. Аммо судхўрлар фоизга пул бериш билан аксари папалар идораси (Ватикан) ҳомийлигида шуғулланганлар. Уларнинг черков солиқларини ундиришлари, папанинг ўзига ҳам қарзга пул бериши одатий ҳолга айланган. Судхўрлик билан шуғулланган тамплиерлар диний рицарлик ордени кўпчилик нафратига учраб, судга тортилиб, охир оқибатда, таъқиқланади.

IX БОБ. САЛИБ ЮРИШЛАРИ

27 §. Христиан черкови ва салиб юришлари

Европа салиб юришлари арафасида. Европада XI асрдан шаҳарларнинг юксала бориши давомида ички ва ташқи савдо ривожланади. Айти савдо-сотик ортиқча деҳқончилик маҳсулотларини қимматбаҳо буюмлар, газламалар, қурол-яроғлар, зирavorларга ёки алмашинувларнинг асосий воситаси – пулга айлантириши мумкин эди. Сеньорларда бойликка, ҳашамларга талаб кучайиб, уни қондиришнинг ягона усули деҳқонларга тазйикни кучайтириш бўлиб қолади. Европадаги майорат, ер-мулкнинг майдалашмаслиги учун катта ўғилга қолдириш удумининг мавжудлиги, қўлаб рицарларни хошиш - истагига қарши оддий ҳаёт кечиришга маҳкум этарди. Вужудга келган вазиятда норози рицарлар ўз тоифаларига лойиқ тўкин ҳаёт кечириш учун ҳар қандай воситадан ҳам қайтмаслиги маълум бўлади. Рицарлар ҳарбий бўлинмалари хизмат излаб сеньордан сеньорга ўтар, можароларга аралашар, баъзида очикчасига йўлтўсарлик ва ҳатто монастирларга хужум қилар, савдогарларни талашдан ҳам қайтмасди. Европадаги сиёсий тарқоклик шароитида ягона мустақкам ташкилот католик черкови бўлиб қолади. Бу даврда Клуни монастири аббатлари савий-харакатлари нафақат черковнинг иқтисодий қудратини, балки сиёсий мавқеини ҳам оширади.

Ушбу вазиятда Рим папалари Европа ҳукмдорлари орасида бош ҳақамликка даъво қила бошлайдилар. Византиянинг заифлаша бошлаши XI асрнинг ўрталаридан, папаларнинг шарқий христиан черкови устидан ҳукмронлигини тиклашга интилишини янада кучайтиради.

Европа шаҳарлари таракқиёти турлича бўлсада, уларнинг барчаси Византия ва Шарқ мамлакатлари билан савдодан манфаатдор бўлишган. Қитъада эса, узок ўлкалардан келтириладиган ипак ва парча, қимматбаҳо қурол-аслаҳалар, шишадан тайёрланган бадий буюмлар, зирavorларга талаб ошиб борган. Савдогарнинг Шарқдан биргина муваффақиятли қарвони баъзида бутун бир мулкка эришишга имкон берар эди.

Византия ва Шарқ мамлакатлари билан савдо Италия шаҳарлари, асосан Венеция савдогарлари воситачилигида олиб борилган. Венециялик савдогарларни фақат Византия шаҳарларида эмас, Антиохия, Байрут, Триполи, Александрияларда ҳам учратиш мумкин эди. Улар Шарққа темир, ёғоч, дон ва қулларни олиб борганлар. Норманларга қарши урушларда Алексей I Комнинга ёрдам қўрсатган венецияликларга чексиз имтиёзлар, яъни Византия империясида божсиз савдо қилиш ҳуқуқи берилган. Венециялик савдогарларнинг Константинополда алоҳида мавзелари, кемалари тўхтайдиган махсус бандаргоҳлари бўлган.

Энг нафис ва қимматбаҳо буюмлар қитъага Византия ва Шарқ мамлакатларидан келтирилган, Европада денгиз ортидаги мўжизакор бой

мамлакатлар ҳақида турли афсоналар кенг тарқалган. Шарқ – Ердаги жаннат, “Муқаддас ер” (Фаластин, Қуддус) – Исо пайғамбар ватани ҳақидаги ривоятлар ўрта аср кишиларида катта кизиқиш ва ҳавас уйғотган.

Халифалик истило қилган Фаластин, Сурия, Кичик Осиё, Сицилия, Испанияда араблар мусулмон бўлмаган аҳолига нисбатан ҳам яхши муносабатда бўлган. Жумладан, европалик христиан зиёратчилар VIII асрданок “Муқаддас ер” – Фаластинга эркин бориб келишган. XI асрдан зиёратчилар сони тобора кўпая бориб, уларнинг бир қисми Рейн ва Дунай дарёлари орқали, Венгриядан Болқонга, ундан Кичик Осиё ва Сурияга ўтса, бошқалари Италия ва Византиядан денгиз орқали кемаларда зиёратга боришган. Йўл узок, машаққатли бўлганидан зиёфатчи сайёҳлар катта гуруҳларга бирлашиб ҳаракат қилганлар.

XI асрнинг иккинчи ярмидан Салжукий туркларнинг Яқин Шарқни истило қилиши, уларнинг турли бейликлари орасидаги низолар вазиятни салбий томонга ўзгартиради. Зиёратчилар учун Қуддусга йўллар деярлик ёпилади. Урушлар давомида кўплаб ибодатхона ва монастырлар вайрон қилинади. Бу ҳудудлар аҳолисининг бир қисми Византиянинг Европа қисмидаги вилоятларига кочади. Лекин денгиз орқали борувчи зиёратчилар унчалик катта бўлмаган божни тўлаб, Қуддусга боришда давом этишади. Католик черкови эса, папалик ҳўмагида, мусулмонларнинг “ёвузликлари”, муқаддас жойларни “таҳқирлаётганлари” ҳақида турли миш-мишларни тарқатади.

Аmmo Шарққа зиёратлар бу бўҳтонларни кўпи уйдирма эканлигини, мусулмон амирликларида ички кураш, қарама-қаршилиқлар бўлса-да, “Муқаддас ерга” бемалол бориб келиш мумкинлигини тасдиқлайди. Зиёратчилар ўз ватанларига Яқин Шарқдаги обод, гуллаб-яшнаган шаҳарлар, уларнинг бойликлари ҳақида ҳикоялар келтиради. Бу маълумотларнинг оғиздан-оғизга ўтиши давомида, муболагаси ўн марталаб кўпайиб, европаликларда уларга эришиш орзусини туғдиради.

Сиёсий вазият. Ўрта Ер денгизи соҳилидан салжукий турклар фақат византияликларни эмас, арабларни ҳам суриб чиқарадилар. 1055-йили Бағдодни эгаллаган турклар халифга фақат диний ҳокимиятни қолдиради. Мисрдан Сурия ва Фаластин тортиб олинади. Византия устидан 1071-йилги Манцикертдаги ғалабадан сўнг, турклар кейинги ўн йил ичида Кичик Осиёни деярлик тўлиқ босиб оладилар. Константинополдан 100 км жанубдаги Никея Рум султонлигининг биринчи пойтахти бўлади.

Лекин салжукийлар мулклари яхлит бирлики ташкил этмай, қатор мустақил амирликларга: Дамашк, Мосул, Алеппо, Антиохия, Триполи, Румларга бўлинган ва XI асрнинг сўнгида улар орасида яқка ҳукмронлик учун аёвсиз кураш борган.

Ушбу вазиятда Византия учун оғир синовлар даври бошланади. 1081-йилга келганда империянинг реал чегаралари Ғарбда Адрианонополь, шарқда Босфор орасидаги ҳудудлар билан чекланган эди. Кичик Осиё

туркларга ўтиб, Смирна амири Чаха денгизда ҳукмронлик қиларди. Византиянинг Жанубий Италиядаги мулкларини эгаллаган норманлар, 1081-йилнинг ёзида Эпирни, Авлон ва Диррахийларни ҳам олади. Норманлар Македонияни вайрон қилиб, Фессалияга қиради. Алексей I 1085 йилдагина норманларни Византия ҳудудларидан суриб чиқаради. Аммо сиёсий вазият кескинлиги бўйича қолади. XI асрнинг ўрталаридан бошланган бижанаклар ҳужуми 80-йиллардан Византиянинг Европа қисмидаги вилоятлари учун офатга айланади. Бижанаклар XI аср охиридан кипчаклар билан бирлашиб, Дунай яқинида Алексей I қўшинини тор-мор этадилар. Душман пойтахти деворларига қадар етиб келиб, кўчманчилар билан келишган Чаха Константинополни қамал қилишга ҳозирлана бошлайди.

Чорасиз қолган Алексей I Ғарб мамлакатлари ва Рим папасидан ҳарбий ёрдам сўраб мурожаат қилади. Европадаги мавжуд вазият бу сафар Византиянинг чақириғини эшитиб, унинг мурожаатидан ҳарбий юришларга чақирик сифатида фойдалансаларда, Византияга ёрдам бериш салибчилар кўнглидаги асосий ният бўлмаган.

Салиб юришларининг сабаблари ва мақсадлари. Салиб юришлари – Ғарбий Европа феодалларининг ҳарбий колонизация (қўшиб олиш) ҳаракати бўлиб, унда қисман шаҳарликлар ва деҳқонлар ҳам иштирок этганлар. Католик черкови юришларга диний тус бериб, Фаластиндаги муқаддас қадамжоларни мусулмонлардан озод этиш, маъжусийлар ва даҳрийларни христиан динига киритишни асосий шior қилиб кўтаради. Юришларнинг классик даври 1096-1270-йилларда бўлиб, уларни қайта ташкил қилишга уринишлар ўрта асрларнинг охирига қадар, рамзларидан фойдаланиш эса янги давр, ҳатто ҳозирга қадар давом этиб келмоқда.

Дастлабки салиб юришлари хусусиятларидан бири оммавийлик бўлиб, лекин улар шошилишч ташкил қилинган. Уларда герцоглар, графлар ва рицарлардан ташқари, деҳқонлар, Италиянинг ва Франциянинг жанубидаги шаҳарлар савдогарлари ҳам қатнашади. Йиллар ўтиб, ҳаракатнинг ижтимоий пойдевори торайиб, юришлар рицарларнинг ҳарбий экспедицияларига айлана боради. Кейинги XIII асрнинг охири-XV асрлардаги салиб юришларининг аксари Европа монархларининг, Италия денгиз республикалари, энг аввало, Венециянинг қўллашида ташкил қилинган.

Салиб юришлари тушунчаси 1250-йилдан пайдо бўлиб, XVII-XVIII асрлардан тарихий асарларда кенг қўллана бошланади. Биринчи салиб юришлари қатнашчилари кийимларига бутнинг тасвирини тушириб, ўзларини пилигримлар (зиёратчи сайёҳлар) деб атаб, юришлар – зиёрат (peregrinatio), фаолият (gesta) ёки экспедиция (expeditio), муқаддас йўл (via sacra) номини олган. Юришларга ижтимоий-иқтисодий, ташқи – сиёсий, диний-психологик омиллар туртки берган. Ғарбий Европа мамлакатларида

бонланган пул-говар муносабатларининг юксалиши жамиятнинг пинанавий тузумидаги табакалашувини тезлаштириб, бир томондан сенъорлар моддий эхтиёжларини ўстирса, иккинчи томондан, ички илдиқларни кучайтиради. Майорат удумига кўра сенъор фефини (ер-мулкини) катта ўғилга қолдириши, бошқаларининг домен, тирикчилик носиталарига ўзлари эришиши зарурлиги, ёш рицарларни босқинчиликка ундайди. Ер-мулк ва дехқонлар учун кураш файлларга – таникли уруғ ва кланлар орасида қонли тўқнашувларга олиб келади. Ички колонизация орқали ер-мулкларни кўпайтириш имкониятлари эса, тобора камайиб боради.

Ўрта аср жамиятида одамлар онгида ҳақиқий бойликлар Шарқ мамалакатларида эканлиги ҳақида тасаввурлар кучая боради. Шарқдан келтирилган камёб моллар, зираворлар бу фикрларни асослагандек туюлади. Натижада, Европада Шарқдаги бойликларни эгаллаш нафақат мумкин, балки черков томонидан ёқланган, Худога хуш келадиган тадбир эканлигига ишонч тобора кучая боради. Реконкистанинг Пиренейдаги илк муваффақиятлари Худо йўлидаги муқаддас урушлар ғоясининг кенг ёйилишига асос тайёрлайди. Бу ғоя фақат зодагонлар учун жозибали бўлиб қолмасдан, унга ўз сенъорлари зулмидан халос бўлиш, ер-мулкларни қўлга киритиш истагидаги шаҳарликлар ва дехқонларнинг маълум қисми ҳам қўшилади. Баъзилар таъкидлаганидек, Европа бошидан кецираётган демографик юксалиш ҳал қилувчи омил бўлмасда, узоқ давом этган юришлар уларда кўплаб аҳолининг қатнашишига имкон беради.

Рим католик черкови, салиб юришларини тайёрлашда катта ўрин тутиб, унга фақат шиорлар ва расмий тус бериб қолмасдан, маънавий-рухий, баъзида ғоявий-моддий асосларни ҳам яратади. Рим черкови XI аср охирида Кљюни ҳаракатининг ижобий яқунлари монастирлар хўжалигининг барқарорлашувига ва черков мавқеининг мустаҳкамланишига таяниши мумкин эди. Лекин салиб юришлари арафасида кўплаб исёнлар, очарчиликлар (“етти курғоқчилик йиллари”), вабонинг тарқалиши Лотарингия, Германия, Англия ва Брабант аҳолисининг қирилишига олиб келади. Европанинг шимолида 1089-1094-йиллардаги мисли кўрилмаган қаҳратон қишлар, сув тошқинлари вазиятни янада мураккаблаштиради. Қарам дехқонларнинг сенъорлардан қочиши ҳам йилдан-йилга хавфли тус олиб боради.

Диний мутаасиблик кучайиб, таркидунёчиликнинг энг кескин кўринишлари кўпайиб боради. Европанинг барча худудларида аҳоли орасида охир замон яқинлашгани (апокалипсис) ҳақидаги фикрлар ҳукмрон эди. Гуноҳлари учун Худонинг қаҳрини кутиш, воизларнинг тавба-газарруга чақиришлари, “Муқаддас ер”ни зиёрат қилиб, диний жасорат кўрсатиб инсониятни охират азобларидан қутқаришга даъватлар кучайиб боради. Оқибатда, Қуддусга зиёратга борувчилар ҳам тобора кўпайиб, ундан қайтаётган зиёратчилар христианларни мусулмонлар

таъқиб қилаётгани ҳақида қўлаб ноўрин гапларни тарқатишлари ҳам аҳоли онгидаги жазаваларни кучайтиради.

Биринчи салиб юришлари. Ғарбий Европада XI аср охирида вужудга келган ички ва ташқи вазият мусулмонлар қўлидаги ерларни эгаллаш зарурлиги ҳақидаги асоссиз ғояни амалга ошириш учун ҳаракатнинг бошланишига туртки беради.

Умуман олганда, жамиятда “Муқаддас ер”ни озод этиш ғояси бутунлай янги эмасди. Ғарбий Европа зодагонлари XI асрнинг бошлариданоқ ўзларининг босқинчилик юришларини ушбу шиор остида олиб борганлар. Франциялик рицарлар 1060-1080-йиллари Испаниядаги реконкистада арабларга қарши урушларда иштирок этган. Рим папаси ҳам мусулмонларга қарши ҳаракатларни доим қўллаган. Понтифик юришларни муқаддас деб, жангларда ҳалок бўлганларни шаҳидлар, фидойилар деб эълон қилган.

Хусусан, папа Григорий VII XI асрнинг ўрталаридаёқ Шарққа юришларга чақирган эди. У “Муқаддас Ер”ни халос этишни, шарқий христиан-проваслав черковини бўйсундириш режаси билан қўшиб тарғиб этган. Католик черкови юришлар орқали ўзининг обрўсини ошириш, сиёсий мавқеини кучайтириш, бойликларини кўпайтиришни мақсад қилган. Лекин жамиятдаги вазият етилмагани учун дастлабки чакириқлар натижа бермайди.

Франциянинг жанубидаги Клермон шаҳрида 1095-йил ноябрида католик черковининг умумжаҳон йиғини бўлади. Папа Урбан II йиғин тугаганидан сўнг тўпланган епископлар, аббатлар, рицарлар, минглаб аҳоли вакиллари ҳузурда нутқ сўзлайди. У “пайғамбар қабрини” озод этиш учун барчани салиб юришларига чакиради. Папа ўзининг чиқишида юришларда қатнашиб ҳалок бўлганларнинг гуноҳларидан кечишни, уларга нариги дунёда арши-аълони; Шарқнинг бойликларини эслатиб “Ким бу ерда ғамда ва камбағалликда бўлса, у ерда хушчақчақ ва бой бўлади” деб ваъда қилишни унутмайди. Қуддусни Ернинг киндиги, жаннатмакон ўлка, унда сут ва асал дарё бўлиб оқади, деб таърифлайди. Тўпланганлар “Худонинг ҳохиши шу!” деб ҳайқириб, шу ернинг ўзида кийимларига матодан тайёрланган бут шаклини тика бошлайдилар.

Папанинг чакириғи Европада кенг ёйилади. Йирик мулкдорлар юришларда ўз бойликларини кўпайтириш воситасини кўради. Майда ва ўрта рицарлар йирик ер-мулкларга эришишни орзу қилганлар. Қарам деҳқонлар ер ва озодликни ўйлаганлар. Бўлажак юришларда моддий манфаат катта ўрин тутган, лекин омманинг онғини чулғаган ва христианлик жасоратини намойиш этиш орзуси ундан ҳам юқори бўлган.

Дастлаб деҳқонлар юриш бошлайди. Улар шошилинчда сотиш мумкин бўлган барча нарсаларини арзон-гаровга пуллаб, олиш зарур бўлган барча нарсаларни қимматга оладилар. Аҳоли орасидан ўз воизлари этишиб чиқиб, улардан Амьен шаҳридан бўлган Пётр Пустинник ўзининг

потиқлиги ва жонкуярлиги билан шуҳрат қозонган. Дехқонлар рицарларнинг кейинги ёзнинг охирида бошланажак юришларини кутишни истамайдилар. 1096- йилнинг эрта баҳоридан Шимолий ва Ўрта Франциядан, Германиянинг рейнбўйи вилоятларида яшаган дехқонлар зиёратчиларнинг анъанавий йўли бўйлаб ҳаракатга тушадилар. Салибчи дехқонлар оилалари билан тартибсиз, яхши қуролланмаган оломон шаклида, кўпшаб юк аравалари билан йўллари тўлдириб олға интилганлар. Юришларга турли саёк-дайдилар, ярим қарокчи-ярим рицарлар қўшилиб, улар йўлда маҳаллий аҳолини талаш ташаббускорлари бўлишади. Салибчилар ўз йўлларидаги шаҳарларда яшаган яхудийларни талаб, қиргин қиладилар.

Озик-овқатни куч билан топишга мажбур салибчилар Венгрия ва Болгарияда ўз халқини ҳимоя қилгани чиққан ҳукумат қўшинларидан қаттиқ талофат кўрадилар, айрим бўлинмалар тўлиқ қирилиб кетади. Салибчиларнинг фақат ярми (30-40 минг киши) 1096-йилнинг ёзи охирида Константинополга етиб келади.

Император Алексей I учун дехқонлар юришининг маънисиз эканлиги сир бўлмаган. Шунга қарамасдан, у дехқонларни асосий кучлар келгунича ушлаб туришга ҳаракат қилади. Лекин шаҳарда салибчилар талончилиги билан боғлиқ норозиликлар кучаяди. Натижада, дехқонлар лашкари Босфордан ўтказиб қўйилади. Ҳарбий ишда тажрибаси бўлмаган, аммо туркларга нисбатан ғазабли дехқонлар тартибсиз ҳолда, Кичик Осиё орқали Никеяга йўл оладилар. Уларни қарши олган салжукийлар қўшини яхши қуролланмаган оломонни беаёв қиргин қилади. Салибчи дехқонларнинг кўпи билан 10 фоизигина Босфорга қайтиб, византияликлар уларни денгиздан ортга ўтказиб қўйишади.

Лотарингия ва Нормандиядан, Жанубий Франция ва Жанубий Италиядан йўлга отланган рицарлар бўлинмалари 1096-йилнинг кузидан-1097-йилнинг баҳорига қадар Византия ерларидан ўта туриб, пойтахтда тўшанадилар. Биринчи салиб юришларининг феодал-рицарлар юриши қисмига норманд герцоглари хонадони вакили Бозмунд Тарентский бошчилик қилган. Қизиги шундаки, Бозмунд бундан ўн йил олдинги Византияга қарши юришларга ҳам бошчилик қилган эди.

Бу пайтга келганда, империянинг асосий рақиби салжукий туркларда ички низолар кучайиб, сиёсий тарқоклик томон юз тутилган, оқибатда, Византиянинг аҳволи бирмунча яхшиланган эди. Византия қўшини 1091 йилнинг баҳорида Марица дарёси бўйида килчоклар билан ҳамкорликда бижанакларни тор-мор келтиради. Бижанакларга ёрдамга улгурмаган Чаха флоти ҳам мағлуб этилади. Шунинг учун салибчи рицарлар қўшинининг пойтахтда пайдо бўлиши мамлакатда янги хавф сифатида қабул қилинади.

Ҳақиқатан ҳам, рицарлар ўзларини империяда душманлар еридагидек ҳис қилганлар. Аҳоли уларга қарши партизанлик ҳаракатини бошлаб юборади, император ҳам эҳтиёт чораларини кўради. Салибчилар

йўллари буйлаб кўшин сафланади. Улар рицарларни йўлдан четга бурилишга қўймас, дарё кечувларида ёки пистирмадан туриб салибчилар билан тўқнашувлар уюштирар эди. Бу билан Алексей I Византиянинг ҳали кудратли эканлигини кўрсатмоқчи бўлган. Император салибчилар кўшинидан Византия учун фойдаланишга интилишган. Хушомад, пора, зарур бўлса, кўрkitиш билан салибчилар етакчиларидан вассаллик қасамёди, турклардан озод этилган ерларни империяга қайтаришлари мажбуриятини олишга эришилади. Шундан сўнг Алексей I рицарлар бўлинмаларини Кичик Осиёга ўтказди. 1097-йилнинг баҳорида салибчилар кўшини Константинополь остоналарида тўпланади. Уларни Византияга қарши бирлашишидан хавотирланган император кўшинларни Яқин Шарққа бирма-бир жўнатишга тугинади.

28 §. Яқин Шарқдаги христиан давлатлари.

Салибчилар давлатларининг ташкил топиши. Рицарлар кўшини 1097-йилнинг баҳорида Босфорни кечиши билан, Кичик Осиёнинг тоғ ва чўлларида ўтиш машаққатлари бошланади. Сув танқислиги, тоғларнинг тор ва баланд доvonларидан совутли кийимларда ошиб ўтиш шунчалик оғир эдики, рицарларнинг айримларини ҳалок бўлади. Салжукийлар жангга кирмай, салибчиларга ёндирилган кишлоқларни қолдира бошлайди.

Дастлаб, Никея қамал қилинади. Унинг камсонли гарнизони (ҳарбий кўриқчилари) салибчиларни кузатиб бораётган византияликлар ҳарбий бўлинмасига таслим бўлади. Шу сабабдан уни талашга рухсат берилмаганлиги рицарларнинг норозилигига олиб келади. Қўп ўтмай Дорилея водийсидаги жангда салибчилар турклар султони кўшинини енгитишади. Шу тариха, Сурияга йўл очилади. Аммо бу жангдан сўнг рицарларнинг биргалиқдаги ҳаракатлари тугайди. Зиддиятлар босиб олинган шаҳарларга эгалик қилиш масаласида бошланади. Тез орада византияликлар билан ҳам муносабатлар бузилади. Ғарбий европалик сенъорларининг аксари кўпчилиги амалда императорга қасамёдини бажармай қўяди.

Аста-секин салибчилар Шарқда ўз давлатларига асос сола бошлайдилар. Дастлаб Эдесса графлиги, сўнг Антиохия князлиги ташкил этилади. Антиохия учун кураш рицарларнинг Византия билан муносабатларини узил-кесил бузилишига олиб келади. Шаҳар Бозмунд Тарентскийга тегади. Князлик кейинги ўн йил ичида салибчилар давлатлари орасида етакчи мавқени тутади. Вужудга келган вазиятда салибчилар турклар орасидаги низолардан, салжукийларнинг заифлигидан фойдаланиб, Кичик Осиёдаги вилоятларни бирин-кетин эгаллай бошлайдилар.

Салибчилар кўшини ҳалок бўлганлар, ватанига қайтганлар ҳисобига тобора камайиб боради. Янги мулкларида бошқариш муаммолари билан

маншул бўлган сенъорлар, гўёки, салиб юришларини давом эттиришни унуттичидек эдилар. Ўрта ва майда рицарлар бу вазиятдан норози эканлигини яширмай, ўз фикрларини тобора очик билдира бошлайдилар. Ибн кайфияти ва Антиохияни талон-тарож этилишидан хавотирланган қўлбошчилар 1099- йили қўшин билан Қуддусга йўл оладилар. Шаҳар 15 июлдаги хужум натижасида эгалланади. Ёши ва жинсидан қатъий назар мусулмонларга қарши қирғин уюштирилади. Қуддус қироллиги тахтига "найғамбар тобути ҳимоячиси" номи билан Готфрид Булонский қўйилиб, унинг давлатига Фаластин ва Жанубий Сурия ҳам қўшиб берилади. Қуддуснинг олиниси Ғарбда катта шодиёнлар билан нишонланади. Рицарларнинг катта қисми Европага қайтса-да 1100-1101-йиллари Шарққа янги салибчилар бўлиналари йўл олади. "Франклар" (асосан Ломбардиялик рицарлар) салжукийлардан Акрани тортиб олиб Византияга қайтарадилар. Готфрид 1100 йили вафот этганидан сўнг, қироллик тожини унинг укаси Эдесса графи Болдуинга кийгизишади. 1101-1109-йиллари қиролликка Хайфа, Кесария, Акра, Триполи, Сайда ва Байрут, 1124-йили Тир қўшиб олинади. Қўп ўтмай Триполи графлиги ҳам тузилади. Миср ва Сицикия ўлкаси оралиғида 1200 км га чўзилган Ўрта Ер денгизининг Шарқий соҳиллари салибчилар қўлига ўтади.

Салибчилар ҳарбий кучлари тарқоқ бўлиб, ўзаро можаролар уларни янада заифлаштиради. Оқибатда эгалланган худудларни сақлаш ҳам тобора мушкул бўлиб боради. Антиохия князи Боэмунд хавфни англаб ҳаракатга тутинади. Аммо 1104-йили салибчилар қўшинининг дастлабки мағлубиятга учраб, Боэмунд асирга олинади ва бу табиийки, мусулмонларни рухлантиради. Кейинчалик асирликдан тўлов эвазига кутулиб чиққан саркарда фаолиятини салибчилар мағлубиятларининг асл сабабчиси Византия бўлганлигини тасдиқлашга бағишлайди. У Европага қайтганидан сўнг, 1107-йили ўз қўшини билан Далмацияни олишга уринади, аммо мағлубиятга учраб, Антиохияни Византия лени, деб тан олишга мажбур бўлади.

Умуман олганда, биринчи салиб юришлари европаликлар учун муваффақиятли тугайди. Асосий фойданн қўшин бошлиқлари кўриб, ўз давлатларини тузса, барон ва рицарлар бойликка ва ер-мулкларга эга бўладилар. Юришларда Византия ҳам ўз хиссасини олади. Қора денгизнинг жанубий соҳили, Кичик Осиёнинг шимолий-шарқий ва ғарбий қисмлари империя таркибига қайтарилади. Салиб юришларида фақат унинг асосий иштирокчилари – минглаб оддий халқ вакиллари қуруқ қолади. Уларнинг кўпчилиги ўзга юртларда ҳалок бўлади.

Салибчиларнинг Шарқдаги давлатлари. Антиохия князлиги, Эдесса ва Триполи графликлари Қуддус қироллигига номигагина бўйсунган. Амалда улар мустақил давлат бўлиб, ижтимоий-сиёсий тузуми Ғарбий Европадаги сингари ташкил этилган. Салибчилар давлати

ҳукмдорининг ҳокимияти йирик сеньорлар кенгаши – “юқори палата” фаолияти билан чекланган.

Якин Шарқда тузилган давлатлардаги зодагонлар мулкларида қарам деҳқонлар ишлаган. Улар каторида маҳаллий мусулмон араблар, турклардан ташқари, суриялик христианлар ва юнонлар ҳам бўлган. Сиёсий барқарорликнинг йўқлиги, тезроқ бойлик тўплашга интилиш, маҳаллий аҳолига зулм ўтказилиши, деҳқонлар қўзғолонларига олиб келади. Аҳоли якка юрган рицарларга ҳужум қилиб, уларни ўлдираб, баъзида ҳарбий бўлинмаларга ҳам ҳужум қилиб, салжуқийлар ва арабларни қўллардилар. Ҳатто, маҳаллий христиан аҳоли ҳам уларни “озод” этгани келган салибчи ҳўжайинларини кўргани кўзи йўқ эди.

Сеньорлар бир-бирлари билан рақобат қилар, “кечаги” душманлари билан иттифоқ тузишдан ҳам қайтмас эдилар. Талончилик билан тўпланган олтинларни олган айрим салибчилар Европага қайтиб, уларнинг ўрнига бошқалари келарди. Қўнимсизлик, бобошдоқлик салибчиларнинг ўз ватанларидагидан кам эмасди.

Рим католик черкови ва Италия савдо шаҳарлари Шарқдаги мулкларни сақлаб қолишга жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилардилар. Бу борада Италия шаҳарлари янги сиёсий куч сифатида чиқиб, уларнинг Якин Шарқдаги мавқелари тобора юксала боради. Венецияликлар, генуяликлар, пизалиялар салибчиларга озик-овқат, янги рицарлар, қурол-аслаҳаларни келтиришар, византияликлар воситачилигисиз Шарқ билан савдо қилишни қўлларига олишга интилар эдилар. Салибчилар истило қилган шаҳарларда италиялик савдогарларнинг ўз мавқелари, ундан ташқари қишлоқлари, устахоналари ҳам бўлган.

Папалик салибчиларнинг заиф ҳокимиятини ўз ҳарбий кучлари билан ер-мулкларни ҳимоя қилишга ундайди. Биринчи салиб юришларидан сўнг Қуддусда ўзига хос ташкилотлар, диний-рицарлик орденлари тузилади. Дастлаб, рицарларнинг тамплиерлар (храмовниклар-ибодатхона қошидагилар) ва иоаннитлар (ёки госпитальерлар – зиёратга келган беморларни даволаш учун ташкил қилинган госпиталь-касалхона) орденлари тузилади. XII аср охиридан немис рицарларини бирлаштирган Тевтон ордени ҳам ташкил топади. Орденлар ярим ҳарбий-ярим роҳиблар бирлашмалари эди. Роҳиблик ёпинчиғи тагида тамплиерларда оқ матодан қизил бутли, госпитальерларда қизил матога оқ бутли, тевтон рицарларида эса оқ матога қора бут тасвири кийими остида рицарлик совути кийилган. Орденларга салибчилар мулкларини кенгайтириш ва ҳимоя қилиш, маҳаллий аҳоли исёнларини бостириш вазифалари юкланади. Орденлар қатъий тартибли бошқарув тизимига эга бўлиб, уларни бошқарган буюк магистрлар бевосита папага бўйсуниб, маҳаллий ҳокимиятга тобелик жойи бўлмаган. Кўплаб имтиёзларга эга орденлар маълум вақт ўтиб, фақат Шарқда эмас, Европада ҳам бой ер-мулк эгаларига айланадилар.

Диний рицарлик орденлари XII асрда Қуддус қиролигидаги энг қудратли ва жиқлашган куч эди. Лекин уларнинг мустақил мавқеи бошқа сеньорлар билан ва ўзаро низолари охир-оқибат салибчилар давлатини янада заифлашувига олиб келади. Шарқдаги мулклардан ажралганларидан сўнг орденлар ўз фаолиятларини Европага кўчиради. Иоаннитлар ва, айниқса, тамплиерлар тўплаган бойликларини судхўрлик ва банк операцияларига қўядилар. Тевтон ордени ўз bosкинларини Болтик денгизи соҳилларига каратиб, Қиличбардорлар ордени билан ҳамкорликда Ливония, деб номланган давлатни тuzганлар.

Иккинчи ва учинчи салиб юришлари. XII асрдан мусулмон амирликлари бирлашиб, салибчилар ўз мулкларини йўқота борадилар. Мосул амири 1144-йили Эдессани эгаллайди. Бу воқеадан сўнг Антиохия хавф остида қолиб, Европада иккинчи салиб юришлари (1147-1149-йй.) ташкил қилинади. Унинг ғоявий рағбатлантирувчиси ва ташкилотчиси Клерво монастири аббати Бернар бўлади. Франция қироли Людовик VII ва герман қироли Конрад III бошқарган салиб юришлари муваффақиятсиз яқун топади. Немис салибчиларини салжукқийлар Кичик Осиёда тор-мор этса, францияликлар Дамашқни қамал қилиб ололмай, Европага қайтадилар. Юришлар натижасиз тугашидан ташқари, Византия орқали ўтган салибчилар империя билан ҳам ўзаро муносабатларини бузадилар.

XII асрнинг ўрталарида Ўрта Ер денгизи ҳавзасида ўз ҳукмронлигини ўрнатишга интилган Европа давлатлари орасида, шунингдек улар ва Византия орасида жиддий зиддиятлар юзага келади. Бу эса салиб юришларини муваффақиятсизликка маҳқум этади.

XII асрнинг иккинчи ярмида Миср, Сурия ва Месопотамиянинг бир қисми бирлашадилар ва бу янги давлатни султон Салоҳиддин Аюбий бошқарган. У 1187-йили салибчилар қўшинини Тивернад кўли бўйидаги жангда енгиб, Қуддусни олади. Бу учинчи салиб юришларига (1189-1192-йй.) баҳона бўлиб, унда Германия, Франция ва Англия феодаллари қатнашадилар. Салибчиларга герман императори Фридрих I Барбаросса, француз қироли Филипп II Август ва инглиз қироли Ричард I Шерюрак етакчилик қиладилар. Фридрих I нинг Византияга нисбатан ғаразли ниятлари бўлиб, унинг Шарқдаги ашаддий душмани Иония султони билан келишувга эришади. Бунга жавобан Византия Салоҳиддиннинг ўзи билан иттифок тузади. Юришлар қатор омадсизликлар билан бошланади. Немис салибчилари Фаластинга етиб келмасдан, Фридрих I тоғли Киликия дарёларидан бирдан ўтаётганида отдан йиқилиб ҳалок бўлиши оқибатида, улар ортга қайтади. Француз ва инглиз салибчилари бутун юришлар давомида ўзаро душманлик муносабатларида бўлади. Ричард I Англиянинг Ўрта Ер денгиздаги мавқеини кучайтириш мақсадида Фаластинга йўл ола туриб, Сицилияни эгаллашга уринади. Бу Филипп II ва Сицилия тожига даъвогар, яъни герман императори Генрих VI га ҳам хуш келмайди. Оқибатда, Ричард I Кипр оролини олиш билан қаноатланади.

Фаластинга етиб келган салибчилар Акра шаҳрини қамал қилиб, уни фақат 1191-йили эгаллайдилар. Ҳарбий ҳаракатлар авжига чиққан пайтда Филипп II Европага қайтиб, Ричард I га қарши Генрих VI билан иттифок тузади. Ричард I Куддусни қайтаришга уринсада, ниятига эриша олмай, фақат Салоҳиддиндан айрим имтиёзларга эришади. Салибчилар қўлида Яффага қадар сохилбўйи ерлари қолади. Миср ҳокимиятида қолган Куддусга зиёратчилар ва савдогарлар уч йил давомида эркин боришга ижозат олинади. Куддус киролиги пойтахти Акра шаҳрига кўчирилди.

Тўртинчи салиб юришлари (1202-1204-йй.). Учинчи салиб юришларининг натижасиз тугаши Рим папаси ва ғарб сеньорларини эсанкиратиб қўймайди. 1199 йилдан янги юришга ҳозирлик кўрила бошланади. Уни Мисрга йўллаш кўзда тутилган эди. Салибчилар ва уларнинг от-уовларини денгиздан ўтказиб қўйиш учун Венеция дожи Энрико Дондало (1192-1205-йй.) 85 минг кумуш марка талаб қилади. Салибчилар бу шартни қабул қиладилар. Аммо 1202-йили, юришлар арафасида талаб қилинган пулнинг 34 минг маркасини салибчилар тўлай олмаслиги маълум бўлади. Венеция билан савдо қиладиган Мисрга юришга ҳалақит бериш мақсадида дож салибчилардан Адриатика соҳилидаги савдодаги рақобатчиси Далмациянинг христианлар яшайдиган Задар шаҳрини олиб беришларини сўрайди. 1202-йили ноябрида шаҳар олинади. Дондало салибчилар йўлбошчиси италиялик маркиз Бонифаций Монферратский билан келишиб, қўшин ва флотни Константинополга юборади. Юришга баҳона папа ва герман киролига 1195 йили тахтдан ағдарилган Византия императори Исаак II Ангелнинг вориси шахзода Алексейнинг ёрдам сўраб қилган мурожаати бўлади.

Бонифацийнинг Византиядаги урушдан ўзларига фойда келишини кўзлаб, Филипп II Август, қатор Франция зодагонлари ва Германия империяси, уни яширинча қўллайдилар. Папа Иннокентий III (1198-1216-йй.) шахзода Алексейдан тадбир ижобий яқун топса, проваслав черкови унга бўйсундирилишига ваъда бериб, бу расман христианлар ерларига зарар етказишни таъқиқласада, амалда, салибчилар йўлбошчиларини қўллаб-қувватлайди. Иннокентий III нинг мактубида Задарни эгаллаш билан боғлиқ “кичик гуноҳ” “буюк тадбирга” ҳалақит қилишини истамаслиги баён этилган.

Тез орада Задарга салибчилар ҳузурига Германия кироли Филиппнинг элчилари келиб, Византия тахтида “қонуний” императорни тиклашда ёрдам беришларини сўрайди. Бу таклиф ҳамда тадбир ижобий ҳал этилса, берилажак қатга тўлов қўшин бошлиқлари ва айникса, венецияликларга салиб юришлари йўналишини ўзгартириш учун сабаб қилиб кўрсатилади. Юриш иштирокчилари орасида Боэмунд Тарентский даврида салиб юришларидаги муваффақиятсизликларга византияликлар айбдор деган афсоналарга ишонганлар ҳам анча бўлиб, улар “гуноҳкор” Византияни жазолашга тайёр эдилар. Колаверса, империянинг Шарқда ўз

манфаатларини ҳимоя қилишга ҳар қандай уриниши, Европада норозиликка сабаб бўлар эди.

Герман киролининг таклифи қабул қилинади. Шартнома манфаатли кўринар, Мисрга юриш эса кечиктирилар эди, холос. Алексей ва Иоанн II Ёрдам учун салибчиларга 200 минг кумуш марка тўлашини, Мисрга юришда 10 минг кўшин бериш, Қуддус олинганидан сўнг 500 салибчи рицарни таъминлашни ваъда қилишади.

Салибчилар 1203-йилнинг июнь ойи охирларида Константинополь остоналарига етиб келадилар. Шаҳар қамалга олиниши билан император Алексей III хазинада қолган пулларни олиб қочади. Тахтда тикланган Исаак II, унинг ўғли Алексей 1204-йилнинг баҳоригача шартномадаги пулнинг фақат ярмини йиғиб беришади. Мамлакат инкирозга учраган, вазият оғир эди.

Константинополда салибчилар кўшини ночор ҳукмдорларга қарши кўзғолон кўтариб, Исаак II тахтдан туширилиб, Алексей ўлдирилади. Янги император шаҳар мудофаасини ташкил этишга уринади, аммо вақт йўқотилганги маълум бўлади. Ёлланма кўшин пул талаб қилиб, Константинополдан чиқиб кетишини эълон қилганида, шаҳар зодагонлари ўз маблағларидан беришга кизганадилар.

Вужудга келган вазиятда салибчилар шаҳарни ҳужум билан олишга қарор қилишади. Ундан сал аввал салибчилар бошлиқлари учрашиб, империяни бўлиб олишга келишиб олган эдилар. Шаҳар 1204-йилнинг 13 апрелида олиниб, талон-тарож қилинади. Кўплаб кишилар ҳалок бўлиб, ўнлаб бетакрор меъморий ёдгорликлар, антик даврдан сақланиб келётган ҳайкаллар бузиб ташланади. Талон-тарожлардан сўнг салибчилар орасида кўшимча тақсимланган мол-дунёнинг ўзи 400 минг кумуш маркани ташкил қилади. Талончиликлар гувоҳи бўлган византиялик адиб “салибчилар қилган ваҳшийликларни ҳатто ғайридинлар ҳам қилмас эди”,-деб ёзган.

Бу воқеадан сўнг Византия империяси парчаланиб кетади. Унинг бир қисмида салибчилар Лотин империясини тузадилар. Эпир ва Кичик Осиёда ташкил топган юнон давлатлари босқинчиларга қарши кураш олиб борадилар. Византия олинганидан сўнг салибчилар юришларни давом эттиришдан воз кечишади. Эндиликда, юксак ғоялар учун хатарли юришларга тўртинчи салиб юришлари иштирокчиларида хожат қолмаган эди. Бўлган хунрезликларга фақат папа Иннокентий III норозилик билдиради, холос. Лекин ҳатто папа ҳам Византия церковини бўйсундириш умидида рицарлар ўзбошимчаликлари гуноҳларини авф этади.

Сўнгги салиб юришлари. XIII аср давомида ташкил қилинган салиб юришлари Шарқдаги вазиятга таъсир кўрсата олмайди. Бешинчи салиб юришларида (1217-1221-йй.) немис, инглиз, голланд ва венгр салибчилари Мисрни эгаллаш учун муҳим ҳисобланган Дамиетта қалъсини узоқ қамалдан сўнг оладилар. Лекин ички зиддиятлар, кўшин бошлиқларининг

саркардалик маҳорати етарлича бўлмаслиги ҳарбий муваффақиятсизликларга ва салибчиларни ўз ватанларига қайтишларига олиб келади.

Олтинчи салиб юришларига (1228-1229-йй.) император Фридрих II бошчилик қилиб, унинг қўшинида немис, француз, инглиз ва италиялик рицарлар бўлишган. Сурияга йўл олган Фридрих II Мисрнинг Дамашк билан урушидан фойдаланиб, султон билан шартнома тузишга эришади. Унга кўра Миср султони Қуддус ва Фаластиндаги айрим шаҳарларни салибчиларга топширишга рози бўлиб, эвазига Фридрих II султонни Шарқдаги душманларига қарши урушларида қўллайдиган бўлади. Лекин 1244-ййили мусулмонлар яна Қуддусни қайтариб оладилар.

Кўп ўтмай папа Иннокентий IV Мисрга қарши еттинчи салиб юришларини (1248-1254-йй.) ташкил қилади. Унинг иштирокчилари асосан француз рицарлари бўлиб, салибчиларга Франциянинг жанубидаги шаҳарларнинг Шимолий Африкадаги савдода етакчилигини мустаҳкамлаш ниятидаги қирол Людовик IX бошчилик қилади. Юришлар бутунлай муваффақиятсизликка учрайди. Саккизинчи салиб юришларининг (1270-йй.) натижаси ҳам шу тахлит бўлади. Салибчилар Людовик IX бошчилигида Тунисга отланадилар. Лекин қўшин соҳилга тушганидан сўнг юқумли касаллик тарқалиб, қиролнинг ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Бу муваффақиятсизликдан сўнг папаликнинг янги салиб юришларига чақириқлари натижа бермайди. Салибчиларнинг Шарқдаги мулклари эса бирин-кетин мусулмонларга ўтади. Миср 1268-ййили Антиохияни, 1289-ййили Триполини олади. 1291-ййили салибчиларнинг сўнгги таянчи Акра қўлдан кетади. Қуддус қироллиги тугатилади. Европа мамлакатларининг XIV-XV асрларда усмоний туркларга қарши уюштирган қатор салиб юришлари ҳам натижасиз тугайди.

Салиб юришларининг инкирози сабаблари ва яқунлари. Салиб юришлари XIII аср охирига келганда инкирозга учрайди. Бунинг асосий сабаби Европада бошланган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар эди. Ишлаб чиқариш кучларининг умумий юксалиши, табиий офатлардан келадиган талофатларни бирмунча камайтиради. Қарам деҳқонлар сеньорлар зулмидан фақат денгиз ортида ҳалос бўлиш мумкинлигига ишонмай қўядилар. Деҳқонларнинг бир қисми тобора юксалаётган шаҳарларга кетади. Колаверса, уларнинг Шарқда ер ва озодликка эришиш орзулари юришлар давомидаги муваффақиятсизликлар боим, пучга чиқади.

Айни пайтда, рицарлар ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришлар рўй беради. Қирол ҳокимиятининг кучайиши билан, феодал урушлари камаяди. Майда рицарлар Шарққа хатарли юришлардан кўра қирол қўшинида хизматни афзал кўра бошлайди. Европанинг ўзида ҳам рицарлар учун иш топилади. Немис рицарлари Лаба ва Одра дарёлари хавзасидаги, шунингдек, Шарқий Болтиқбўйидаги славянлар ерларига ҳужум бошлайдилар. Француз рицарлари XIII аср бошларидан Лангедокни босиб олиш ва талашдан

ташқари, вақт-вақти билан Испанияга маврларга қарши курашга отланганлар. Инглиз феодаллари ўзаро ички сиёсий битимларни тузиш орқали, иш олиб боришни афзал кўрган.

Шу тариқа XIII-XIV асрларда Ғарбдаги барча тоифа вакилларида салиб юришларига кизиқиш пасаяди. Колаверса, мусулмон амирликларининг Миср ҳокимияти остида бирлашуви, Шарқдаги курашни мураккаблаштириши, салиб юришларини аста-секин сўнишига сабаб бўлади.

Салиб юришлари ўз мақсадларига, европаликларнинг Яқин Шарқда кучли христиан давлатлари тузиш орзуларига эришишга имкон бермайди. Аксинча Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам юз минглаб бегуноҳ кишиларнинг ҳалок бўлишига, Европа давлатларини улкан моддий ҳаҷажатларига олиб келади. Шарққа юришлар даҳшатли кулфатлар, киргин, вайронагарчилик келтиради. Шунга қарамасдан салиб юришлари Ғарбий Европанинг кейинги ижтимоий – сиёсий тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатади. Жамият ҳаётида юришлардан аввал бошланган жараёнлар тезлашади. Хусусан, Европанинг марказлаштириш жараёнлари бошланган мамлакатларига энг жангари рицарлар оммасининг, ўз ватанларида сиёсий мустақилликка интилган граф ва герцогларнинг Шарққа кетиши қўл келади.

Салиб юришлари католик черковининг Европадаги мавқеига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатади. Черков дастлаб юришлардан фойда кўриб, XII асрда папаларнинг обрўси сезиларли ошади. Лекин XIII аср охириларига келиб, Рим папаларининг очқўзлиги тобора равшан бўлиб, католик черкови мавқеини пасайишига олиб келади.

Европа феодалларининг денгиз орти мамлакатлари юксак маданияти ва турмуши билан таништириши, уларда истеъмол талабларининг, унинг асоси ҳисобланган пулга эҳтиёжларининг ўсишига олиб келади. Бу эса Европанинг кўпгина мамлакатларида бошланган маҳсулот солигидан пул солиғига ўтиш жараёнини тезлаштиради. Дастлабки салиб юришларига деҳқонларнинг оммавий иштироки, ишчи кучи танқислигига сабаб бўлиб, сеньорлар қолган деҳқонларга солиқларни камайтиришга, аста-секин пул солиғига ўтишга, тўлов эвазига қарам деҳқонларга озодлик беришга тутинадилар. Демак, салиб юришлари деҳқонлар аҳволига ҳам қисман ижобий таъсирини кўрсатди.

Салиб юришларининг муҳим оқибатларидан бири – Ўрта Ер денгизининг шарқий қисмидаги савдода Византия ва араблар мавқеининг пасайиб, европалик савдогарлар (айниқса Венеция ва Генуянинг) ҳиссасининг ошиши бўлади. Қўлаб одамлар ва юкларни ташиш, Левант билан мунтазам алоқада бўлиш зарурияти кемасозликни юксалтириш, кемаларни такомиллаштириш, янги денгиз йўлларини ўзлаштиришни тақозо этади.

Шарқ билан узоқ давом этган алоқалар салибчиларга Византия ва мусулмонларнинг юксак маданияти ва техникадаги ютуқларини

Ўзлаштириш имконини беради. Европага янги экинлар: шоли, гречиха, тарвуз, ўрик, шакаркамш ва ҳ.к. лар келтирилади. Техника соҳасида арбалет, темирни тоблаш ва айрим газламаларни туқиш усуллари ўзлаштирилади. Европаликлар антик даврдан сўнг унитилган турмушдаги тозалик омилларини (иссиқ ҳаммомлар, ички кийимларни) қайтадан қабул қиладилар. Аммо араблар билан Испания ва Сицилияда қўшничилик муносабатлари, ўзаро алоқалар ҳам бу борада ўз таъсирини ўтказган. Ғарб ва Шарқ орасида илмий алмашинувлар доираси кескин кенгайди. Аҳолининг ижтимоий ҳаракатчанлиги (мобиллиги) кучаяди. Антик даврдан сўнг илк бор Ғарбдаги *orbis terrarum* кишиларининг дунё чегаралари ҳақидаги тасаввурлари кенгайди.

Х БОБ. ФРАНЦИЯ ЎРТА АСРЛАРНИНГ РИВОЖЛАНГАН ДАВРИДА (XI-XV АСРЛАР).

29 §. XI-XIII асрларда Франция.

Ижтимоий муносабатлар. Одатда Францияни классик феодализм ватани деб аташади. Бу ундаги ер эгаллиги муносабатлари ўзининг яқуний, тугалланган кўринишини олганлигига ургу берилишидандир. Аммо бу тадбирни рим ва геган жамиятлари синтези тўлиқ бўлган ҳамда янги жамиятнинг шаклланишига ижобий таъсир этган, мамлакатнинг шимолий ва марказий қисмларига нисбатан қўллаш жоиздир. Айни ана шу худудларда дехқончиликнинг, айниқса унинг дон етиштириш соҳасини юксалтириш учун қулай шароит вужудга келади. Сена ва Луара ҳавзалари, Париж ва Орлеан атрофлари қулай иқлими, серунум тупроқлари, дарё ва куруклик йўллари кесишган жойдалиги, аҳолиси нисбатан кўплиги билан ҳам ажралиб турган. Францияда X аср охирига келганда жамиятнинг ҳукмрон феодал-зодагонлар тоифаси сон жиҳатидан ўсиб, қатор табақаларга бўлинган. Йирик сеньорлар табақаси аксари каролинглар даври сеньорлари авлодлари бўлса, улардан ажралиб чиққан ён шохлар эътиборга молик даражадаги ўрта зодагонлар гуруҳини ташкил этади. Қирол хизматкорлари ва вассаллари, дунёвий магистрлардан ташкил топган майда зодагонлар ҳам сон жиҳатидан талайгина бўлган. Феодал – сеньорлар қуйи табақасини тўлдирувчи омиллардан бири, қишлоқ жамоа аъзоларидан етишиб чиққан профессионал жангчилар бўлишган. XI асрдаёқ, зодагонлар тоифаси ўз сафларини тўлдириб турган бошқа табақалардан ажралиб, унга мансублик туғилганидан белгиланган имтиёзли гуруҳга айланади. Феодаллар деярли барча ерларнинг ягона ҳукмдорига айланиб, бу ҳолат ўз аксини жамиятда ҳукмрон ҳуқуқий меъёр “сеньорсиз ер йўк” маталида топади. Эндиликда сеньорлар ҳукмига ўтган жамоа мулклари: ўтлоқлар, ўрмонлар, қўллар, дарёлар ва ҳ.к.лардан қарам дехқонлар фақат муайян тўловлар эвазига фойдаланишлари мумкин бўлади. Дастлаб жамоа мулки бўлган: тандир, мусаллас тайёрлаш ускунаси (исканжа) ва тегирмонлар сеньорларникига айланиб, улар учун ҳам тўловлар жорий қилинади. Феодаллар тоифасининг узил-кесил шаклланишининг муҳим кўрсаткичи, улар орасида шоҳсупанинг шаклланиши, энг қуйи, “бир қалқонли” вассали бўлмаган рицарлардан, 3-4 поғона тепада турадиган бой сеньорлар, улардан юқорида Нормандия, Бретань, Бургундия, Аквитания герцоглари, Шампань графлари даражалари бўлган. Франция зодагонлари иерархиясини “вассалининг вассали менинг вассалим эмас” ҳуқуқий меъёри аниқ ифодалаган. Ушбу меъёр сеньорларни марказий ҳокимият тазйикидан ҳимоя қилиб, тоифанинг ички мустақамлигини таъминласада, сиёсий тарқоқликка олиб боровчи асосий омиллардан бири бўлган. Ерга нисбатан ўз эгаллигини

таъминлаган сеньорлар сиёсий ҳокимиятга ҳам даъво қила бошлайдилар. Сеньорлар сиёсий мавқеи ўз ерларидаги аҳолини суд қилиш, жарималар олиш ҳуқуқлари билан кенгайган. Қарам дехқонлар тоифасининг шаклланиши бирмунча сустроқ кечса-да, у ҳам XI асрда ўз якунига етади. Бу пайтга келиб, ер ва шахсий қарамликдаги дехқонларнинг асосий кўпчилиги сервлар бўлиб қолади.

Ички колонизация ва дехқонлар аҳволи. Ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши қишлоқ хўжалиги экинлари маҳсулдорлигини оширади. Темирдан ясалган меҳнат қуроллари, ерни тўрт марттагача шудгор қилиш, қишлоқ хўжалик ишларида отлардан фойдаланиш, ерга ишлов беришни яхшилаб, ҳосилдорликни оширади. Мамлакат шимолида уч далали алмашлаб экиннинг жорий этилиши ҳам ҳосилдорлик ошишини таъминлайди. Жанубда иқлим хусусиятларидан келиб чиқиб, анъанавий икки далали алмашлаб экиш ва енгил плугдан фойдаланиш сақланиб қолади. Бу ҳудудларда донли экинлар каторида, узум, техник ўсимликлар ва мева етиштирила бошланади.

Бўз ва қўриқ ерлар, ўрмонларни тозалаб, экинзорларга айлантириш оммавий тус олиб, XIII асрнинг иккинчи ярмида бу жараён ўзининг юқори нуқтасига етади. Натижада, қурғоқчиликлар, сув тошқинлари оқибатида рўй берадиган очарчиликлар бирмунча камаяди. Дехқончилик учун яроқли ерларни кўпайишидан манфаатдор бўлган феодаллар ва черков, кўпинча, бундай жамоатчилик ишларига ташкилотчилик қилади. Аммо янги ерларни очиш асосан дехқонлар жамоаларининг иши бўлиб, айна улар бу ишларга оммавий тус берганлар. Янги ҳудудларни ўзлаштириш, қишлоқларга асос солиниши, умуман, ички колонизацияда Франция Европада етакчилик қилган. Янги ерларга кўчиб ўтган дехқонлар (госпитлар) ердан фойдаланишда сервларга нисбатан кўпроқ имтиёзларга эга бўлган. Улар баршина ўтамасдан, шахсий озод дехқонлар сифатида, унчалик оғир бўлмаган маҳсулот ёки пул солиғини тўлаганлар. Экинзорларнинг кўпайиши, ҳосилдорликнинг ошиши, дехқонга фақат ўз эҳтиёжлари ва солиққагина эмас, ортиқча маҳсулот етиштириш имконини ҳам беради. Францияда XII-XIII асрлардан сеньорлар ўзлари хўжалик юритадиган доменларини ҳам ижарага бера бошлайди. Меҳнат мажбурияти маҳсулот солиғи билан алмаштирилади.

Шаҳарлар XI-XIII асрларда. Ишлаб чиқариш кучларининг юксалиши шаҳарлар ривожланишини тезлаштиради. Бордо, Тулуза, Лион, Марсель, Ним, Пуатье, Париж, Руан, ва бошқалар X асрдан юксала бошлайди. Мамлакатда янги шаҳарлар ҳам вужудга келади. Франциянинг жанубидаги шаҳарлар жуда эрта, XI-XII асрлардаёқ гуллаб-яшнаган. Унга ушбу шаҳарларнинг Ўрта Ер денгизи савдосига тортилиши ҳамда солиб юришларида иштироки сабаб бўлган.

Ташқи савдода фаол иштирок этиш мовутчилликка ижобий таъсир этади. Ним ва Монпельеда ишлаб чиқарилган нафис мовут газламалар

ташки савдода муҳим ўрин тутган. Махсулотларни сотишдаги кенг имкониятлар XIV аср охирига қадар, уларда рақобатни чеклайдиган цех ташкилотларининг бутунлай бўлмаслигига олиб келган.

Жануб шаҳарлари сиёсий мустақилликни эрта қўлга киритган. Сеньор ҳукмидан озод бўлиш жараёнида жануб шаҳарлари қуроли кураш усулини эмас, молиявий келишув, тўловлардан фойдаланган.

XII аср давомида деярлик барча жануб шаҳарларида ҳокимиятнинг жамоавий бошқарув тури – консулат (дворянлар, руҳонийлар ва хунармандлар бошлиқларидан сайланган – консуллар бошқаруви) ўрнатилади. Бошқарув катта кенгаш томонидан олиб борилиб, у тўла ҳуқуқли, яъни шаҳарда уйи, мол-мулкни бўлган бўлган ва солиқларни тўлайдиган шаҳарликлардан тузилган. Бу жараён жануб шаҳарларидан узокда жойлашган қирол ҳокимияти иштираксиз борган. Нисбатан кенг мустақилликка эришув, ташқи савдони ривожлантиришга йўналтирилган сиёсат олиб борган жануб шаҳарларининг мамлакатни марказлаштириш жараёнларида фаол қатнашмаслиги ҳам табиий эди. Аксинча, уларнинг юксалиши жанубий вилоятларда сиёсий тарқоқлик, мустақилликка интилиш жараёнларини кучайтиради.

Шимолий шаҳарлар тарихий тараққиёти XII асрда бошланиб, Аррас, Бовэ, Санлис, Амьен, Нуайон, Лан ва Реймсларнинг иқтисодий юксалиши, зигирпоя ва жундан газлама тўқишнинг кўпайиши билан изоҳланади. Шимолдаги шаҳарлар сиёсий-иқтисодий эркинликка эришишдаги асосий усул кўзғолонлар бўлиб, бу жараён, айниқса, диний сеньорлар билан кескин кечган.

Франциянинг шимолидаги шаҳарларнинг коммунал ҳаракатини Камбре шаҳри бошлаб берган. Шаҳар қатор (967, 1024, 1077 йиллари) уринишлардан сўнг, ўз-ўзини бошқариш хартиясини олади. XIII асрда Сен-Кантон, Бовэ, Нуайон, Лан, Амьен, Суассон, Реймс ва бошқа шаҳарлар эркинликка эришадилар. Уларнинг баъзилари коммуна хартиясини олса, бошқалари аҳолининг шахсий эркинлиги, савдо ва шаҳарни бошқаришдаги имтиёзларга эришган. Айни пайтда, қироллар ўз доменда жойлашган шаҳарларга коммуна ҳуқуқи бермаган. Париж, Орлеан ва Буржларга айрим имтиёзлар берилиб, уларни қирол тайинлаган амалдорлар бошқарган. Сиёсий мустақилликка эришув шаҳарларда хунармандчилик ривожини таъминлайди. Хусусан, Франциянинг шимоли-шарқий худудларидаги шаҳарларда мовутчиликнинг ўзи 25 та хунар турига бўлинган. Амьенда цехларга 80 та касб, Аббевилда – 64 та, Сен-Кантенда – 53 таси бирлаштирилган. Қирол амалдори (прево) Этьен Буало XIII асрнинг иккинчи ярмида ёзган “Париж хунарлари китоби”да 100 та цех устави келтирилган. XIV асрнинг бошларида Париждаги цехлар сони 350 гага етади.

Айни пайтда, мамлакатнинг шимолида вилоятларнинг хўжалик соҳаларидаги ихтисослашуви бошланади. Нормандияда: темир, туз, мол ва

мовут тўқиш ривож топган; Шампань ва Бургундияда – бўз, мовут, мусаллас тайёрланган; Парижда ички талабларга мос ҳунармандчилик буюмлари ишлаб чиқарилган.

30 §. Қишлоқнинг пул-товар муносабатларига тортилиши.

Францияда сиёсий тарқоқлик.

Пул-товар муносабатларининг қишлоққа таъсири. XII-XIII асрларда Франция қишлоқлари ҳаёти иқтисодий кучли шаҳарлар таъсирида юксалади. Бу эса, маҳсулот солиғининг жуда тез орада пул рентаси билан алмашинувига олиб келади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бозорга чиқаришда асосий шахс деҳқон бўлган. Ушбу давр иқтисодиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири қишлоқнинг бозор орқали шаҳар билан алоқа боғлаши эди.

Юқоридаги ўзгаришлар оқибатида, XII асрданоқ қарам деҳқонларни тўлов эвазига озодликка чиқариш бошланади. Илгариги сервлар Францияда шахсий қарамликни ифодаловчи тўртта асосий мажбурият: “мархумнинг қўли” ҳуқуқи (ёки меросга эгалик тўлови); никоҳ тўлови (сеньор мулкидан четга турмушга берилгани ёки уйлантиргани учун махсус “формарьяж” тўлови); эркин талья тўлаш ва “шеваж” деб номланган жонбоши солиқларидан халос бўлмоғи лозим эди. Айни пайтда, ер феодал мулки бўлиб, ундан фойдалангани учун деҳқон пул солиғи (ценз) тўлагани сабабли, цензитарий деб аталса, ери цензива деб номланган. Бу турдаги солиқ миқдори белгиланган миқдорда бўлган. Деҳқон ўз ижара ерини гаровга қўйиши ёки сотиши ҳам мумкин эди. Агар ер бошқа кишига ўтса, сеньор қўшимча тўлов олар эди. Деҳқон мажбуриятларидан сеньорга суд қарамлиги қолсада, эркин кишилар (вилланлар) сифатида, сеньор суди қароридан норози бўлса, қирол судига апелляция беришлари мумкин эди.

Сиёсий тарқоқлик ва марказлаштириш омиллари. Францияда ҳам марказлаштириш жараёнларидан аввал, қирол ҳокимиятининг заифлашуви ва сиёсий тарқоқлик бўлган. Қатор сабабларга кўра, Франция қиролининг жамиятда тутган мавқеи XII асрга қадар оғир кечган. XII асрда Капетинглар домени Сена ва Луара дарёлари хавзасида жойлашган бўлиб, уни Нормандия, Бургундия, Бретань герцогликлари ва Шампань графлиги қуршаб турарди. Франциядаги вассаллик тизимининг ўзига хослиги шундаки, қирол фақат ўзининг бевосита вассаллари ёрдамига таяниши мумкин эди. Францияда монархия Англия, Швеция ва Кастилиядаги сингари, тайниши мумкин бўлган эркин деҳқонлар тоифаси ҳам бўлмаган. Қирол ҳокимияти заиф бўлган мамлакатда икки элатнинг (жанубий лангедок ва шимолий лангедойль) мавжудлиги ҳам сиёсий тарқоқликни кучайтирган. Шунга қарамайдан, Францияда давлатни марказлаштириш жараёни айни шимолда бошланади.

Бу жараённинг муҳим омилларида бири – шаҳарларнинг вужудга келиши, тараққиёти, пул-товар муносабатларининг ривожланиши бўлади. Бу эса мамлакат сиёсий бирлашувининг зарур шarti – иқтисодий бирликнинг амалга ошишига имконият яратади. Шаҳарлар тараққиёти жамиятда янги ижтимоий куч – қирол ҳокимиятини кучайтишдан манфаатдор, у орқали феодаллар ўзбошимчилигини тугатиб, савдо-сотик учун қулай шароит яратилишига умидвор шаҳарликлар тоифасининг шаклланишига олиб келади.

Францияда қирол ҳокимияти ва шаҳарларнинг сиёсий иттифоқи вужудга келади. Бу қирол ҳокимиятини ижтимоий жиҳатдан тор муҳолифлар – йирик феодаллар сиёсий кучларига қарши қурашиши шароитида муҳим, ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Қирол Людовик IX нинг (1226-1270-йй.) ўғлига ўғилларида шаҳарликлар билан иттифокни асрашни, айна ана шу куч монархия хавсизлигини таъминлаши мумкинлиги ҳақида васият қилгани бежиз бўлмаган.

Марказлаштиришнинг бошқа бир омили феодаллар тоифаси орасида кучлар мувозанатидаги ўзгаришлар бўлди. Дехқон хўжаликлари, мустақиллигининг ўсиши, уларнинг ижтимоий мавқеини яхшиланиши, дехқонлар қаршилигининг кучайиши билан, уларга нисбатан ноиқтисодий мажбурий меҳнат ва тўловлар сиёсатининг ўтказилишини мураккаблаштира боради. Феодаллар қирол ҳокимияти теварагида жипслашишга мажбур бўлишади. Қирол қўшинида ва тобора кенгайиб бораётган давлат девонида хизмат қилишдан қўшимча даромад ҳам бунга ундаган. Айниқса, етарлича моддий маблағлар ва ноиқтисодий мажбурлаш воситаларига эга бўлмаган кичик ва ўрта феодаллар кучли қирол ҳокимиятидан манфаатдор эдилар. Марказлаштириш сиёсати рақиблари ўз сиёсий мустақиллиги, аҳоли устидан ҳокимияти ва ундан олинadиган даромадини йўқотишни истамаган йирик феодаллар бўлишган. Қирол ҳокимияти жамиятда барқарор тартибни таъминловчи сифатида гоҳ у, гоҳ бу сеньорлар гуруҳини қўллаб, улар орасидаги зиддиятлардан ўзининг қудратини ошириш учун фойдаланган.

Қирол доменининг юксалиши. Давлатни марказлаштириш жараён қийинчиликлар билан, бир неча босқичда амалга оширилади. Франция қироллари XII аср охирига қадар ўз доменларидаги ҳокимиятларини мустақамлаш муаммосини ҳал этадилар. Шунинг учун марказлаштириш икки босқичда: дастлаб вилоятларни, сўнг умумдавлат ташкилотларини шакллантиришга қаратилади.

XII аср бошлари қирол ҳокимиятининг кучайишида ҳал қилувчи давр бўлади. Людовик VI (1108-1137-йй.) ва унинг канидери – аббат Сугерий қирол доменидаги ўзбошимча сеньорлар: Монгтери, Пюиза, Томас де Марллар қаршилигини сиңдирадилар. Уларнинг қасрлари қиролнинг қўшини томонидан эгалланиб, вайрон қилинади. Людовик VII (1137-1180-йй.) ўз доменини кенгайтира бошлаб, Бурж ва Санс шаҳарларини қўшиб

олади. У Аквитания герцогининг қизи Алеонорага уйланиши орқали мамлакат жанубига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Аммо кўп ўтмай Алеонора ажрашиб, Анжу графи Генрих Плантагентга қайта турмушга чиқади. Генрих 1154-йили инглиз тахтига ўтирганида, юқорида келтирилган воқеалар Англия ва Франция ўртасидаги муносабатларни мураккаб кечиши сабабларидан бирига айланади.

Филипп II Август (1180-1223-йй.) бошқаруви давомида кирол домени сезиларли даражада кенгаяди. У Франциянинг асосий ракиби инглиз киролига қарши курашни бошлайди. Генрих II Плантагент даврида Англиянинг Европадаги мулклари кескин кўпайиб, унга: Анжу, Мэн, Турень, Нормандия, Пуату ва Алеонорага уйланганидан сўнг Аквитания ҳам кирган. Унинг Франциядаги мулклари француз кироли доменидан катта бўлган. Ўтқир сиёсатчи ва дипломат Филипп II инглиз киролининг вассаллик мажбуриятларини бузганидан фойдаланиб, унга қарши кураш бошлайди. Бу борада Филипп Англиянинг Ричард I дан кейинги кироли Иоанн II Ерсиз (1199-1216-йй.) билан курашда муваффақиятга эришади. У Плантагентларнинг Франциядаги ер-мулкларини мусодара қилади. 1202-1204-йиллари Филипп II “инглиз тожининг марвариди” ҳисобланган Нормандияни тортиб олади. Франция ва Англия орасидаги уруш қитъа даражасидаги можарога айланиб, император Оттон IV, Фландрия графи ва бошқа катор йирик зодагонлар Иоанн II томонини олганлар. Лекин 1214-йили Ларош о Муан ва Бувиэ жангларида Филипп II қўшини инглизлар лашкарини тор-мор этади. Бу даврда қиролга ўз домени шаҳарлари ва деҳқонлари катта ёрдам берадилар. Филипп II шаҳарларга бежиз кўплаб комуна ёрликлари бермаган ва улар архивларда сақланган.

Альбигой урушлари. Қирол доменининг кейинги ўсиши XIII аср бошларига қадар деярлик мустақил яшаган жанубий вилоятлар ҳисобига бўлади. Айни пайтда, жанубда вужудга келган вазият, уни кирол доменига уларга қўшиб олишга имкон беради.

Жанубдаги зиддиятлар, шаҳарларнинг иктисодий юксалиши, уларнинг сиёсий мустақиллиги сабабли, вужудга келади. Бу жараён XII асрнинг 40-йилларида ғоявий кураш – вальденслар ва катарлар дахрийлиги тарзида намоён бўлади. Дахрийлик ҳаракати кенг тус олган Альби шаҳри бу ҳаракатнинг “альбигой дахрийлиги” номини олишига асос бўлган. Тез орада ҳаракат феодалларга ва католик черковига қарши оммавий халқ ҳаракатига айланади.

Шаҳарликлар ва деҳқонлар альбигойчилик ҳаракатининг асосини ташкил қилишган. Аммо ҳаракатга рицарлар ва зодагонларнинг бир қисми ҳам қўшилган. Тулуза графи Раймонд альбигойчиларни ёқлагани маълум. Имтиёзли тоифа вакилларининг дахрийликни қўллаши сиёсий ҳокимиятга эришиш, черковнинг ер-мулкларига эгалик қилиш мақсадлари билан изоҳланган. Уларнинг бу борадаги фаолияти католик черкови, капетинлар билан сиёсий иттифокда бўлиши шароитида жанубдаги сиёсий

мустақилликни сақлаб қолиш истаги ҳам бўлган. Муҳими, жанубдаги ҳаракатлар бу жараёнга қирол ҳокимиятининг аралашшига қулай баҳона яратади. Папа Иннокентий III 1209-йили альбигойчиларга қарши шимолий француз рицарларининг салиб юришларини ташкил қилишга эришади. Салибчиларга Симон де Монфор йўлбошчилик қилади. Салибчилар 1213-йили Мюрэ жангида ҳал қилувчи ғалабага эришадилар. Безье шаҳри каттик жанглардан сўнг олинади. Аммо Раймонд Тулузский Тулуза, Ним, Бохер ва Каркассон шаҳарларини қўлида сақлаб қолади. Симон де Монфор ҳалок бўлганидан сўнг, курашга Франция қироли Людовик VIII нинг ўзи киришади. Муваффақиятли урушлардан сўнг (1224 ва 1226-йиллари), қирол Тулуза графлигини ўз доменига қўшиб, 1229-йили Ўрта Ер денгизи соҳилидаги ерларни ҳам эгаллайди. Альбигойчиларнинг сўнгги таянчи – Монтсегюр қалъаси 10 ойлик қамалдан сўнг, 1244-йили олиниб, унда қолган 200 даҳрий қатл этилади. Лекин Аквитания Англия ҳукмдорлари қўлида қолади.

Урушлардан катта талофат кўрган жануб шаҳарлари, кўп ўтмай, яна ўзларини ўнглаб оладилар.

Давлат бошқаруви XIII асрда. XIII асрнинг иккинчи ярмидан қирол доменининг янада кенгайиши, умумдавлат бошқарув ташкилотларининг тузилиши билан мустаҳкамланади. Унинг асоси қирол феодал куриясидан ўсиб чиққан марказий ташкилотлар бўлади. Улар олий бошқарув органи-қирол кенгаши, Париж парламенти (олий суд) ва молия бошқармаси-ҳисоб палатасидан ташкил топган. Давлат маъмурияти тараққиётининг асосий йўналиши амалдорларни махсус маълумотли, хизмати учун давлатдан маош оладиган амалдорлар – легистлар билан алмаштириш бўлган. Қирол кенгашига унинг ҳузуридаги доимий ташкилот сифатида, ҳукмдорга яқин йирик зодагонлар, шахзодалар, шунингдек легистлар кирган. Домен алоҳида маъмурий округларга бўлиниб, уларга аввалги қирол ер-мулклари бошқарувчилари – преволар етакчилик қилган. Округлар нисбатан йирик бирликлар: шимолда – баяжлар, жанубда – сенешалларга бўлинган. Уларни бошқарган баяж ва сенешаллар амалдорлар сифатида маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимиятга эга бўлганлар. Баяж ва сенешалларни йирик сеньорлардан танлаган қирол уларни ўзининг сиёсий иттифоқчиларига айлантиришга интиланган.

Сайланишга асосланган қирол ҳокимияти меросийга айлана боради. Капетинглар сулоласи вакиллари меросийлик тамойили жорий этишни қиролнинг ҳаётлигида ворисга тож кийдириш орқали амалга оширишга интиладилар. Эндиликда, давлат қиролнинг хусусий мулки сифатида ворислар орасида тақсимланиши ёки қайси бирига инъом этилиши таъқиқланади. Домен қирол хонадонининг доимий мулкига айлантирилади. Қирол қонунлар жорий этувчига айланади. Қирол ҳокимиятининг мукаддаслиги ва давлатга хоинлик тушунчалари шаклланади.

Ички бошқарувга оид энг муҳим ислохотлар Людовик IX (1226-1270-йй.) бошқаруви пайтида ўтказилади. Қирол доменида сеньорлик судида кенг қўлланилган удум – суд мусобақалари (можарони муҳолиф томонлар вакиллари орасида жанг мусобақаси сифатида ҳал этиши) таъқиқланади. Мураккаб ишларни қироллик судларига ўтказиш имконияти вужудга келади. Сеньориал ёки шаҳарми ҳар қандай суд қарори устидан қирол судига апелляция бериш ҳуқуқи эълон қилинади. Париж парламенти мамлакат олий судига айланади. Энг оғир, жумладан, жиноий ишлар фақат қироллик судларида қўриладиган бўлади. Қиролнинг ўз доменида ўзаро урушларни, бошқа ҳудудларда эса дастлабки 40 кун ичида урушнинг бошланишини таъқиқлаши (“қиролнинг 40 кун” тадбири) мамлакатда феодал урушларини чекланишига олиб келади. Бу муддат ичида томонлардан кучсизроғи қиролга мурожаат этиши мумкин эди.

Қирол доменида ягона пул тизимини жорий этилиши, ҳукмдор тангаларини бутун мамлакатда, маҳаллий сеньорлар пули қаторида ўтиши ҳуқуқи белгиланади. Натижада, қирол пули маълум вақтдан сўнг, мамлакатда мавжуд 40 га яқин пулларни муамаладан суриб чиқаради. Қирол пуллари кумуш ва олтин миқдори кўп бўлгани туфайли, ташқи савдода ҳам етакчи ўринга чиқади. Ушбу тадбир мамлакатнинг иқтисодий бирлигини таъминлашга хизмат қилади.

“Авлиё” таҳаллусини олган қирол “христиан ҳукмдор”нинг идеал сиймоси талабларига жавоб беришга интилиб, ўз пировард мақсадлари мамлакат ичида ва ташқарисида тинчлик ва адолат ўрнатиши эканлигини эълон қилади. Людовик IX 7- ва 8- салиб юришлари “ташқилотчиси” сифатида “ғайридинларга” қарши юришлардан ташқари, Европадаги қўшнилари билан тинчлик ўрнатади. Қирол Арагон ҳукмдори билан шартнома тузиб, Франция жанубида осойишталик ўрнатса, 1259 йили Англия қироли билан шартнома имзолайди. Англия қироли Генрих III Гиенда ҳокимиятини сақлаб қолиш учун Людовик IX га содиқлик қасамёдини келтиради. Европадаги можароларни тинч йўл билан ҳал этиш учун Людовик бир неча бор ҳакамлик, воситачилик ҳам қилади.

Людовик IX даврини Франция тарихининг “олтин асри” деб номлаганлар.

31 §. Франция XIV аср бошларида. Генерал штатлар

XIV асрда дехқонлар ва феодаллар. Пул солиғининг ўсиши, дехқонлар ҳўжалиги мустақиллигини юксалиши, кишлоқ аҳолиси орасида мулкый табақаланишни кучайтиради. Ерни гаровга қўйиш ва судхўрдан фоиз ҳисобига қарз олиши, охир-оқибатда, дехқон ҳўжалигига қўшимча юк бўлиб тушади. Бу қийинчиликларни енга олмаган дехқон ўз ерининг маълум қисмини сотиб оиласини боқиш, солиқлар тўлашга, пировардида

ердан ажралиб, сеньор ёки бой қўшниларига мавсумий ёлланиб ишлашига мажбур бўларди. Шу тариқа, кишлокда майда товар ишлаб чиқариш шароитида меҳнатнинг ёлланма тури вужудга келади.

Бу жараёнда, деҳқончиликнинг янги хўжалик тури – ижарага ер олиб ишлаш шакли ҳам пайдо бўлади. Бу меросий ижара тури деҳқон хўжалигида қўшимча маҳсулот етиштириш имконини берган, унинг иқтисодий аҳолини бирмунча яхшилаган. Статистик маълумотларга қараганда, XIII аср охирида Пикардия кишлокларидаги 100 та хўжалиқдан 12 таси ер-мулксиз камбағаллар бўлган. Худудлардан бирида 330 нафар деҳқоннинг ери кам бўлганидан ёлланиб ишлашга мажбур бўлганлиги, 36 та хўжалик етарлича ери бўлса-да қўши бўлмагани, 16 та хўжалик ҳам қўш ҳам плугга эга эканлиги ва фақат 3 та хўжалик ўртаҳол эканлиги аниқланган.

Сеньорлар аҳолида ҳам ўзгаришлар рўй беради. Баршина хўжалигини тугатилиши, деҳқонларнинг шахсий эркинлиги ва пул рентаси миқдорнинг белгилаб қўйилиши сеньорларга солиқларни оширишга изн бермайди. Қирол ҳокимияти кучайиб, феодалларга мухолиф кучга айланиши ҳам уларни деҳқонлардан меъёридан ортиқча меҳнат қилдиришини, солиқларни кўпайтиришини чеклай бошлайди. Қирол томонидан ҳарбий хизматга тез-тез жалб этилиши, улар билан боғлиқ харажатлар ҳам зодагонларнинг муайян қисмини камбағаллаштиради. Майда ва ўрта зодагонлар вориеларини рицарликка бағишлов тадбирининг серхаражатлиги ҳам унвонга эришишларини мушкуллаштиради.

XIV асрда шаҳарларнинг ижтимоий ҳаёти. XIII асрдаёқ, цехларнинг тенгликни сақлаш учун қабул қилган қарорлари хунармандларнинг ижтимоий ва мулкий табақаланиши жараёнини тўхтата олмаслиги маълум бўлади. Табақаланиш XIV асрдан янада кенг тус олиб, цех тизими ва цехлараро муносабатларга муҳим ўзгаришлар киритади. Жараён цехлар ичидан бой хунармандларнинг ажралиб чиқишида, уларнинг ишлаб чиқаришни ўз назоратига олишида, усталар асосий қисминининг уларга тобе бўлишида, халфалар учун усталikka йўл ёпилишида ўзини намоён этади. Бу жараён шаҳарларда ижтимоий зиддиятларни кучайтириб, халфаларни ўз иттифоқлари-компаньонажларни тузиб, бой хунармандларга қарши курашга ундайди.

Марказлаштиришдаги муваффақиятлар. XIV аср бошларида қирол ҳокимияти. XIII аср охири – XIV аср бошларида Франция сиёсий тарихи учун тоифавий монархия ёки тоифа вакиллари феодал монархиясининг шаклланиши ҳосдир. Мамлакатнинг марказлашуви ва қирол ҳокимиятининг кучайиб бориши янги хилдаги давлат шаклланишининг омили бўлди. Бу жараён қирол доменининг тобора кенгайишидан далолатдир. Жанубда Франция қиролининг инглизлар билан олиб борган кураши Лангедокни (Тулуза графлиги), 1308-1309-йиллари Аквитаниянинг бир қисмини, 1285-йили Наваррани қўшиб олиншига

имкон яратади. Шундан сўнг, англизлар кўлида фақат Бискай кўлтиғига туташ сохилдаги ҳудудлар қолади. Филипп IV нинг (1285-1314-йй.) Шампань графи кизига уйланиши, 1307-ййили мамлакат марказидаги Лионни кўшиб олиниши Францияни марказлаштиришдаги муҳим кадамлар бўлди. XIV асрнинг бошларида мамлакат ҳудудининг $\frac{3}{4}$ қисми қирол доменига бирлаштирилади. Бу Франциянинг барча аҳолисинини қирол фуқароларига айлантирди, унинг олий суверен сифатидаги ҳокимиятини мустаҳкамлади. Бунинг учун Филипп IV вассаллари билан бевосита алоқани тиклаб, дунёвий ва диний феодаллардан қарам деҳқонларни суд ва солиқлар воситасида ўзининг сиёсий ҳокимияти томонига жалб этади. Оқибатда, қирол суди ва Париж парламентининг олий суд сифатидаги мавқеи мустаҳкамланиб, диний ва дунёвий сеньорлар, шаҳар судлари фаолият доираси чеклаб борилади. Париж парламенти XIV асрнинг биринчи ярмидан 100 нафар прокурор, адвокат ва маслаҳатчилардан иборат мунтазам фаолият кўрсатувчи ташкилотга айланади. Маҳаллий одат қондаларини йўқотиб, умумдавлат миқёсидаги қонунларни ишлаб чиқиш унинг вазифаси этиб қўйилади.

Филипп IV ҳукмронлиги даврида давлат солиқ тизими асослари ҳам яратилади. Қирол жорий этган, буюм-моллардан билвосита олинадиган солиқ халқ ичида “тентак” солиқ номини олган. Филипп IV хазинани тўлдириш учун очик талончиликдан ҳам қайтмаган. Жумладан, Филипп тангалар таркибидаги қиммат маъдан миқдори камайтирилгани учун сохта пул ясовчи номини олади. Қирол шаҳарлардан олинган қарзларни қайтармаслик учун уларни молиявий банкрот, деб эълон қилган. Шаҳарларнинг коммунал эркинликларини тугатиб, уларни бошқаришни ўзи тайинлаган амалдорларга ўтишини осонлаштирган. Оқибатда, шаҳарлар бошқаруви солиқлар юкининг оғирлигини хунарамандларга ташлаган.

Солиқ тизимининг ислоҳ қилиниши, ҳарбий ислоҳотлар билан узвий боғлиқ бўлган. Уларнинг мазмун – моҳияти халқ лашкарини француз рицарлари ва хорижликлардан тузилган ёлланма кўшин билан алмаштириш бўлган. Феодалларни ҳарбий хизмат эвазига пул тўлашга ундаган қирол бўлажак кўшинни интизомли ва фақат ўзига бўйсунадиган бўлишини режалаштирган. Ушбу ислоҳотларга Фландриядаги урушлар туртки беради. Фландрия графи француз қиролининг вассали ҳисобланса-да, аҳолиси ва тили бўйича француз эмаслиги, ушбу тобеликни номигагина этиб қўяди. Фақат айрим чегара вилоятлари бундан истисно эди. Аммо Франция Фландриянинг бой шаҳарлари, мовутчилик ва савдодан катта даромад оладиган Гент, Ипр ва Брюгеларга даъво қиларди. Бу борада Филипп IV Фландрия шаҳарларидаги ички курашдан фойдаланишга уриниб, патриций-бюргерлар тоифасини кўллаб-қўллайди. Аммо оғир солиқлар халқ оммасини ҳаракатга келтиради. Шаҳарларда Фландриянинг мустақиллиги учун кураш, хунарамандларнинг патрицийларга қарши

харакатига қўшилиб кетади. 1302- йили “Брюгге сахарлиги” номини олган қўзғолон бошланади. Йилиномачининг ёзишчи, хамёнида ҳеч қачон 10 ливр пули бўлмаган тўқувчи –косиб Петер Конунг бошчилигидаги Брюгге хунармандлари 18-май эрта сахарда қўзғолон бошлайдилар. Француз аскарларидан уч мингга кириб юборилади. Қўзғолонга қўшни шаҳарлар ҳам қўшилади. Филипп IV қўзғолонни бостиришга рицарлар бўлинмаси, пйёдалар ва ёлланма қўшинни юборганида, уни 11-июлда Куртре яқинида оддий найзалар билан қуролланган, аммо қалблари юксак ватанпарварлик туйғусига тўлган тўқимачилар ва дехқонлар лашқари мағлуб этади. Бу жанг тарихда “Шпорлар жанги” номини олади. Куртредаги ибодатхонада ҳалок бўлган душман рицарларидан ечиб олинган, зарҳал билан безатилган тепкилар осиб қўйилганлиги учун унга шундай ном берилган. Ушбу ғалаба Фландрияда Филипп IV ва патрициат ҳокимиятининг тугатилганини, шаҳарларда цехлар бошқаруви ўрнатилишини англатди. Кейинчалик имзоланган тинчлик сулҳига кўра, Филипп IV га Фландриянинг чегара шаҳарлари – Лиль ва Дуэте тегади, холос.

Фландриядаги муваффақиятсиз уруш Франция қиролининг фақат ўз вассалларидан эмас, барча дворянлардан яна ҳарбий хизмат ёки унинг ўрнига тўлов берилиши талабини кучайтиради. Аҳолидан, ҳатто имтиёзли тоифа вакилларида ҳам мулк, даромад солиғини олишга уриниш ҳам давом этади. Бу сиёсат черков ва дунёвий феодалларнинг кескин норозиликларига сабаб бўлади. Лекин жамоачилик фикрида бу ҳол ҳарбий эҳтиёжлар, ҳукмрон тоифага эса – Фландриянинг бой шаҳарларига эгалик қилиш орзуси билан изоҳланган.

Тоифалар сиёсий фаоллигининг ўсиши. Қирол ҳокимиятининг юксалиши борасида тоифавий монархиянинг яна бир хусусияти шаҳарликлар табақасининг шаклланиши ва сиёсий фаоллигини ўсишида кузатилади. Жараён шаҳарликлар мисолида намоён бўлади. Тобора юксалиб бораётган қирол ҳокимияти қаршисида дворянлар, руҳонийлар ва шаҳарликлар ўз имтиёзларини ҳимоя қилишга уриниб, айримлари, вилоятлар доирасида бирлашишга интиланлар. Уларнинг имтиёзлари, одатда, ёзма ёрликлар билан тасдиқланган.

Ушбу шароитда монархия жойларда муайян даражада ҳокимиятга эга бўлган йирик мулкдорлар билан ўзининг суд, солиқ ва ҳарбий соҳалардаги етакчилигини бўлишишга мажбур эди. Олий суверенитет даъво қилаётган, лекин уни амалга ошириш учун етарлича маблағларга эга бўлмаган қирол ҳокимияти турли тоифалардан пул, ҳарбий ва сиёсий ёрдам сўрашга мажбур эди. Ушбу жараённинг якуни сифатида монарх ички ва ташқи сиёсатнинг муҳим масалаларини маслаҳатлашиб ҳал этиш учун тоифа вакиллариининг йигинини чақиради. Ушбу йигин аъзолари қирол куриясиникидан фарқлироқ сайланишлари, шунингдек, шаҳарликлар вакиллари ҳам унда иштирок этиши кўзда тутилган. Коммунал эркинликларни йўқота бораётган шаҳарликлар давлат миқёсида

сиёсий тан олинишга эришадилар. Тоифа вакилларининг умумдавлат ташкилоти – Генерал (Бош) штатлар илк бор Филипп IV нинг папа Бонифаций VIII га қарши кураши давомида чақирилади.

Папалик билан кураш. Генерал штатларнинг ташкил топиши. Қирол Филипп IV ҳокимияти кучайишининг маълум босқичида папалик билан можаро келиб чиқади. Қирол черковнинг мулкий ва суд қилиш ҳуқуқларини чеклай бошлайди. Черков ерларини солиққа тортиш сиёсати эса можарога баҳона бўлади. Француз черкови папага бўйсунгани сабабли қирол ва папа орасидаги зиддият ички масала доирасидан чиқиб, папа Бонифаций VIII 1296-йили дунёвий ҳокимиятга рухонийлардан солиқ олишни, черков вакилларига эса папанинг ижозатисиз солиқ тўлашни таъқиқлайди. Бунга жавобан Филипп IV Франциядан олтин ва қумуш олиб чиқишни таъқиқлаб, папа хазинасига француз черковидан тушадиган даромадларни тўхтатиб қўяди. Бонифаций Франциянинг ички аҳволи ҳақидаги масала муҳокамасини 1302-йил 1-ноябрь черков йиғинига қўйишни режалаштиради. Папа Григорий VII каби, у ўз қарорини диний ҳокимиятнинг дунёвий ҳокимиятдан устуңлиги (примат) билан изоҳлайди.

Бонифаций VIII нинг сиёсатини қирол Франциянинг ички ишларига аралашиб деб баҳолайди. Филиппнинг легистлари папани турли суистеъмолликларда айблаш компаниясини бошлайдилар. Бунга жавобан Бонифаций VIII қиролини черковдан четлатиш ҳақида булла тайёрлайди. Қирол сиёсатидан мамлакатда норозилик кучли бўлган шароитда бундай қарор монархия учун янги муаммоларни юзага келтириши мумкин эди. Воқеаларнинг олдини олиш мақсадида Филипп IV 1302-йили уч тоифа: рухонийлар, дворянлар ва шаҳарликлар (хар бир шаҳардан 2 тадан) вакиллари иштирокида Генерал штатларни чақиради. Папани даҳрийликда айблаш масаласи ассамблеяда қўйилганида, унга қиролга мухолифат рухонийлар, дворянлар, жануб шаҳарлари вакиллари қарши чиқади. Лекин Филипп ўз тарафдорлари, айниқса шаҳарлик депутатлар қўллашига эришиб, мамлакатдаги ички ва ташқи вазиятни барқарорлаштиради. Қирол папани лавозимидан четлатиш ҳаракатини бошлаб, ўз легистлари Ногаре ва Плезанларни Римга юборади. Улар эса, пулни аямасдан папанинг Италиядаги сиёсий рақибларини ўз томонларига оғдириб, 1303-йил сентябрида Бонифацийнинг Ананъи шаҳридаги қароргоҳига бостириб кириб, уни уй қамоғига олишади. Папанинг тарафдорлари бир неча кундан сўнг уни қутқаради. Лекин кексайиб қолган Бонифаций бу таҳқирларни кўтара олмай, кўп ўтмасдан вафот этади. Филипп IV тазйиқи билан, 1305 йили папаликка Бордо архиепископи Климент V сайланади.

Ўз ғалабасини мустаҳкамлаш учун Филипп IV тамплиерлар орденига қарши суд жараёнини уюштиради. Салибчилар ҳаракатига кўмак бериш учун XII асрда тузилган тамплиерлар диний-рицарлик ордени папанинг алоҳида ҳомийлигида фаолият олиб борарди. Орден XIII асрдаёқ қудратли ер-мулклар эгасига айланиб, ўз фаолиятини Европага ўтказганидан сўнг,

судхўрлик билан ҳам кенг шуғулланган. Франция кироли орденни бартараф этишда ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий мақсадларни кўзлаган. Қирол мамлакатда папа билан узвий алоқадаги мустақил муҳолиф кучни йўқ қилишдан ташқари, орденнинг ер-мулклари ва хазинасини мусодара қилишни мўлжаллаган.

1307-йили Францияда яшаган орден аъзоларининг барчаси камокқа олиниб, мол-мулки мусодара қилинади. Уларга қўйилган айблар: дахрийлик, бут ва санамларга сўғиниш қийноқлар воситасида тан олдирилади. Филипп IV яна жамоатчиликка таяниш мақсадида, 1308-йил Генерал штатларни чақириб, унинг қўллашига эришади. Католик черкови йиғини орденни дахрийликда айбланишини тан олмаса-да, 1312-йили уни тарқатиб юбориш ҳақида қарор қабул қилади.

Тоифавий вакиллик тизими. Францияда тоифа вакиллиги фаолиятининг ўзига хослиги, бу хилдаги ташкилотларнинг турли ҳудудий даражада: маҳаллий, вилоятлар ва ниҳоят Генерал штатлар тарзида шаклланганида эди. Қўлаб маҳаллий штатлар – Амьен, Креси графликлари, Тулуза, Каркассон ва Бокер сенешалликлари, Лангедок ва Нормандия вилоятларининг баронлар, рицарлар ва консуллар ассамблеялари XIII асрнинг ўрталариданоқ фаолият олиб борган бўлса, Генерал штатлар анча кейин, мамлакатни марказлашуви жараёнида шаклланади.

Франция вакиллик ташкилотлари тизимида, қуйи ташкилотларнинг юқориларига қатъий бўйсунуши тартиби бўлмаган. Мамлакат ҳудудининг катталиги Генерал штатларни мунтазам чақириб туриш имконини бермаган. Натижада, XIV-XV асрларда Лангедок ва Лангедойль вилоятлари штатлари алоҳида чақирилган. Уларнинг кун тартибидаги масалалар умумий бўлгандагина, Генерал штатларнинг умумий сессияси чақирилган. Айни пайтда, маҳаллий ва вилоят штатлари ҳам тўпланиб турган. Генерал штатларидаги уч тоифанинг ҳар бири алоҳида мажлис ўтказиб турган. Улар руҳонийлар, дворянлар ва шаҳарликларнинг ўзига хос палаталарини ташкил этган. Биринчи палата шахсан қирол чақирган прелатлар (руҳонийлар)дан иборат бўлган. Ундан ташқари, вилоятлар руҳонийлари махсус мажлисларида, монастырларда прелатлар ва руҳонийлардан қўшимча вакиллар сайлашган. Дунёвий зодагонлардан энг нуфузлилари, одатда, мажлисга қирол томонидан таклиф этилган. Учинчи палатада (XV аср охиридан “учинчи тоифа” палатаси номини олган) шаҳар кенгашлари аъзолари, бой ва нуфузли шаҳарликлар вакиллари мажлисга йиғилганлар. Улар кўпинча шаҳарликлар жамоалари томонидан сайланмасдан, шаҳар кенгашларида тайинланган. Франция дворянлари орасида узоқ вақтлар сайлов ва сайланиш тартиблари шаклланмаган. Фақат XV аср охиридагина ҳар уч тоифа вакиллари учун сайлов тартиблари жорий этилади. Амалда ҳар бир палата биттадан овозга эга бўлиб, икки палатанинг қабул қилган қарори учинчиси учун мажбурий бўлмаган.

Генерал штатлар доимий фаолиятдаги ташкилотга айланмайди. Қирол уни, вазият тақозо этганида, аксари молиявий эҳтиёж туғилганида чақириб, вақти ва жойини ўзи белгиллаган. Қирол Генерал штатларга хисобот бермаган. Унинг асосий вазифаси субсидия (молия) масаласини ҳал этиш бўлган. Генерал штатлар сиёсий масалаларни муҳокама қилса-да, амалда унда қонунларни тасдиқлаш ҳуқуқи бўлмаган. Демак, унинг монарх ҳокимиятини чеклаш борасида ваколатлари инглиз парламентиникига нисбатан озроқ эди. Франциядаги қирол ҳокимияти тоифалар вакиллари билан жойларда ёки вилоят йигинларида маслаҳат олиб бориши, уларни Генерал штатларга махсус қарши қўйиши ҳоллари унинг сиёсий аҳамиятини янада заифлаштирган.

Мамлакатдаги ижтимоий кучлар, хусусан, шаҳарликлар тоифасини имтиёзли тоифа вакиллари билан кескин муносабатлари ҳам Генерал штатлар заифлиги сабабларидан бири бўлган. Бу эса марказий ҳокимиятни Генерал штатларни чақириб ташаббусқори сифатида чиқишидан ташқари, ундаги тоифаларо ва тоифалар ичидаги зиддиятлардан фойдаланиб, уларни ўзига тобе этишга интиланган. Шунга қарамасдан, тоифалар қирол ҳаракатларини назорат қилиш имкониятига эга бўлганлар. Депутатнинг императив мандати, уни сайловчилар қўйган талаблар бўйича ҳаракат қилишга ундаган. Тоифалар қирол таклиф қилган қарорларни рад этишлари, унинг сиёсатидан норози эканликларини ифода этишлари мумкин бўлган. Шу тариқа, қирол ҳокимияти Генерал штатларда имтиёзли тоифалар ҳамда шаҳарликлар юқори қатламлари вакиллари билан мурося, келишувга эришган.

Тоифавий монархиянинг илк босқичида қирол ҳокимияти ижтимоий таянчи кенг бўлмаган шароитда тоифа вакиллари муассасида шаҳарлар вакилларининг қиролнинг марказлаштириш сиёсатини қўллаши ва унга субсидияларнинг катта қисмини бериши муҳим аҳамият касб этган. Солиқлар масаласи тоифалар орасидаги зиддиятларнинг асосий сабаби бўлган. Шаҳарлик депутатлар фақат оддий халқ эмас, балки имтиёзли тоифа вакиллари ҳам солиқ тўлашларига эришишга интиланлар. Асосий солиқ тўловчилар — қишлоқ аҳолисининг Генерал штатларда бўлмаслиги, уларнинг жамиятдаги ҳуқуқсизлигидан далолат беради.

32 §. Юз йиллик уруш. Францияда марказлаштиришнинг якун топиви.

Урушнинг бошланиши. Франция ва Англия орасидаги узоқ давом этган можаронинг якуний ва энг оғир босқичи Юз йиллик уруш (1337-1453) бўлади. Франциянинг қўлаб ҳудудлари инглизларнинг қўлида узоқ муддат бўлиши, фақат ишлаб чиқариш ва савдонинг қисқаришига эмас, аҳоли сонининг камайишига ҳам олиб келади. Ҳарбий можарони келтириб чиқарган зиддият ўчоқларидан бири, инглиз қиролларининг ота мероси —

Аквитания, айниқса унинг ғарбий қисми – Гиень бўлган. Бу вилоят Англиядан келтирилган жундан мовут тўқиб чиқариши туфайли, у билан иқтисодий жиҳатдан боғланган эди. Гиендан Англияга мусаллас, туз, пўлат ва бўёқлар олиб кетилган. Гиеннинг зодагонлари ва рицарлари ўзларининг сиёсий мустақилликларини сақлаб қолиш йўлида Франция қиролининг реал (амалдаги) ҳокимиятидан инглизларнинг номинал (номигагина мавжуд) ҳокимиятини афзал деб билганлар.

Марказлашаётган Франция қиролиги учун инглизларни Гиендан узил-кесил чиқариб юбориш муҳим бўлса, Англия, аксинчи, фақат Аквитанияни сақлаб қолиш эмас, балки XIII асрда қитъада қўлдан кетган ерларни қайтаришни ўзининг бош мақсади, деб билган.

Иқтисодий жиҳатдан Англия билан узвий алоқадаги Фландрияни олиш ўзгача хусусиятга эга эди. 1328-йили Фландрия графи беш йилдан буён давом этган деҳқонлар қўзғолонини бостиришда Филипп IV дан ёрдам сўрайди. Лекин Кассель яқинида деҳқонлар лашкарини тор-мор этиш қиролга Фландрияни бўйсундириш имконини бермайди. Фландрия иқтисодига 1336-йили Англия қироли Эдуард III нинг унга жун чиқариш ва тайёр мовутни инглиз бозорига сотишни таъқиқлаши катта зарар келтиради. Гиень етакчилигидаги Фландрия шаҳарлари Эдуард билан музокара бошлайди. Инглиз қироли Франция билан бўлажак урушда Фландрия уни қўллаб-қувватлаши ва моддий ёрдам кўрсатишга берган ваъдаси эвазига ўз таъқиқини бекор қилади.

Юз йиллик уруш инглиз монархиясининг сулолавий даъвоси баҳонасида бошланиб, шу тахлит давом этади. Филипп IV нинг ўғилларидан сўнггиси меросхўр қолдирмасдан 1328 йили вафот этади. Эдуард III Филипп IV нинг қизидан набираси сифатида Франция тахтига ўз даъвосини эълон қилади. Францияда эса Хлодвиг давридан қолган ер-мулкни, тожни фақат эркак меросхўрга қолдириш мумкинлиги ҳақидаги қонунни рўқач қилишиб, “Сали ҳақиқати”га асосланиб, Эдуард III нинг талабини рад этишади. Тожу тахт капетингларнинг ён шохи вакили – Филипп VI Валуага (1328-1350-йй.) берилади. Бу вазиятда Эдуард III ўз ҳуқуқини қурол ёрдамида амалга оширишга қарор қилади. Ҳарбий можаро Европа қитъасидаги энг йирик урушларга айланиб, унга турли иттифоклар, сиёсий кучлар ва мамлакатлар: Англия томонида Германия, Фландрия, Арагон ва Португалия; Франция томонида – Кастилия, Шотландия ва папалик жалб этилади. Урушда унда иштирок этган мамлакатлар ички тараққиёти билан боғлиқ қатор давлатлар ва бирлашмаларнинг – Франция ва Англия, Англия ва Шотландия, Франция ва Фландрия, Кастилия ва Арагонларнинг худудий чегараланиши масаласи ҳам қўйилган. Англия учун у ўз таркибига турли халқларни киритган универсал давлат ташкил этиш масаласига, Франция учун эса, мустақил давлат тарзида сакланиб қолиш муаммосига айланади.

Бошланаётган курашда кўп нарса урушаётган томонларнинг молиявий имкониятлари ва харбий тизимига ҳам боғлиқ эди. Бу борада Эдуард III нинг имкониятлари юқори эди. Франция кироллиги даромадлари эса унинг тинчлик давридаги харажатларига ҳам етмасди. Генерал штатлар янги солиқларга рухсат берган тақдирда ҳам, уларни тўлиқ йиғиб олиш имкони бўлмасди.

Яна бир хусусиятли томони – француз кўшинининг асосини рицарлар ташкил этгани, унда рицар 40 кунлик вассаллик хизматини ўтаётганилиги, харбий тактика ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмай, жанг пайтида бири биридан ўзишга ҳаракат қилиши, натижада, жанг алоҳида-алоҳида “мусобақаларга” айланиб кетиши эди. Агар рицарни отдан йикитишса, унинг оғир совутлари (16-24 кг) қаршилиқ кўрсатишини деярлик иложсиз этиб қўярди. Отлик рицарлар бўлинмалари шошилишчи равишда тўпланган генуя ва немис арбалетчилари (механик ўк-ёй билан қуролланган) билан тўлдирилган.

Бу кўшинга қарши турган инглиз кўшинининг асосини эркин деҳқонлардан ёлланган жангчилар ташкил этган. Узунлиги 2 метрли камон билан қуролланган пиёдалар бўлинмалари, француз арбалетларидан уч маротаба тез ҳаракат қилиб, рақибни 350 метргача масофадан нишонга олишарди. Инглиз рицарлари кўшини ҳам қатор нуқсонларга эга бўлсада, у пиёда кўшинга нисбатан иккинчи даражали ўрин тутарди. Умуман, рицарлар кўшинининг инқирози жараёни Европада харбий ишнинг кейинги boskichi муаммоларидан бирига айланади. Инглиз кўшинида тўпчилар бўлинмаси ҳам бўлиб, ундан қалъаларни камал қилишда кенг фойдаланилади.

Уруш 1337-йили инглизларнинг шимолдаги қатор муваффақиятли жанглари билан бошланади. Улар – 1340 йили Фландрия соҳилларидаги Слейс денгиз жангида ғолиб чиқадилар. Урушнинг биринчи даврида бурилиш ясаган жанг, 1346-йили Пикардиядаги Креси яқинида бўлиб, у ўрта асрлардаги энг машҳур жанглардан бири эди. Бу ғалабалардан сўнг инглизлар 1347-йили Калени, яъни Англиядан жун келтириладиган муҳим портни олишади. Аҳолиси 12 ойлик матонатли мудофаасидан сўнг шаҳар эгалланиб, 6 та таниқли шаҳарликларнинг ўлимни кўнгилли қабул қилишлари туфайли шаҳар бузиб ташланишдан сақлаб қолинади.

Жануби – ғарбда инглизлар Гиень ва Гасконни эгаллаб, ноибликка Эдуард III нинг “қора шахзода” номини олган, рицарлик жасоратлари билан шухрат қозонган ўғли, Эдуард тайинланган. Қора рангли совут кийган шахзода Бордода жойлашиб, Франциянинг марказий вилоятларига талончилик boskinlari уюштира бошлайди. Навбатдаги boskindan қайгаётганида, 1356-йили унинг кўшини Пуатье яқинида сон жиҳатидан устун французлар кўшинига дуч келади. Лекин бу жангда ҳам ғалаба инглизлар томонида бўлади. Француз кўшинининг нуқсонлари Пуатье жангида яққол намоён бўлади. Феодалларнинг бир қисми душман

тазйикига чидай олмасдан ўз рицарь бўлинмалари билан чекинадилар. Французлар учун нокулай жойлар эгалланиб, рицарларни пиёда қўшин билан ҳамкорликда қўллаш тактикаси муваффақиятсиз чиқади. Йилномачиларнинг ёзишича, жангда энг сара француз рицарлари ҳалок бўлади. Умумий йўқотишлар 5-6 минг киши бўлиб, уларнинг ярмини рицарлар ташкил этади. Қўплаб французлар асирга тушади. Қирол Иоани II рицарлик шаъни учун жангга киришиб, давлат бошлиғи сифатида эҳтиёткор бўлиши лозимлигини унутиб, асирга тушиб қолади.

Париж кўзғолони (1356-1358 йиллар). Пуатьедаги мағлубият мамлакатни оғир аҳволда қолдиради. Мамлакатни анча қисмини душман эгаллаган, хазина бўш эди. Урушни давом эттириш, қиролни асирликдан халос этиш учун улкан маблағ зарур эди. Қирол учун тўлов 3 млн олтин экю этиб белгиланади. Францияни ҳимоя қила олмаган, мамлакат олдидаги бурчини бажармаган, унинг ҳимоясини ташкил этишни уйдаламаган дворянлардан ўта ғазабланиш ҳиссиёти уйғонади. Асирга тушган қиролнинг инглизлар босқини натижаларини тан олиб, шартнома имзолаши вазиятни янада мураккаблаштиради. Дофин (Франция тахти вориси) Карл янги солиқларга тоифалар вакиллари розилигини олиш учун 1356-йилнинг октябрида Генерал штатларни чақиради. Унинг таркибида дворянларнинг сони уруш сабабли камайиб, шаҳарликлар сон жиҳатидан кўпчиликни ташкил этадилар. Жамоатчиликнинг фикрини қўллаган дофин ва Генерал штатлар Англия билан шартномани тасдиқлашдан бош тортадилар. Хукуматдан кескин норозиликдан фойдаланган Генерал штатлар мамлакатни бошқаришни қўлга олиб, ваколатлик органи сиёсий ролини ўзгартиришга уринади. Депутатлар Қирол Кенгаши ва қатор амалдорларни истеъфога чиқишларини талаб қиладилар. Генерал штатлар депутатларидан 28 кишидан иборат хайъат қўшин ва давлат амалдорларини лавозимга тайинлаш бўйича қарорларни назорат қилиш ҳукуки берилишини талаб қиладилар. Дофиннинг Генерал штатлар талабларини бажаришдан бош тортиши, Парижда ғалаёнлар бошланишига олиб келади. Уни Париж муниципалитети етакчиси – савдогарлар оқсоқоли Этьен Марсель бошқаради.

Генерал штатларнинг янги йигини 1357-йилнинг мартада, дофиннинг розилигисиз чақирилиб, шаҳарлик депутатларнинг ҳал қилувчи иштриникида Буюк Март Ордонанси, деб номланган ислохотлар лойиҳаси ишлаб чиқилади. Лойиҳага кўра, Генерал штатлар доимий фаолиятдаги ташкилотга айлантирилиб, унга депутатлар таркибидан давлат маъмурияти марказий органларини тузиш ҳукуки берилиши кўзда тутилган эди.

Мамлакатда қўш ҳокимиятчилик вужудга келиб, бу ҳолат бир ярим йилдан кўпроқ давом этади. Ушбу муддат ваколатлик ташкилотининг халқ оммасидан канчалик йироқ эканлигини, шунингдек, Генерал штатлар таркибида ички тоифавий зиддиятлар нақадар чуқурлигини кўрсатишига етарли бўлади. Имтиёзли тоифалар Генерал штатлар тасдиқланган 15% лик

йиллик даромад солиғини ўз манфаатларига зид эканлигидан қабул қилмайдилар. Рухонийлар ва дворянлар солиқ тўлаш ва Генерал штатларда иштирок этишдан бош тортадилар. Шаҳарлар маҳаллий манфаатлардан келиб чиқиб, парижликларни қўлламайди. Бу эса шаҳарликлар тоифасини мамлакат миқёсида яхши уюшмаганлигини кўрсатади. Этьен Марсель ва шаҳар бошқарувининг мамлакатдаги солиқлар муаммоси ечимини пойтахт аҳолиси ҳисобидан ҳал этилишига уруниши ҳам халқнинг норозилигини кучайтиради. Жамоатчиликнинг фикрига зид равишда Этьен Марселнинг танга пулни алмаштириш бўйича чоралари халқ норозилигини янада кучайтиради.

Генерал штатларнинг 1358-йил февралда чакирилган янги йиғини Париж шаҳри етакчиларининг сиёсий яккаланганлигини кўрсатади. Дофин бундан фойдаланишга уринади. Бунга жавобан Э. Марсель кирол ҳокимиятига қарши очиқ кўзғолон кўтаришга қарор қилади. 1358-йилнинг 22-февралда Этьен қуролланган хунармандлар билан саройга бостириб кириб, дофин хузурида унинг яқин маслаҳатчилари Шампань ва Нормандия маршалларини катл этади. Қўрқиб кетган дофиннинг бошига Э. Марсель ўзининг Париж рамзини ифодаловчи кизил-қўқ рангли телпагини кийдириб, унга хавфсизлик ва ҳомийлик ваъда қилади. Дофин штатлар ташаббуси билан тузилган Ордонансни тасдиқлашга мажбур бўлади. Лекин бир ойдан сўнг, у Париждан қочиб, шаҳарни камал қилишга ҳозирлик қўра бошлайди. Бу борада дофин маҳаллий штатлар йиғинларидан фойдаланади. Уларнинг айримлари дофинга молиивий кўмак беришади, Париж шаҳри етакчилари мамлакатда эътиборни йўқотганини яна бир бор исботланади. Дофин парижликларга қарши уруш бошлаганида, шаҳар етакчилари Наварралик Карл билан иттифоқ тузиб, Этьен Марселга нисбатан хонлик қилишади. Франциянинг жанубидаги кичкина қироллик ҳукмдори бўлган Наварралик Карл Валуалар хонадони билан курашиб, ҳатто инглизлар томонига ҳам ўтган эди. Пойтахт етакчилари у билан иттифоқ тузиб, урушлар пайтида айниқса хавфли бўлган сепаратчилик ҳаракатларига кўмаклашадилар.

Париж кўзғолонининг тугаши. Жакерия. Айни пайтда, Франциянинг шимолини ёлланма бўлинмалар, инглиз жангчилари, француз рицарлари, шунингдек дофиннинг ва Наварралик Карл қўшинлари талаб, аҳолини хонавайрон қилишдилар. Аҳоли тўғри келган томонга: шаҳарларга, ўрмон ва ботқокларга қочиб, жон сақлашга тутинади. Баъзида деҳқонлар талончиларга қаршилик ҳам кўрсатарди. Жумладан, Бовезидаги бир неча кишлоқ аҳолиси 1358-йилнинг 28-майда дворянларнинг талончилик билан шуғилланаётган ҳарбий бўлинмасига ҳужум қилиб, 9 кишини ўлдирядилар. Бу воқеа ўрта асрлардаги йирик кўзғолонлардан бири – Жакериянинг бошланишига туртки бўлади. Кўзғолоннинг номи Жак Боном ёки Содда Жак, яъни француз дворянларининг деҳқонларни киноя билан атаган лакабидан олинган.

Юз йиллик уруш шароитида ҳукмрон тоифанинг аҳолига ўтказётган зулми кўзғолонга олиб келиши муқаррар эди. Бу норозилик мағлубиятлар, қўшимча тўловлар, ўз сеньорларини асирликдан қутқариш учун солиқлар, мамлакат шимолий ҳудудларини таланиши, Париждаги исёнлар ҳақидаги хабарлар сабабли, тобора кучайиб борган.

Дехқонлар кўзғолони Боведи, Иль де Франсининг шимолий қисми, Вермандуа, Пикардияни, Шампань графлигининг бир қисмини камраб олади. Дехқонларнинг 5-6 минг кишилиқ лашкарига ҳарбий тажрибага эга бўлган жаклар “генерал капитани” Бовезидаги Мело кишлоғида яшовчи дехқон Гильом Каль бошчилик қилган. Кўзғолонга маълум тартиб киритиш учун ўнбошилар орқали ҳар бир кишлоқ ҳарбий бўлинмаси бошликлари (капитанлари) билан алоқа боғлайди.

Кўзғолонга махсус тайёргарлик қилинмаганлигига қарамасдан, унинг бир ҳудуддан иккинчисига жуда тез тарқалиши дехқонлар орасидаги норозилик қанчалик кучли эканлигини кўрсатади. Умумий норозилик дехқонларни зулм ўтказганларни ўлдиришига, йўлда учраган дворянлар кальалари, қасрлари, уйларини вайрон қилиб ёндиришга олиб келади. Кўзғолончилар “барча дворянларни сўнгги зурриётига, битта ҳам қолдирмай кириб ташлаш”ни ўз мақсадлари этиб қўйганлар. Уларнинг аниқ талаблари бўлмаган. Одил қиролга ишонган кўзғолончилар байроғида валуалар герби – нилуфар тасвири туширилган.

Дехқонлар ҳаракатига айрим шаҳарлар, хусусан Бове қўшилади. Мо ва Санлис шаҳарлари ҳам маълум муддат кўзғолончилар тарафида бўлади. Лекин бой патрицийлар бошқарувидаги кўпчилик шаҳарлар дехқонларга душманлик муносабатида бўлиб, уларни шаҳарга киритиш, ёрдам беришдан бош тортадилар. Жумладан, Компьен аҳолиси шаҳарда яширинган дворянларни жакларга беришдан бош тортади. Шаҳарлик камбағаллар дехқонларга хайрихоҳ бўлишсада, улар шаҳар ҳокимиятига таъсир кўрсата олмайдилар.

Этьен Марсель Жакериядан ўз мақсадларида фойдаланишни мўлжаллаб, 300 париждликни Гильомга ёрдамга юборади. Бу бўлинма дастлаб кўзғолончилар билан ҳамкорликда ҳаракат қилиб, пойтахтни очарчиликка маҳкум этган қалбаларни вайрон қилишда қатнашади. Аммо энг мураккаб вазиятда Этьен ўз бўлинмасини чақириб олиб, дехқонларни оғир аҳволга туширади.

Дастлаб, эсанкираб қолган дворянлар аста-секин ўзига келиб, Наваррвлик Карлдан кўзғолонни бостиришга бошчилик қилишини сўрашади. Йилномачининг ёзишича, унга “Ҳукмдор, сиз Франциянинг биринчи дворянсиз. Ахир дворянларни қирилиб кетишига чидаб турмасангиз керак!” – деб мурожаат қилишади.

Карл ўз қўшини билан кўзғолончиларга қарши юриш бошлайди. Жаклар етакчиси 10-июнда музокарага таклиф этилиб, қўлга олинади. Кўзғолончиларни жазолашда ҳатто инглизлар ҳарбий бўлинмаси ҳам

иштирок этади. Дворянлар қўшини Бовези вилояти кишлоқларидан қилич ва олов билан ўтиб, икки ҳафтада 20 минг кишини қириб ташлайди. Ҳалок бўлганлар, ўз уйларида кувғин қилинган деҳқонлар мол-мулки талон-тарож қилинади. Қўзғолон мағлубиятга учраса-да, у сеньорларни ўз нафсини тийиброқ ҳаракат қилишга мажбур этади. Товар хўжалиги шароитида озод деҳқон хўжалигининг кейинги юксалишига имконият яратилади.

Жакерия қўзғолонининг бостирилиши, Париж қўзғолонининг якунини ҳам тезлаштиради. Э. Марсель бошчилигидаги шаҳар етакчилари очик хоинликка ўтиб, Карл бошлаб келган инглиз ҳарбий бўлинмаларини шаҳарга киритади. Этьеннинг қўллаб тарафдорлари уни ташлаб кетишади. Ниҳоят, Э.Марсель дофин тарафдорлари томонидан ўлдирилиб, шаҳарга кирган қўшин қўзғолонининг етакчиларини қаттиқ жазолайди. Генерал штатлар ислохотлари бекор қилинади.

Бретиньдаги сулҳ. Карл V нинг ислохотлари. Франция 1360-йили Англия билан Бретиньда сулҳ тузади. У Франция учун оғир бўлса-да келишув хусусиятига эга бўлган. Инглиз қироли француз тожига даввосидан воз кечадию, аммо мамлакатнинг 1/3 қисмини ўзида қолдиради. Тинчлик вақтинчалик нафасни ростлаш учун ўрнатилиб, урушнинг давом этиши муқарар эди, Шунинг учун дофин, сўнг қирол Карл V (1364-1380-йй.)нинг ислохотлари қўшиндаги жанговор тайёргарлик ва интизом оширишга қаратилади. Бош қўмондон – коннетабль хокимияти мустақамланади. Ёлланма ҳарбий хизмат тизими кенгайтирилиб, мустақамланади. Артиллерия кучайтирилиб, пиёда аскарларни камон ва арбалетдан ўқ отишга ўргатиш чоралари қўрилади. Карл V ҳарбий бошқарувни демократлаштириб, саркардаларни шахсий ҳарбий иктидорига қараб лавозимга тайинлай бошлайди. Хусусан, коннетабль лавозимига иктидорли саркарда, бретонлик кичик рицар Дюгекланни тайинлайди. Бу ислохотлар давомида ҳарбий тактика ҳам ўзгартирилиб, йирик жанглارни кутмасдан майда жангларга ўтилиши Францияга ғалабалар келтиради. Франция қўшини XIV асрнинг 70 – йиллари ўрталарида мамлакат жанубида инглизларни денгизга суриб чиқаради. Инглизларнинг қўлида фақат Бордо, Байонна ва улар орасидаги сохил қолади.

Ҳарбий ислохотлардан ташқари, солиқлар ҳам тартибга келтирилди. Карл V тутун пули (фуаж), сотиладиган нарсаларга қўшимча солиқлар жорий этади. Давлат аппарати, хусусан солиқ бошқармасида, молия генерали ва вилоят молия амалдори – элюлар лавозимлари жорий этилиб, уларни қиролнинг ўзи тайинлаган.

Карл V нинг вафотидан кейин мамлакат унинг ёш укаси Карл VI (1380-1422-йй.)нинг регентлари қўлида қолади Улар эса вазиятдан фойдаланиб, мамлакатни бўлиш, хазинани талашга тушадилар. Давлат бошаруви парокандаликка юз тутаяди. Карл V жорий қилган фавкулудда солиқларни ҳарбий эҳтиёжлар учун ишлатишга уринишлар 80-йилларда

кўплаб кўзғолонларга сабаб бўлади. 1382-йилнинг март ойида фавкулудда солиққа қарши Париж аҳолиси кўтарилади. Халфалар, ёлланма ишчилар, косиблар, савдогарлар ратушадаги оғир қўрғошин болғаларни қўлга киритиб (шу сабабдан кўзғолон “болғалар” номини олган), солиқ йиғувчилар ва кирол амалдорларини ўлдириб, бойлар, судхўрлар, аббатлар уйларини талайдилар. Хукумат янги солиқларни бекор қилишга мажбур бўлади.

Рухий касалликка чалинган Карл VI балоғат ёшига етганидан кейин ҳам сарой аёнлари қўлида итоаткор қуролга айланади. Мамлакатни зодагонларнинг икки гуруҳи навбат билан бошқарган. Улардан бирини киролнинг амакиси, Бургундия герцоги бошқарса, иккинчисига Карлнинг укаси – Орлеан герцоги ва граф Арманьяк етакчилик қилганлар. Францияда яна сиёсий тарқоқлик бошланади. Қашшоқлашган аҳолидан йиғилган барча маблағларни кирол саройи ва сон-саноксиз амалдорлар талон-тарож қилганлар.

Генерал штатлар 1413-йили киролнинг янги солиқлар жорий этиш ҳақидаги талабига жавобан мамлакатни бошқаришни ислоҳ қилишни таклиф этишади. Қирол махсус комиссия тузишга мажбур бўлади. Бундан қониқмаган Париж аҳолиси кўзғолон бошлаб, унга қассоблар цехидан Симон Кабош етакчилик қилади. Кўзғолончилар Бастилияни эгаллаб, халққа зулм ўтказган кўплаб сарой амалдорлари, аёнлар қамокка олинади. Қиролга тақдим этилган “Кабошан ордонанси”да марказий ҳокимият ва вилоятларни сайлаб қўйилган кишилар бошқариши кўзда тутилган. Ордонанс эълон қилинсада, солиқлар камаймаганлигини кўрган камбағаллар ва майда косиблар курашни давом эттирадилар. Арманьяклар қўшини ёрдамида кўзғолон бостирилиб, “Кабошан ордонанси” бекор қилинади.

Юз йиллик урушнинг қайта бошланиши. Бургундлар ва арманьяклар кураши авж олган бир пайтда, инглиз кироли Генрих V 30 минг қўшини билан Франциянинг шимолига келиб тушади. Азенкур жангида 1415-йили яна францияликлар мағлуб бўлади. Генрих Нормандияни эгаллаб, Бургундия герцоги инглизлар томонига ўтади. Карл VI 1420-йили Труа шаҳрида Генрих V билан янги сулҳ тузади. Унда Генрих киролнинг кизига уйланиб, киролича Карл VI вафотидан кейин Франция тахтини эгаллаши, сўнг тахт инглиз кироли ва франция маликасидан туғилажак – Генрих VI га ўтиши лозимлиги кўзда тутилган эди.

Лекин Генрих V 1422-йили, 36 ёшида кўкқисдан вафот этади. Ўша йили Франция кироли ҳам вафот этади. Генрихнинг ўн ойлик вориси Франция кироли деб эълон қилиниб, уни Париж парламенти ва бошқа давлат муассасалари тан оладилар.

Аммо Генрих VI нинг регентлик ҳокимияти фақат шимолий Франция билан чекланган эди. Жанубий Францияда (Гиендан ташқари) ҳокимият

дофин Карл кўлида бўлган. Унинг саройи Буржда жойлашганди. Инглизлар 1428-йили Луарада муҳим ўрин тутган Орлеан шахрини қамал қиладилар. Унинг олиниси мамлакат жанубига йўл очиб, инглизларни Гиендаги қўшин билан бирлашиши имконини беради. Бутун мамлакат орлеанликларнинг қаҳрамонона курашини кузатиб турарди.

Жанна д'Арк. Ўз манфаатларини кўзлаган Бургундия, Бретань герцоглари инглизлар тамонига ўтиб кетган бир пайтда, оддий халқ кўтарилиб, босқинчиларга қарши партизанлик уруши бошланади.

Ватанпарварлик ҳаракатининг ёрқин намунаси оддий деҳқон кизи Жанна д'Аркнинг қаҳрамонлигида намоён бўлади. Жанна 1412-йили Шампань ва Лотарингия чегарасидаги Домреми қишлоғида туғилган. У ёшлигидан ватанига сон-саноксиз қулфат келтирган инглиз истилочиларига нисбатан қаҳр-ғазаб руҳида ўсган ва душманни мамлакатдан ҳайдаб чиқаришни сидқидилдан орзу қилган, Ватанни босқинчилардан озод этишни юқоридан, илоҳдан унинг зиммасига юкланганлигига ишонч Жаннада кучли бўлган. У 1429-йилнинг март ойида дофин Карл қароргоҳига келиб, у билан учрашиб, суҳбатлашганидан сўнг, шахзода уни қўллашга қарор қилади. Рицарча кийинган Жаннанинг ҳарбий бўлинмаси Орлеанга йўл олади. Ҳарбий ишдан хабарсиз қизнинг ёнида тажрибали лашкарбошилар турган. Жаннанинг шахсий жасорати жангда аскарларни руҳлантирган. Қўшин ва Орлеан ҳимоячиларининг биргаликдаги ҳаракатлари шаҳарни қамалдан қутқаради. Бу воқеа замондошларида катта таъсурот қолдириб, урушда туб бурилиш юз беришида муҳим роль ўйнайди.

Орлеаннинг 200 кунлик қамалдан озод этишдан кейин Жанна д'Арк "Орлеан кизи" номи билан машҳур бўлган. Карл VII тахт учун курашни, Францияни озодлиги ва мустақиллиги учун кураш билан қўшиб олиб боради. Жаннанинг ҳаракатлари билан француз қиролларининг анъанавий тож кийиш маросими ўтказиладиган Реймс шаҳрига юриш қилиниб, Карл VII нинг тож кийиши уни Франциянинг қонуний ҳукмдорига айлантиради. Қиролнинг обрўси фақат Францияда эмас, Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам кескин олади. Шампанни озод этилиши қиролнинг аҳволини сезиларли даражада яхшилайти. Аммо Жанна тарафдорларининг Парижни олишга ҳаракати натижа бермайди.

1430-йили Компьен остоналарида, шаҳарни қамал қилган бургундлар билан жангда қаҳрамон қиз асирга тушиб қолади. Бургундия герцоги асирани инглизларга 10 минг олтин ливрга сотади. Инглизлар Жаннани Руанга келтириб, черков судига топширадилар. Епископ Кашон бошчилигидаги суд Жаннанинг галабалари аҳамиятини пасайтириш учун уни афсунгарликда айблайди. Қирол Жаннани қутқаришга уриниб ҳам кўрмайди. Трибунал томонидан даҳрийликда айбланган Жанна д'Арк, 1431-йилнинг 30-майида, Руан шаҳри марказий майдонида гулханда ёқиб юборилади. Жанна ёқилган жойда ўрнатилган оқ бут бугунга қадар

мавжуд. Карл VII орадан чорак аср ўтиб, суд жараёнини қайта кўриб чиқишни буюради. Жаннадан даҳрийликда айблов олиб ташланиб, черков уни авлиё деб эълон қилади.

Жанна д'Аркнинг қаҳрамонлиги туфайли француз халқида ватанпарварлик ва миллий туйғулари кучайиб, озодлик урушида бурилиш юз беради. Кейинги воқеаларда Карл VII ислохотлари муҳим аҳамият касб этади.

Карл VIнинг солиқ ва ҳарбий ислохотлари. Карл VII нинг 1439-йилги фармони билан, ўша пайтгача ҳам қирол, ҳам сеньорлар томонидан жамоатчилик эҳтиёжлари учун олинадиган тўлов – тальяни қиролга тўлаш тартиби жорий этилди. Айни пайтда, ҳарбий ислохотлар ҳам ўтказилиб, мунтазам қўшин тузилади. Мамлакатда сеньорларнинг ўзаро урушлари, ҳарбий бўлинмалари ва қалбалари бўлиши таъқиқланиб, уруш олиб бориш фақат қиролнинг ҳуқуқи эканлиги эътироф этилади. Қиролнинг мунтазам қўшини отлик ва пиёда лашкар – инфантериядан иборат эди. Отлик қўшин (жандармерия)га дворянлардан олинарди. Шаҳар ва қишлоқлардаги ҳар 50 хўжаликка битта жангчи, яъни эркин ўқчи – камончи (франк-аршер)ни тайёрлаш вазифаси юклатилади. Ҳарбийларга қўшинининг ҳар икки туридаги хизматига маош тўлаш белгиланди. Мунтазам қўшин таъминотига мўлжалланган талья нафақат уруш, балки тинчлик даврида ҳам тўпланадиган доимий солиққа айлантдирилади.

Ислохотлар, шунингдек, халқ қаршилигининг оммавий тус олиши Франциянинг Юз йиллик урушдаги ғалабасини таъминлади. Унинг сўнгги босқичида кичик жанглар усули қўлланди. Ҳарбий муваффақиятлар ва монархиянинг мустақамланиши унинг сиёсий рақибларининг марказий ҳокимиятни заифлаштириш режаларини йўққа чиқаради. Бургундия герцоги 1435-йили Карл VII билан иттифок тузишга мажбур бўлади. Инглизлар Париж, Руан, Нормандия ва Бордодан чиқиб кетишга мажбур бўлишади. Англия ихтиёрида фақат Кале порти қолади. Француз халқи ўз мустақиллиги ва давлат суверенитетини сақлаб қолади. Юз йиллик уруш, шу тариқа яқун топти.

Франциянинг ғалабаси Англияни француз тожиги ва қитъадаги ер-мулкларга даъвосини тўхтади. Урушнинг 1453-йили тугаши Францияда-марказлаштириш жараёнларини давом эттириш имконини беради. Француз монархияси мураккаб шароитларда ўз қудратини ошириш воситаси + доимий қўшин ва солиқлар тизимини ярата олади.

Қирол ҳокимиятининг кучайиши черков сиёсатида ҳам ўз аксини топади. Франция рухонийлари ассамблеясида 1438-йили “Бурж прагматик санкция”си, деб номланган хужжат қабул қилинади. Унда галликан черковининг маҳаллий капитуллар томонидан епископ ва аббатларни сайлаш ҳуқуқи эълон қилинади. Аннатлар (ҳар бир черковдан Рим папасига тўланадиган солиқ) бекор қилинади, папалик идорасига фақат

диний масалалари бўйича мурожаат қилиш мумкинлиги ҳақидаги қондагина қолади.

Франция иқтисодийнинг юксалиши. Францияга Юз йиллик урушда етказилган моддий зарарни бартараф этиш учун тахминан 30 йил керак бўлади. Қишлоқларда: оғир вазият аҳолининг кескин камайиши, ташландик ерлар мавжудлиги, чорва туёғининг кескин камайиши тарзида намён бўлади. Айрим шаҳарлар атрофидаги қишлоқларда, умуман, одам қолмаганди. Жумладан, XV асрнинг ўрталарида вайрон қилинган Лимож шаҳрида 5 киши яшаган бўлса, ёндирилган Суассонда аҳоли қолмаган. Мамлакат бўйлаб йўқсилар ва гадойлар тўдалари дайдиб юрган. Бундай ҳолат монархия ва ҳукмрон тоифани фавқуллода чораларни қабул қилишга ундайди. Ҳукуматнинг 1451-йилги фармони уруш бўлган ҳудудларда деҳқонларни 8 йилга солиқлардан озод қилиб, ўз ерларига қайтишларига чақиради. Деҳқонларнинг йўқлигидан даромадсиз қолган сеньорлар имтиёзли солиқлар тайинлаб, ерларини ижарага меросий бера бошлайдилар. Сеньорлар деҳқонларни муайян тўлов эвазига қарамлигидан озод этиб, уларни ўз мулкларида сақлаб қолишга интиладилар. Бундай сиёсат Францияда қарам деҳқонлар тоифасини тугатиш, деҳқонларга тенг ҳуқуқларни бериш имкониятларини тўғдиради.

Тикланиш даври тугаши билан сеньорлар илгариги мажбурият ва солиқларни тиклашга уринганида, уруш йилларида анча тобланган деҳқонлар жамоалари бунга йўл қўймайди. Улар фақат давлатнинг солиқ босимига дош бера олмайдилар. Людовик XI нинг (1461-1483-йй.) 22 йиллик бошқаруви давомида қирол тальяси 3 барабар ошади. Давлат деҳқонлар жамоаларидан солиқ маъмуриятининг энг куйи ташкилоти сифатида фойдаланган. Бу эса қишлоқнинг ўзига тўқ, жамоалар бошқарувидаги етакчи табақаларнинг солиқларни тақсимлашда суъистемол қилинишига шароит яратган. Жамоалардаги мавқайдан фойдаланган бойлар ўзларини солиқлар юкидан асраш қаторида, камбағалларни солиқлардан озод этиб, уларнинг хиссасини ўртақолларга юклайдилар. Давлат солиқларининг кўпайиши деҳқон ҳўжалиги маҳсулдорлигини сезиларли ошганидан далолатдир. Ҳосил мул бўлган йилларда дон, гўшт ва мусалласни, ҳатто хорижга – Англия, Нидерландия, Италияга экспорт қилишга имкон тўғилади. Айни пайтда, қишлоқда деҳқонларнинг мулкый табақаланиши жараёни фаол давом этади.

Франция шаҳарлари ҳам уруш қийинчиликларидан азият чеккан, лекин, улар мудофаа деворлари билан ўралгани сабабли, қишлоқлар сингари тинимсиз талончилик ва вайронагарчиликка учрамаган. Шаҳарларнинг қишлоқларга нисбатан тез юксалиши қирол ҳокимияти уларнинг солиқларини камайтириши ёки озод етилиши туфайли бўлган.

Людовик XI иқтисодий сиёсатда протекционизмни (мамлакат саноати ва савдосига давлаг хомийлиги) қўллайди. Айниқса жун ва шойи газлама тўқиш, темир ва темирдан буюмлар ишлаб чиқариш, китоб нашр

этиш, шиша буюмлар тайёрлаш рағбатлантирилган. Кирил маҳаллий саноатчилар ва савдогарларга имтиёзлар берар, чет эллардан усталарни таклиф этарди. Хунармандчилик ва савдога ҳомийлик хазинани тўлдириш зарурати билан изоҳланарди. Мамлакатда, жумладан, Фландрияда мовут ишлаб чиқариш аҳолининг кенг қатламларига мўлжалланган юпка жун газлама тўкиш билан алмаштирила борялади. Тур ва Лионда Италиядан ўзлаштирилган шойи тўкиш устахоналари вужудга келади. Шампанда тўкилган матолар Германияга, Брегань, Пуатудан — Испания ва Португалияга олиб кетилган. Хунармандчиликнинг кўплаб соҳалари маркази бўлган Париж аҳолиси 300 минг кишига етади. Францияда яна ярмаркалар фолияти бошланиб, Руан, Канн, Лион ярмаркалари ном қозонади. Лион XV асрнинг иккинчи ярмидан Женева ярмаркасида ўзиб, Европа савдосининг муҳим марказига айланади.

Жанубий Франция шаҳарлари Ўрта Ер денгизи савдосига тортила бошланади. Мамлакатнинг ғарбида океан соҳили савдоси юксалиб, Ла Рошель портининг аҳамияти ошиб боради.

Хунармандчилик ва савдонинг юксалиши шаҳарликларни монархия иттифоқчиси сифатидаги мавқеини оширади. Шаҳарликлар ҳукуматнинг молия, суд ва бошқа ташкилотлари ишида фаол қатнаша бошлайди.

Карл VII бошқаруви даврининг рамзий кишиси Жак Кёр бўлиб, Бурж шаҳрилик бу савдогар Ўрта Ер денгиздаги савдони қўлга олибгина қолмасдан, тоғ-кон, саноат ва савдо корхоналарини бунёд этиш борасида ҳам катта тадбирларни амалга оширади. Бойлик орттиришнинг ҳар қандай усулидан, ҳатто қул савдосидан ҳам тортинмайдиган Кёр Франциянинг энг бой кишисига айланган. Карл VII уни катта кенгаш аъзолигига тайинлаб, молия ислохотини ўтказишида иштирок этишдан ташқари, муҳим дипломатик вазифаларни ҳам топширган. Охир-оқибат, унинг қарздор ғанимлари Жак Керни сохта айблар билан жавобгарликка тортиш, мол-мулкни мусодара қилдириш, ўзини сургунга юборилишига эришадилар.

Шу тариқа, Францияда мамлакатни бирлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий шароитлари яратилади. Мамлакатнинг инглизлардан озод этилиши, муҳим вилоятлардан бири — Гиеннинг қирол ҳукмига ўтиши Франциянинг марказлашувида муҳим аҳамият касб этади. Урушнинг сўнгги босқичида халқда ватанпарварлик ҳиссининг юксалиши, ҳудудий яхлитлик мамлакат ривожланишининг гарови эканлигини англаш ҳам марказлашишга хизмат қилади.

Мамлакат марказлашувидаги муваффақиятлар француз адабий тилининг тараққиётида ҳам кузатилади. Лотин тили адабиётдан, ҳуқуқ ва маъмурий идораларда муомаладан аста-секин суриб чиқарилади. Францияда миллат шакллана бошлайди.

Мамлакат бирлашувининг яқуилари. Юқорида кўрсатилган ижтимоий-иқтисодий омиллар Людовик ХІнинг (1461-1483-йй.) марказлаштириш жараёнига қарши кучларни бартараф этишига имкон беради. Ажойиб дипломат бўлган Людовик ХІ, зарур пайтда харбий куч ишлатишдан макр-ҳийла, алдашни афзал билган. Замондоши “дунё ўргамчиси” деб номлаган кирол, мамлакатда ва хатто хорижда кўлаб жосусларни сақлар, душманларига қарши зимдан кураш олиб борарди. Людовик хасис бўлишига қарамай, зарур кишини ўз томонига оғдириш учун олтинни аямасди. Бу даврга келганда, пулнинг қанчалик қудратга эга эканлиги тобора равшан бўлиб борар эди.

XV асрнинг ўрталарига келганда Франциянинг шарқида: Бургундия, Франк-Конте, Нидерландия ва Шимолий Франциянинг бир қисми (Пикардия) дан иборат кучли давлат шаклланади. Бургундия герцоглари фақат ўз худудлари мустақиллигига интилибгина қолмасдан, Франциянинг шарқидаги худудлар ҳисобига ўз ерларини кенгайтиришни орзу қилардилар. Шу тариха, Франция қироллиги учун янги хавф пайдо бўлади. Илгари отаси Карл VII га қарши фитналарда иштироки пайтида Бургундия герцоглари саройида паноҳ топган Людовик ХІ эртами-кечми уларга қарши кураш бошлаши муқаррар эди.

Ўз мустақилликлари, молиявий имкониятларни қайтариш учун Алансон, Лотарингия, Бретань, Блуа герцоглари; Арманьяк, Анжу ва бошқа вилоятлар графлари иттифок тузадилар. Унда асосий ўринни Бургундия герцоги Жасур Карл эгаллайди. Карлнинг асл мақсади унинг “Мен Францияни шундай севаманки, унда бир эмас, олти кирол бўлишини истардим” – деган сўзларида ўз ифодасини топган. Иттифок асосчилари уни “Бахт-саодатга эришув жамияти лигаси” деб номлаб, мақсадлари “черков, дворянлар, шунингдек, камбағал кишиларни адолатсизлик, ноҳақлик, талончиликдан халос этиш”, деб эълон қилганлар. Лекин бу шиорлар билан улар майда рицарлар ва шаҳарликларни ўз томонларига оғдира олмайдилар. Людовик ХІ Париж яқинидаги натижасиз тугаган жангдан сўнг, иттифокчилар билан яккама-якка музокаралар бошлаб, уларнинг сафига раҳна солади. Унинг пул ва янги мулклар бериш ҳақидаги ваъдалари сулҳга ва иттифокнинг бузилишига олиб келади. Людовикнинг дипломатик маҳорати Жасур Карлнинг рицарлик матонатидан устун эканлиги равшанлана боради.

Бургундиянинг иттифокчиси Англия 1475-йили Францияга қўшин туширганида, Людовик уни катта тўлов эвазига ортга қайтаришга эришади. Ҳақиқатан ҳам Жасур Карл Лотарингияни босиб олганида, кирол Швейцария ва Лотарингияни бургундларга қарши иттифок тузишга ундаб, уларга ёрдам беради. Шу тариха, бошланган урушда Карлнинг қўшини енгилиб, 1477-йили швейцарияликлар билан Нанси жангида ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Жасур Карлнинг ҳалокати ва Бургундия мустақиллигининг тугатилиши Людовик XI сиёсатининг тантанаси бўлди. Кураш марказнинг ғалабаси ва ягона давлат тузиш билан якун топади. Людовик XI Бургундиянинг ғарбий қисми ва Пикардия герцоглигини эгаллайди. Германиянинг бўлажак императори Максимилианга Карлнинг қизи Мариянинг сепи сифатида Нидерландия, Карл VIII киролиги пайтида эса Франш-Конте ўтади.

Людовик турли усуллар билан Мэн, Анжу ва Прованс (илгари Германия империясига кирган) эгалланганидан сўнг, унинг ҳукмидан четда фақат Бретань герцоглиги қолади. Кейинги кироли Карл VIII 1491-йили Бретань герцогининг қизи Аннага уйланиши билан, Франция киролигининг марказлашиши якун топади. XV аср охирида Францияда мутлақ монархияга асос солинади.

33 §. Англия XI-XIII асрларда.

Нормандия истилоси ва унинг оқибатлари. XI аср ўрталарида Англияда ер эгаллигига асосланган жамият вужудга келсада, феодаллашув жараёни ҳали тугалланмаган эди. Дехқонларнинг талай қисми ўз эркинлигини сақлаб қолган, феодаллардан ижарага ер олганлар ҳали қарам дехқонлар табақасига айланмаган эдилар. Феодаллар мулклари ва иерархияси ҳали ўзининг якуний кўринишини олмаганди.

Англия 1066 йили нормандлар истилосига учрайди. Герцог Вильгельм Нормандский ўлжалар, янги ерларни босиб олиш ва қарам дехқонларга эгалик қилиш орзусидаги норманд, шимолий француз ва ҳатто италиялик рицарлардан қўшин тузади. Сал аввалроқ вафот этган инглиз кироли Эдуарднинг унга тахтни васият қилгани Вильгельмнинг босқинига баҳона бўлади. Папа герцогни қўллаб-қувватлайди.

Вильгельм 1066-йилнинг сентябрида қўшинни қайикларда Ла Манш бўғозидан олиб ўтиб, Англиянинг жанубий соҳилига туширади. Герцог қўшининг асосини эғир қуроолланган рицарлар ташкил этиб, у сон жиҳатидан инглизлар лашкаридан кўп бўлган. Англия лашкарига “донишмандлар кенгаши”да сайланган янги кирол Гарольд бошчилик қилган. Инглизлар кироли бундан уч ҳафта аввал Норвегия кироли Харольд Хардраднинг Нормандия герцоги билан келишиб, Англиянинг шимолига ҳужумини қайтарган ва бу жанг Гарольднинг қўшинини толиқтиргани ҳам нормандларга қўл келади. Колаверса, инглизлар қўшини киролнинг шахсий гвардияси ва дехқонлардан тўпланган лашкардан иборат эди. Англосакслар 1066-йилнинг октябрида Гастингсда бўлган жангда мардонавор курашсаларда енгилиб, Гарольд ҳалок бўлади. Нормандия герцоги Лондонни эгаллайди ва Вильгельм I Истилочи номи билан кирол бўлади.

Вилгельм I (1066-1087-йй.) ўзини Эдуард ишининг давомчиси деб, унинг хайрли қонуналарини бажаришга қасамёд қилади. Лекин нормандларга қарши урушган барча зодагонлар ерлари тортиб олинди, ғолиб рицарларга бўлиб берилади. Англия шимолидаги исёнлар (1069-1071-ййиллари) бостирилгандан кейингина, истило ўз якунига етади. Янги ерларнинг мусодара қилиниши, уларни истилочилар томонидан бўлиб олинниши, мамлакатдаги йирик ер эгалари таркибининг тубдан ўзгаришга, англосакс зодагонлари ўрнига норманд баронларини келишига сабаб бўлади.

Нормандларнинг Англияни қайта “тақсимлаши” ўзига хос вазиятни вужудга келтиради. Янги лордлар, маҳаллий зодагонлар ва уларга итоат эттирилган англосакс дехқонлари узоқ йиллар бир-бирларининг тилига ҳам тушунмаганлар. Бу эса норманд баронларининг кирол теварагида

янада жипслашувини таъминлаган. Қирол ҳокимиятининг юксалишига яна қатор омилар ҳам хизмат қилган. Асосий ер майдонларини истилочилар қўлига ўтишидан ташқари, унчалик кўп бўлмаган англосакс зодагонлари ва черковлар ерлари ҳам янги қирол томонидан “ҳадя” қилинади. Қирол мамлакатнинг ягона эгасига айланади. Бу эса Вильгельмга Европадаги энг тартибли ер эгаллиги муносабатларини ўрнатishга имкон яратади. Қиролдан ер-мулк олган барча кишилар ҳарбий хизмат ўтаб беришлари лозим бўлиб, хизмат муддати тақдим этилган феодининг миқдори билан белгиланган. Англияда кичик вотчина эгасидан тортиб, энг йирик зодагонгача барча томонидан рицарлик ҳарбий хизмати фақат қирол учун бажарилган.

Мамлакатдаги ер эгаллигининг бу шакли, баронлар орасидаги ўзаро урушларга йўл қўймаган. Қолаверса, бу тартиб 1086-йилги Солсбери қасамёди бўйича оддий рицардан тортиб баронгача, барчасининг қиролга содиқлик қасамёди билан мустаҳкамланган. Бу французларнинг вассаллик тизимидан бутунлай фарқ қиларди. Шу тариқа, Англияда ташкил топган ҳарбий рицарлик тизими, қирол ҳокимиятининг таянчи, мамлакатни сиёсий марказлаштириш куралига айланади. Норманд баронларига ер-мулкларни истило қилиш давомида турли графликлардан берилиши, уларни маълум ҳудудда мустаҳкам мавкега эришишига ҳам тўсик бўлади. Англияда қирол ҳокимиятининг юксалиши ва қудрати омиларидан яна бири қирол қўлида мамлакат 1/7 қисми бевосита тўпланиши ҳам эди. Бу ҳол ҳукмдорга йирик ва мустақил моддий имкониятлар яратишидан ташқари, турли графликларда жойлашган доменлари орқали маҳаллий бошқарувга аралашиб, уни назорат қилиш имконини берган. Англиянинг ҳудуд жиҳатидан катта эмаслиги, географик жиҳатдан орол эканлиги ҳам марказий ҳокимиятга қўл келади.

“Дахшатли суд китоби”. Нормандлар истилоси ижтимоий оқибатларини мустаҳкамлаш мақсадида, Вильгельм I ўз даврида мисли қўрилмаган тадбир – мамлакат аҳолиси ва унинг хўжалигини рўйхатга олишни ташкил этади. Бунинг учун Англия округларга бўлиниб, ҳар бирига бир неча графликлар киритилган. Қирол томонидан юборилган вакиллар, ер эгаларининг юзлик йиғинида 12 та маслаҳатчи ҳузурда ҳар бир кишидан қасамёд орқали, махсус тузилган саволларга жавобни ёзиб олганлар. Рўйхат варақалари Лондонга юборилиб, унинг асосида “Дахшатли суд китоби” (Domesday Book, 1086-й.) тузилади. Бутун мамлакат бўйлаб ер кадастрини ўтказиш Англияда қирол ҳокимиятининг қудратидан далолат беради.

“Дахшатли суд китоби”- ўрта асрлар Англияси тарихидан қимматли ёзма манбадир. Ундан мамлакат аҳолиси, унинг хўжалигига оид кўплаб маълумотлар олишимиз мумкин. Унга кўра, XI аср охирида шимолдаги тўрт графликдан ташқари, Англия ер-мулкларининг бир йилги даромади 85000 фунт стерлинг бўлиб, ундан 25% қирол ва унинг қариндошларига

тегишли эди. Деярлик шу миқдордаги даромад черков мулки бўлса, 170 та йирик ва ўрта баронлар даромаднинг 40% га эгалик қилганлар.

Баронлар мулкларининг меросхўрлар орасида тақсимлана бориши ҳисобга олинса, кирон Англиядаги энг йирик ер эгаси бўлибгина қолмасдан, зарур бўлганда, баронлар уюшмасига қарши туриши мумкинлиги ҳам шубҳасиз эди. Қолаверса, денгиз соҳилидаги барча йирик шаҳарлар, мамлакатдаги кўпчилик ўрмонлар киролники бўлган. Ўрмонлар киролнинг ов кўриқхоналарига айлантирилиб, уларда дарахтларни кесиш, ов қилиш ҳатто ўтин териш ҳам жазоланган.

Англия қишлоқлари. Англияда йирик ер эгалиги шароитида ҳам қишлоқ жамоалари хўжалик юритиш асоси бўлиб қолади. Мамлакатнинг марказий ва жануби-шарқий графликларида деҳқончилик; жанубий-ғарбий, шимолий ва шимоли-шарқий графликларда – чорвачилик, хусусан, кўйчилик ривожланган.

Нормандлар истилоси инглиз қишлоқ аҳолисининг ҳаётини кескин ўзгартирмаган, сабаби уларнинг кўпчилиги 1066-йилга қадар қарамликка тушиб бўлган. Аҳоли рўйхатиغا қаралса, деҳқонлар табақаларга бўлингани маълум бўлади. Деҳқонларнинг 40% ни кўш хўкизли вилланлар ташкил этса, 1/3 қисми кам ерли ёки ерсиз коттарийлар ва бордарийлар эди. Англияда барча аҳоли 1,5 млн киши бўлиб, уларнинг 90 % қишлоқларда яшаган. Вилланларнинг қарамлиги уларни лордлар ерларида баршина ўтаб бериш мажбуриятидан қўринади. XI аср охири – XII аср бошидаги виллан, лорднинг манор ерига биркичиб қўйилган, унинг ижозатисиз ўз ерини ташлаб кетса, топиб куч билан қайтариладиган, ҳафтасига 2-3 кун сеньорга баршина ўтайдиган деҳқон бўлган. Виллан, шунингдек, ерни шудғор қилиш, пичан ўриш, ҳосилни йиғишдаги ҳашарларда ҳам катнашган. Улар лордга: дон, асал, мовут, турли солиқлар, чунончи жонбоши солиғи ҳам тўлашган.

Бордарийлар ва коттарийлар ижтимоий ҳолати ҳам вилланларникига яқин бўлган. Уларнинг вилланлардан фарқи шуки, бордарийлар ва коттарийлар ўз ерларидан олинган даромадлари билан оилаларини таъминлай олмасалар, лордга ҳафтанинг бир кунини баршина ўтаган. Улар кўшимча уй ҳунармандчилиги билан шуғулланмасалар, лордга ёки бой кўшиниларга ёлланиб ишлашга мажбур бўлганлар. Йирик ер эгаси уларнинг меҳнатлари эвазига ижарага ер берган.

Англия шаҳарлари XI–XII асрларда. Аҳоли рўйхати маълумотларига кўра мамлакатда юзга яқин шаҳарлар бўлиб, уларда инглизларнинг беш фоизи яшаган. Кўпчилик шаҳарлар қишлоқдан деярлик фарқ қилмаган. Лекин инглиз шаҳарларида ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланадиган тоифа ҳам тез шаклланади. Кўп мамлакатлардагига нисбатан пул-товар муносабатлари Англияда жадал ривожланиб, у қишлоққа ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Англияда ички бозорнинг эрта шаклланиши фақат ҳунармандчилик буюмларига эмас, қишлоқ хўжалик

махсулотларига ҳам эҳтиёжнинг ўсиб бориши бунинг асосий омили эди. Айни шу ҳолат Англия кишлоқларида, хужжатларда коттарийлар сифатида қайд этилган, аммо аслида хунармандчилик билан тирикчилик қиладиган, кўп сонли аҳоли вакилларининг бўлишига олиб келган. Шаҳарларга кетиб хунармандчилик билан шуғулланган вилланлар ҳам аксари ҳолларда лордларга ўз буюмлари ёки пул билан оброк тўлашни давом этган. XII асрдан Англияда ҳам шаҳарда бир йилу бир кун яшаган қарам деҳқон, лорд томонидан вотчинага қайтариш мажбуриятидан қутилар эди. Нормандлар истилоси Англиянинг фақат Нормандия билан эмас, Мэн, Аквитания ва Фландрия билан ҳам савдо алоқаларини кучайтиради. Англия экспортининг асосий маҳсулоти –жун Фландрия шаҳарларига чиқарилса, Аквитаниядан муқим импорт маҳсулоти – мусаллас олиб келинган. Ташқи савдодан Лондон шаҳрига энг катта даромад келган. Эксетер, Глостер, Колчестер, Норич, Йорк, Линкольн шаҳарлари ҳам савдо-хунармандчилик марказлари бўлган. Монастирлар атрофида вужудга келган Ковентри, Ридинг, Сент-Олбанс, Эбингедон шаҳарлари ҳам кенгайиб борган.

Хунармандчилик гильдиялари (цеҳлари) ҳақидаги XIII асрга оид маълумотларга кўра, қиъадагидан фарқлироқ, инглиз цеҳлари фақат муайян хунармандчилик соҳаси вакилларинигина эмас, улар тайёрланган буюмлар билан савдо қиладиган савдогарларни ҳам бирлаштирган. Манбаларда 1130-йили 7 та гильдия ҳақида сўз борса, 1180-йилда уларнинг сони 20 тага етади. Шаҳарларнинг кўпчилиги қиролга қарагани сабабли, Англияда уларнинг эркинлиги учун кураш жараёни кузатилмайди. Қирол, одатда шаҳарларга катта тўлов эвазига ва муайян муддатга қисман ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини тасдиқловчи ёрлиқларни берган. Янги ёрлик олиш учун шаҳарлар ҳазинага қайтадан “фирма” (бадал пули) тўлашлари лозим бўлган.

Сиёсий марказлашув. Мамлакатда осойишталик ва барқарорликни таъминлашни талаб қиладиган ижтимоий гуруҳлар XI аср охири – XII аср бошларида шаклланади. Бундай вазиятни таъминлаш учун кучли қирол ҳокимияти зарур эди. Англиянинг шарқда ҳамон данияликлар ҳужуми хавфи мавжудлиги, оғир вазиятларда “ҳуқуқ ва тиячдик ҳимоячиси” – қиролни қўллайдиган эркин деҳқонлар ва майда ер эгаларининг кўп сонли бўлиши ҳам сиёсий марказлашни омиллари ҳисобланган. Агар Францияда мамлакатни қирол ҳокимиятига бўйсундириш бир неча аср давом этган бўлса, Англияда бу йигирма йилда амалга оширилган.

Англиянинг сиёсий марказлашуви кейинги асрларда ҳам давом этади. Қирол ҳуқуқи тобора кенгайиб борган бир пайтда, йирик ер эгалари, зодагонларнинг ҳуқуқ ва мавқеилари тобора пасайиб боради. Натижада, қиролни исёнкор баронларга қарши курашда узоқ йиллар католик черкови, майда ва ўрта ер эгалари, шаҳарлар ҳамда баққувват деҳқонлар тоифалари қўллаб-қувватлайди.

Қирол ҳокимиятининг кучайиши. Қирол ҳокимиятининг кучайиши Вильгельм II ва Генрих I лар даврида ҳам давом этади. Бу борада Генрих I (1100-1135-йй.) бошқаруви, айниқса, катта аҳамият касб этади. Ақаси Нормандия герцоги Робертдан тахтни олган Генрих I хартия қабул қилиб, унда “черков эркинликларини асрашга, баронларга тазйик ўтказмасликка”, “ўзига содиқ аҳолига қирол Эдуард қонунларини сақлашга” ваъда беради.

Маҳаллий ва марказий бошқарув тизими айни Генрих I даврида тўлик шаклланади. Монархиянинг олий органи – қирол курияси мамлакатнинг йирик баронлари ташкилотига айланади. Қирол кенгашига унинг қариндошлари, аёнлари, амалдорлари – йирик диний ва дунёвий сеньор – баронлар кирган Бу йиғин аҳён-аҳёнда чақирилиб, унинг таркиби доимий бўлмаган. Қирол курияси кичик таркибда доимий маъмурий орган сифатида мамлакатни бевосита бошқариш билан ҳам шуғулланган. Вильгельм I давридаёқ қирол кенгашидан молия ишлари ажратилади. Генрих I эса, яна бир молия ташкилоти – “Шахмат тахтаси” палатасини жорий этиб, шерифлар, девон ва суд палатасини унинг олдига ҳисобдор қилиб қўйган. Графликларни бошқарган шерифлар қирол хазинаси учун солиқ ва тўловлар тўплаганини таъминлаганлар. Улар қирол ерларини ижарага бериш, халқ лашкарини тўплаш, юзликлар йиғинларини ўтказишга ҳам масъул бўлганлар. Шерифлар ҳар йили “Шахмат палатаси”га (ундаги столлар устига тўшалган мато катак кўринишида бўлганидан) гушган даромад ва қилинган харажатлар ҳақида ҳисобот бериб турганлар. Норманд қироллари англосакслар мероси – графликлар ва юзликлар йиғинларидан ҳам фойдаланганлар. Бу йиғинлар ўзининг аввалги халқ йиғинлари сифатидаги аҳамиятини йўқотиб, дунёвий ва диний зодагонларнинг ҳудудий мажлисларига айланган. Улар марказий ҳокимиятнинг сиёсатини маҳаллий аҳолига ўтказишда асосий восита бўлган. Бу йиғинларда қирол белгилаган солиқлар тақсимланган, маъмурий ва суд-тергов ишлари ўтказилган.

“Сайёр судлар” борасидаги илк маълумотлар ҳам Генрих I даврига оиддир. Унда қирол курияси судьялари турли графликларга бориб, маҳаллий судлар ва маъмурият ишларини тафтиш қилганлар. Энди суд барон судларидан фарқлироқ, мусобақа орқали эмас, балки маҳаллий аҳоли вакилларидан жинойи воқеани яхши билган кишилардан тузилган ҳайъат аъзоларининг қасам ичиб берган маълумотларига таянган.

Англия черкови. Нормандлар истилоси черковнинг жамиятдаги мавқега ҳам таъсир кўрсатган. Англияда, 1086-йил маълумотлари бўйича, ер-мулклардан келадиغان даромаднинг ¼ черковга тушган ва у кейинчалик ҳам ўсиб борган. XI аср охири – XII аср бошларида черков ерларининг кўпайиши фақат истилочиларнинг уларни қўллагани учун инъомлари бўлмасдан, черковнинг ер сотиб олишидаги сиёсати натижаси ҳам эди. Оқибатда, деҳқончиликда банд ерларнинг 1/3 қисми черковга

Ўтди. Вильгельм барча епископ ва аббатларни нормандиялик руҳонийлардан тайинлаб, черков ҳокимияти чегараларини аниқ белгилаб берди. Унинг даврида черков судлари тузилиб, уларда фақат руҳонийлар эмас, балки черков ерларида яшовчи аҳоли, шунингдек барча фуқароларнинг, оилавий ишлари, мерос масалалари ҳам ҳал этилган. Демак, черков қисман, дунёвий ишларни ҳал этишда ҳам иштирок этган. Прелатлар ер-мулклари борлиги туфайли инглиз қироллари вассали бўлишларига, ҳукмдорларни черков ишларига аралашувиغا, епископлар ва аббатлар сайловларига ўз таъсирларини ўтказишига олиб келган.

XIII асрдаги баронлар исёвлари. Генрих I ўзидан эркак зурриёти қолдирмасдан вафот этади. Тахтга даъвогарлик Анжу графи Жоффриуа Плантагентга турмушга чиққан қиролнинг қизи Матильдага ўтади. Бу пайтда Пуату ҳамда Мэн ва Турень ерлари Анжу графига қарарди. Лекин Матильдани Генрих I нинг жияни – Блуа графи Стефан (Вильгельм I нинг қизларидан бирининг ўғли) тахтдан маҳрум этади. Оқибатда, тахт учун узоқ йиллар давом этган қонли урушлар бошланади. 1135-йили Весминистрда тож кийган Стефан хартия эълон қилиб, унда баронлар ва черковга кўплаб эркинликлар ваъда қилади. Амалда баронлар бошқаруви ўрнатилиб, улар қирол ҳокимиятига ўз таъсирини ўтказишдан ташқари, олий адлия ҳукуқи, пул зарб қилиш ва ҳ.к. ларга эришади. Қирол кўриқхона – ўрмонларининг катта қисми ҳам баронларга ўтади. Баронлар мамлакат бўйлаб юзлаб хусусий калъалар қуриб, уларни қароқчилик маконларига айлантирадилар. Стефан эса, қандай бўлмасин, тахтни сақлаб қолиш учун мамлакатдаги ўзбошимчаликларга кўз юмишдан ташқари, қирол мулкларини сахийлик билан баронларга бўлиб берган. Матильда ҳам ўз тарафдорларига катта ваъдалар қилади. Натижада, ўз ҳокимиятини сақлаш ва узайтириш мақсадида, кўпгина баронлар гоҳ у, гоҳ бу томонни қўллаганлар.

Ўзаро урушлардан асосан деҳқонлар азият чекадилар. Кўплаб қишлоқлар ташландиқ ҳолатга келиб, экинзорлар қаровсиз қолади. Очарчилик, ҳарбий тўқнашувлар ва қишлоқларга ҳужумлар кўплаб вилланлар ҳаётига зомин бўлади. Зодагонларнинг талончилиги ва таъмағирлиги шаҳар ҳаёти ва савдонинг инкирозига олиб келади. Халқ норозилигининг кучайиши, кўзғолонлар деярлик йигирма йил давом этган можаро қатнашчиларини муросага келишга мажбур этади. 1153-йилги битим бўйича Стефан ҳаётининг охиригача қирол бўлиб қолиши, сўнг унга Матильданиннг ўғли Генрих Плантагент ворислик қилиши кўзда тутилган. Кейинги йили Стефан вафот этиб, Англияда Генрих II нинг (1154-1189-йй.) қироллиги бошланади.

Генрих II нинг ислохотлари. Генрих ҳукмида Нормандия ва Анжу мулклари, Мэн, Турень, Пуату графликлари, Аквитания герцоглиги ҳам бўлган. Ғарбий Европада “Анжу империяси” энг йирик ва қудратли давлат бўлган. Мамлакат ичида ҳам қирол учун қулай сиёсий вазият вужудга

келади. Унинг атрофида фақат тинчлик ва барқарорликнинг бўлишидан манфаатдор рицарлар ва шахарликлар жипслашибгина қолмасдан, нотинч йилларда вотчиналари қаровсиз қолган баронлар ҳам тўпланадилар. Бу кучларга ва ўзининг китъадаги мулклари даромадларига таянган Генрих II фақат мамлакатда тинчлик ўрнатиш, можароларга чек қўйишдан ташқари, қирол ҳокимиятини мустаҳкамлай бошлайди. Қиролга бўйсунини истамаган баронлар мол-мулки мусодара этилиб, ўзлари қувғин қилинади. Можаролар пайтида тарқатилган қирол ерлари қайтарилиб, қирол рухсатисиз қурилган қалъалар бузиб ташланади. Стефан даврида берилган унвон ва имтиёзлар бекор қилинади. Шерифлар фаолияти тафтиш қилиниб, қирол хазинасига юбориладиган маблағларни ўзлаштирган, ўз лавозимини суистеъмол қилганлари алмаштирилади. Шерифларни алмаштириш тadbири, уларни қирол буйруқларини сўзсиз бажарадиган амалдорларга айланишига олиб келади.

Генрих II ислохотларидан энг муҳими суд соҳасида ўтказилади. У ҳар қандай эркин кишига, қирол девонидан ўз ишини барон судида эмас, қирол судида кўриб чиқиш ҳуқуқини берувчи “фармон” олишга ижозат беради. Бу эса судда маҳаллий аҳолидан рицарлар ва бой деҳқонлардан қасамёд орқали суд маслаҳатчилигига тортилиши, аста-секин эски феодал курияларини йўқолишига ёки янгичасига ишлашга ўтишига олиб келади.

Қирол ҳарбий рицарлик хизматини “қалқон пули” деб номланган пул солиғи билан алмаштиради. Бу ислохот муҳим сиёсий оқибат, яъни қирол ҳокимиятини баронларнинг рицарлик лашқари хизматидан халос этиб боради. Рицарларни ёлланма аскарлар билан алмаштириш, вассаллик муносабатларидан фуқаролик ҳуқуқларига ўтиш имконини беради. Барча эркин аҳоли тоифаси мулкый ҳолатига қараб қуролланиши, зарурият бўлганида, халқ лашқарига келиб қўшилиши тартиби жорий этилади. Шу тариқа, илк феодал муносабатлари даврининг халқ лашқари тизими янги тарихий шароитда қирол ҳокимиятини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Генрих II ва черков. Генрих II нинг ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун чора-тадбирлари давлат бошқарувида ўз аҳамиятини сақлаб қолган черков билан тўқнашиши муқаррар эди.

Тахт учун кураш даврида Англия черкови қирол ҳокимиятидан бутунлай мустақил бўлиб олган эди. 1164-йили Кларендон шахрида черковни қирол ҳокимиятига бўйсундириш учун сеньорлар ва прелатлар қурултойи бўлади. Унда рухонийлар ҳам дунёвий феодаллар сингари қиролга вассал эканлиги, маълум мажбуриятларни бажариб, солиқларни тўлашлари, қирол судига дахлдор эканлиги, ҳукмдорнинг рухсатисиз Рим папасига шикоят қилиши, мамлакатдан чиқиб кетишини таъқиқлаш кўрсатилган.

Аммо Кларендон қарорига қирол тайинлаган примас (биринчи рухоний) Кантербери архиепископи Фома Бекет қарши чиқади. Можаро кучайиб, Фома Европага қочишга мажбур бўлади. Аммо унинг қайтиб

келиши билан кураш яна авж олади. Бекет Йорк архиепископини қирол томонини олгани учун черковдан қувғин қилганида, Генрих II: “Наҳот мен учун бу роҳибдан ҳеч ким ўч олмайди!”-деб ўз яқинларига жahl билан мурожаат қилади. Қасоскорлар топилиб, бир неча сарой рицарлари Бекетни излашга тушадилар ва Кантербери ибодатхонасида архиепископ қилич-билан чавақлаб ташланади.

Аммо сиёсий жиҳатдан бу қотиллик ўзини оқламайди. Ушбу воқеа қиролнинг каттиққўллик сиёсатидан норози бўлган муҳолиф баронларнинг бош кўтаришига олиб келади. Генрихни папа томонидан черковдан четлатилиши хавфи вужудга келади. Фома “азобланиб ўлдирилган муқаддас” сиймога айланади. Бекетнинг қабрига оммавий зиёратлар бошланади. Қирол “Кларендон қарорини” бекор қилиб, халқ лашкари олдида уэр сўрашга мажбур бўлади. Папани хурсанд қилиш учун қирол Рим черковидан ажралишга интиланган Ирландияга қарши харбий юриш қилади. Қиролнинг папа хузурида тиз чўкиши, унга қарши ҳам инглиз, ҳам француз рицарларини бош кўтаришига олиб келади. Ушбу вазиятда Франция, Шотландия қироллари, айрим графларнинг Генрих II га қарши иттифок тузиши хавфи вужудга келади. Аммо қирол муҳолифат орасига низо солиб, энг аввало, француз вассалларини итоат эттиради. Бошқарувининг сўнгги йилларини Генрих II гоҳ ўғилларига қарши, гоҳ уларни гиж-гижлаган Филипп II Август билан тинимсиз урушларда ўтказади.

Генрих II нинг қироллиги Англия тарихининг маълум даврига яқун ясаб, унда ер эгалити тузумининг ихтимойий-сиёсий институтлари узил-кесил шаклланади. Бу даврга келганда, истилоқчилар ва бўйсундирилган маҳаллий аҳоли ягона халққа бирлашадилар. Эндиликда, француз тилини унутмасаларда, инглиз тилини ўзлаштирган нормандлар авлодлари денгиз ортида ер-мулклари бўлса-да, ўзларини “Англия баронлари” деб атаганлар.

Ричард I бошқаруви. Ричард I (1189-1199-йй.) қироллиги даврида Генрих II ўтказган ислохотларнинг натижалари намоён бўлади. Отаси сингари бакуват ва доимий фаолликка мойил қирол Ричард, айна пайтда, ундан кескин фарқланадиган хусусиятларга ҳам эга бўлган. Ричарднинг сеvimли машғулотлари – уруш ва ов бўлиб, у Аквитанияни ўзининг ватани деб ҳисоблаган. Унинг мақсади бутун Яқин Шарқни эгаллаш бўлган. Ўзининг ўн йиллик бошқаруви давомида Ричард Англияда кўпи билан ўн ой яшаган, холос. Унинг ҳарбий жасоратлари ҳам мамлакатдан жуда узокда, Қуддус қироллигини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлиб, Ричард айна учинчи салиб юришларида мардлиги ва жасорати учун “Шерюрак” лақабини олган. Англиядан эса у фақат бир нарсa – бир талаб қилган. Уни қандай ундирилиши Ричардни қизиқтирмаган. Генрих II томонидан яхши ташкил этилган қироллик маъмурияти унга “сайёр қирол” пайтида ҳам узлуксиз ишлаши имконини беради. Мамлакат аҳолисидан пул ундириш Ричарднинг асосий ташвишига айланган. Хусусан, қиролни асирликдан

қутқариш учун 100 минг фунт стерлинг тўлаш ўз даври учун бекиёс катта тўлов эди. Натижада, аҳолига янгидан-янги солиқлар солинади. Қирол суди аввалги имтиёз мавқеини йўқотиб, халқ учун тобора оғир юкка айлана боради. Суднинг қимматлиги эҳтиёжмандларни қўрқитса, унга иши тушганларни хонавайрон этарди. Қирол маъмуриятининг пулга эҳтиёжидан фойдаланган кўплаб шаҳарлар тўлов эвазига ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини сотиб оладилар.

34 §. Англия XIII асрда.

Буюк озодлик хартияси ва инглиз парламентининг бошланиши.

Англия тарихида XIII аср. Англиянинг XIII асрдаги тарихига зиддиятли, аксари ўзаро қарама-қарши жараёнлар хос эди. Айни пайтда, сеньориал хўжалик XIII асрда ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланади. Сиёсий соҳада бу асрда Англияда қирол ҳокимиятининг заифлашуви ва баронлар тоифасининг кучайиши кузатилади. Жараён якунида мамлакатда Европадаги энг мутаъсиб ва мустаҳкам монархияга асос солинади.

Қишлоқ ва шаҳар. XIII аср пул – товар муносабатлари билан боғлиқ баршина хўжалигининг гуллаб-яшнаган даври эди. Англияда ҳам йирик ер эгалари ўз ерларини ижарага берилсада, китъадагидан фарқлироқ, инглиз қишлоқ хўжалиги бозор муносабатларига эрта тортилади. Натижада, вилланларнинг бир қисми XII асрданоқ пул солиғига ўтказила бошланади. Пул солиғи айниқса янги ўзлаштирилган ерларда кенг тарқалиб, вилланлар эркин ижарачиларга айланадилар.

Янги жараён XII аср охиридан қишлоқларга ёйилиб, ички бозорнинг вужудга келиши, қишлоқ хўжалик маҳсулотларига нархнинг ошиши, инглиз лордларини вотчинани бошқаришни ўз қўлига олишига тўртки беради. Ушбу жараён баршинанинг кучайишига олиб келади. Вужудга келган вазиятда кичик ер эгалари вилланлари камлигидан ўз ерларига ёлланма ишчилар қўмағида ишлов бера бошлайдилар.

Вилланларнинг ўз хўжалиги бўлиб, у қишлоқ жамоаси аъзоси, майда товар ишлаб чиқарувчи ҳисобланган. Айни пайтда, лордларнинг вилланларни мажбурий ишлатишлари, тўловлар ва солиқларнинг ошиб бориши, экин майдонлари кам ҳудудларда лордлар томонидан жамоа ерларини тортиб олинishi кузатилади. Ички колонизация натижасида янги ерларни ўзлаштирилиши ҳам лордлар доменининг кенгайишидан ташқари, унга оброк тўлайдиган хўжаликлар сонини кўпайтирган.

Англияда XII асрнинг иккинчи ярми – XIII асрда ички ва ташқи савдо юксалади. Анъанавий экспорт моллари: қалай ва жунга янгилари–дон, чорвачилик маҳсулотлари кўшиланган. Четдан мусаллас, зираворлар, қимматбаҳо нафис мовутлар, темир келтирилган. Генрих II даврида

Англияни “Анжу империяси”га қўшилиши унинг савдо қўламига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Савдо божи кирои хазинаси даромадининг муҳим манбаига айланали.

Ички савдода ҳам муҳим ютуқларга эришилади. Мамлакат бозор ва ярмаркаларнинг кенг тармоғи билан копланиб борган. Генрих II жорий этган қаттиқ маъмурий чоралар шаҳарликлар томонидан қўллаб-қувватланади. Шаҳарлар кироидан катта пул тўлаш эвазига ўз-ўзини бошқариш, суд, савдо-сотик, бозор ва ярмаркалар ташкил этиш, божсиз савдо килиш ҳуқуқларини оладилар. Лекин фақат айрим шаҳарларгина ўз-ўзини бошқариш ташкилотларини сайлаш ҳуқуқига эришган. Бундай ёрликлар Ричард I ва Иоанн Ерсиз даврида, асосан, кирои ерларигаги шаҳарларга берилган. XII асрда 79 та, XIII асрда 113та шаҳарга чекланган ўз-ўзини бошқариш ёрликлари топширилади. Манбаларда ёзилишича, эски бургларнинг кўпи ўз ҳуқуқларини кенгайтирса, майда шаҳарлар (аксари бозор жойлари) ёрликсиз фаолият олиб борганлар. Мамлакатдаги пул-товар муносабатлари ривожланишининг жадаллашуви айнан шу хилдаги майда шаҳарлар сони ўсиб бориши билан белгиланган.

Феодаллар тоифаси. Англия феодаллари икки турга бўлинган. Биринчилари бевосита кироидан ер-мулк олган баронлар бўлса, иккинчилари – баронлардан вотчина олган кичик ва ўрта рицарлар ҳисобланган. Ёриқ баронларнинг ер-мулклари (манорлари) турли графликларда бўлиб, улар қатор имтиёзларга ҳам эга эдилар. Баронларнинг имтиёзларини янада кенгайтиришга интилиши эса, охир-оқибат кирои ва унинг маъмурияти қаршилигига учрайди. Кичик ва ўрта вотчина эгалари бир ёки бир неча вотчинага эгалик қилиб, аксари бир графлик чегарасида хўжалик юритишган. Рицарлар ўз вотчиналари ҳудудида вилланларни суд килиш ҳуқуқига эга бўлиш қаторида, ўзлари баронлар суди таркибига кирганлар. Қолаверса, киролик суди маслаҳатчиларининг аксари ҳам рицарлар сафидан чиққан. Бу эса рицарларни кирои маъмурияти билан бевосита алоқасини таъминлаб, уларни ҳукмдорнинг марказлаштириш сиёсатини ўтказишда асосий таянчига айлантиради.

Баронлар ва рицарлар орасидаги тафовут уларнинг ижтимоий ҳолати билан ҳам белгиланган. Ёриқ ер эгалари бўлган баронлар ўзларини кироининг яқин кишилари маслаҳатчилари ҳисоблайдиган нисбатан ёпиқ, каста кўринишидаги табақа эди. Рицарлар эса, аксинча, очиқ табақа бўлиб, Англияда ер-мулкдан йилига 20 фунт стерлинг даромад оладиган ҳар қандай эркин фуқаро рицарлик унвонини олиши шарт эди. Бунинг сабаби рицарлик унвони кироига кўшимча мажбуриятлар ўташ билан боғлиқ бўлганида эди. “Қалқон пули” солиғи жорий этилганидан сўнг, майда вотчина эгалари тежамкор қишлоқ хўжайинларига айландилар. Энди улар учун нарх-наво ва маош кироининг манфаатларидан, мамлакат осойишталиги ўз сеньорлари қизиқишларидан муҳимроқ бўлиб қолади. Рицарларнинг сиёсий қизиқишлари, моддий манфаатлари, хўжалик

юритиш усуллари баронлар билан тафовутга, айна пайтда шахарликлар билан якинлашувига олиб келади.

Қирол ҳокимияти XII-XIII асрларда. Англия қирол ҳокимиятида бу даврда қатор ўзгаришлар юз беради. XII асрда яшаган ҳуқуқшунос Гленвиль ўз асарида қонун ва ҳуқуқ тизимини Рим империясиникидан ўзлаштириши лозимлигини, қирол ҳокимияти императорники сингари чексиз бўлишини ёқлаб чиқади.

“Шахмат палатаси ҳақида” номли асар муаллифи Фитц Нил қирол ҳокимиятини юксакликка кўтариш, унинг чексиз бўлишини асослаш учун диний таълимотдан фойдаланиб, ердаги ҳар қандай ҳокимият Худодан, деб таъкидлайди. Айна шу пайтдан “Худонинг хохиш-иродаси билан – қирол!” шиори қўлланила бошланади.

Лекин Англияда черков ва баронлар қирол ҳокимияти сайловга асосланиши лозимлиги ҳақидаги ғоя тарафдорлари бўлишган. Йилномачи архиепископ Парижлик Матфейнинг Иоанн Ерсизга (1199-1216-йй.) тож кийдириш маросимидаги қуйидаги сўзларини келтиради: “Биляб кўйинлар, янги қирол сайланмасдан туриб, уни тахтда ҳеч ким алмаштира олмайди. Иоанн – эҳтиёткор, жасоратли аслзода... Биз уни яқдиллик билан қироликка сайлаймиз!” Черковнинг бу таълимотини инглиз диншуноси Иоанн Солсбери (XIII аср) ҳам асослаб берган. У қиролни инсоннинг “тирик танаси” билан қиёслар экан, уни “бош”, диний ва дунёвий зодагонлар кенгашини – “давлатнинг юраги, динни эса унинг қалби”, деб таърифлайди. Лекин ушбу таълимотда черков ҳокимияти қироликдан устун қўйилади. Қирол фуқароларга зулм ўтказса, рухонийлар иттиҳорлик ва бардош намоеън этишлари лозимлиги ўқтирилади. Аммо ҳукмдор динни поймол этса, уни тахтдан тушириб, қатл этишга изн берилади.

Брактоннинг (XIII аср) таъкидлашича, қонун қиролни яратади, қаерда қирол бўлмас экан, у ерда адолатсизлик ҳукм суради. Қирол фақат адолатли ишларни амалга оширмоғи лозим. Қирол магнатлар йиғинида маъқулланган, ўзи тасдиқлаган қарорларни оғишмасдан бажариши лозим. Айна пайтда, мамлакатда унга тенг киши йўқдир. Ундан устун кишининг ўзи, Худодан бошқаси бўлмайди, дейди у.

Иоанн Ерсизнинг бошқаруви. Ички сиёсий алоқаларнинг юксалиши давомида феодал давлатининг марказлашуви ҳам кучая боради. Бу жараёнда деярлик барча феодаллар, айниқса рицарлар, шахарликлар тоифаси, эркин деҳқонлар маифеатдор бўлсада, марказлашиш узоқ сиёсий курашларга, баъзида қуролли можароларга сабаб бўлади.

Англияда XIII асрдаги сиёсий курашнинг илк босқичи қирол Генрих II нинг кенжа ўғли Иоанн Ерсиз (1199-1216) бошқарувига тўғри келади. Иоанн отасидан меросга қолган кучли давлат тизимига таяниб, аҳолининг барча тоифаларига тазйик ўтказар эди. Натижада, мамлакатдаги асосий тоифалар: рухонийлар, дворянлар ва шахарлик бойлар қирол ҳокимияти билан очиқ можарога қиришади. Иоанн Ерсиз (лақаби қатта ақаси

Ричарддан фарқлироқ шахзодалиги пайгида қитъада, Францияда ер-мулксиз қолдирилганлиги сабабли) меросга отасининг яхши, ижобий жиҳатларинигина эмас, жиловланмаган феъл-атворини ҳам олган эди. У ўта баджаҳл бўлиб, сал нарсага кўзларидан ўт чакнаб, юзи кўкара бошлаган. Иоаннинг кайфияти тез ўзгарувчан бўлиб, омади юрмаса, фаоллиги йўқолиб, бошлаган ишини охиригача етказмаган. Унинг ўзгарувчан кайфияти душманларини ғазаблантириб, дўстларини узоклаштирар эди. Ўзига маъқул бўлмаган зодагонлар ер-мулкларини мусодара қилиш, уларни камокқа олиш, қатл этишлар, феодаллар тоифаси анъанавий удумларини менсимай бузишлари билан, у ўзига баронларни мухалиф этиб кўяди. Иоаннинг Францияда олиб борган муваффақиятсиз урушлари учун субсидиялар олиниши, “қалқон пули”нинг ҳисобсиз йиғилиши ҳам баронларнинг ғазабини оширган. Қиролнинг руҳонийлар сайловларига аралашуви, тинимсиз тўловлар талаб қилишидан норози черков ҳам зодагонларни кўллайди.

Қиролнинг баронлар билан аввалги тўқнашувларида уни доим кўллаб келган рицарлар ва шахарликлар бу сафар мухалифат томонини оладилар. Қирол маъмуриятининг ўзбошимчиликлари, шахарлардан тўловларни ошириб бориши уларни баронларни кўллашга ундайди.

Нормандияни йўқотилиши. 1202-1204-йиллари Франция қироли Филипп II “инглиз тожининг марвариди” ҳисобланган Нормандияни босиб олади. Ачинарлиси, герцог Генрих II ва Ричард I қурдирган ҳарбий гарнизонлар сакланадиган кўп сонли қалъа ва мудофаа иншоотлари қўлдан кетади. Францияда қирол ҳокимиятининг кучайиши туфайли, норманд баронлари ўзларини француз деб ҳисоблашиб, Иоанни эмас, Филипп II Августни кўллашади. Англия қироли Аквиганияга энг қисқа йўл йўқотилганини англаб, лоқайдликдан чиқишга интилади. У Нормандия қайтарилмаса, вақти келиб, Франциядаги барча мулклар йўқотилиши муқаррар эканлигини тушунади. Иоанн ҳатта субсидиялар ҳисобига Германия ва Фландрияни ёрдамга жалб қилса-да, кўп ўтмай Анжу, Мэн, Турень, Пуатунинг бир қисми ҳам қўлдан кетади. Инглиз қироли ва унинг иттифоқчиларининг 1214-йилдаги Ларош-о Муан жангида мағлубиятга учраши, бу ерларни қайтариш умидини йўққа чиқаради.

Папалик билан можаро. Айни пайтда, Иоанн Рим папасини ҳам ўзига қарши қилиб кўяди. Англия черкови бошлиғи, Кантербери архиепископи лавозимига тайинланадиган номзод масаласида қирол ва Иннокентий III орасида можаро келиб чиқади. Иоанн папа номзоди, Римда диншуносликдан дарс берувчи инглиз кардинали Стефан Ленгтонни қабул қилиш ва тасдиқлашдан бош тартади. Музокаралар натижа бермаганидан кейин, 1208- йили папа Англияга интердикт кўяди. Орадан бир йил ўтиб, Иоанн черковдан четлаштирилади. Аммо қирол ҳокимияти шунчалик кучли эдики, у руҳонийларни ўз иродасига бўйсундириб, черков хизматини давом эттиришга мажбур қилибгина қолмасдан, черковнинг

мол-мулк ва даромадларини мусодара қилади. Иннокентий III 1212-йили Иоанни тахтдан маҳрум этиш ҳақида булла чиқариб, тожини Филипп II Августга таклиф этганида, можаро ўз чўққисига чиқади. Иоанни 1213-йили чет босқинчилиги хавфи ва баронлар норозилиги кучайган бир пайтда папа билан битим тузади. Қиролнинг Ленгтонни тан олишидан ташқари, ўзини папанинг вассали деб, унга ҳар йили 1000 кумуш марка тўлов бериш мажбуриятини олишти жамиятда мағлубият сифатида қабул қилинади. Бу битим муҳолифатни янада кучайтиради. Баронлар рицарлар ва шаҳарликлар кўмагида 1215-йилнинг баҳорида қиролга қарши исён бошлайдилар. Лондонликлар уларга шаҳар дарвозаларини очиб берадилар. Қирол 15-июнда “Буюк эркинлик хартияси”га имзо чекишга мажбур бўлади.

Буюк эркинлик хартияси. Буюк эркинлик хартиясининг 63 та моддасидан кўпчилигида баронлар ва черков зодагонлари манфаатлари акс этган. Хартиянинг иккинчи моддасида рельеф, яъни лен меросхўрининг тўлови миқдорини 100 фунт стерлинг этиб белгиланган. Қирол кенгашининг қарорисиз: қиролни асирдан қутқариш, тўнғич қизини турмушга чиқариш, катта ўғлини рицарликка бағишлов тантаналаридан ташқари ҳолатларда (12-модда) “қалқон пули” ва “феодал тўловини” талаб қилиши таъқиқланади. Хужжатнинг 21-моддасида пэрлар суди қарорисиз баронларга жарима солиш, 39-моддада – мол-мулкни мусодара қилиш ва бадарга этиш ҳуқуқлари бекор қилинади. 16-моддада баронлар рицарлардан лен учун мажбуриятларни оширишини таъқиқланса, 33-моддада – Темзада қайиқларнинг эркин ҳаракати, 35-моддада эса ягона оғирлик ва ўлчов бирликларини жорий этиш кўзда тутилган. Қирол черковнинг эркин сайлов ҳуқуқини эътироф этиб, ўз вассалларидан одатдагидан кўп тўловлар талаб қилмасликка сўз берган. У “Қирол кенгаши” розилигисиз феод эгаларидан тўловлар ва “қўшимча қалқон” пуллари йиғмаслик мажбуриятини олади. Бу кенгаш таркибига аксари қиролнинг ўзидан ер-мулк олганлар, баронлар кириши кўзда тутилган. Бошқа тоифа вакилларида фарқли равишда, баронларни фақат пэрлар, яъни “Ўзига тенг кишилар суд қилиши тартиби” жорий этилади. Қирол пэрлар қарорисиз баронларни камамаслик, уларни қонундан ташқари, деб эълон қилмасликка ваъда берган. Генрих II томонидан жорий этилган қирол судининг “сеньорлар суди” ишига аралашуви ҳуқуқи бекор қилинади. Ниҳоят, хартия шартлари бажарилишини назорат қилувчи 25 та барондан иборат кўмита тузилиб, унга, хартия бузилган ҳолда, қиролга қарши уруш бошлаш ҳуқуқи берилган.

Хартия рицарлар ва эркин деҳқонларнинг юқори қатламларига ҳам маълум имтиёзлар берди. Хусусан, қирол ва баронларга улардан феод, яъни ер-мулк олган рицарлардан одатдагидан кўп тўловлар ва хизматлар талаб қилишлари таъқиқланади. Хартия барча эркин кишиларни қирол амалдорларидан, қўшимча тўлов ва жарималардан ҳимоя қилиши лозим

эди. Рицарлар ва дехқонлар учун Генрих II жорий этган суд тартиблари сақланиб қолган. Шаҳарлар ҳам муайян енгилликлар олади. Лондон ва бошқа шаҳарларда мавжуд эркинликлар дахлсизлиги тасдиқланади. Лекин аҳоли учун энг оғир солиқ – тальянинг миқдори чекланмайди. Англияда ягона оғирлик ва ўлчов бирликлари жорий этилади. Хартия хорижий савдогарларнинг Англияга келиши ва фаолиятини эркинлаштиради. Бу тадбир ташқи савдони юксалтирсада, шаҳарлик хунарманд ва савдогарларга рақобат муҳитини яратиши билан муайян қийинчиликлар туғдиради. Англия аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган вилланлар учун Буюк эркинлик хартиясига ҳеч қандай енгиллик бермайди. Хужжат вилланларнинг ер эғалигига асосланган жамиятдаги ҳуқуқсизлигини яна бир бор эътироф этади, холос.

Умуман, хужжат ўз даври учун ижобий воқеа эди. У қиролнинг фақат баронлар эмас, мамлакат иктисодиётининг илғор ижтимоий тоифалари, рицарлар ва шаҳарликларга қарши ўзбошимча ҳаракатларни ҳам чеклаган.

Лекин эркинлик хартиясига амалга ошмай, Иоанн папанинг қўллашида баронларни исёнчилар деб эълон қилиб, хужжатга бўйсунидан бош тортади. Мамлакатда яна уруш бошланиб, у авжига чиққан пайтда Иоанн вафот этиб, баронлар унинг ёш ўғли Генрих III ни (1216-1272-йй.) қирол сифатида тан оладилар.

Баронлар олигархиясининг ўрнатилиши. Генрих III нинг бошқаруви даврида, 1258-ййили янги кучли сиёсий инкироз бошланади. Тўхтовсиз ошиб бораётган солиқлар, Генрих III нинг қариндошлари – француз сарой аёнларига ер-мулк ва инъомлар тақдим этилиши, черковга аҳолини тўловлар билан қийнашга изн бериб, папа билан дўст тутиниши, аҳолининг норозилигини кучайтиради. Натижада, қиролни назоратга олиш ҳаракатига тушган баронлар, яна рицарлар ва шаҳарликлар билан иттифок тузишади.

Генрих III 1258-ййилнинг баҳорида Италия тожини кийиш учун папа Иннокентий IV ни жалб этган тадбир ҳаракатида мамлакатдаги барча баронлардан бир йиллик даромадларини талаб қилиши оммавий норозилик ва қаршиликка учрайди. Қирол ҳузурига қуролланган баронлар келиб, ундан сиёсий ислохотлар ўтказилишини талаб қиладилар. Генрих III ён босишга мажбур бўлади. Оксфорд шаҳрида 1258-ййилнинг июнида, кейинчалик “қутурган” номини олган, магнатлар кенгаши тўпланиб, Англияда баронлар олигархияси, “Оксфорд провизияси” тартиботини ўрнатадилар. Бутун ҳокимият 15 та барондан иборат кенгашга ўтиб, унинг розилигисиз қирол ҳеч қандай қарор қабул қила олмайдиган бўлади. Ундан ташқари, баронлар 12 кишидан иборат рицарлар ва шаҳарлар вакилларини сайлаб, улар йилда уч марта, ўн бешлар кенгаши билан биргаликда, давлат ишларини муҳокама қилиш учун тўпланадиган бўлишади.

Лекин баронларнинг назоратсиз хужайинлиги рицарлар ва шаҳарликларга маъкул келмай, мухолифат сафида бўлиниш рўй беради. Рицарлар 1259-йили ўзларининг қатор талаблари билан чиқишади. Баронларнинг Симон де Монфор ва Лестер графлари бошчилигидаги мўтадил қисми, рицарлар ва дехқонларнинг эркин қатламларини йирик зодагонлар ўзбошимчаликларидан ҳимоя қиладиган “Вестминистер провизияси”ни қабул қилади. Лекин баронларнинг катта қисми олигархия дастурини қўллаб-қувватлайдилар.

1263-1267-йиллардаги фуқаролар уруши. Генрих III нинг мухолифат сафида бўлиниш келиб чиқишига умид қилиб “Оксфорд провизиялари”га риоя қилишдан бош тортиши, 1263 йили фуқаролар урушини бошланишига олиб келади. Мухолифатга бошчилик қилган Симон де Монфор фақат баронлар эмас, рицарлар, эркин дехқонлар ва шаҳарликларнинг кенг оммасига таянади. Қўллаб шаҳарларда ички курашлар натижасида савдогарларнинг олигархия ҳокимияти ағдарилади. Шаҳарликларнинг куйи ва ўрта қатламлари ҳам Монфорни фаол қўллайдилар. Жумладан, лондонликлар С. Монфорга 15 минг кишилик халқ лашқарини ёрдамга юборади. 1264-йили Льюс яқинидаги жангда қирол қўшини мағлуб этилиб, Генрих III ва унинг тўнғич ўғли Эдуард асирга олинади. Симон де Монфор амалда Англия ҳукмдорига айланади. Баронларга тўлиқ ишонмаган Монфор мамлакатни рицарлар ва ўзига содиқ шаҳарларга таяниб бошқарган. Монфор 1265 йилнинг январидан илк бор йирик диний зодагонлар (прелатлар), баронлар, ҳар бир графликдан иккитадан вакил қатнашган йиғинни чақиради. Бу инглиз парламентчилигининг бошланиши бўлади.

Қирол устидан ғалаба мамлакатда фуқаролар урушининг кучайишига олиб келади. Ҳаракатга фригольдерлар оммаси, айрим жойларда эса, вилланлар ҳам қўшилади. Дехқонлар қирол тарафдорларининг кўрғонларини вайрон қилиб, мажбуриятларини бажаришдан бош тортганлар, сеньорлар тортиб олган жамоа ерлари қайтариб олинган. Халқ ҳаракатидан ҳавотир баронларни қирол билан келишишга ундайди. Шахзода Эдуард асирдан қочганида, баронларнинг катта қисми унинг тсмонига ўтади.

Симон де Монфор тарафдорларининг ер-мулкларини Генрих III томонидан мусодара қилиниши қуролли қаршиликка сабаб бўлиб, унда эркин дехқонлар фаол иштирок этадилар. Халқ ҳаракати кенг ёйилганидан ҳавотирга тушган зодагонларнинг бир гуруҳли ўзаро келишиб, қиролга кўзғолонни бостиришга кўмаклаша бошлаб, 1267-йили Генрих III нинг ҳокимияти узил-кесил тикланади. Лекин қирол ҳам, баронлар ҳам халқ оммасини, рицарлар ва бой шаҳарликларнинг қўллашисиз, улар билан доимий асосдаги мулоқотсиз ҳокимиятни бошқара олмаслигига иқрор бўладилар.

Англия парламенти XIII-XIV асрларда. Тоифавий монархиянинг шаклланиши. Эдуард I нинг (1272-1307-йй.) бошқаруви даврида парламент узил-кесил шаклланади. Қирол айна парламентга таяниб, йирик феодалларнинг суд имтиёзларини тафтиш қилдириб, айримларини бекор қилади. Черков муассасаларига қиролнинг рухсатисиз ер-мулк сотиб олиш таъқиқланади. Эдуард I ва унинг ворислари йирик зодагонларга қарши курашларида парламентнинг қўллашига мухтож бўлганлар. Тоифалар йиғини қиролга рицарлар ва шаҳарларнинг нуфузли табақаларига таяниши имконияни беради. Қирол сўраган субсидияни парламент тасдиқласа, у енгилроқ тўпланар, аввалги қўшимча солиқларга нисбатан катгарок даромад беради.

Ўз тизимига кўра, инглиз парламенти Франциянинг Генерал штатларидан фарқ қилар эди. Унга қиролнинг шахсий таклифлари орқали архиепископ, епископ ва аббатлар, баронлар чақирилар эди. Ундан ташқари парламентга ҳар бир графликдан иккитадан рицарь, йирик шаҳарлардан иккитадан вакил таклиф этилган. Рицарлар ва шаҳар вакиллари графлик ва шаҳарлардаги маҳаллий йиғинларда сайланарди. Эркин деҳқонлар ва шаҳар камбағаллари парламентда ўз вакилларига эга бўлмаганлар. Вилланларга сайловда катнашиш таъқиқланган.

Қирол аҳолига солиқ солиш масалаларида парламент билан маслаҳат қилган. Эдуард I баъзида парламентнинг розилигисиз ҳам солиқ йиғишга, бож тўловларини оширишга ҳаракат қилган. Аммо қирол ўзининг пул ундиришдаги таъйиқлари билан фақат рицарлар ва шаҳарликларни эмас, баронларни ҳам ғазабини кўзлаган. Янги исён хавфи Эдуард I ни 1297-ййили парламентнинг солиқларни жорий этишдаги иштироки ҳақидаги расмий ҳужжатни имзолашига олиб келади. 1343-йилдан эса, парламент икки палатага бўлиниб, юқори – лордлар палатасида баронлар ва прелатлар мажлис этсалар; қуйи – умумпалатада рицарлар ва шаҳарликлар вакиллари йиғилганлар. Қуйи палата вакиллари сон жиҳатидан баронлардан кўп бўлганидан, уни “жамоа” ёки “умумжамоа” палатаси деб ҳам аташган. Рицарлар ва шаҳарликлар вакилларининг мустақкам иттифоқи уларга парламентда нисбатан катта сиёсий мавқе берган. XIV аср давомида парламент солиқларни жорий этишдан ташқари, статутлар (қонунлар) чиқаришда, қирол ва лордлар палатасига лойиҳалар тайёрлаб беришда ҳам иштирок эта бошлайди. Парламентнинг вужудга келиши ва тоифавий монархиянинг қарор топиши Англияда сиёсий марказлашиш ютуқларидан келиб чиққан. Унга мамлакатда умумдават тоифа гуруҳлари – баронлар, рицарлар ва шаҳарликларнинг пайдо бўлиши ҳам ўз хиссасини қўшади. Ўз навбатида, парламент феодал давлатини янада мустақкамлашга хизмат қилади. Парламент аҳолининг турли тоифалари фикрини баён этадиган жойи бўлишидан ташқари, кўплаб ижтимоий-сиёсий можароларни тинч йўл билан ҳал этиш ташкилотига айланади.

Англиянинг Уэльс, Шотландия ва Ирландияни босиб олиши.

Эдуард I (1272-1307-йй.) ва унинг ворислари зодагонлар манфаатлари йўлида фаол истилочилик сиёсатини олиб бордилар. Эдуард I даврида 1282-1283 йиллари инглиз қўшини Уэльсни Англияга қўшиб олади. Қирол Уэльс зодагонлари ерларини ўз баронларига тақсимлаб беради. Аммо Эдуарднинг Шотландия қироли Александр III (1286 й.) вафотидан сўнг, бу мамлакатни ҳам эгаллашга ҳаракати натижасиз тугайди. Маҳаллий йирик зодагонларнинг бир қисмини қўллашида Эдуард дастлаб Шотландиянинг Англиядан вассал қарамлигини тиклашга эришиб, 1295-йили Англиянинг тўғридан-тўғри бошқаруви ҳам ўрнатилади. Лекин 1297-йили деҳқонлар ва шаҳарликларнинг Уильям Уоллес раҳбарлигидаги қўзғолони бошланиб, 1306-йилдан мустақиллик учун умумий курашга ришарлар ҳам қўшилади. Шотландияликлар курашини Роберт Брюс бошқаради. Уруш 1314-йили шотландияликлар ғалабаси билан якун топиб, мамлакатнинг сиёсий мустақиллиги сақлаб қолинади. Англия Шотландия мустақиллигини 1328-йили расман тан олишга мажбур бўлади.

35 §. Англия XIV асрда

Инглиз қишлоғи XIV асрда. XIV асрнинг дастлабки ўн йилликлари Англия ер эгаллиги муносабатларида бурилиш даври бўлди. Вужудга келган вазият баршина меҳнатига асосланган доменал хўжалик вилланларни ишлатишнинг энг унумли тизими эмаслигини намоён этади. Аини шу даврда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи кескин пасайиб, XIII асрда арзон бўлган ёлланма ишчи кучи нархи эса кескин ўсади. Натижада, узок йиллар давомида ярим оч хаёғ кечириш фақат майда ер эгалари эмас, ҳатто ўртаҳол деҳқонларнинг ҳам қисматига айланади. Бу шароитда солиқ ва мажбуриятларнинг ўсиб бориши, Англия аҳолисининг демографик ҳолатига салбий таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмасди.

Лордларнинг ижарага бермайдиган экинзорлари камайиши эса, қўшлаб баршина мажбуриятларини заруриятсиз этиб қўяди. Натижада, лордлар вилланлардан меҳнат мажбуриятлари ўрнига пул тўлови талаб қила бошлайдилар. XIV аср ўрталарига келганда баршинани пул солиғи билан алмаштирилиши бирмунча муваффақиятга эришсада, ҳали йирик черков ва дунёвий зодагонлар ерларида вилланлар меҳнати сақланиб қолади. Бу жараён мамлакатда бир хилда тарқалмаган. Аҳолиси зич, ғаллачилик билан шуғулланадиган марказий ва жанубий районларга нисбатан, шимол ва шимоли – ғарбдаги чорвачилик районларида пул рентасига тезроқ ўтилади. Қишлоқ хўжалигида қўйчиликнинг аҳамияти тобора ошиб боради. Аини пайтда, йирик черков лордлари хўжалигида ўн минглаб қўй бўлган. Аммо яйловларга талабнинг ўсиши экинзорлар майдонини камайтира боради. Кўпгина лордларнинг домен хўжалигига қизиқиши йўқолиб, ерларнинг муайян қисмини ижарачиларга бера

бошлайдилар. Табиий, бу усул хўжаликни лорднинг ўзи юритганидан унумлироқ бўлган. Бу давр ичида бугдой нархи 3 бараварга арзонлашади. Ушбу шароитда хўжалик юритишнинг усуллари қайта ташкил этиш ҳаётий зарурият бўлиб қолади.

“Қора ўлат”нинг тарқалиши ва XIV аср ўрталаридаги вазият. Фарбий Европада тарқалган вабо касали Англияда илк бор 1348-йилнинг августида қайд этилди. “Қора ўлат” иккинчи марта 1361-1362-йиллари, учинчи марта 1369-йилда тарқалади. Маълумотларга қараганда вабодан сўнг Англия аҳолиси 1/3 га қисқарди. Вабо касали мамлакат ҳудудларига бир хил тарқалмасда, йирик ер эгаллигига асосланган хўжаликлар барча графликларда ишчи кучи танқислигига дуч келади. Кўплаб дехқонлар ерлари ишловсиз қолиб, йиғиладиган солиқлар ҳам камайиб кетади. Хўжаликлар вужудга келган вазиятдан чиқишнинг турли усуллари қўлайдилар. Жумладан, айрим лордлар эгасиз қолган ерларни ерсиз ва кам ерли вилланларга бериб, улардан солиқ ва тўловлар ола бошлайдилар. Рентадаги камомат – **гериот**, вафот этган виллан хўжалигидан олинадиган энг яхши мол ҳисобига, шунингдек, **файн** – ерни янги олган ижарачининг лордга тўлови ҳисобига ортиғи билан қоплавади.

Шу билан бирликда, манориал зулм: суд жарималари, бозор божлари ва тўловлар, лорднинг баналитет билан боғлиқ ҳуқуқлари кучайиб боради. Манордан чиқиб кетган вилланларни топиб, куч билан қишлоқларга қайтариш ҳоллари ҳам учрайди. Вилланларни хунармандчилик билан шуғулланиши яна таъқиқланади. Бу жараёнлар қишлоқдаги вазиятни кескинлаштира боради.

Ишчи кучининг қимматлашуви, ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланадиган кичик рицарлар, шаҳарлардаги бой хунармандларни шикоятларини кўпайишига, уларни муаммони қонуний йўл билан ҳал этилишини талаб қилишига олиб келади. Жамиятнинг бу тоифалари талабларини эътиборга олган қирол Эдуард III (1327-1377-йй.) 1349 йили ишчилар ҳақида ордонанс чиқаради. Унга қўра, хўжалик юритиш имкониятини йўқотган (ер, савдо, хунармандчилик) ҳар қандай 12 ёшдан 60 ёшгача виллан ёки эркин киши уни вабо тарқалишидан бир йил олдинги маошга ишга қақирган кишига ёлланиши мажбурий этиб қўйилган. Акс ҳолда, ишламай юрган кишининг камоққа олиниши эълон қилинади. Иш берувчи бундан ортиқ ҳақ таклиф этса, жаримага тортилган. Орадан икки йил ўтиб, қайтадан қабул қилинган статутда шартнома муддатидан олдин кетиб қолган ишчиларни 1349-йилги қонуни бузган жиноятчи, деб ҳисобланади. Қочоқ ушланса, у қиздирилган темир билан тамғаланган. Ишчи қонуналарини амалга ошириш назорати, дастлаб қирол судларига, сўнг халқ судларига топширилади.

Черковни ислоҳ қилиш ҳаракатлари. Ўрта асрлар жамияти ижтимоий ташкилотларини танқид қилиш католик черковидан бошланади.

Унинг ер-мулк ва бойликлари, халқни талашдаги баднафслиги черковга қарши курашда жамиятнинг турли тоифаларини бирлаштирар эди.

Англиянинг 1369-йили қайтадан бошланган Юз йиллик урушлардаги мағлубиятлари ва солиқларнинг ўсиб бориши дворянлар ҳамда бюргерларнинг ўз назарларини черков бойликларига қаратишига сабаб бўлади. Бу бойликларнинг катта қисми бир ховуч прелатлар қўлида тўпланган эди. Қирол ерларидан келадиган даромад черковникдан уч баробар кам бўлиши католик черкови мавқеини очиқ-ойдин намоён этарди. Айни пайтда, қирол черковни фақат олий рухонийлар съезди розилиги билангина солиққа тортиши мумкин эди. Рим папаси эса, қиролни огоҳлантормасдан ҳам Англия черковидан солиқ олиш ҳуқуқига эга эди. Мамлакатдаги энг даромадли черков бенефецийлари папага қарашли бўлиб, уни шахсан понтификлар тайинлаган рухонийлар бошқарган. Черков хизматчиларининг маиший бузуқликлари, очқўзликлари ҳам черковни ислоҳ қилиш бўйича кенг жамоачилик ҳаракатининг пайдо бўлиши сабабларидан бири эди. Бу ҳаракатнинг ифодачиси Оксфорд университети илоҳийет профессори Жон Виклиф (1320-1384-йй.) бўлади. Унинг таржиман холига оид маълумотлар деярлик сақланмаган. Виклиф умрининг сўнгги ўн йиллигида Европа бюргер реформацияси асосчиси номига эришади.

Олим папаликнинг дунёвий ҳокимият ва ер эгаллигига талабларига қарши чиқади. Виклифнинг фикрича, қирол ҳокимияти папаникдан устун. Агар зарурият бўлса, черковни ислоҳ қилиш ва унинг ҳукмдорлардан олган ер-мулкларини олиб қўйиш мумкин, деган эди Виклиф. “Дунёвий бойликларни кўпайтиришга интилиш”, “иззатталаблик” ва “симония” (черков лавозимларини сотиш) рухонийлар гуноҳларидан энг оғирлари, деган эди у. Олим “Рухонийлар фақат ушр ҳисобидан яшаши ва черковнинг муқаддас китобига” ҳилоф тарзда эришган ер-мулкларини эгаларига қайтариши лозимлигини таъкидлайди.

Виклиф рухонийларнинг диндорлар руҳини дўзах азобларидан қайтариши, ўз хусусиятларидан бир қисмини (чўқинтириш, покланиш ва ҳ.к.лар давомида) диндорларга ўтказиши даъволарига қарши чиқади. Иннокентий III даврида (1198-1216-йй.) қабул қилинган нон ва мусаллас билан покланиш удумини, Исонинг танасига киёслаш таълимотини ҳам инкор этади. Олим бу тақлифлари билан рухонийларнинг қутқарувчилик хосиятларини шубҳа остида қўяди.

Виклиф Рим папаси ҳатто рухонийнинг “черков вакили ёки иблис хизматкори” эканлигини “билмайди”, деб таъкидлайди. Исо ўзини қурбон қилиш билан исониятнинг фақат бир қисмини халос этган, бошқалари эса иблис ҳукмидадир-а дейди олим. Унинг хулосасича, католик черковининг муқаддаслигига катта умид боғлаш ноўрин. Инсонни вафот этганидан сўнг ўқиладиган дуолар ёки индульгенция ёрликларини сотиб олиш орқали ўз гуноҳларидан вокиф бўлишга ишониши ҳам ноўрин. Виклиф черковнинг

янги удумларини “Инжил”га қарама-қарши қўяр экан, - фақат “Инжил” тақлидга лойиқ таълимот, деб айтади. Черковнинг кейинги ғояларини инкор этган олим, илк христианликнинг соф этикодига қайтишни тақлиф қилади. Унинг фикрича, “муқаддас китобни” тушунишнинг ягона йўли уни тўғридан-тўғри, тафсирларсиз, изоҳларсиз ўқишдир. “Инжил”нинг инглиз тилига Виклиф бошлаган таржимаси кейинчалик яқунига етади. Олимнинг чиқишларини кўплаб лордлар ва, ҳатто, қиролнинг ўзи ҳам қўллаиди. Ислохотчидан миннатдор Лондон аҳолиси, уни черков судида судланишига йўл қўймайди.

Черковни ислох қилиш талабига жамиятнинг турли тоифалари турлича мазмун-моҳият берадилар. Аҳолининг камбағал қисми ижтимоий норозилигини лоллардлар (пичирлаб дуо ўқувчилар) – камбағал рухонийлар аҳоли орасида юриб, бозор майдонларида, йўллар чорраҳаларида, қишлоқ кўчаларидаги ваъзаларида намोён этадилар. Лоллардлик Виклифнинг чиқишидан анча аввал, плебейлар ва дехқонларнинг ҳаётдан норозилиги намойиши сифатида бошланган. Улар Виклифнинг ғояларида ўз фаолиятларини ёқловчи жиҳатларни топишади.

1381-йилги дехқонлар қўзғолони етакчиларидан бири воиз Жон Боллинг “Одам Ато ер ҳайдаб, Момо Ҳаво чарх йигирганида Англияда ким дворян бўлган?” – деган саволи XIV аср бошларидаги манбаларда кўп учрайди. Лоллардлар жисмоний меҳнатнинг “Худого энг ёкқан нарса” эканлигини доим таъкидлашган.

XIV аср ваъзларидан бирида: “дунёнинг номуссиз ҳукмдорлари – қироллар, графлар, лордлар манманликда, номойишкорона бойликда яшаб, овчи итларни сақлаб, сон-саноксиз хизматкорлари билан улкан саройларда яшаётган кўплаб манорлар, чексиз экинзорлар ва катта солиқлар эгалари, ўз манфаатларини ўйлаб, майхўрлик ва ахлоқий бузукликда яшаб, ўзларининг эркин фуқаролари билан, кўпол раҳм-шавқатсиз муносабатда бўлиб, уларни талаб шавқ-завқда яшаётганлар қани? Қани бу дунёнинг ёлғон донишмандлари, судялар, ассесорлар, адвокатлар, маслаҳатчилар, қасамхўрлар, пул учун арши-аълони сотиб юборишдан ҳам тоймайдиغانлар! Қани шиллингдан фунт стерлинг ишлашга тайёр худхўрлар! Уларнинг бутун бойликларидан ҳеч нарса қолмайди. Уларнинг руҳини фақат оловли сиртлонлар олади, холос”, дейилади.

Уот Тайлер бошчилигидаги дехқонлар қўзғолони. Қайта бошлаган Юз йиллик уруши Англия учун қатор мағлубиятлар келтиради. Францияда инглизлар қўлида 70-йиллар охирига келиб, фақат бир неча қалъалар қолади. Эндиликда уруш хазинага даромад эмас, аксинча, халқ зиммасига оғир юк, янги солиқлар келтиради.

Эдуард III нинг 1377-йилда вафотидан сўнг, тахтга балоғатга етмаган Ричард II келиб, мамлакатни амалда шахзодалар, қиролнинг амакилари бошқаради. Қирол маъмурияти порахўрлиги мислсиз тус олади. Солиқларнинг катта қисми уни тўплаганлар чўнтагига тушганидан хазина

бўш қолаверади. Ушбу шароитда 1377-йили янги – жон боши солиғи жорий этилиб, у 1379-йили яна йнғиб олинади. 1380-йили жонбоши солиғининг 3 бараварга оширилиши уни йнғишдаги адолатсизликлар дехқонлар кўзғолонига олиб келади.

1381-йилнинг май ойи охирида Эссекс графлигининг Бренвуд деган жойига келган кирол, жон боши солиқчиси Томас Бамптон, аҳоли унга солиқ тўлагани ҳақида ҳужжат қўрсатганига карамай, тўлов талаб қилади. Куч билан солиқ йнғишга уруниш, дехқонларни қуролланиб, Бамптон ва унинг хизматчиларини ҳайдаб юбориши билан тугайди. Англия тарихидаги йирик дехқонлар кўзғолони шу тарика бошланади. Эссексдаги кўзғолон ҳақидаги хабар мамлакат бўйлаб тарқалиб, барча жойларда унга хайрихоҳлик билдиришади. Кент ва бошқа графликлардаги дехқонлар қуролланган бўлинмалар тузиб, кўшни лордлар кўрғонларига, монастырларга, кирол солиқчилари ва судьяларига ҳужум бошлайдилар.

Лондондан аскарлар кузатувида кўзғолончиларни жазолаш учун юборилган судья, 2 июнда бу ерга етиб келади. Кўзғолончилар уни, бундан кейин кўзғолон кўтарганларни таъқиб этмаслиги ҳақида касам ичириб, ортга қайтардилар. Кўзғолончилар мустаҳкам қалъани эгаллаб, унда камокда сақланаётганларни озод этади. Мейдсон деган жойдаги турмадан воиз Жон Боллни озод қиладилар. Бу пайтда кўзғолон иштирокчилари сони 20 мингга яқин эди.

Ҳали камокда эканлигидаёқ Болл “ишга киришиш лозимлигини”, кўшчи Пётр кирол солиқ йнғувчиси Хобни “хизматига яраша” жазолаш кераклигини таъкидлаган эди. Кўзғолон бошланганда эса Болл иштирокчиларни “ҳақиқат учун” жасорат қўрсатишга қақиради.

Уот Тайлер ҳақида бизгача маълумот кам етиб келган. Жон Болл сингари колчестерлик бўлган Тайлер кўзғолончиларни Мейдстондан Англиянинг диний маркази – Кантерберига бошлаб, уни жангсиз эгаллайди. Архиепископ Сэдберининг саройи вайрон қилиниб, унда сақланаётган солиққа оид ҳужжатлар ёндирилади. Шундан сўнг Тайлер Ротчестерга юриш бошлайди. Йўл-йўлакай кўзғолон иштирокчилари зодагонлар, судьялар ҳовли – жойларини вайрон қилиб кетадилар.

Лондонга кўзғолончилар 1381-йил 13-июнь икки колонна бўлиб: Эссекс дехқонлари – шимолдан; Кент дехқонлари – жанубдан етиб келганида, уларга дарвозалар очиб берилади. Кўзғолончилар киролнинг амакиси Жон Гонт саройини вайрон қиладилар. Ундаги қатта бойликлар яксон қилинади. Кўзғолон иштирокчиларига талончилик қилган киши ўлим жазосига тортилиши эълон қилиниб, бу тартибга бутун кўзғолон давомида қатъиян амал қилинади. Шундан сўнг кўзғолончилар ҳуқуқшунослар қасри Тамплга ташланиб, унда сақланаётган суд қарорлари, солиқ рўйхатлари, ёрликларни ёндирганлар. “Ишчи қонунларини” бузган дехқонлар ва хунармандлар сақланадиган Ньюгейт ва Флит қамокхоналари яксон этилиб, маҳбуслар озод қилинади.

Мавжуд вазиятда кирол кенгаши 15 ёшли Ричард II ни кўзғолончилар билан учрашувига розилик беради. Бу учрашув 14 июнь куни, шаҳар четигаги Майл-Энд қароргоҳида бўлиб ўтади. Кирол кўринганида уни кўзғолончилар тиззаларини букиб кутиб оладилар. Кирол хузурига отда келган Тайлер, ундан халқ хоин деб топган амалдорларни топширилишини ҳамда кўзғолончилар тайёрлаган ҳужжатни тасдиқлашни талаб қилади. Майл Энд дастуридаги тўртта бандда:

1. Вилланлар қарамлигини ва баршина – меҳнат мажбуриятини бекор қилиш.
2. Кўзғолон иштирокчиларига – умумий авф.
3. Мамлакатнинг барча шаҳарларида эркин ва божсиз савдо қилиниши.
4. Вилланлар ижарага олган ернинг ҳар бир акридан минимал 4 пенс солиқ белгилаш каби талаблар бўлган.

Талабномада ўртаҳол деҳқонлар манфаатлари эътиборга олинган эди.

Ричард II ўз аёнлари маслаҳати билан, ҳужжатни имзолаб, кўзғолончиларга ёрлик тақдим этади. Архиепископ Сэдбэри ва хазиначи Хейлзлар яширинган жойларидан тутиб берилади. Кўзғолончилар уларнинг бошини кесиб, ёғочга ўрнатиб, Лондон кўприklarидан бирига боғлаб қўйишади. Шаҳар марказида кўзғолончилар трибунали ташкил этилиб, унга халққа зулм ўтказган амалдорларни келтира бошлайдилар.

Лекин Майл Энд учрашувидан кейин кўзғолончилар сафида бўлиниш содир бўлади. Уларнинг маълум қисми кирол ёрликларини олиб, пойтахтни тарк этадилар. Эссексликлар ўз мақсадларига эришган ва кўзғолонни яқинига етган, деб ҳисоблайдилар. Лондонда эса асосан Кент графлиги ва пойтахтга чегарадош графликларнинг камбағал деҳқонлари қолишади. Улар кирол билан янги учрашувни талаб қилишади. Кўзғолончилар билан кирол учрашадиган жой Смитфильд бозор майдони, шаҳарнинг шимолидаги девори яқинида бўлиб, зарур бўлса, уларни шаҳардан суриб чиқаришга мўлжаллаган эди. Қолаверса, бу сафар сарой аёнлари кийимлари остида совут ва қилич яшириб қўйилган. Кирол хузурига чақирилган Уот Тайлер тақдим этган янги талабнома “Смитфильд дастури” деб ном олиб унда: 1) черков ерларини мусодара қилиб, уни ерсизларга тақсимлаш; 2) мамлакатдаги епископлар сонини биттагача қисқартириш; 3) вилланликни ва қиролликдаги тоифавий тафовутларни бекор қилиш; 4) меҳнатқашлар манфаатларига зид қонунларни бекор қилишлар бўлган.

Кирол бу сафар ҳам ўз аёнлари маслаҳати билан кўзғолончиларнинг барча талабларини қабул қилади. Музокаралар пайтида Лондон мэри Тайлерни ҳақорат қилиб жанжал чиқаради ва якка жангда оғир яралайди. Кўзғолончиларни уйларига тарқалиши таклиф қилинади. Графликларга жазо бўлинмалари кузатувида судьялар юборилиб, кўзғолон иштирокчиларидан қаттиқ ўч слинади. Авф фақат 1381 йилнинг ноябрида эълон қилинади.

Лекин кўзғолон исиз ўтмай, у баршина мажбуриятини бскор қилинишини тезлаштиради. “Ишчи қонунлари” бирмунча юмшатилиб, солиқлар вақтинча енгиллаштирилади. XV асрнинг бошларига келиб, вилланларнинг кўпчилиги қарамликдан қутилади. Вилланларнинг ижара ерлари, копигольдер яъни ижара муддати ва рента миқдори кўрсатилган хужжатли ерга айланади. XV асрда инглиз қишлоқларида, йирик ер эгаллиги шароитида майда товар ишлаб чиқариш равақ топади.

36 §. Англия XV асрда. “Қизил ва Оқ гуллар” уруши.

Янги дворянларнинг шаклланиши. Англия ижтимоий тарихининг XV асрдаги муҳим жиҳатларидан бири, унда жентрилар, яъни “янги дворянлар” тоифасининг шаклланиши эди. Янги дворянлар XV асрнинг иккинчи ярмидан анъанавий, лордларга кўпроқ моддий манфаат олишга тўсик бўлган муносабатлардан воз кеча бошлайдилар. Янги дворянлар иқтисодий фаолиятининг асосини ерни юкори рентага ижарага бериш ёки ёлланма ишчилар меҳнатидан фойдаланиб, ўзи хўжалик юритиши ташкил қилади. Натижада, зодагонлар турли йўллар билан дехқонларнинг ижарага олган ерларини қайтаришга интила бошлайдилар. Янги дворянлар тоифасига майда ва ўрта ер эгаларидан ташқари, шаҳарликлар (бойиб кетган савдогарлар, цех усталари, ҳуқуқшунослар, амалдорлар) ҳам кирган. Шаҳарлик янги дворянларнинг хусусиятли жиҳати, янги ер эгаларининг ўз фаолиятини савдо-тижорат ва хизмат кўрсатиш билан қўшиб олиб боришида эди. Уларнинг асосий мақсади фойда қўриш бўлганидан дворян – жентри бир пайтнинг ўзида ҳам лорд, ҳам ижарачи, кема эгаси, мовутчи–савдогар, заргар, нотариус бўлиши мумкин эди. Жентрининг пайдо бўлиши Англиянинг иқтисодий тараққиёти эҳтиёжларидан келиб чиққан эди. Лекин янги дворянлар тоифаси фақат XVI асрда узул-кесил шаклланади.

XV асрда иқтисодий юксалиш. Инглиз иқтисодиётидаги XV асрдаги юксалиш фақат қишлоқда эмас, шаҳарда ҳам кузатилади. Қишлоқ хўжалигида чорвачилик, айниқса унинг қўйчилик соҳаси ривожланади. Айни пайтдан, қишлоқларда мовут тўкиш кенг тарқалади. Мовутчиликнинг муваффақиятлари, жун нархини ошириб, қўйчиликни қишлоқ хўжалигининг энг сердаромад соҳасига айлантиради. Дехқончиликда ўзига тўқ дехқонлар хўжалиги тобора юксалиб, улар ўзларининг камбағал қўшнилари ерларини ҳам сотиб олишдан ташқари, лордлардан ижарага қўшимча ер майдонлари ҳам олишган. Қишлоқда мулкӣ табакаланишининг тобора кучайиши кам ерли ёки ерисиз дехқонларни аксари ўзини хунармандчиликка бағишлашига ёки ёлланма ишчига айланишига олиб келади.

Ушбу жараёнлар XV асрда шаҳарларда ҳам содир бўлиб, цехларни бошқариш кам сонли бойиб кетган усталар қўлига ўтади. Бундай

хунармандлар устахонасида халфа ва шогирдлар меҳнат қилиб, ўзлари кўпроқ тижорат, савдо-сотик билан шуғулланган. Мавжуд шароитда халфаларнинг устага айланиши ҳам мураккаблашиб, уларнинг кўпчилиги ёлланма ишчиларга айлана боради.

Денгиз ортида савдо қилиш учун илк савдо компаниялари вужудга келади. Шу хилдаги компаниялардан бирини “ишбилармон савдогарлар” тузиб, кейинчалик уларнинг қўл остида, дастлаб, жун савдоси, сўнг мовут сотиш ҳам жамланади.

Феодал дворянлар тоифаси инкирози. Ер эгаллиги тузумининг инкирози эски дворянлар тоифасининг катта қисмини камбағаллаштира боради. Аниқ белгиланган пул рентасига ўтиш манорлар даромадини кескин қисқартиради. Қолаверса, юз йиллик урушдаги муваффақиятсизлик дворянларни талончилик имкониятидан маҳрум этади. Натижада, йирик ер эгалари учун фақат ягона восита, у ҳам бўлса, солиқлардан қирол хазинасига тушган даромадларга ёндашиш қолади. Бунинг учун қирол хизматига ўтиш ёки очикчасига босқинчилик орқали эришиш мумкин эди. Шу тариқа, Англияда феодаллар гуруҳлари орасида қирол тахти ва унинг даромадлари учун кураш бошланади.

XV асрда Англияда, олдинги даврдаги курашдан фарқлироқ, феодаллар қирол ҳокимиятини чеклаш эмас, балки у билан боғлиқ имтиёз ва даромадларни ўзлашгиришга интиланлар. Лордлар ўзларини аввалгидек ер-мулк эвазига хизмат қиладиган вассаллар эмас, шартномада кўрсатилган маош ёки маҳсулот эвазига хизмат қиладиган амалдорлар, садоқатли кишилар билан қуришайдилар. Уларнинг ёрдамида магнатлар суд жараёнларини тўхтатар, юзликлар ва графликлардаги йиғинларни тарқатиб юборар ёки парламентга ўз номзодларини ўтказишга интилар эдилар. Магнатлар судьяликка ва қирол маъмуриятининг бошқа бўғинларига ўз кишиларини жойлаштиради. Уларнинг руҳсатисиз солиқ йиғиб бўлмас, номдор жиноятчини ушлаш эса мушкул иш эди. Аввалги пайтлардагидек йўлтўсарлик, бозорларга, қишлоқларга хужумлар ва талончиликлар қундалик холга айланади.

Ланкастерлар сулоласи бошқаруви. Плантагенетлар сулоласини инглиз тахтида 1399-йили Ланкастерлар хонадони вакили алмаштиради. Қирол Ричард II ўлдирилганидан сўнг, тахтга Генрих IV Ланкастер (1399-1413-йй.) сайланади. Сулоланинг кейинги вакили Генрих V даврида (1413-1422-йй.) Англия ўзининг юз йиллик урушлардаги сўнгги, лекин узок давом этмаган ғалабасига эришади. Шундан сўнг, тахтда ҳали бир ёшга тўлмаган Генрих VI (1422-1461-йй.) ўтказилиб, мамлакатни сарой аёнлари гуруҳлари беаёв талай бошлайди.

Лекин замонлар ўзгарган, мамлакатда деҳқонлар қарамлиги йўқолиб, шаҳар ва қишлоқларда бозор иқтисодиёти куртаклари пайдо бўлган, улар эса зўравонликка асосланган ҳуқуқ билан келишиб яшашни истамас эди. Шу тариқа, янги дворянлар қишлоқдаги ўзига тўқ деҳқонлар, оксоқоллар

ва бошқаларнинг иттифоқчиларига айланади. Кирол саройининг сиёсатидан норози бўлган аҳолининг бу гуруҳлари 1450 йили Жек Кед бошчилигидаги кўзғолонни қўлайдилар. Кўзғолончилар манифестида уларнинг дастурлари ақс этиб, унда солиқларни камайтириш, уни йиғувчи амалдорлар ўзбошимчалигига чек қўйиш, кирол амалдорлари порахўрлигини, сайловлардаги тайзикларни тўхтатиш, қиролнинг олчoқ маслаҳатчиларини саройдан четлатиш талаб қилинган. Кўзғолонни бошқаришда янги дворянлар ва бой шаҳарликлар иштироки, унинг дастури мазмунидан ҳам кўринади. Ижтимоий талаблардан бири “ишчи конунларини” бекор қилиш бўлган. Лондон кўзғолончиларга дарвозаларини очадн. Аммо кўзғолончилар қирол маслаҳатчиларини йўқотиб, шаҳар бойларининг ҳовлилари, дўконларига ўтиши билан, шаҳар ҳокимлиги Тауэр ҳарбий гарнизони жангчилари кўмагида кўзғолончиларни пойтахтдан суриб чиқаради,

“Қизил ва Оқ гуллар” уруши. Англиядаги XV асрнинг ўрталаридаги сиёсий ва ижтимоий зиддиятлар жамиятнинг икки гуруҳга бўлинишига олиб келади. Ланкастерлар гербида – кизил, Йоркларникида эса оқ атиргул расми туширилгани сабабли, улар ўртасидаги урушлар “Қизил ва Оқ гуллар уруши” номини олади. Тоғу тахт учун 30 йилга чўзилган бу урушларнинг биринчи жанги 1455-йилда бўлиб ўтади. Урушда муҳолиф сулолаларнинг энг қудратли аъзолари, муайян сиёсий гояни ҳимоя қилиш эмас, балки ўзларининг саройдаги мавқеини мустаҳкамлашга интиладидилар. Уларнинг ҳар бири ўз ракиблари ер-мулкларини эгаллашга, талончилик, зўравонлик йўли билан бойишга интилган. Зодагонларнинг кўпчилиги муайян даврларда кимнинг қўли баланд келиши, кимдан кўпроқ манфаат бўлишига қараб, гоҳ у гоҳ бу томонга ўтиб урушган. Йорклар вакили Эдуард IV(1461-1481-йй.) тахтга келиб ланкастерларни қатл этиш, ер-мулкларни мусодара қилишга зўр беради. Айни пайтдан, Англияда денгизчиликни юксалтиришга, мовут тўкиш соҳасини ривожлантиришга ҳам эътибор қаратилади. Парламентдан солиқ олиш учун рухсат сўрамаслик учун Эдуард IV савдогарлардан қарз олар, божларни оширар, қирол ҳомийлиги учун “инъомлар” олишга интиларди. Унинг ўлиmidан сўнг, тахтга ёш Эдуард V келиб, у ўз қироллигини амакиси Ричард ҳомийлигида бошлайди. Лекин кўп ўтмай, ҳомий қирол ва унинг укасини Тауэрга ташлаб, қатл эттириб, ўзи Ричард III (1483-1485-йй.) номи билан тахтни эгаллайди. Ричард тахтда ҳар қандай йўллар билан мустаҳкамланиб олишга интилади. Лекин қиролга қарши баронлар муҳолифати шаклланиб, уни Ланкастерлар вакили Генрих Тюдор бошқаради. Ҳал қилувчи жанг 1485-йилнинг 22-август куни Босворт яқинида бўлиб, унда Ричард III енгилиб ҳалок бўлади. Генрих Тюдор қирол деб эълон қилинганидан сўнг, Йорклар сулоласи маликаси Эдуард IV нинг қизига уйланиб, сулолавий урушларга чек қўяди. Унинг янги

гербига ҳар икки атиргул акси туширилади. Генрих VII асос солган Тюдорлар сулоласи Англияни 1485-1603-йилларда бошқаради.

Англияда XV аср охирига келиб, фақат сиёсий юксалишгина эмас, инглиз миллатининг шаклланишида ҳам сезиларли ютуқларга эришилади. Ундан аввалроқ, XIV асрда (Лондон шеvasя асосида) умуминглиз тили вужудга келади.

ХII БОБ. ГЕРМАНИЯ XI-XV АСРЛАРДА

37 §. Германия XI-XIII асрларда.

Мамлакатда XI аср бошларидаги ижтимоий тузум. Германияда ер эгалиги муносабатларининг шаклланиши XI асрда давом этади. Хусусан мамлакатнинг шимоли — ғарбидаги Саксония, Тюрингия ва, айниқса, Фрисландияда йирик ер-мулклар аср бошларида вужудга келади. Айни пайтда, бу худудларда эркин дехқонларнинг муайян қисми сақланиб қолган эди. Ер эгалиги жамиятининг шаклланиши Германияда XI асрнинг иккинчи ярми — XII аср бошларида яқун топади.

Генрих IV тахтга келганида (1056-1106), ҳали 6 ёшга ҳам тулмаганди. Регентлик даврида зодагонлар қирол домени ва бошқа даромад манбаларини талон-тарож қиладилар. Генрих мустақил қироллик қила бошлаганида, унинг олдида ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун моддий асос яратиш зарурияти турган. Бу борада қиролга унинг вассаллари — рицарлар ва министерияллар таянч бўлишади.

Генрих IV ўз олдига қирол ер-мулклари жойлашган Саксония герцоглигини тулик бўйсундириш вазифасини қўяди. Бу ерларни франконияликлар ўзларидан олдинги саксонияликлар сулоласидан меросга олиб, қисман ўзлаштирган эдилар. Саксонияда бурглар қурила бошланиб, унга фақат қирол доменигади дехқонларни эмас, барча аллод эгаларини жалб қилишади. Бургларга қўйилган ҳарбий бўлима ва қирол министерияллари дехқонлардан қўлаб тўловлар ва мажбурий хизматларни талаб қила бошлайдилар. Натижада, Саксониядаги эркин дехқонларнинг кенг қатламига қарамликка тушиш хавфи тўғилади. Генрихнинг илгари жамоа мулки ҳисобланган ўрмонларни ўз доменига ўтказишга ҳаракати ҳам оммавий норозиликни кучайтиради. Оқибатда, Саксон задогонлари, қирол тadbирлари уларнинг мустақиллигига зарар етказишидан хавотирланиб, исён кўтарганида, унда қисман қарам дехқонлар ҳам иштирок этади. Қўзғолон бутун герцогликни камраб олиб, унга қирол солиқ ва тўловларидан безган қўшни Тюрингия дехқонлари ҳам қўшилади. Қўзғолончилар лашқари Генрихнинг Ғариббург калъасига яқинлашганида, қирол зўрга қочиб қутилади.

Можарода Генрихни майда вассаларидан ташқари, қиролга мухолифатдаги ўз сенъор — епископларини ҳайдаб юборган айрим рейнбўйи шаҳарлари аҳолиси, хусусан, Вормс ва Кельнлар ҳам қатнашиб, қўзғолончиларга шаҳар дарвозаларини очиб беради. Лекин тез орада қўзғолончилар сафида бўлиниш рўй бериб, дехқонлар қўзғолони сенъорларига қарши қаратилади. Генрих IV 1085-йили дунёвий ва диний зодагонлардан тузилган қўшини билан Саксония қўзғолонини бостиради.

Инвеститура учун **кураш**. Ўз ҳокимиятини нисбатан мустаҳкамлаган Генрих IV Рим папаси билан очиқ кураш бошлайди. Айни

пайтда, папа Григорий VII Европа давлатлари ҳукмдорлари, энг аввало герман императорини бўйсиндиришга интилади. Папа епископлар инвеститурасининг (рамзларини) қирол томонидан тақдим этилишига қарши чиқади. Генрих IV учун эса, герман ва Шимолий Италия епископларига инвеститура тақдим этиши амалиёти черковни ўзига итоат эттиришдаги муҳим восита эди. Ушбу таянчсиз император ўзининг марказлаштириш сиёсатида муваффақиятга эришиши мушқул эди. Лекин Генрих IV нинг ҳаракатлари папаликнинг кескин қаршилигига учрайди. Оқибатда, герман императори икки олов орасида қолади. Бир томондан, у йирик зодагонлар қўллашисиз папаликка қарши кураша олмаса, иккинчи томондан, папа билан можарода мағлуб бўлса, ўз зодагонларининг марказлаштиришга қарши ҳаракатларини бостира олмасди. Аини шу омиллар императорни “инвеститура учун кураш” да муваффақиятсизликка учрашига олиб келади.

Папанинг императордан епископларни тайинлаш маросимидан воз кечиш талабига жавобан Генрих IV Вормсда 1076 йили немис рухонийлари съездини ўтказди. Кўпчилик немис, сўнг ломбардия епископлари қўллашига эришган Генрих, папани турли гуноҳларда айблаб, лавозимидан четлатилгани ҳақида декрет чиқаради. Бунга жавобан Григорий VII Генрихни черковдан четлаштириб, унга вассаллик қасамёди келтирганларни ўз садоқатларидан кечишлари мумкинлигини эълон қилади. Бу қарордан Швабия ва Бавария герцоглари дарҳол фойдаланадилар. Улар рейхстагда тўпланиб, агар император бир йил бир кун ичида черков лъанатидан қутулмаса, уни тан олмасликларини билдиришади. Яна Саксонияда зодагонлар кўзғолони бошланади. Немис епископларининг кўпчилиги Генрихдан воз кечишади. Оқибатда, император папа олдида мағлубиятини тан олишга мажбур бўлади. Генрих IV ўз аъёнлари билан Альп тоғларидан ўтиб, Каносса қалъасида Григорий VII га тавба-тазарру қилиш учун девор тагига гуноҳкор либосида келиб, уч кун давомида тиз чўкиб кутади. Бу таҳқирлардан сўнг император папанинг кечиришига эришиб, зодагонларига яна қарши курашиш ниятини кўнглига тугиб, ватанига қайтади.

Вормс кенкордати. Бу воқеадан сўнг, бутун Германия икки муҳолиф гуруҳга бўлинади. Императорга қарши зодагонлар Рудольф Швабскийни қироллик тахтига қўйишади. Министериаллар, қатор князликлар рицарлари, Юқори Германия ва Рейн вилояти шаҳарлари, шунингдек, рухонийларнинг папага тарафдор бўлган қисми Генрих IV томонини олади. Григорий VII ни Германияда герцог ва графларнинг кўпчилиги (айниқса саксон ва жанубий герман зодагонлари), аксари епископлар ва рохиблар қўллар эди. Муҳолиф томонлар орасидаги уруш ҳаракатлари гоҳ у, гоҳ бу томоннинг устунлиги билан давом этади. Григорий VII 1080-йили Генрих IV ни иккинчи марта черковдан четлаштирганини эълон қилиб, Рудольф Швабскийни тан олишидан

ташқари, оммага, агар Генрих тавба қилмаса тез орада ўлим топишини билдиради. Аммо Генрих IV икки йил ўтиб, Италияга қўшин тортиб, Римни эгаллайди. Григорий VII ўзининг калъасида яширинади. Императорнинг ташаббуси билан, 1084-йили Римда янги аксилпапа сайланади. Лекин Генрих IV нинг тантанаси ҳам узоққа чўзилмайди. Римга Григорий VII нинг иттифокчиси – норманлар йўлбошчиси Роберт Гиаскар ўз қўшини билан етиб келади. Генрих “бокий шахарни” тарк этишга мажбур бўлади. Аммо норманлар Римни беаёв талашади, ҳатто Григорий VII ни шахарни тарк этишга мажбур қилади. Бу воқеадан кўп ўтмай, 1085-йили папа Салернода вафот этади.

Бироқ, кейинги папалар ҳам ушбу масалада қатъий туриб, инвеститура учун кураш тугамайди. Германияда ички кураш ҳам давом этиб, Генрих IV га қарши дастлаб катта ўғли Конрад, сўнг иккинчи ўғли Генрих ҳам курашиб, ҳатто, отасини асирга ҳам олади. Асирликдан қочиб, янги жанглarga тайёргарлик кўраётган Генрих IV вафот этади. Генрих V (1106-1125-йй.)ни тахтга келишида уни иттифокчилари – папа ва Жанубий Германия зодагонлари қўллаган. Аммо у ҳокимиятни олгач, отаси Генрих IV нинг сиёсатини давом эттиради. Германия зодагонлари ва епископларининг папани фаол қўллаши натижасида Генрих V мағлубиятга учрайди.

Папа ва император орасидаги битим 1122-йили Вормсда имзоланади. Вормс конкордати черков мансабларига епископ ва аббатларни сайлаш руҳонийлар ҳукуки эканлигини тасдиқлайди. Германияда сайловда император иштирок этиб, янги аббат ва епископга ер-мулкларнигина эмас, узук ва тегишли ҳассасини ҳам топшириши тартиби жорий этилади. Италияда, аксинча, епископ ва аббатларга аввал папа, сўнг император ер-мулк тақдим этган.

Шу тариқа, император фақат Германияда олий руҳонийлар тоифасига чекланган таъсир кўрсатиш имкониятини сақлаб қолади. Ярим аср давом этган тинимсиз можаролар, мамлакатда қирол ва қиролга қарши, епископ ва епископга қарши ва кучларнинг бўлиши, кўплаб зодагонларни гоҳ папа, гоҳ император томонига ўтиши, охир-оқибатда немис зодагонларини кучайтиради.

Ушбу даврда мамлакатда ер эгаллиги муносабатлари узил-кесил қарор топиб, деҳқонларнинг катта қисми зодагонларга қарамликка тушади. Сеньорларнинг ер-мулклари кўпайиб, аҳолини суд қилиш ҳуқуқлари кенгайди. Герцогликлар, графликлар, фогглар, епископларнинг марказий ҳокимиятдан қарамлиги сусайиб, улар ўз худудларида сиёсий бошқарувни ҳам қўлга олиш ҳаракатини бошлайдилар.

Ташқи савдо билан шуғулланган Рейн ва Дунай соҳилидаги шахарлар эрта вужудга келиб, тез юксалади. Жумладан, бу худуддаги Кёльн шаҳри Англия билан фаол савдо олиб борган.

Германияда қирол ҳокимиятини кучайтиришга хизмат қиладиган янги иқтисодий марказ шаклланмайди. Инвестишурга учун кураш туфайли мамлакатда сиёсий тарқоқликнинг кучайиши, тобора юксалиб бораётган дунёвий ва диний зодагонларни кўплаб шаҳарларни ўзларига бўйсундиришига олиб келади. Натижада, Германияда мамлакатнинг тарқилиши жараёни кенг тус олади.

Фридрих I Барбаросса. Германияни 1138-йилдан бошқарган Гогенштауфенлар сулоласининг таникли вакили Фридрих I Барбаросса ("Машиасоқол") (1152-1190-йй.) бўлган. Фридрих I жасур ва шафқатсиз саркарда бўлиши қаторида, иқтидорли дипломат, давлат ишларини мукамал ўзлаштирган ҳукмдор эди. У ўзининг куч-қудратини, эришиш мушкул бўлган мақсадга – герман императори бошчилигидаги жаҳон империясини тузишга қаратди. Фридрих I Венгрия, Чехия, Польша ва Дания қироллари томонидан ўз ҳокимиятининг устуңлигини тан олдиришга интилган. Лекин Англия ва Франциядан устуңликка эришиш орзуси императорнинг Германиядаги реал ҳокимиятига мос келмас эди. Қолаверса, Фридрих I нинг ҳукмронлиги пайтида мамлакатдаги мустакил князликлар фаолияти марказий ҳокимиятни анча заифлаштириб қўйган эди.

Император қатор герцог ва графларга ён босиш орқали ўзаро урушларга чек қўйиб, мамлакатда осойишталик ўрнатиш, ҳатто империяни бирмунча кегайтиришга ҳам эришади. Барбаросса ўз князлигини тузиш ва бу тадбир орқали ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган. Аммо унинг асосий таянчи бўлган вассаллари, министрлар ва майда рицарлар нисбатан кучсиз бўлганлар. Бу вазият Фридрихни черков устидан ҳам ҳукм ўтказишга интилишига олиб келади. Вормс конкордатига зид равишда епископларни ўз одамларидан тайинлашга интилиши папа билан янги можарога олиб келади. Бу низонинг илдизи чуқур бўлиб, папа ҳам император сингари жаҳон империясини тузиш режасини кўнглига тугган. Фридрихнинг Шимолий Италияни бўйсундириш ҳаракати эса, папаликка ҳам бевосита хавф солар эди.

Можаро 1137-йили Безансонда рейхстагда папа легати Роланд ўз ҳомийсининг мактубини ўқиб беришидан бошланади. Унда Фридрих I га империя папа томонидан инъом этилгани таъкидланган эди. Бунга жавобан Фридрих I девонхонаси Рим ҳуқуқига асосланиб, император ўз ҳокимиятини бевосита Худодан олганини баён этади. Папанинг дунёни бошқаришга даввосига жавобан император манифестларида Фридрихнинг давволари асослаб берилади.

Фридрихнинг кейинги кураши Шимолий Италия шаҳарлари устидан ҳукмронлигини ўрнатиш учун урушлар тусини олади.

Фридрих I нинг Италия юришлари. Фридрих маъмурияти ва ёлланма қўшинни таъминлаш учун маблағлар топиш мақсадида ўз эътиборини Италияга қаратади. Шимолий ва Ўрта Италиядаги қатор

шаҳарлар расман империя таркибига кирсалар-да, амалда тўлик мустақил эдилар. Фридрих I бу шаҳарлар ўртасидаги зиддиятлардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилади.

Бу борадаги дастлабки ҳаракат 1158-йили Ронкаль водийсида империя сеймни чақиришдан бошланади. Унда Фридрих I Болонья ҳуқуқшунослари эътироф этган Рим қонунларига асосланиб, императорнинг ҳуқуқи чекланмаганлиги ғояси бўйича, Италия шаҳарларининг ўзига бўйсунганини талаб қилади. Шаҳарлардан барча имтиёзлар: олий ҳокимият ҳуқуқи, солиқларни йиғиш, бозор, порт ва бож тўловларини олиш, пул зарб этиш, мудофаа иншоотлари қуриш, олий адлия ва ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқлари олиб қўйилади. Кейинчалик шаҳарлардаги олий ҳокимият императорнинг махсус вакилларига берилиши кўзда тутилади. Табиийки, Ронкаль қарорларининг амалга оширилиши Италия шаҳарлари учун озодликдан маҳрум этиш билан барбар эди.

Бунга жавобан қатор шаҳарлар Милан етакчилигида исён кўтаради. Фридрих I қўшини Милани қамал қилади. Узоқ давом этган қамал ва очарчилик 1162-йилда шаҳарликларни таслим этишга мажбур этади. Фридрих I қўзғолончилардан шафқатсиз ўч олади. Милан вайрон этилиб, қолган аҳоли атрофдаги тўртта кишлоққа кўчирилади. Лекин император вакилларининг тўловларни тинимсиз ошириши Италия коммуналари норозилигини кучайтира боради. Верона, Падуя ва Виченца шаҳарлари Фридрих I га қарши иттифоқ тузадилар. Бу шаҳарлар 1159-йили папаликка сайланган Александр III Безансонга юборган легати кардинал Роланд билан яқинлашади. Императорнинг рақиби уни черковдан қувғин қилган папа Италия шаҳарлари қаршилигидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилган.

Фридрих I 1166-йили йирик қўшин билан Италияга йўл олади. Император, аввало, папаликка қарши ҳужумга ўтади. Римни эгаллаган Фридрих I шаҳардан қочган папанинг ўрнига янгисини қўяди. Лекин Римда чечак касали тарқалиб, қўшин сафини камая бошлаши, Фридрихнинг шаҳарни тарк этишга мажбур қилади.

Кўп ўтмай, қўзғолон, ўзаро низоларни унутиб, Ломбардия лигасини тузган барча шаҳарларга ёйилади. Иттифоққа Венеция ҳам қўшилади. Қўзғолончиларни Сицилия қироллиги ҳам қўллайди. Лига аъзолари Милани тиклашга кўмаклашиб, у тез орада ўзининг илгариги мавқеига эришади. Фридрих I эса, 1174-йили рицарлардан катта қўшин тузиб, яна Ломбардияга қарши юриш бошлайди. Лекин Александрияни олти ой қамал қилиш натижа бермайди. Леньяно яқинида 1176-йилнинг майидаги жангда Фридрихнинг рицарлар отлик қўшини, асосини Милан пиёда жангчилари ташкил этган Ломбардия лигаси лашқаридан оғир мағлубиятга учрайди. Фридрих I ўз қўшинининг катта қисми ва хазинасидан ажралади. Шу тариқа, императорнинг боқинчилик режалари пучга чиқади.

Немис императори Каноссадан юз йил ўтиб, 1177-йили яна папа кутурини узр сурашга юзланади. Венециядаги учрашувда Фридрих I тиз чуқиб, папанинг оёғига бош уриб, кечирим олади. 1183 йили Ломбардия шаҳарлари билан Констанца тинчлик сулҳи тузилади. Шаҳарлар ўзларининг аввалги коммуна шартига, яъни Фридрих қўшини Ломбардиядан ўтган тақдирда унга маълум пул тўлови ва ҳарбий кўмак бериши ўз зиммасига оладилар.

Гогенштауфенлар ва Вельфлар кураши. Фридрих I нинг Италияга юришлари ва улардаги муваффақиятсизликлари императорнинг Германиядаги мавқеига таъсир этмай қолмайди. Князларнинг ҳарбий юришларида қатнашиши учун Фридрих I уларга йирик ер-мулклар, имтиёзлар беришга мажбур эди. Бабенберглар хонадонига меросий мулк сифатида Австрия берилиб, у герцогликка айлантирилади. Вельфлар оиласидан бўлган Генрих Левга ҳам катта имтиёзлар берилиши, Саксония ни Бавария ҳукмдорлари, Германиянинг бошқа вилоятлари ҳамда Италияда ерлари бўлган бу сулолани, мамлакатнинг энг қудратли герцогларига айлантирган. Натижада, XII асрнинг 30-йилларидаёқ императорлик тахти учун Гогенштауфенлар ва Вельфлар орасида кураш бошланиб кетади. Фридрих I даврида Вельфлар янада кучаяди.

Немис князларини Вельфга душманлигидан фойдаланган Фридрих I 1180-йили унинг устидан суд жараёни уюштиради. Генрихдан ҳар икки герцоглик тортиб олиниб, унинг фаолияти ноқонуний деб топилади. Генрих Лев бадарга қилинишга ҳукм қилинади. Аммо бу галаба марказий ҳокимиятга эмас, ушбу жараёнда Фридрих I ни қўллаган князларга кўпроқ фойда келтиради. Саксония ва Бавария зодагонлар орасида тақсимланади. Князлар императорга лен эгаси князь вафатидан бир йил у бир кун кечиктирмасдан инвеститура этиш вазифасини юклайдилар. Бу император Фридрих I ни князликларни ҳоҳлаганича ворисга бермай, ушлаб туриш имкониятидан маҳрум этади. Фридрих Барбаросса ўз ерларини кўпайиши билан қаноатланади, холос. Фридрих I эса марказий ҳокимиятни кучайтириш мақсадида, ўгли Генрихни Сицилия маликаси Констанцага уйлантиради. Аммо герман императорлари бу воқеадан сўнг Жанубий Италия учун курашга тортилиб, ўз ҳаётларини янада мушкуллаштирадилар. Кўп ўтмай, Генрих VI (1190-1197-йй.) Сицилияда чет босқинчилар зулмига қарши кўтарилиган кўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради.

Кейинги императорни сайлашда князлар икки гуруҳга – Гогенштауфенлар ва Вельфлар тарафдорларига бўлинади. Папа Иннокентий III (1198-1216-йй.) Германиянинг ички ишларига аралашшиш имкониятига эга бўлганидан сўнг, гоҳ у, гоҳ бу мухолиф гуруҳларни қўллаб, маълум муддатга қироллик тахтига навбат билан сайланиш тартиби жорий этилади. Ниҳоят, немис князлари папа Иннокентий III нинг

қўллашида Сицилия қироли Генрих VI ва Констанцанинг ўгли Фридрих II ни тахтга ўтказдилар.

XII-XIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёт. Германиянинг сиёсий таркоқлиги, унинг худудларини турли йўллар билан ривожланиши ер эғалиги муносабатларига ҳам таъсир этмай қолмайди. Саксония ва қўшни вилоятларда етиштирилган галла ташки савдода ҳам муҳим ўрин тутган. Натижада, йирик ер эғалари деҳқонларга қатъий рентага ижарага ер бергандан, ўз ерларини қишлоқ оқсоқоллари – майерларга ҳосилнинг маълум қисми эвазига, беришни афзал билганлар. Майерлар эса бу ерларда ижарачиларни ишлатганлар. Бу ижара турининг қисқа муддатга бўлишидан зодагонларнинг манфаатдорлиги, шартнома шартларини ўзгартириш билан изоҳланган. Лекин майерлар аста-секин ижаранинг меросий бўлишига эришадилар. XIII асрдан майер атамаси ижарачи маъносини қасб этиб, бу табақа ўзига тўқ деҳқонларга айланади.

Майерлар хўжалигида кам ерли ёки ерсиз деҳқонлар меҳнатидан фойдаланилган. Йирик мулкдорлар қарам деҳқонлар – **латларга** маълум тўлов эвазига озодлик бериб, эркинлик олган деҳқонларнинг бир қисми шаҳарларга кетишса, бошқалари қишлоқ хўжалиги ёлланма ишчиларига айланади.

Германияда нисбатан қўсонли эркин деҳқонлар билан бир қаторда, қарам деҳқонлар табақаси ҳам бўлган.

Германия XIII асрнинг биринчи ярмида. Бу даврда Фридрих II (1212-1250-йй.) империяни сақлаб қолиш ва кенгайтириш учун герман императорларининг Шимолий Италиядаги сўнги урушларини давом эттирган. Ўтмишдошлари сиёсатининг давомчиси бўлган Фридрих II, улардан ўзгача усулларни қўллайди. У бор кучини Италия шаҳарлари коммуналарига қарши курашга йўналтирар экан, бу борада ўз тасарруфида бўлган Сицилия қироллигига таянади. Фридрих II Германиядаги ишлар билан унчалик қизиқмаган. У князлар устидан номинал ҳуқуқларини тан олинишини талаб қилиб, улардан маълум ҳарбий қўмакка умид қилиши, бунинг эвазига эса князларга мустақиллик тақдим этишга мажбур бўлади. Айни пайтда, имтиёзлар айрим шахсларга эмас, бутун князлар тоифасига берилади.

Фридрих II князлар қўллашига эришиш учун уларга шаҳарларни бошқаришни тўлиғича топширади. Бу имтиёзлар Германиянинг сиёсий таркоқлигини янада кучайтиради.

Юкоридаги жараёнлар оқибатда XIII асрнинг ўрталарига келиб, бошқарув тўлиғича князлар қўлига ўтади. Улар эса ривожлана бораётган пул-товар муносабатлари ва шаҳарларнинг юксалишини ўз фойдаларига қаратишга интиладилар. Фридрих II нинг кенжа ўгли Конраднинг 1254-йили қатл этилиши билан, Германияда Гогенштауфенлар сулоласи тугайди. Мамлакатда князлар бошбошдоқлиги, ҳокимиятсизлик бошланади.

Иқтисодий тараққиёт. XIII-XIV асрларда Германия иқтисодиёти мундано даражада юксалади. Германия тўқимачилик, металлургия, ноёб минераллар казиб олиш ва эритиш борасида, ҳамда Европанинг бошқа бирч давлатларида ишлаб чиқарилганидан кўп кумуш олгани билан шуҳрат қозонган. Қулай халқаро савдо йўллари устида жойлашгани Германиянинг ташқи иқтисодий алоқаларни юксалтиришига имкон берган. Жумладан, Германиянинг жануби-ғарбидаги шаҳарлар Италия ва Ўрта Ер денгизи ҳавзаси шаҳарлари; Рейнбўйи шаҳарлари эса – Франция ва Нидерландия билан фаол савдо-соғиқ олиб борган. Шимолий Германиядаги Ганза иттифоқида кирган шаҳарлар Болтик ва Шимолий денгизлардаги савдони ўз монополиясига айлантирган.

Хунармандчилик ва савдонинг ривожланиши кишлоқда ҳам ўзгаришларга олиб келади. Деҳқонларнинг пул рентасига ўтказилиши туфайли, уларнинг қарамлик муносабатлари тўбора сусайиб боради. XIII асрнинг ўрталаридан деҳқонлар ҳаётида ижобий ўзгаришлар мамлакатнинг ўзида ва Шарқда забт этилган янги ерларни колонизация қилиш ҳисобига рўй беради. Шахсий эркинлик олган деҳқонларнинг бир қисми шаҳарларга кетиб, хунармандчилик билан шуғуллана бошлайди.

Шаҳарлар ва шаҳарлар иттифоқлари. Германия шаҳарлари тараққиётни ўзига ҳослигини, унинг сиёсий-иқтисодий тарқоқлигини белгиллаган. XIII асрнинг биринчи ярмидан шаҳарлар бошқарувининг князлар қўлига ўтиши, шаҳарларнинг эркинлигини чеклаб қўяди. Фақат қирол ерларидаги шаҳарлар ўз имтиёзларини саклаб қолган ва ҳатто кенгайиб, эркин империя шаҳарларига айланган. Бу шаҳарлардаги бошқарув патрицийлар вакиллари қўлида бўлиб, шимолда уларнинг аксарияти йирик савдогарлар, жанубда эса – йирик хунармандлар ва судхўрлардан иборат бўлган. XV асрда Аугсбургда императорларга қарз берган Фуггерлар оиласи юксалади. XIII асрнинг ўрталаридан зодагонлар анархиясининг кучайиши Германия шаҳарларини иттифоққа бирлаштиришига, ўзларининг савдодаги манфаатларини ҳимоя қилишларига туртки беради. Натижада, 1254-йилдаёқ Рейн шаҳарлари тинчликни асраш ва талончиликларга қарши курашиш мақсадида бирлашади. Иттифоққа киришишга шаҳарлар айрим князларни ҳам таклиф қиладилар. Лекин Рейн шаҳарлари иттифоқи ички зиддиятлар сабабли, кўп ўтмай, тарқалиб кетиб, орадан юз йил ўтгандан сўнг қайта тикланади. XIV асрнинг ўрталарида яна бир, Шваб шаҳарлари иттифоқи ҳам вужудга келади. У 1381-йили Рейн шаҳарлари иттифоқи билан бирлашганида, аъзолари сони 90 тадан ошиб кетади. Швабия шаҳарлари ўз ракибларига қарши муваффақиятли курашади.

Германиянинг шимолидаги шаҳарлар Ганза иттифоқида бирлашиб, у ҳам катта сиёсий-харбий кучга эга бўлган. Аммо Ганзанинг мамлакат ички

хаётига қизиқиши ва таъсири деярлик бўлмаган. Ганзанинг асосий вазифаси ўз аъзолари ижтимоий-сиёсий ҳаётида осойишталикнинг сақланиши, савдогар патрицийлар доиралари ҳукмронлигини таъминлаш эди.

Германияда ҳокимиятсизлик даври. Габсбурглар сулоласининг тахтга келиши. Штауфенлар сулоласининг ҳалокатидан сўнг, 1254-1273-йиллари Германияда ҳокимиятсизлик даври бўлган. Императорлик тахтини турли хорижий шахзода ва қироллар пулга сотиб олиб, улар ҳатто, Германияда кўринмаганлар ҳам. Амалда мамлакатда олий ҳокимият бўлмасдан маҳаллий князлар мустақил ҳукмдорларга айланади. Улар орасидаги энг нуфузлилари – курфюрстлар императорни сайлаш ҳуқуқига эришадилар.

Мамлакатда ҳукм сурган бош-бошдоқлик князларнинг ўзига ҳам зарар келтирган. Натижада, жами етти кишидан иборат императорни сайловчи князлардан учтаси архиепископ, тўрттаси курфюрст бўлган коллегия тузилади. Ушбу коллегия 1273-йили иккинчи даражали герман князларидан бири Рудольф Габсбургни (1273-1291-йй.) тахтга қўяди. Курфюрстлар катта маблағга эга бўлмаган император, мустақил сиёсат олиб бора олмасдан, ҳомийлари иродасига итоат этади, деб ҳисоблашган. Аммо маълум муддат ўтиб, князлар умидлари пучга чиқади. Рудольф Габсбург императорлик ҳокимиятидан хонадонини бойитиш ва йирик князлик тузиш учун фойдаланади.

Рудольф Чех князи, курфюрст сифатида унинг императорликка сайланишига қарши чиққан ва унга қасамёд келтирмаган Пржемысл II га қарши уруш бошлайди. Император Чехияга империядан ўтган Австрия, Штирия, Каринтия ва Крайналарни тортиб олиб, Габсбурглар мулкига айлантиради. Айни пайтга қадар Швейцарияда унчалик катта бўлмаган доменга эгаллик қилган Габсбурглар, эндиликда, Германиянинг энг йирик князларидан бири, кейинчалик кўпмиллатли давлат, Габсбурглар монархияси асоси ҳисобланган Австрияни вужудга келтирадилар. Ўз ишлари билан машғул бўлган Рудольф князлар бошбошдоқлигига аралашмайди.

Швейцария иттифоқининг тузилиши. Империядан ажралиб чиққан янги давлатлардан бири Швейцария иттифоқи бўлган. Альп тоғи вилоятларининг чорвадор аҳолиси асрлар давомида ўз эркинликларини сақлаш учун зодагонларга қарши кураш олиб борганлар. Тоғлик эркин жамоалар учун энг хавfli душман Габсбурглар бўлиб, уларнинг максоди маҳаллий жамоаларни бўйсундириб, машҳур Альп довони – Сен-Готардни ҳам эгаллаш бўлган. Габсбургларга қарши курашиш учун дастлаб учта ўрмон кантонлари: Швиц, Готард ва Унтервальденлар 1291-йили “умрбод иттифоқ” тузадилар. Улар 1315-йили Маргартен яқинидаги жангда габсбургларнинг рицарлардан тузилган қўшинини мағлуб этадилар. XIV

пер ўрталарида иттифокқа Люцерн, Цюрих, Берн ва бошқа, жами бешта швар округлари қўшилади.

30 йиллик уруш якунида, 1648-йили тузилган Вестфалия тинчлик сулҳидан кейин, Швейцария мустақиллиги тан олинади. Кейинчалик иттифокка яна бешта кантон қўшилиб, расман жами 13 кантондан ва 10 та иттифокчи худудлардан иборат конфедерация тузилади. Конфедерациянинг доимий марказий ташкилотлари бўлмасдан, олий ҳокимият ҳисобланган тагзатцунг – кантонликлар вакилларинининг ахён-ахёнда чақирилиб туриладиган йигинларида фикр алмашилиб, барчани қаноатлантирадиган қарорлар қабул қилинган. Ҳар бир кантон ички ва ташқи сиёсатда мустақил ҳаракат қилиши мумкин бўлган. Энг муҳими, бу сиёсат конфедерация аъзолари манфаатларига зид бўлмаслиги лозим эди.

Йиллар ўтиб, швейцарияликларнинг озодлик учун кураши билан боғлиқ воқеалар машҳур мерган Вильгельм Телль ҳақидаги ривоятларда ўз аксини топади. Бу жасоратли овчи габсбурглар ноиб Гейссларнинг уйи ёнидан ўтар экан, маҳаллий аҳоли таъзим бажо қилиши учун осиб қўйилган қалпоққа букялмасдан ўтади. Бу иши учун Телль ноиб хизматкорлари томонидан тутиб келтирилади. Гейсслар жазо тариқасида овчига ўғлининг бошига қўйилган олмани камон ўқи билан нишонга олишни буюради. В.Телль бу шартни бажаради, аммо ноиб иккинчи камон ўқини нега кийими ичига яшириб қўйганини сўраганида, агар ўғли ўлса иккинчи ўқ унга мўлжалланганини яширмай айтади. Бу сўзлари учун Гейсслар овчининг қўл-оёғини боғлаб, қайиқда қўлнинг ортидаги камокхонага олиб бориб, қамаб қўйишни буюради. Аммо йўлда бўрон бошланиб, қайиқчиларга ёрдам бериши учун қўл-оёғи бўшатишган Телль қочиб муваффақ бўлади. Унинг пайт пойлаб Гейссларни отиб ўлдириши, Габсбургларга қарши халқ қўзғолонига туртки бўлади.

Империяда ички сиёсий курашнинг кучайиши. Габсбургларнинг Австрия ерларини эгаллаб, кучайиши князларга маъқул келмасдан, Рудольфнинг вафотидан сўнг, уни ўғли Альбрехтга тахтга қўйишмасдан, яна унчалик таъсирли бўлмаган герман князларидан – Адольф Нассауни қиролликка сайлашади. Бўлажак ҳукмдордан сайловчи князлар назоратиға розилиги ҳақида ёзма ҳужжат ҳам талаб қилишади.

Янги ҳукмдорнинг молиявий аҳволи тўғрисида, сайланганидан сўнг ўтказиладиган тантаналар учун маблағни Кельн архиепископидан қарзга олгани ҳам гувоҳлик беради. Адольф тилхатда, агар пулни муддатда бера олмаса, архиепископ кўрсатган жойга келиб, ўз жонини гаровга қўйиши ва қарз тўламагунча ҳибсда сақланишга розилиги кўрсатилган. Қирол қўйилган шартларни бузганлиги учун, 1298-йили тахтдан олиб ташланади.

Курфюрстлар 1308-йили қиролликка кичиккина, ярим француз ярим немис Люксембургнинг князи Генрих VII ни (1308-1319-йй.) сайлашади. Лекин Генрих ҳам Габсбурглар изидан бориб, ўғли Иоанни

Чехия тахти вориси малика Елизаветага уйлантириб, Ўз сулоласига Чехия киролиги ва курфюрст унвонини таъминлайди.

Генрих VII Италияга талончилик юришларини қайтадан бошлайди. У императорлик тожини кийиш учун маблағ ундириш мақсадида 1310-йили кўшинини Альп орқали Италиянинг шимолига ўтказиб, уруш бошлайди. Муваффақиятли бошланган юриш, немисларнинг талончилиги ва зўравонлиги боис, оммавий кўзғолонларнинг бошланишига олиб келади. Уруш пайтида Генрих VII вафот этиб, бу бемаъни юриш натижасиз тугайди.

Йирик князлар орасидаги сиёсий етакчилик учун кураш Германияга бирданига икки киролининг сайланишига олиб келади. Фридрих Габсбург ва Людвиг Баварскийлар орасида тахт учун уруш бошланиб, унда ғолиб чиққан Людвиг (1314-1347-йй.) мамлакатни бошқаради. Бу қирол ҳам ўтмишдошлари сингари, ўз хонадони ер-мулкларини кенгайтириш борасида катта ютуқларга эришади. Лекин бу ҳаракатлар унинг мавқеини кучайишига олиб келмасдан, аксинча, мухолифлари сонини янада орттиради. Людвиг ҳам Италияга юриш уюштиради. Авиньон папаси Иоанн XXII уни черковдан четлаштириб, Германияга интердикт қўяди. Аммо юришлар дастлаб муваффақиятли бошланиб, Авиньон папаси ракиблари кўмагида Римни эгаллаган Людвиг тахтга аксиллапани қўйиб, унинг қўлидан императорлик тожини кияди. Лекин немис рицарларининг талончиликлари Рим аҳолиси кўзғолонига олиб келиб, император ва у тайинлаган Рим папаси шаҳардан қочади.

Интердикт Германияда қутилган натижани бермай, аксинча, папага қарши қайфиятдагилар, ҳатто, князлар орасида ҳам кўпаяди. Таъқиққа қарамасдан, черков хизмати давом этаверади. Рейхстаг 1338-йили курфюрстлар сайлаган ҳукмдор папанинг тож кийдиришисиз ҳам императорлик ҳуқуқларига эга бўлиши ҳақида қарор қабул қилади. Аммо Людвиг Баварский бу ҳуқуқдан фойдалана олмайди.

“Олтин булла”. Империя ва князлар XIV асрда. Баварияликларнинг кучайишидан норози бўлган курфюрстлар Людвигнинг ҳаётлиги пайтидаёқ, Чехия қироли Карл IV Люксембургни тахтга қўйишади.

Карл IV (1347-1378-йй.) энг аввало, ўзининг Чехия киролигини мустаҳкамлашга интилган. Империяда осайишталикнинг сақланишига эътибор қаратган. Қирол 1356-йили “Олтин булла”ни эълон қилиб, унда курфюрстлар томонидан император сайланиши тартибини қонулаштиради. Сайловчилар таркибида Майнц, Кельн ва Трир архиепископлари, Чехия қироли, Саксония герцоги, Бранденбург маркграфы ва Рейн пфральныйграфы бўлишган. Мажлисни Майнц архиепископи Франкфурт (Майндаги) шаҳрида чақирини лозим бўлган. Қирол (император) оддий кўпчилик овоз билан сайланган. Курфюрстлар орасида ҳам унвон ва даражалар тақсимланган. Черков бошлиқларидан

Майнц архиепископи, дунёвий князлардан Чехия кироли етакчи ҳисобланганлар. “Олтин булла” князларнинг олдинги имтиёзларини сақлаб қолиб, янгиларини улашади.

Германия XV аср охирида ҳам сиёсий тарқоқ мамлакат эди. Расман унинг таркибига Нидерландия, Модена, Генуя, Лукка, Флоренция, Мантуя, Монфератто, Швейцария, Чехиялар кирсалар-да, амалда, бу ҳудудлар ва давлатлар мустақил бўлган.

Германиянинг ўзида ҳам ҳудудий, сиёсий-маъмурий ранг-баранглик ҳукм сурган. XIV асрда этник жиҳатдан нисбатан уюшган немис халқи шаклланса-да, турли герцог-ленлар, графликлар, маркграфликлар ва ҳ.к. маъмурий бирликлар устидан императорнинг ҳокимияти номигагина бўлган.

Германия императори князлардан бири ҳисобланиб, ўзининг меросий ерларидан тушган маблағларнигина ишлатиши мумкин бўлган. Империянинг на марказий ҳукумати ва на умумий ҳарбий кучлари бўлган. Император ўз қўшинига таянишдан ташқари, эҳтиёж туғилганда, унга хайрихоҳ бўлган вассаллари – князлар ва империя рицарлари кўмагига умид қилиши мумкин эди. Мамлакатдаги олий ҳокимият императорга эмас, барча князларга тегишли бўлган. Олий орган – курфюрстлар мажлиси императорни сайлаши ва тахтдан маҳрум этиши мумкин эди.

Қонунчилик фаолияти билан князлар, қисман империя рицарлари ва империя шаҳарлари вакилларида иборат Рейхстаг шуғулланган. Лекин князларнинг мустақиллиги давом этаётган шароитда Рейхстагнинг умумимперия доирасида қонунчилик фаолияти билан шуғулланиши мушкул бўлган. Князлар ҳудудлардаги барча аҳолини ўзларига бўйсундиришган. Улар аҳолидан солиқ ундирганлар, хунармандчилик ва савдодан келадиган даромадлардан фойдаланганлар, ўз танга пулларини зарб қилганлар. Ҳар бир князликда ўзининг тонфавий вакиллик органи – ландтаг (мажлис) ташкил топиб, унда маҳаллий дворянлар, рухонийлар, шаҳарлар вакиллари фаолият кўрсатганлар.

Империя XV асрда. Сиёсий таназул. Люксембургликлар сулоласи императорлик тахтида, танаффуслар билан, 1437-йилга қадар сақланиб қолади. Унинг сўнгги вакили Сигизмунд венгер маликасига уйланиши билан империяга Венгрияни ҳам қўшиб олади. Аммо Германия ва католик черкови тазйикига қарши кўзғолон натижасида Чехия мустақилликка эришади. Гусчилар орасидаги ихтилофлардан фойдаланган Сигизмунд чех тожини қайтаради. 1437-йили императорлик тахти яна Габсбурглар хонадони вакилига ўтади. Империя тобора, мустақил герман давлатларининг мустаҳкам бўлмаган федерацияси тусини олади. Фридрих III даврида (1440-1493-йй.) империя ички алоқалари зифлашиб қолади. Тевтон ордени 1466- йили Польшадан мағлубиятга учраб, унинг вассалига айланади. Дания 1469- йили Шлезвиг ва Гольштейнни эгаллайди. Фридрих III бошқаруви сўнгида ҳатто меросий мулки – Австриядан ҳамда Штирия

ва Каринтиядан ҳам ажралади. Уларни венгер кироли Матиаш Корвин эгаллайди.

Лекин инкироз узоқ давом этмай, XV аср охиридан Габсбурглар яна ўз мавқеларини тиклай бошлайдилар. Бургундиянинг парчаланиши Нидерландия ва Франш-Коштени (Максимилиан Габсбургнинг Мария Бургундскаяга уйланиши орқали) маълум муддатга қайтарилишини таъминлайди. Матиаш Корвиннинг вафотидан сўнг Габсбурглар Австрия ерларини қайтадилар. Туркларнинг Болқонга хужумидан заифлашган Венгриянинг катта қисмини 1526-йили Австрияга қўшиб олиш имкони пайдо бўлади.

Тахтга Максимилиан I (1493-1519-йй.) келганида, империя ислохоти гоясини амалга ошириш яқиндек туюлади. Рейхстагнинг 1495-1500-йиллардаги йиғилишларида умумий тинчлик ўрнатишга, умумимперия бошқаруви ва можароларни тинч йўл билан ҳал этувчи судни ташкил этишга қаратилган қарорлар қабул қилинади. Лекин князларнинг қаршилиқ курсатишидан, ушбу чекланган ислохотларни амалга ошириш имкони бўлмайди.

ХШ БОБ. ЖАНУБИЙ ВА ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ ЕВРОПА РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА

39 §. Италия давлатлари ривожланган ўрта асрларда. Шаҳар – коммуналар ва уларнинг тараққиёти.

Италия шаҳарларининг юксала бошлаши. XI-XV асрларда Италия, марказлаштириш йўлини тутган Англия ва Франциядан фаркли ўлароқ, кўп сонли сиёсий тузилмалар мамлакати эди. Иқтисодий, сиёсий ва маданий тараққиёти хусусиятларига кўра, унда учта: Шимолий Италия ва Тоскана, Папа вилояти; Жанубий Италия ва Сицилия бир-бирларидан фарк қилувчи худудлар сифатида шаклланади. Нисбатан катта бўлмаган, 300 минг км² майдонда 278 та шаҳар, епископлик маркази ва яна юзлаб майда шаҳарчалар бор эди. Италиядаги кўшлаб шаҳарлар Рим пайтидан сақланганди.

Италия XI-XV асрларда иқтисодий жиҳатдан, Ғарбий Европанинг энг ривожланган мамлакатига айланади. Агар X асрда Италия иқтисодиётининг асоси воситачилик савдоси бўлса, XI асрдан бошлаб Европа мамлакатлари иқтисодининг умумий ривожланиши, бу жараёнга ижобий таъсир кўрсатади. Сабаби, Европада Шарқ молларига талабнинг ўсиши билан бир қаторда, айрим хунармандчилик буюмлари, ашёлар четга чиқарила бошланиб, Ўрта Ер денгизи орқали савдо-сотик италиялик савдогарлар воситачилигида олиб борилиши эди.

Бу савдода Венециянинг мавқеи тобора ортиб, XI асрнинг иккинчи ярмидан, у Амальфини ортда қолдиради. Мамлакатда ички савдо ҳам ривожланиб, унда По дарёси муҳим ўрин тутди. Шаҳар хунармандчилиги юксала бошлайди.

Коммуналарнинг ташкил топиши. Италиянинг шимоли ва ўрта қисмидаги шаҳарлар дастлаб сеньорлар, епископлар ҳукмида бўлган. Епископлар Отгон I пайтидан бошлаб герман императорларининг Шимолий Италиядаги ҳукмронлигини узликсиз қўллаганлар. Натижада, сеньорлар ҳокимиятига чек қўйиш шаҳарларнинг эркин ривожланиши учун асосий вазифага айланади. Милан, Генуя, Павия ва бошқа шаҳарларда епископлар ҳокимиятига қарши кураш X асрда бошланса-да, жараённинг авж олиши кейинги асрга тўғри келади. XI аср охири – XII аср бошларидан Ломбардия шаҳарлари ўз-ўзини бошқарадиган коммуналарга айланса, сал кейинроқ Лукка, Флоренция ва Тоскананинг қолган шаҳарларида ҳам коммуналар ташкил этилади. Коммуналарни бир йилга сайланган консуллар коллегияси бошқарган. Улар шаҳар қўшинини бошқаришдан ташқари конунлар чиқариш, суд жараёнларини ўтказиш, маблағларни тақсимлаш, бошқа шаҳарлар ва император билан алоқа ўрнатиш, коммуна амалдорларини тайинлаш вазифаларини бажарганлар. Кейинчалик бошқарувнинг турли соҳалари билан шуғулланувчи

бошқармалар ташкил қилинади. Консуллар шаҳар аҳолисининг уч тоифасидан: шаҳар зодагонлари – “капитанлар”, майда сеньорлар – вальвассорлар ва бой савдогарлардан ташкил топган.

Шаҳар – республикаларнинг вужудга келиши. Салиб юришлари Италия шаҳарларининг иктисодий юксалишида муҳим омил бўлди. Ушбу даврда шаҳарлар ўзларининг гуллаб-яшнаган босқичига киради. Генуя, Пиза, кейинроқ Венеция салибчиларга кўплаб кемалар, қурол-аслаҳалар етказиб бериб, эвазига I-салиб юришларидан сўнг Сурия ва Фаластин шаҳарларида савдо расталари бор кўчалар, кемалар тўхтайдиган жойлар, баъзида бутун бир даҳаларни қўлга киритиб, уларда савдо колонияларини барпо этадилар. Папанинг таъқиқига қарамадан, италиялик савдогарлар Миср, Тунис, Жазоир, Марокаш билан савдо алоқалари ўрнатади. Айрим ишбилармон савдогарлар Хиндистон ва хатто Узоқ Шарққа етиб борадилар. Хусусан, 1271-йили Хитойга йўл олган венециялик Марко Поло, отаси ва амакиси билан 3,5 йил деганда Пекинга етиб боради. Италия шаҳарлари савдогарлари ишлаб ортирган катта бойликлар банк иши ва ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтирилади.

Денгиз соҳилидаги шаҳарлардан кейин шимолий ва марказий Италиядаги шаҳарлар ҳам юксала бошлади. Улардан Милан йирик халқаро савдо марказига айланади.

Европада Италия шаҳарлари ўз хунармандлари буюмлари: Милан қурол-аслаҳаси ва қоғози; Лукка – шойи матолари; Венеция – шишаси; Флоренция – юпка мовути; Кремона – полотно газламаси, Фазнца – сопол буюмлари (фаянси), Венеция ва Генуялар қайиқсозлиги билан шухрат топган. Италия хунармандчилигида мовут тўқиш етакчи ўрин тутиб, унда Флоренциядан ташқари, Милан, Бреши, Болонья, Пиза ва бошқа шаҳарлар хунармандлари ҳам қатнашган.

Савдо ва хунармандчиликнинг ривожланишига шаҳарлар атрофидаги контадода йирик ер-мулкка эга бўлган сеньорлар тўсқинлик қилган. Шаҳарларга ушбу феодаллар эркинлигини чеклаш, уларнинг ўзаро можароларига, савдогарларни талашига ва олиб ўтилаётган товарлардан беҳисоб божлар йиғишга чек қўйишдек мураккаб вазифани ҳал этиш лозим эди.

XII асрдан шаҳарлар зодагонлар (грандларга) қарши узоқ ва оғир кураш бошлаб, уларнинг қалъаларини бирин-кетин эгаллайдилар. Тинчлик сулҳи тузилганида, грандларни муайян муддат давомида шаҳарларда яшашга мажбур этишган. Ўз ер-мулкларининг бир қисмини йўқотган грандлар, қолган ерларни шаҳар коммунасидан олинган лен тарикасида бошқарганлар. XII аср немис йилномачиси итальян шаҳарлари ҳақида: “Улар эркинликка шунчалик интилишадикки, ҳокимиятнинг суъистемолликларини истамай, сайланган консуллар томонидан бошқарилади. Натижада, бутун мамлакат (Италия) кўплаб шаҳар

давлатларга бўлиниб, уларнинг деярлик барчаси атрофдаги аҳолини ўзига бўйсундирган”- деб ёзади.

Шу тариха, XII аср давомида йирик коммуналар контадони ўзига қарам этади. Ушбу шаҳарлар атрофи майдон жиҳатидан катта бўлмасдан, нари борса 15-20 км доирани ташкил этган. Йирик шаҳарлар фақат бу билан қаноатланмасдан, ўз қудратини ошириш мақсадида, қўшни кичик шаҳарлар ерларини ҳам босиб ола бошлайдилар. Олдинги асрларда Италиядаги сиёсий тарқоқлик мустақил графликлар, герцогликлар, князликлар тарзида бўлса, эндиликда у, Жанубий Италия ва Папа вилоятида, бошқа барча ҳудудларда ўзаро рақобатдаги шаҳар – давлатларни вужудга келтиради.

Шаҳарлар ўртасидаги кураш. Шаҳарлар ўртасидаги рақобатнинг асосий сабаби уларнинг ҳўжалик ҳаётида ташқи савдонинг ички савдодан устунлиги бўлган. Ташқи савдода етакчилик учун шаҳарлар ўртасида доимий кураш борган. Италия хўнарамандлари буюмлари аксари бошқа мамлакатларда қўлаб сотилиши ҳам бу жараёнга ўз таъсирини қўрсатган.

Венеция ва Генуя ўртасидаги ташқи бозорлар учун кураш, айниқса, кескин борган. Уларнинг манфаатлари Яқин Шарқда, кейинчалик Қримда ҳар иккала шаҳар савдо колониялари барпо этилган жойларда тўқнашади. Тўртинчи солиб юришлари ва Лотин империяси тузилганидан кейин, Ўрта Ер денгизининг Шарқий соҳилидаги етакчилик Венецияга ўтиб, у Константинополь шаҳрида алоҳида мавзегга, шунингдек, Далмация соҳилининг бир қисмини, Эгей денгизидаги қатор ороллари олишга эришади. Византия империяси тикланганидан сўнг, Генуянинг мавқеи ўсиб, у Кичик Осиёнинг соҳилидаги, Қрим ва Босфор бўғозларидаги таянч кўрғонларни қўлга киритади. Генуя XIII асрда ўз қудрати чўққисига эришиб, анъанавий рақиб Пизага ҳал қилувчи зарба беради. У 1298-йили Курцола яқинидаги денгиз жангида Венеция флотини тор-мор этади. Аммо орадан бир аср ҳам ўтмай, 1380-йили Кьодола жангида Венеция Генуя флотини мағлуб этади.

Шаҳарлар ўртасидаги душманлик фақат савдодаги рақобатда эмас, ҳудуд, чегара районлари, денгизга чиқиш ва савдо йўллари учун ҳам бўлган. Ўрта Италияда Пиза ва Лукка, Ломбардияда Милан билан Павия ва Кремоналар орасидаги курашлар айнан шу сабабли бўлган. Ўзаро урушлар фақат герман императорларининг ҳужумлари пайтида унутилиб, умумий душманга қарши иттифоклар тузилган. Фридрих I га қарши Ломбардия лигаси шу зайлда тузилган. Император қўшини 1162-йили Миланни олиб вайрон қилганида, лигага майда шаҳарлар ҳам кирган.

Шаҳарларда ички кураш ҳам бўлиб, улардан бири сеньорлар ўртасидаги можаролар бўлган ва улар, баъзида, юзлаб йиллар давом этган. Қонли қасос – вендетта – рақиб уруғи қириб битирилганидан кейингина тўхтаган. Шекспир томонидан Верона шаҳридаги Монтекки ва Капулеттилар орасидаги душманлик бежиз абадийлаштирилмаган.

Коммуналарнинг герман императорларига қарши кураши давомида XII аср охирида мухолиф гвельфлар (Вельфлар Габсбургларнинг Германиядаги рақиблари) ва гибеллинлар (Гогенштауфенларнинг Вайблинген қасри номини бузилиб айтилишидан) партиялари шаклланади. Императорга мухолиф гвельфлар гуруҳига папа ва унинг иттифокчилари, шаҳар хунармандлари, савдогарлар кирса, гибеллинларга императорни қўллаган сенъорлар бирлашган.

Шаҳарларнинг сиёсий юксалиши. Саноатнинг ривожланиши тарих саҳнасига хунармандларни келтириб, улар XII асрдан цехларга бирлашади. Цехлар эса шаҳарларда “рицарлар” ҳокимиятини ағдаришга ҳозирлана бошлайди. Пополанлар (шаҳарликлар)нинг хунармандлар ва майда савдогарларнинг фаол иштирокида патрициатга қарши кураш бошлаши шаҳарларни бошқаришда ўзгаришларга олиб келади. Консулларнинг коллегиял бошқаруви подестанинг яқка ҳукмронлиги билан алмаштирилади. Подеста олий суд, ҳарбий, молиявий ва ижроия ҳокимиятларига эга бўлиб, ўз ҳуқуқларини суъистемол қилмаслиги учун олти ойдан – бир йил муддатгача сайланган. Лекин бу ўзгаришлар шаҳар зодагонларини ҳокимиятдан четлатилишини англамаган. Рицарлар аввалгидек ҳокимиятда қолиб подеста ва шаҳар кенгаши аъзолари уларнинг орасидан танилаб олинган.

Италияда XIII аср давомида қайси шаҳарнинг ҳўжалигида хунармандчилик етакчи ўрин тута, унда пополанлар ҳокимиятга келади. Чунончи, Миланда шаҳар кенгашининг муайян қисми пополанлардан сайланган. Айрим шаҳарларда улар патрициатни ҳокимиятдан бутунлай четлатадилар. XIII асрнинг ўрталаридан Болонья подестаси ўз ҳокимиятини пополанлар вакили – “халқ капитани” билан бўлишига тўғри келади. Болонья зодагонларига ҳар қандай лавозимни эгаллаш таъқиқланади.

Хунармандчилик энг юксак тараққий этган Флоренцияда 1250-йилдаёқ пополанлар эски зодагонларни четлатиб, ҳокимиятни эгаллайдилар. Айни пайтда, Флоренция Италиянинг энг бой коммунасига айланади. Унинг банклари папа идорасини пул билан таъминловчилар бўлишган. Флоренцияда зарб қилинган олтин флоринлар энг ишончли пулга айланади. Шаҳардаги тўқимачиларнинг учта, саррофлар ва ҳ. к., жами еттига нуфузли цехлари 1282-йилдан бошқарувни қўлга олишади.

Воситачилик савдосида юксалган Венециянинг сиёсий тузуми ўзгача эди. Савдогарлар ва денгизчилар шаҳрида олигархия бошқаруви шаклланади. Унда ҳокимият денгиз савдоси билан шуғулланувчи йирик ер эгалари ва улар билан ҳамкор йирик савдогарлар қўлида эди. Улар ҳукумат ташкилотлари мажлисларида қатнашиб, республика бошлиғи – дожни сайлашда етакчи мавқега эга бўлишган. Шаҳар бойлари XIII асрдан қонунчилик билан шуғулланадиган “Катта кенгаш”да қатнашиш ҳуқуқига

эришганлар. XIV асрда эса, Венециянинг энг сара зодагонлари – нобилитетнинг “Олтин китоби” яратилади.

Генуяда дастлаб ҳокимият патрицийлар қўлида бўлса, кейинчалик пополанлар тоифаси тобора юксала бориб, уларга қарши кураш бошлайди. Турли зодагонлар оилалари орасидаги рақобатдан фойдаланган пополанлар подеста ўрнига “халқ капитанини” қўйишга эришадилар. XIV асрдан Генуяда ҳам дож лавозими жорий этилсада, реал ҳокимият савдо олигархияси қўлида қолади.

40 §. Италиянинг аграр тuzуми. Шаҳарлар

Италия деҳқонлари XII-XIII асрларда. Шаҳарларнинг эрта юксалиши Шимолий ва Ўрға Италияда қишлоқларнинг ўзига хос ривожланишини таъминлайди. Италияда олдинги даврларда ҳам эркин ижарачилар кўп бўлиб, уларнинг маълум қисми ерни қиска муддатга, қолганлари меросий ижарага олганлар. Улар либелларлар ва эмфитетлар деб номланганлар. XI асрда йирик эр эгалари Италияда ҳам илгари ўзлари ишлов бериш учун қолдирган ерларни ижарага берган ёки сота бошлаган. Ривожланган товар ҳўжалиги шароитида XII-XIII асрларда қарам деҳқонларни оммавий озод этиш жараёни бошланади. Жумладан, Болонья шаҳрида 1257-йили “Жаннат акти” эълон қилиниб, унда “эндиликда Болонья шаҳри ва округида ҳеч ким қулиқда ёки қарамликнинг бошқа турида бўлмасин” деб ёзилган эди. Шу қилдаги ҳужжат Флоренцияда 1289 йили қабул қилинади. Пармада ҳам қарам деҳқонлар оммавий тарзда озод этилади.

Деҳқонларнинг озод этилиши контадо зодагонларининг қудратини синдиришидан ташқари, тез юксалаётган ҳўнармандчилик ишлаб чиқаришини эркин ишчилар билан таъминлайди.

Бу жараёнлар туфайли XII-XIV асрларда контадо зодагонлари ерларининг катта қисми шаҳарлик савдогарлар ва бой ҳўнармандлар мулкига айланади. Бу борада ўзига тўқ деҳқонлар айниқса яхши шароитда бўлиб, ижарага элган ерларини сотиш, гаровга қўйиш, инъом этишлари мумкин эди. Камбағал ижарачиларнинг ерга эгалик ҳўқуқлари чекланиб, улар ҳўсининг 1/3, баъзида 1/2 ҳисобида ер эгасига солиқ тўлаганлар. Ерсизланган деҳқонларнинг бир қисми мардикорларга айланса, бошқалари шаҳарларга кетишган.

Қишлоқ коммуналари. Ҳаёт учун кураш жараёни деҳқонларнинг қишлоқ коммуналарига бирлашувини тақозо этган. Қишлоқ коммуналарининг юксалиши XIII асрга тўғри келиб, зодагон – сеньорларга қарши кураш давомида деҳқонларнинг қўллаб-қувватлашига муҳтож бўлган шаҳарлар қишлоқ коммуналарига қатор ҳўқуқ ва имтиёзлар беришади. Қишлоқлар ҳам ўз-ўзини бошқариш ҳўқуқини қўлга киритади. Коммунанинг олий органи – жамоа йиғини бўлиб, унда сайланган кишилар

жорий масалаларни: кўприклар, йўллар қуриш таъмирлаш ва х.к.ларни бошқарган. Қишлоқ коммуналари ҳатто маҳаллий одат, удумларга асосланган статутлар (қонунлар) чиқариши ҳам мумкин эди.

Аммо XIII аср ўрталаридан атрофдаги қишлоқларни ўзига бўйсундирган шаҳарлар қишлоқ коммуналари ҳуқуқларини чеклаб, уларга ўзлари бошқарувчи тайинлай бошлайдилар. Шаҳарларнинг қишлоқларга нисбатан ўтказган сўвғатлари, уларнинг ўз манфаатлари, шаҳарлар аҳолиси эҳтиёжлари билан ифодаланган. Йиллар ўтиб, деҳқонларга юкланадиган солиқлар ўсиб боради. Улар етиштирган маҳсулотларни эса шаҳар бозорларида паст нарҳда сотишга мажбур этишади. Шаҳар деҳқоннинг қандай экин етиштириши лозимлигини ҳам белгилаб бера бошлайди. Хусусан, Сиена, Падуя ва бошқа шаҳарлар ўз контадоларидаги деҳқонларни маълум миқдордаги мевали дарахтларни парваришлашга мажбур этганлар.

Дольчино кўзғолони. Қишлоқдаги ўзгаришлар Италиянинг барча ҳудудларида ҳам бўлмаган. Ер эгаллиги муносабатлари Пьемонт ва Савойяда, Фриулда, шунингдек, Жанубий Италияда анъанавий тусда қолади.

Мамлакат шимолида XIII аср ўрталаридан дахрийлар ҳаракатлари авж олади. Хусусан, деҳқонлардан етишиб чиққан воиз Сегарелли аҳоли орасидаги ваъзларида диний ва дунёвий ҳўжайинлар кирдикорларини фош этиб, уларни ўз мол-мулкларидан воз кечиб тенглик жамиятини ўрнатишга чақиради. Сегарелли 1300-йили Пармада гулханда ёндирилади. Унинг фаолиятини эса шогирди Дольчино давом эттириб, ўз чиқишларида чириган католик черковининг яқин ҳалокатини башорат қила бошлайди. У 1304-йили Альп тоғлари этагида Пьемонтнинг Верчелло округида атрофдаги ер-мулкларни тенг тақсимлаш ниятида ўз тарфдорларини тўшлаб кўрган ташкил этади.

Верчелли епископи кўзғолончи деҳқонларга қарши солиб юриши эълон қилганида, Дольчино уларни тоғга олиб кетади. Дольчино ўз лашқари билан 1306-йили Цебелло тоғига ўтиб, у ерда мустаҳкам кўрган яратади. Папа Климент V нинг чақирғи билан йирик қўшин тузган сеньорлар кўзғолончиларни 1307-йилнинг мартада енгадилар.

Жанубий Италия XII-XIII асрларда. Жанубий Италия ўзининг ижтимоий- иқтисодий тараққиётида мамлакатнинг бошқа ҳудудларидан кескин фарқ қилган. Маълумки, XI асрдан Италиянинг жанубини нормандлар эгаллайди. Византияликлар ва лангобардлар орасидаги можаролардан фойдаланган Роберт Гвискар Аппенин ярим оролининг жанубини тўлиқ босиб олади. 1071-йили византияликлар Италиядан бутунлай суриб чиқарилади. Нормандлар лангобардлар эгаллаган вилоятларни ҳам тортиб оладилар. Гвискарнинг укаси Рожер араблардан Сицилияни олишга муваффақ бўлади. Унинг ўғли Рожер II курашни давом эттириб, 1130-йили Сицилия ва Жанубий Италия киролига айланади.

Нормандлар ўзлари ташкил этган Сицилия қироллигида кучли марказлашган ҳокимият ўрнатадилар. Қиролликдаги шаҳарларнинг ўз-ўзини бошқариши ҳуқуқлари чеклана борилади. Йирик зодагонларнинг қатор имтиёзлари ва ҳуқуқлари бекор қилинади. Қирол сиёсатини майда рицарлар табақаси ва черков қўллаб-қувватлайди. Қиролнинг даромадларини ҳукмдорнинг кўп сонли доменлари, солиқ ва тўловлар, яхши ривожланган савдо таъминлаган.

Сицилия қироллиги тарихида Фридрих II нинг бошқаруви муҳим босқич ҳисобланиб, у ўз қўл остида Муқаддас Рим империяси ва Жанубий Италия қироллигини бирлаштиради.

Фридрих II ўзига хос, бошқаларга ўхшамайдиган император бўлган. Сицилияда Шарк ва Ғарб савдо йўллари кесишган, Византия, Араб ва Европа маданиятлари қоришган ҳудудда туғилиб-вояга етган Фридрих Сицилия қироллигини “кўз гавҳари” деб атаб, ўз мулкларининг маркази ҳисоблаган. Фридрих қиролликда чекланмаган ҳуқуқга эга бўлиб, замондошларини хайрон қолдирган шарқона ҳанамлар орасида яшаган. У ўз даврининг энг маълумотли кишиларидан бўлиб, замонасининг таниқли файласуфлари, математиклари билан ёзишмалар олиб борган. Фридрих II динга нисбатан лоқайд муносабатда бўлган. Уч дин асосчилари Мусо, Исо ва Муҳаммад пайгамбарларни алдамчилиги ҳақидаги ривоятни Фридрих яратган деган тахминлар бор. Шунга қарамадан, у дахрийларга нисбатан шафқатсиз бўлган, уларни гулҳанда ёндирилишини Европада биринчи бўлиб қонунлаштирган.

Фридрих II ўз ўтмишдошлари сингари, рицарлар ва черковга таяниб Сицилия қироллигини кучли марказлашган давлатга айлантиришга интилган. Бу жараёнга 1231-йили чиқарган қироллик қонунлари тўплами – “Мельфий конституцияси” хизмат қилиши лозим эди. Унга кўра шаҳарларда сайланган амалдорлар бошқаруви бекор қилинади. Баронларга қиролнинг руҳсатисиз қалъалар қуриш, танга зарб этиш, қурол тақиб юриш ва ҳатто никоҳга кириши таъқиқланади. Давлат маъмуриятидаги деярлик барча амалдорларга маош тайинланади. Қисман араблардан, қисман рицарлардан тузилган ёлланма қўшиннинг роли ошиб, баронларнинг ҳарбий хизматлари ҳам ўз аҳамиятини йўқотади. Кучли денгиз флоти тузилади.

Фридрих нормандлардан фарқлироқ, черковга ер-мулк ва имтиёзларни меъёрида инъом этган. Сицилия руҳонийларининг папа билан узвий алоқаларини чеклаб, черковни давлат сиёсатига бўйсунадиган ташкилотга айлантирган.

Фридрих II учун Сицилия, унинг Шимолий Италия шаҳарлари ва папага қарши қурашида моддий таянч вазифасини ўтаган. Шунинг учун император ундан имкон даражасида кўпроқ маблағ ундиришга интилган. Нормандлардан қолган тўлов ва божлар тизимини, у ер солиги ва қўшимча солиқлар билан тўлдиради. Ипак, туз, металл ва дон савдосига давлат

монополиясини жорий этади. Сицилияликларга ўз эхтиромларини баён этган Фридрих мактублари сўнггида, одатда, мамнуният билан шошилинч пул тўлашлари лозимлигини буюрган.

Ер эгаллиги XI-XIII асрларда. Нормандлар истилоси Жанубий Италияда секин рўй бераётган ер эгаллиги муносабатлари ривожини тезлаштиради. Нормандлар йўлбошчилари ўз яқинларига, ҳатто оддий аскарларга, шунингдек, католик черковига маҳаллий зодагонлардан мусодара қилинган ерларни, қарам деҳқонлари, ижарачилари ва ҳатто майда ерли деҳқонлари экинзорлари билан қўшиб, тақсимлаб беради. Норман ҳукмдорларидан сўнг Фридрих II қочок қарам деҳқонларни топиб, хўжайинларига қайтариш ҳақида қонунлар чиқариб, зодагонлар манфаатини ҳимоя қилади. Шу сабабли Шимолий Италияда XIII асрда деҳқонлар оммаси шахсий эркинлик олган бир пайтда, жанубда крепостной қарамлик авжига чиқади. Лекин эркин деҳқонларнинг ҳаммаси ҳам қарамликка тушмаган. Йирик эр эгалари ишчи кучига катта эҳтиёж сезганидан ижаранинг турли шакллари қўлланилган. Жумладан, ёзма шартнома асосида ижарага ер олган деҳқонлар ўз эркинлигини узоқроқ сақлайдилар. Кўп сонли бўлмаса-да, эркин аллод эгалари тоифаси ҳам сақлаб қолинади. Мустақкам кўрғонларда яшаган деҳқонлар жамоаларининг қарамликка тушмасликка интилишлари ҳам жараёни сайтирган.

Фридрих II нинг Италия шаҳарлари билан кураши. Фридрихнинг асосий мақсади империя ҳамда герман ва Жанубий Италия мулкларини боғловчи Шимолий ва Ўрта Италия учун кураш тусини олади. Лекин Германия, Шимолий Италия ва Сицилиянинг император ҳукми остида бирлашуви папалик учун хавф тугдириши шубҳасиз эди. Қолаверса, Фридрихнинг дунё миқёсидаги империя тузиш режасига ҳам папаликнинг Европада ҳукмронлик қилиш истаги мос келмасди. Шунинг учун, папалар Италия коммуналарининг Фридрих II га қарши курашини қўллайдилар.

Император Италия шаҳарларининг барча сиёсий-иқтисодий эркинликларини тугатиб, ўз ҳокимиятига бўйсундириш. Шимолий ва Ўрта Италияда Сицилиядаги давлат тузумини жорий этишни режалаштирган. Унинг сиёсати мувафакқияти Италия коммуналари иқтисодий қудратини бутунлай йўққа чиқариши лозим эди. Фридрихнинг мақсадларини рўёбга чиқшига қаршилик кўрсатиш учун 1226-йили Милан бошчилигида “Ломбардия лигаси” қайта тузилади.

Фридрих 1237-йили Ломбардия лигаси қўшини устидан ғалаба қозониб, лига етакчиларидан сўзсиз итоат этишни талаб қилганида, унга: “Биз сиртмоқ, очлик ва гулханлардан кўра қўлимизда қилич, қалқон, найза ёки ўқ-ёй билан ҳалок бўлишни афзал кўрамиз” – деб жавоб беришган.

Айни пайтда, Фридрих II ва уни икки марта черковдан четлатган папа Григорий IX ўртасидаги кураш ҳам авжига чиқади. Императорнинг мухолифлари бу борада публицистикадан фойдаланишса, Фридрих II

Европа қироллари ва зодагонларига мурожаат этиб, уларнинг ёрдамида ўзбошимча, итоатсиз фуқароларни жазолаш ва черковнинг қудратини жилавлаш мақсадида уруш олиб бораётганлигини таъкидлайди.

Фридрих II қўшинлари томонидан қамал қилинган Римда Григорий IX нинг вафотидан сўнг сайланган папа Иннокентий IV 1245-йили Лионда умумжаҳон йнғинини чакириб, Фридрих II ни тахтдан четлатилганини эълон қилади. Орадан уч йил ўтиб, император қўшини Парма шаҳри лашкари томонидан тор-мор этилади. Кўп ўтмай, 1250-йили Фридрих вафот этади. Унинг улкан империя тузиш учун кураши самарасиз тугайди. Сицилия қироли Манфред папа ёрдамга чакирган Прованс графи, қирол Людовик IX нинг укаси Карл Анжуйский билан жангда ҳалок бўлади. Набираси Конрадин Жанубий Италия учун курашни давом эттириб, 1254-йили Карл томонидан асирга олиниб қатл этилади. Шу тариқа, Сицилия қироллигида Анжулар сулоласи ҳокимияти ўрнатилади.

“Сицилия туни”. Неаполитан қироллиги. Жанубий Италия ва Сицилия чет босқинчиларнинг янада оғирроқ зулми остида қолади. Карл ўзи билан келган зодагонларга ер-мулкларни қайта тақсимлай бошлайди. Карл аҳолидан олинадиган солиқларни янада кўпайтириб, илгари аҳён-аҳёнда олинадиган тўловларни ҳам мунтазам солиққа айлантиради. Маблағ тўплаш борасида қирол қиймати паст тангалар зарб қилишдан ҳам тоймайди. Карл катта қарз олган Венеция ва Флоренция савдогарларига қиролликда кўплаб имтиёзлар бериши, уларни савдо ва банк ишларини қўлга олишга, бу эса, ўз навбатида, иқтисодга катта салбий таъсир кўрсатишига олиб келади. Пойтахтни Палермодан Неаполга кўчирилиши ҳам аҳолининг наротилигига сабаб бўлади.

Палермода 1282-йилнинг 31-мартида кўккисдан қўзғолон бошланади. Унга француз аскарларининг байрамга тўпланган аёлларни ҳақорат қилиши туртки беради. Палермо аҳолиси “Французларга ўлим!” – деб хайқириб, зулм ўтказган барча французларни кириб ташлайдилар, – деб ёзади йилномачи.

Қўзғолон Сицилиянинг бошқа шаҳарлари ва кишлоқларига ҳам тарқалади. Кейинчалик қўзғолоннинг тартибли бошлангани ҳақида ривоят яратилганида, унга кечки ибодатга черковда қўнғирок чалингани билан чакирилган, деб (шу сабабдан “Сицилия туни”) изоҳ беришган.

Карл Мессинани қамал қилади, лекин жасорат билан курашган аҳоли таслим бўлмайди. Сицилия зодагонлари ҳаракат бошқарувини қўлга олиб, Арагон қироли Педрони (Манфреднинг куёви) ёрдамга чакиришади. Узок урушлар бошланиб, унинг асосий жанглари денгизда кечади. Сицилияда эса, 1302-йилдан Арагон сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилиб, Анжулар қўл остида фақат Жанубий Италия – Неаполитан қироллиги қолади.

Иқтисодий юксалиш. Марказий ва Шимолий Италиядаги иқтисодий тараққиётнинг юкори даражаси, уларда бошқа мамлакатларга нисбатан капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларини эрта вужудга

келишини таъминлайди. Илғор шаҳарларда, жумладан, Флоренциянинг мовут тўқиш хунармандчилигида янги жамиятнинг куртаклари XIV-XV асрлардаёқ намоён бўлади. Шаҳарнинг тўкимачилик цехлари бой савдогарлар ташкилотига айланиб, улар савдодан тўпланган капитални саноат ишлаб чиқаришга қўядилар. Савдогарлар тузган савдо-банк компаниялари юқори сифатли инглиз ва испан жунидан кимматбаҳо мовут тўқишни йўлга қўйиб, тайёр маҳсулотни ташки бозорга чиқара бошлайди.

Айни мовутчиликда илк капиталистик манифактура ташкил этилиб, унда ишчи кучи товарга, асосий мақсад эса қўшимча даромад олишга қаратилади. Манифактурада қўл меҳнати ҳукмронлик қилган, аммо меҳнат жараёнининг турларга бўлиниши ишлаб чиқариш унумдорлигини кескин оширади. Манифактурада ҳар бир ишчи фақат битта иш билан машғул бўлган. Айрим ишчилар жунни тозаласа, бошқалари уни қозонлардаги сувда қайнатган, учинчилари жунни ювишса, тўртинчилари уни титганлар, бешинчилари тараганлар ва ҳ.к. Флоренциянинг марказий устахоналарида 20 га яқин иш турлари бажарилган. Мовут тўқишнинг кейинги жараёнлари шаҳар ва унинг атрофларида яшайдиган ёлланма ишчиларнинг уйларида бажарилган.

Венеция ва Генуяда манифактуравий ишлаб чиқариш камасозликдан бошланади. Жумладан, Венециядаги давлат устахоналарида 1500-2000 ишчи банд бўлган. Соҳада шуғулланган хусусий шахслар компанияларга бирлашганлар. Улар кемалар қурилишига қўйган маблағларига қараб, унда ўз хиссаларига эга бўлишган.

Капиталистик ишлаб чиқариш элементлари тоғ-кон саноати соҳасида ҳам пайдо бўлган. Бу соҳада ҳам иштирокчиларнинг ўз хиссалари бўлган. Маош ишга жалб қилинган ёлланма ишчиларга бажарган ишларига қараб тўланган.

Чомпи қўзғолони. Мануфактураларда ишчилар шафқатсиз меҳнат қилдирилган. Иш куни, одатда, 14 соатгача давом этган, иш хақи эса паст бўлган. Ишчилардан турли жарималар олинган.

Флоренциядаги иқтисодий-ижтимоий аҳвол ёлланма ишчилар – чомпилар қўзғолонига сабаб бўлади. Қўзғолон 1378-йилнинг июнида бошланиб, унда шаҳардаги кичик цехлар аъзолари, катта цехларнинг тўла ҳуқуқли бўлмаган хунармандлари ҳам иштирок этади. Ҳукумат чомпилар қамал қилган саройдан қочиб кетади. Янги ҳукумат тузилиб, унга жун титувчилар назоратчиси, аслида хоин бўлган Микело ди Ландо бошчилик қилади. Ҳукуматга чомпилардан ташқари кичик ва катта цехлар вакиллари ҳам киритилади. Янги ҳукумат учта цех, жумладан, чомпилар цехини ташкил этади.

Лекин янги ҳукумат ёлланма ишчилар аҳволини яхшилашга олмади. Бой ишбилармонлар ўз цехларини ёпиб қўядилар. Шаҳарга дон келтириш кескин камайиб, чомпилар очликдан қутула олмайдилар.

Бу орада чомпилардан кичик цехларгина эмас, кўзғолон нагижасида ўз цехлари бўлишига эришган тикувчилар ва бўёқчилар ҳам ажралиб, ёлланма ишчилар яккаланиб қоладилар. 31-августда сарой олдида тўпланган чомпиларга ҳукумат ҳарбийлари ҳужум қилади. Намойишга йиғилган ёлланма ишчилар тарқатилиб юборилади.

Тираниянинг ўрнатилиши. Италияда бошланган иқтисодий ривожланиш турли тоифалар орасидаги зиддиятларни кучайишига олиб келади. Иқтисодий кийинчиликлар тўфайли вужудга келган мураккаб вазият, халқ кўзғолони ёки ҳарбий ҳавф шахарларнинг нуфузли табақаларини ундан чиқиш йўлларини ахтаришга мажбур этади. Улар ўз мавқеларини сақлаб қолиш учун бошқарувда шахсан қатнашишдан воз кечиб, омадли подеста “халқ капитани” ёки ҳарбий саркарданинг якка ҳокимиятини қўллайдилар. Дастлаб, бу каби ҳокимлар маълум муддатли ёки умрбод сайланса, кейинчалик улар ўз ҳокимиятларини меросий қилишга эришадилар. Шу тариқа, Шимолий ва Ўрта Италия шахар-давлатларида XIII аср охири-XIV асрда тирания ёки сеньория бошқарув усули вужудга келади.

Айрим тиранлар таниқли оилаларга мансуб бўлганлар. Жумладан, Миланда XIV аср бошларидан Висконтилар оиласи вакиллари ҳокимиятни эгаллаб, давлатни деярлик бир аср бошқарадилар. Аксари тиранлар бой савдогарлардан, тадбиркор ва банкирлардан чиққан. Хусусан, Флоренцияда Медичилар – банкирлар оиласи XV асрдан юксалга бошлаган. Улар фақат Италияда эмас, Франция, Германия, Венгрия ва бошқа мамлакатларда ҳам савдо-тижорат, молия фаолиятини олиб борганлар. Козимо Медичи шахарнинг бой зодагонларига таяниб, 1434-йили бошқарувни қўлга олади. Шу замида Флоренцияда Медичиларнинг 300 йилдан зиёд давом этган тиранияси ўрнатилади.

Тиранлар сиёсати. Шимолий ва Ўрта Италияда мавжуд ҳар бир тираниянинг ўзига хосликлари билан бирга, уларнинг барчаси учун умумий хусусиятлари ҳам бўлган. Флоренциялик тиранлардан бири “Биз бойларга нисбатан анча кўп бўлган камбағалларга ёрдам беришни жон-жаҳдимиз билан истаймиз, уларнинг нонга зорикмаслигига ҳаракат қиламиз, уларга эътиборли бўлиш, шубҳасиз, бизнинг манфаатимиз учун хизмат қилади” – деб ёзган. Айни шу мақсадда тўқин байрамлар ташкил қилиниши, кенг қурилишлар олиб борилиши кўплаб ҳунармандларни иш билан таъминлаш, маош тўлаш имкониятини яратган.

Фитналар ва исёнлардан чўчиган сеньорлар пора бериш, тухматлар уюштириш, зўравонлик қилиш билан шуғулланганлар, ёлланма қотиллар – бравилар хизмати ва бошқа усуллардан фойдаланганлар.

XV асрнинг машҳур тиранларидан бири Козимонинг набираси Лоренцо Медичининг (1469-1492-йй.) бошқаруви бунга ёрқин мисол бўла олади. Лоренцо шеърлар ёзган, санъатга ҳомийлик қилган, унинг ҳашаматли саройида замонасининг энг таниқли олиму уламолари яшаб,

ижод қилган. Ана шу хизматлари учун Лоренцога кейинчалик Савлатли (Великолепный) номи берилган. Шаҳарнинг эркинликларини тугатган Лоренцо Флоренция республикасининг чекланмаган ҳукмдорига айланади. Лоренцо ажойиб дипломат бўлиб, Аппенин ярим оролидаги давлатлар ўртасидаги зиддиятлардан ўринли фойдаланган. Ранг-баранг карнаваллар ўтказиб, аҳолининг хурматини қозонишга интилган.

Италияда ягона ички бозорнинг вужудга келиши учун шароит бўлмаганлигидан, сиёсий бирлашув жараёнлари унда алоҳида давлатлар даражасида бўлган.

Кондотьерлар. Сенъорлар ўз мавқеларини мустаҳкамлаш, ҳудудларини кенгайтиришни мўлжаллаб ёлланма қўшин тузишга киришадилар. Урушлар XIV аср охиридан Италиянинг ўзидан ёлланган қўшин ёрдамида олиб борилган. Бу турдаги қўшин бошлиқлари – кондотьерлар тез орада тиранларнинг ўзига ҳам хавф соладиган кучга айланади. Кондотьерлар ким кўпроқ ҳақ тўласа, ўшанга хизмат қилиб, муҳолиф томонларнинг биридан иккинчисига ўтар, бу орқали баъзида урушнинг, ҳатто давлатнинг тақдирини ҳал этишарди. Уларнинг бўлинмалари шаҳар ва қишлоқ аҳолисини нафақат урушлар, ҳатто тинчлик пайтларда ҳам талаганлар. Айрим кондотьерлар ҳокимиятни эгаллаб, тиран ҳам бўлиб олишган. Серғайрат ва шафқатсиз кондотьер Франческо Сфорца Миланни қамалдан сўнг эгаллаб, республика тартиботларини тугатиб, янги тиранлар сулоласига асос солади.

Италия XV асрда. XV асрнинг ўрталарига келиб, Италия сиёсий харитаси нисбатан содда кўриниш олади. Жумладан, Милан Ломбардиядаги сенъориаларни қўшиб олади. Венеция XV асрнинг биринчи ярмида Падуя ва Вероналарни ўз таркибига олган йирик давлатга айланади. Йирик давлатлар – Милан, Венеция, Флоренция ва Неаполь қиролликларининг нисбатан тенглиги вужудга келади. Аммо Италияда сиёсий барқарорлик мустаҳкам бўлмасдан, унинг заминида ўзаро рақобат, ички зиддиятлар, душманлик муносабатлари яширинган эди. Оқибатда, XV аср охиридан қўшни давлатларнинг Италияга bosқинлари унинг фақат ички заифлигини намоян элади.

41 §. Испания ва Португалия XI-XV асрларда.

Араблар истилоси. Реконкистанинг бошланиши. Испанияга 711 йили бостириб кирган араб қўшинининг асосини Шимолий Африкада бўйсундирилган қабилалар, яъни барбарлар (европаликлар уларни маврлар дейишган) ташкил этган. Кейинчалик саркарда уввонини олган Жабал ат-Тарик бошчилидаги араблар қўшини вестготларни тор-мор этиб, Гибралтар бўғозидан қайиқларда ўтиб, Пиренейнинг жанубий соҳилларига тушади. Бир неча йил ичида араблар, ярим оролнинг шимолидаги Астуриядан ташқари, барча ҳудудларни босиб оладилар.

Дастлабки ўн йилликларда Испанияни Дамашқдан тайинланган амирлар бошқарган. Лекин 755-йили Кордова амирлиги амалда мустақилликка эришиб, 929-йилдан унинг ҳукмдорларини халиф деб аташадилар.

Араблар истилосидан қўп ўтмай шимолда босиб олинган ҳудудларни улардан қайтариш учун реконкиста (“қайтариб олиш”) ҳаракати бошланади. У деярлик 8 аср давом этиб, Испаниянинг кейинги тақдирини белгилаб беради. Астурия тоғларидаги Кордова жангида (718- йили) испанлар араблар устидан илк ғалабага эришади.

Испанияда реконкиста оқибатида XI асрга келиб, Леон, Кастилия, Арагон каби христиан давлатлари, Барселона графлиги, кейинчалик Каталония принципати ва Наварра қироллигининг тузилишига эришилади. Бу давлатлар ярим оролнинг шимолий, иқлими нисбатан мураккаб, тупроғи унумли бўлмаган қисмида жойлашган эди. Серунум жанубий вилоятларда араблар мустахкам ўрнашадилар. Араб маданияти маркази халифалик даврида Европанинг энг бой ва аҳолиси зич бўлган Андалусия вилояти эди.

Андалусия ва қатор вилоятлар аҳолиси араб маданиятини нисбатан тез ўзлаштириб, икки тилда сўзлашганлар. Баъзида араб тили маҳаллий аҳоли тилини бутунлай суриб қўйган. Хусусан, X асрда Толедода “Инжил”ни араб тилига таржима қилишга тўғри келган. Истило қилинган вилоятларда мосараблар – исломни қабул қилган христианларнинг мавкеи банд бўлган.

Шарқ халқларидан юксак моддий маданиятни ўзлаштирган араблар Испанияда деҳқончилик ва хунармандчиликнинг тараққиётига шароит яратадилар. Боғдорчилик ва полизчилик муваффақиятли ривожланиб, испан ерида илгари экилмаган шоли, шакаркамиш етиштирила бошланади, тут дарахтлари экилади. Араблар кишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун жуда зарур бўлган суғориш иншоотларини куришга алоҳида эътибор қаратишади.

Испанияда қадимдан мавжуд тоғ-кон саноати, пахта, жун ва ипақдан газлама тайёрлаш, тери-қўнчилик ривожланади, Толедода Европада илк бор қоғоз ишлаб чиқариш бошланади.

Маҳаллий аҳолининг маълум қисми зодагонлар зулмидан қутулиш мақсадида истилонинг дастлабки даврида араблар томонига ўтади. Аммо арабларнинг ҳам ер эгаллигига асосланган жамиятни, солиқларни жорий этиши аста-секин аҳоли норозилигини ошириб боради. Айрим амирларнинг исломни куч билан ўтказишга ҳаракати аҳолининг қаршилигига дуч келади.

Тез орада реконкиста халқнинг озодлик учун кураши тусини олади. Лекин XI аср бошларига қадар Испаниянинг катта қисми араблар ҳукми остида қолади.

Испан христиан давлатлари учун XI аср бурилиш даври бўлади. Улар Кордова халифати амирликларнинг ўзаро урушлар билан бандлигидан

фойдаланиб, шимолдаги христиан давлатлари гоҳ бирлашиб, гоҳида якка холда арабларни аста-секин жануб томонга сура бошлайди. Вестготлар пойтахти бўлган Толедо, 1085-йили олиниб, Кастилия пойтахтига айлантирилади. Арагон кўшини 1018-йили Сарагоссани озод этади. XI асрда арабларга қарши курашда қатнашган Сид Компеадор испанларнинг “Сид ҳақида достони” бош қаҳрамонига айланган. Унинг кўшини араблар устидан қатор ғалабаларга эришиб, Валенсияни эгаллайди. Лекин Сид тузган давлат, унинг вафотидан кўп ўтмай парчаланиб кетади. XII асрда Алхомад ва Алморавидлар сулоалари даврида араблар яна қатор ғалабаларга эришади. Лекин реконкиста ҳаракати ҳам тобора кенгайиб боради. Кастилия, Леон, Арагон ва Наварранинг бирлашган кўшини 1212-йили Лас Навас де Толас жангида арабларни енгади. Бу мағлубият араблар қудратини синдиради. Араблардан Кордова 1236-йили, Севилья 1248-йили, Кадис 1262-йили қайтариб олинади. Фақат Гранада амирлиги XV аср охиригача араблар қўлида қолади.

Испаниянинг XV аср охирига қадар тарихи ички тузуми ва сиёсий ҳаёти бир-бирдан кескин фарқланадиган алоҳида-алоҳида давлатлар тарихидир.

Каталония ва Арагон. Буюк Карл даврида Пиренейнинг шимолий-шарқида тузилган Испан маркасининг асосини Каталония ташкил этган. Шу хулудда кейинчалик Барселона графлиги ташкил топиб, шимолий-шарқдаги графликларни бирлаштиради. XI аср давомида эса Испан маркази аҳолиси арабларга қарши курашиб, жанубга томон силжиб боради.

Каталониянинг хулудий шаклланиши XII аср ўрталарида якун топади. Тинимсиз урушлар, янги хулудларни эгаллаш давомида бўшаб қолган ерларни колонизация қилиш, янги қишлоқлар ва қўрғонларни вужудга келиб, черков ва дунёвий зодагонлар йирик ер-мулклари кўпайиб боради. Каталония учун марказлашган ҳокимиятнинг эрта шаклланиши ва юксалиши хос бўлса, унда Барселона графлиги мавқеи ва ер эгаллиги муносабатлари даражаси юқори эди.

Каталонияда ҳарбий колонизация якун топганидан сўнг, дехқонларни янги ерларга кўчиб бориб жойлашиши имконияти йўқолиб, қарамликка тушиши бошланади. XIII аср давомида Каталония дехқонларининг қарамлиги қатор қонунлар билан мустаҳкамланади. Дехқонларнинг катта қисмининг ташкил этган **ременслар** (қарам дехқонлар) ўз ерларига ҳуқуқларини тасдиқлаш учун сеньорлари тайинлаган тўлов (*tenensa personal*)ни тўлаши зарур бўлган. Бу тўлов Каталония дехқонлари ҳаётига оид олти та таҳқирли қонданан бири эди.

Шунингдек, **кутусия** (у дехқон хотинининг бевафолиги учун жазоланиши, **экзоркия** (деҳқон фарзандсиз вафот этса, унинг мулкини катта қисмининг сеньорга ўтиши), **ингестия** (деҳқон ёзма васият қолдирмаган бўлса, унинг мулкидан бир қисмини хўжайинга ўтиши),

прени (деҳқон уйида ёнғин чиқса жарима тўлаши), фирма ди спולי (деҳқон никоҳдан ўтганида тўлайдиган солиғи (бу одат амалда солиқ тўлай олмайдиганлар учун тахжирли сеньорнинг “биринчи кеча ҳуқуқи” билан алмаштирилган) каби тартиблар қонулаштирилган.

Барселона X-XI асрларда муҳим ҳунармандчилик ва савдо марказига айланади. Барселона хариташунослари ҳам Европада шухрат қозонган. Шаҳарда XII асрдаёқ яна бир муҳим ҳужжат – денгиз қонуллари ишлаб чиқилган. Шаҳардаги цех ташкилотлари эса XII асрдан шакллана бошлаб, XV асрда уларнинг сони 71 тага етган. XIII асрда Барселонада темирдан турли буюмлар, зиғирпоя, жун ва ипақдан матолар, бочкалар, тери, шиша, тўр ва ҳ.к.лар тайёрланган. Шаҳар ташқи денгиз савдосида ҳам фаол бўлган. XIV асрга келиб Барселона Испаниянинг энг йирик портига айланган.

Каталония ҳаётида кортеслар – тоифалар вакиллари йиғини муҳим ўрин тутган. Йирик ер эгалари, руҳонийлар ва шаҳарлар вакиллари билан иборат мажлислар XIII аср охиридан муҳим ташкилотга айланади. XV асрдан Испаниянинг 36 та шахри мамлакат кортесига ўз вакиллари билан юбориш ҳуқуқига эга бўлган.

Арагон дастлаб мустақил графлик бўлса, кейинчалик Наварра қироллиги таркибига ўтади. Арагон ва Наварра қироллиги арабларга қарши узлуксиз курашади. Сарагосса шахри (1018-й.) озод этилганидан сўнг, у қироллик пойтахтига айланади. Арагоннинг жанубдаги чегаралари Эбро дарёсигача чўзилиб, озод этилган ҳудудларга аҳоли кўчириб келинган. Арагон 1137-йили Каталония билан бирлашганидан кейин, денгизга чиқиш имкониятига эга бўлиб, савдо алоқаларига тортилади. XIII асрнинг биринчи ярмида қишлоқ ҳўжалиги юксак ривожланган Валенсия вилояти араблардан ҳалос этилиб, у ҳам Арагонга қўшиб олинади.

Ушбу иттифоқда иқтисодий жиҳатдан Каталония етакчи бўлса-да, сиёсий жиҳатдан Арагон устун эди. Арагон ва Каталония иттифоқининг асоси, улардаги ижтимоий муносабатларнинг ўхшашлиги, яқинлиги бўлган. Қиролликнинг ҳар икки қисмида йирик ер эгаларининг қарам деҳқонлар устидан ҳукми кучли эди. Испаниянинг бошқа давлатларида крепостной қарамлик тугатилаётган бир пайтда, Арагон ва Каталонияда XIII-XIV асрларда ҳам деҳқонларга зулм ўтказиш кучаяди.

Арагонда кучли зодагонлар тоифаси ҳукмрон эди. Сеньорлар сиёсий ва ҳарбий ташкилотларга эга бўлиб, уларнинг олий табақаси *zisos otbris*, ўрта дворянлар – *кабальерос*, кичик дворянлар – *идальголар*, деб номланган. Катта ер-мулкка эга руҳонийлар ҳам давлатда муҳим ўрин тутган. Шаҳарларнинг “биродарлик” ташкилотлари эрменделлар, деб номланган. Арагон қироллари сиёсатида (1071-й.) вужудга келган кортеслар муҳим ўрин тутган. Кортесда дворянлар ва руҳонийлар мавқеи баланд бўлган

XIV асрнинг бошларида Ўрта Ер денгизида ҳукмронлик қилиш учун кураш Арагоннинг Сицилияда ҳам ўз ҳокимиятини ўрнатишига олиб келади. Арагон 1323-1324-йиллари Сардинияни, 1344-йили – Руссильонни (Франция), 1442-йили Неополитан қироллигини ҳам бўйсундиради.

Леон ва Кастилия. Леон (унга Астурия ҳам кирган) ва Кастилия давлатлари дастлаб кичик графликлар асосида вужудга келади. Графликнинг ушбу икки қиролликка бирлашуви 1230-йили рўй беради.

Бирлашув реконкиста жараёнида ҳал қилувчи аҳамият касб эгиб, Толедо шахрининг олинishi қироллик нуфузини янада оширади. Реконкистанинг ҳаракатлантирувчи кучлари майда рицарлар, шаҳарликлар, деҳқонлар бўлган. XII-XIII асрлар давомида араблардан қатта ҳудудлар қайтариб олиниб, Янги Кастилияга кўчиб келиб жойлашган деҳқон-жангчиларнинг эркин кўрғонлари вужудга келади. Кастилия ҳаётида деҳқонлар тузган эркин жамоалар – **бегетриялар** муҳим аҳамият касб этган. Бегетрия аъзолари тўлик эркин кишилар бўлган. Кастилиянинг асосий деҳқон аҳолиси – **соларъего** хўжайин ерида яшаган кишилардан ташкил топган. Ижара шартлари хилма-хил бўлсада, ҳар қандай ҳолатда ҳам соларъего ўз мулкини олиб, сеньор ерини ташлаб кетиши мумкин эди.

Леон-Кастилия қироллиги тарихи зодагонлар ва қирол ўртасидаги курашлар тарихидир. Бу курашда қиролни, реконкиста давомида анча кучайган шаҳарлар қўллаган. Шаҳарлар эрмандадларга бирлашиб, кортесда муҳим ўрин тутганлар. Бу кураш XIV-XV асрларда мутлақ монархия асослари вужудга келаётганда айниқса кучаяди.

Испания XIV-XV асрларда. Испанияни XIV-XV асрларда ўзаро урушлар, деҳқонлар кўзғолонлари қамраб олган. Зодагонлар кураши қирол ҳокимиятига қарши қаратилган. Ушбу шароитда марказий ҳокимиятни кучайтириш эҳтиёжи туғилади. Фердинанд Арагонский 1469 йили Изабелла Кастилскаяга уйланади. Фердинанднинг 1479 йили Арагон қироли тожини кийини, Арагон – Кагалония ва Кастилия – Леон қиролликларининг бирлашишига замин тайёрлайди. Фердинанд ва Изабелла зодагонларга қарши курашни давом эттириб, уларнинг қатор имтиёзларини бекор қиладилар. Бу борада қирол 1476 йили тузилган Кастилия шаҳарларининг “Муқаддас Эрмандад” иттифоқи кўмагига таянади. Зодагонлар ўзбошимчалигига чек қўйганидан сўнг, қирол шаҳарлар эркинликларини ҳам бирмунча чеклайди.

Ўз ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган қирол черковни ўзига бўйсундиришдан ташқари, бой ва кўпсонли диний рицарлик орденларнинг буюк магистри унвонига эришиб, уларнинг улкан ер-мулкларини қўлга киритади.

Ўз мустақиллигини йўқотиб, қирол хизматида қолган католик черкови 1480-йили инквизация судини жорий этиб, мамлакатдаги реакция кучга айланади. Испанияда инквизациянинг совуқ нафаси ҳаётнинг барча жабҳаларида асрлар давомида (1834-йилга қадар) сезилиб

турлиди. Инквизация, энг аввало, християнликни қабул қилган маврлар ва иудийларни (ислом ва иудаизмдан қайтмаганлар мамлакатдан қайтишган) таъқиб этса-да, ҳар қандай испан ҳам даҳрийликда айбланиб, инквизация трибуналига тушиши мумкин эди. Шу тариқа, қирол ва черков муҳолифларидан қутулиши учун шароит яратилади.

Инквизация трибунали судлари яширин иш олиб борган, айбланувчи ўз айбловчилари номларини билмаслигидан ташқари, уларга нисбатан турли қийноқлар қўлланилган. Айбланувчи ўз айбига тўлиқ иқрор бўлиб, ўз ҳамкорларини топширса черков уни гулханга ташламасдан, умрбод қамоққа маҳкум этиши мумкин эди. Даҳрийлар инквизация томонидан суд қилиниб, мол-мулки мусодара қилиниб, қирол ва черков томонидан бўлиб олинган. Даҳрийлар мулкларини ўзлаштириш истаги турли суистеъмолликлар, сохта гувоҳлик кўрсатмалари берилишига сабаб бўлган. Бош инквизиторлардан бири Торквемела ашаддий шафқатсизлиги, жоҳиллиги билан ном чиқарган. У инквизацияни бошқарган 9 йил давомида 8 минг даҳрий судга тортилиб, улардан кўпи умрбод қамоққа ҳукм қилинган.

Арабларнинг сўнгги давлати Гранада амирлиги 1492-йили испанлар томонидан олинади. Реконкиста якунига етади. Мамлакат XVI асрга, барча ҳудудларини араблардан озод этган, ягона қироллик сифатида қиради. Араблар қўлидаги сўнгги ҳудудлар озод этилиши билан, черков мусулмонлар ва яҳудийларни таъқиб эта бошлайди. Гуллаб-яшнаган Гранада вилояти бойликларини яратган дехқонлар ва ҳунармандларнинг катта қисми мамлакатдан ҳайдаб юборилади.

Португалия XI-XV асрларда. Леон билан чегарадош Португалия, дастлаб, Пиреней ярим оролидаги давлатлар тақдирини бошдан кечириб, XI-XIII асрларда араблардан мустақилликка эришади. XI аср охирида Леонга вассал Португалия графлиги ташкил топади. Орадан ярим асрча ўтиб, 1143-йили Португалия мустақил қиролликка айланади. Қирол XII асрдан Рим билан мустаҳкам алоқа ўрнатиб, мамлакатда бой ва таъсирли католик руҳонийлари табақасининг вужудга келишига ҳиссасини қўшади.

Португалияда кўпсонли майда мулкдорлар тоифаси сақланиб, улар эркин жамоаларга бирлашган. Бу жамоалар анча кенг ҳуқуқларга эга бўлиб, ҳатто қочоқ қарам дехқонларга бошпана бериши ҳам мумкин эди. Реконкиста тугаганидан сўнг дехқонларнинг маълум қисми сеньорларга қарамликка туша бошлайди. Аммо крепостной қарамлик қиролликнинг фақат айрим ҳудудларидагина вужудга келади.

Португалия шаҳарлари кўпсонли бўлмасда, ўзининг қулай георграфик жойлашуви ва шароити билан ажралиб турган. Аҳолининг денгизчилик маҳорати юксак бўлган.

XIII асрда қироллар шаҳарлар ва кортеслар қўмагида исёнчи зодагонлар – йирик ер эгаларига қарши кураш олиб борадилар. Бу кураш

айниқса XIV-XV асрларда авжига чиқади. Унинг давомида кўплаб таникли зодагонлар, жумладан, герцог Браганса ҳалок бўлиб, қирол ғолиб чиқади.

Португалия буюк географик кашфиётларни бошлаб берган мамлакатдир. Айтилган португаллар 1415-йили Шимолий Африкадаги араблар шаҳри Сеутани эгаллайди. Шу тариқа, Португалиянинг йирик мустамлакачи давлатга айланишига илк қадам қўйилади.

XIV БОБ. ЕВРОПАНИНГ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА

42 §. Чехия XI-XV асрларда

Ер эгаллиги муносабатлари. XI-XII асрларда Чехияда ер эгаллиги муносабатлари узил-кесил ўрнатилади. Бу даврнинг муҳим хусусияти дунёвий ва диний зодагонларнинг йирик ер-мулклар ҳамда имтиёзларни қўлига киритишларидир. Улар олган иммунитет ёрликлари маъмурий, суд ҳуқуқларини беришдан ташқари, зодагонларга тегишли ерлардаги дехқонлардан солиқ йиғиш ҳуқуқини ҳам берган. Ушбу жараён якунида эркин жамоачилар – дедичлар узил-кесил қарам дехқонларга айланади. Илгир кучига эҳтиёж сезган йирик ер эгалари – панлар, шунингдек, ўрта мулкдорлар – земаңлар ўзларига тобе дехқонлар сонини кўпайтиришга интиланлар. Зодагонлар эркин жамоачилар ерларини тортиб олар, уларни ўзларига ишлатишга интилар, оғир шароитга тушиб қолганларни, қулларни ишлатишга тутинар эдилар. Қарам дехқонлар натурал солиқ тўлашдан ташқари, зодагон ҳисобига меҳнат мажбурияти ўтаганлар. Дехқонларнинг катта қисми очлик, муҳтожликдан боши чиқмаган.

Аммо XII асрга келиб, ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши натижасида панлар ҳўжалигининг биқиклиги аста-секин йўқола бошлайди. Чехия ва Моравияда шаҳарлар сони кўпайиб, Брно, Оломоуц, Пльзеньлар тез юксалади. Чехия пойтахти Прага ўша давр халқаро савдосининг йирик марказига айланади.

Хунармандчиликнинг турли сохалари ичида металлга ишлов бериш, тери-қўнчилик, мовут ва бўз тўқиш, қурилиш соҳаси, заргарлик ва ҳ.к.лар юксала боради.

Ички бозор бошланғич даражада бўлса-да, XI-XII асрлар Чехияси Европа савдосининг муҳим бўғинларидан бири эди. Чехияга қимматбаҳо мовут, турли газламалар, қурол-аслаҳа, вино, туз, зираворлар келтирилган. Чехия орқали Европа савдосининг муҳим транзит йўллари ўтган.

Сийёсий тарқоқлик. Чет босқинларига қарши кураш. Ер эгаллиги муносабатларининг юксалиши йирик зодагонлар ҳокимиятини тобора кучайтиради. XI асрнинг иккинчи ярми – XII асрларда Чехияни Пржемысловичлар овласига мансуб князлар бошқарган. Бошқа князлар ҳам марказий ҳокимият учун рақобатлашиб, тахт бир қўлдан иккинчисига ўтиб турган. Князь Братислав герман императори Генрих IV нинг Рим папасига қарши курашида, унинг тарафида бўлиб, ғалабани таъминлаши, 1086-йили князга қироллик тожини инъом этилишига олиб келади. Аммо Братиславнинг вафотидан сўнг Чехияда яна ўзаро урушлар давом этади. Вазиятдан фойдаланишга интилган немис князлари Чехияни босиб олиш ниятидан ҳам қайтмайдилар. Чехлар 1126-йили герман императори Лотарь қўшинини тор-мор этиб, унинг ўзини асирга оладилар. Бу ғалаба Чехия

мустақиллигини мустаҳкамлаб, уни немислар босқинидан узоқ йилларга халос этади. Владислав IV (1140-1173-йй.)дан бошлаб Чехияда қироллик тахтининг меросийлиги таъминланади. Шунга қарамасдан, XII асрнинг охирида яна Ҳзаро урушлар авж олиб, Пржемысл Отгоакр I нинг (1197-1230-йй.) тахтга келиши билангина мождароларга вақтинчалик чек қўйиш имкони туғилади.

Аммо, тез орада, Чехия яна ташқи хавф билан юзлашади. 1241-йили мўғуллар Польшага бостириб кириб, уларнинг илғор бўлинмалари Чехия чегараларидан ўтади. Мўғуллар шаҳарлар ва черков-монастирларни талон-тарож қиладилар. Чехия қўшинининг ўша йил июлида Оломоуц яқинида мўғулларга зарба бериши, уларни Чехия ва Европанинг марказий худудларини истило қилиш режасидан қайғаради.

Ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, шаҳарларнинг тараққий этиши ва мустаҳкамланиши Чехияда сиёсий тарқокликнинг бартараф этилишига олиб келади. Қирол ҳокимияти XII-XIV асрларда мустаҳкамланади. Давлат маъмурияти шаклланиб, умумдавлат қонунчилиги яратила бошланади.

Чехия қироллиги ўз тараққиёти чўққисига Пржемысл II (1253-1278-йй.) даврида эришиб, Европанинг йирик давлатларидан бирига айланади. Пржемысл ўзбошимча зодагонларни бўйсундиришга интилади. У қалъалар курдириб, шаҳарлар тараққиётига ҳомийлик қилади. Қирол мамлакатда ягона ўлчов бирликларини жорий этади. Фаол ташқи сиёсат олиб борган Пржемысл II Штирия, Каринтия, Крайнани, ўз бошқаруви охирида эса, хатто Австрияни мамлакатига қўшиб олади. Лехин унинг мамлакатни барча имкониятларидан фойдаланиб, эришган ютуқлари мустаҳкам эмасди. У мамлакат йирик задогонларининг ташқи душман билан тузган иттифоқи қаршилигига учрайди. Қирол 1278-йили герман императори Рудольф Габсбург қўшини билан жангда халок бўлади. Оқибатда, истило қилинган ерлар қўлдан кетади.

Немис князлари Чехияни бўйсундиришда очик курашдан ташқари, яширин – колонизациядан ҳам фойдаланганлар. XIII асрда бу жараён кенг тус олиб, немисларнинг Чехия ерларига кўчиб келиши турли йўллар билан амалга оширилган. Баъзида немис баронлари, рицарлари Чехия қиролларидан ер-мулк олса, диний зодагонлар – аббатлар ва епископлар ҳам улардан қолишмаганлар. Қироллар уларга ибодатхона ва монастирлар, ер-мулкларни, улардаги деҳқонлари билан тўхфа қилганлар. Бу худудларга Германия ички вилоятларидан кўчиб келиб жойлашган деҳқонларга қўйлаб енгилликлар ва имтиёзлар берилган.

Чехия шаҳарларига немис савдогарлари, баъзида хунармандлар ҳам кўчиб келганлар. Уларга ҳам турли имтиёзлар инъом этилган. Баъзида чехиялик зодагонлар ҳам ўз даромадларини кўпайтириш учун бўш ётган ерларга немис деҳқонларини кўчириб келтирганлар. Кўчиб келганлар панга махсус тўлов – куна (анияйт) тўлаганлар.

Чехиянинг иқтисодий юксалиши. XIV асрда Чехияда ишлаб чиқариш кучларининг анча ўсиши кузатилади. Экин майдонлари кўпайиб, уч далали алмашлаб экиш, техник экинлар (зигирпоя, каноп) ва хмель (ачитки) етиштириш, узумчилик кенгайди. Чорвачиликда қўйчилик ва чўчкачиликнинг мавқеи ошади. Юксала бораётган тўқимачилик соҳаси учун зигирпоя, каноп ва қўй жуни асосий ашё эди. Мамлакатнинг кўплаб районларида балиқчилик, асаларичилик, пиво пишириш юксаланди. Бу соҳаларнинг ривож бозор муносабатларининг кенгайиши ва мустаҳкамланиши билан боғлиқ эди. Зодагонлар деҳқонлардан олинadиган солиқ ва тўловлари тизимида ўзгаришлар юз бериб, пул тўлови тобора кенг таркала боради.

Чехияда аввалги асрларда ҳам қумуш қазиб олиш ривожланган бўлса, XIV асрда бу соҳа янада юксалади. Танга пул зарб қилинадиган Кутна Гора қумуш эритишнинг асосий марказига ҳам айланади. Қумушдан ташқари темир, мис, қисман олтин ҳам қазиб олинган. Европа савдосида Праганинг қумуш пули, қумуш ёмбилари етакчи ўрин тутган.

Прага Европанинг муҳим савдо марказларидан бирига айланган. Унда Фландрия, Англия, Венеция, Генуя, Польша, Литва, Венгрия ва Русь князликларидан келган савдогарларни учратиш мумкин бўлган. Прагага ҳатто Дамашқ ва Искандария савдогарлари ҳам келиб туришган.

Мамлакатда ички савдо алоқалари ҳам тараккий этиб, ҳудудлараро иқтисодий муносабатлар мустаҳкамлана боради. Шаҳарлар ва ҳатто кишлоқларда ҳам бозорлар сони кўпайиб боради. Савдон ташкил этиш, бозорларда сотиладиган буюмлар сифати қаттиқ назорат қилинган. Ярмаркаларга мамлакатнинг турли бурчакларидан келган савдогарлар билан бирга, хорижий савдогарлар ҳам қатнашиб, ўзаро савдо алмашинувларида тобора муҳим ўрин тута бошлайди. XIV аср охирига келиб, кўплаб йирик зодагонлар ва монастырлар Прага ва бошқа шаҳарларда ўз дўконлари, омборларига эга бўлишиб, улгуржи ва майда савдо билан шуғулланишган.

XIII-XIV асрларда Чехияда шаҳарлар кўпайиб, уларда ҳунармандчиликнинг ўнлаб турлари - металлга ишлов бериш, қурол-аслаҳа тайёрлаш, мовутчилик, бўз тўқиш, кўнчилик, нон пишириш, этикдўзлик, шишасозлик юксалади. Чехия ҳунармандлари цехларга, савдогарлари эса – гильдияларга бирлашган. Цехларнинг бой вакиллари шаҳарлардаги бошқарув ташкилотларини қўлга олишган.

Шаҳар аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган шлебс таркибига халфалар, шогирд-ўқувчилар, камбағал ҳунармандлар, шунингдек, ўз хўжайинларидан қочган деҳқонлар кирган. Шаҳарларда дайдилар, тиланчилар ва бошқа турдаги сайёқ кишилар ҳам кўп бўлган.

Чехия XIV аср охиригача. Пржемысловичлар сулоласи тугаши билан, тахт учун кураш кучайиб, 1310-йили герман императори Генрих VII нинг ўгли Ян (Иоанн) Люксембургийнинг тож кийиши билан якун топади.

Кирол Ян асосий диққатини Люксембургларнинг империя ғарбидаги кўп сонли мулкларига қаратади. У ўз даврининг кўплаб халқаро можароларида катнашиб, юз йиллик урушга аралашиб, 1346-йили Креси жангида ҳалок бўлади. Унинг қироллиги пайтида зодагонларнинг тоифавий ташкилоти – сеймнинг аҳамияти ошади. Кирол мамлакатда бўлмаган пайтларда сейм асосий давлат ҳокимияти вазифасини бажарадиган бўлади.

Ян Чехияга ўз даромади манбаи сифатида қараб, асосий солиқ – бернани кўпайтира боради. Унинг даврида янги тўловлар жорий этилиб, кирол қасрларини гаровга қўйиб, ер-мулкларини инъом этган. Йирик зодагонлар ундан янги-янги имтиёзлар олиб ўз ер мулкларини кўпайтирган. Яннинг ўлиmidан сўнг ҳокимият унинг ўғли Карл I га (1346-йил) ўтади. Карл 1347-йилдан Карл IV (1347-1378-йй.) номи билан Муқаддас Рим императорига айланади. Карл IV кирол ерларини кенгайтиришга ва ҳокимиятни кучайтиришга интилади. У айрим ўзбошимча магнатларни буйсундиришга эришади. Карл шаҳарларга ҳомийлик қилиб, Чехиянинг ташқи савдо алоқаларини кенгайтиришга эришади. Унинг қўллашида Прагада 1348-йили Марказий Европадаги ilk университетга асос солинади.

Карл IV нинг ташқи сиёсати йирик ҳарбий тўқнашувларга аралашмасдан, айна пайтда, Люксембурглар сулоласи ер-мулкларини имкони даражасида кенгайтиришга қаратилган. У ўз императорлигидан фойдаланиб, 1356-йили Чехияга Муқаддас Рим империясида алоҳида мавқе берадиган махсус ҳужжат – “Олтин буллага” имзо чекади.

Карл ўз сиёсатида католик черковига таянади. Унинг ҳомийлигидан фойдаланиб, Чехияга хорижий роҳиблар ва руҳонийлар кела бошлайдилар.

Карлнинг вафотидан сўнг, унинг ўғли Вацлав IV (1378-1419-йй.) мамлакатни бошқарган. Карлнинг яна бир ўғли Сигизмунд сулолавий никоҳ орқали Венгрия қироли бўлади.

Чехия XIV аср охири–XV асрда: ижтимоий-миллий зиддиятлар. Чехиянинг ички аҳволи мустаҳкамланиши ва халқаро муносабатлардаги обрўсининг ўсиши қаторида, XIV асрнинг иккинчи ярмидан халқ оммасининг аҳволи тобора оғирлаша боради. XIII-XIV асрларда деҳқонлар йирик ер эгаларига катта солиқлар тўлашган. Асосий пул солиғи – чинш апрелда ва октябрда тўланган. Зодагонлар пул солиғи ва тўловлари билан чекланмай, деҳқонлардан ўзларининг шаҳардаги кўрғонларига гўшт, жун, парранда, тухум, каноп толаси, зигирпоя, пишлок, асал ва ҳ.к. ларни юборишларини талаб қилганлар. Маҳсулотлар юксак сифатли бўлишидан ташқари, белгиланган вақтда келтирилиши лозим эди. Агар маҳсулотларни келтириш кечикса, деҳқонлар жарима ва жазога тортилганлар. Қолаверса, давлатнинг мустаҳкамланиши жараёнида умумдавлат солиқлари ошиб борган. Деҳқонларни кўприклар, йўллар қуриш ва таъмирлаш, чегара қалъаларни мустаҳкамлаш ишларига жалб қилганлар.

Айни пайтда, шаҳар аҳолисининг ҳаёти ҳам қийинлаша боради. Хунармандчилик маҳсулотларига талабнинг ўсиши, усталар меҳнатининг унумдорлигини ошириши тақозо этиб, жарималарни кўпайишига олиб келади. Озиқ-овқат маҳсулотлари таннархи эса, тинимсиз ўсиб боради. Ушбу даврда кон ишчилари меҳнати айниқса оғир бўлган.

XIV асрнинг охирида Чехияда дунёвий ва диний зодагонларнинг йирик ер-мулклари шаклланади. Ландштайнлик пан Рожберх, Прага архиепископлари юзлаб қишлоқларга, мустаҳкам кальаларга ва ҳатто шаҳарларга эгалик қилганлар. Ўрта зодагонлар табақаси ўз ерларини йўқотса, земаңлар – кичик ер-мулкдорлари, хароб қишлоқлар эгаларига айлана борадилар.

Вацлав IV нинг марказлаштириш сиёсати герман герцоглари ва графлари қўллаган магнатлар қаршилигига учрайди. Вацлав 1400 йили тахтдан туширилиб, Чехияга бостириб қирган немис феодаллари кўшини қиролни асирга олади.

Чехиядаги зиддиятлар XV аср бошларидан ниҳоят даражада кескинлашади. Дехқонларга зулм ўтказишнинг кучайиши, уларнинг зодагонларга қарши чиқишларига олиб келади. Лекин дехқонларнинг ҳаракатлари яхши уюшмаганидан, оммавий тус олмайди. Ўрта асрларда жамиятда мавжуд тартиблардан норозилик Чехияда ҳам, одатдагидек, даҳрийлик тусини олади.

Ян Гус. Чехиянинг миллий қаҳрамони Ян Гус илк бюргерлар реформацияси ва чех халқининг католик черкови жаҳолатига ҳамда хорижий руҳонийлар зўравонлигига қарши курашга бошчилик қилади.

Ян Гус 1371-йили туғилган. У 1393-йили Прага университети илоҳиёт факультетини тугатиб, аввал магистр, сўнг декан ва ректор даражасига кўтарилади. Гус Прагадаги Вифлием ибодатхонасида 1402-йилдан ўз она тилида ваъзлар билан чиқа бошлайди. Дастлаб, унинг чиқишлари ватанпарварлик руҳида бўлса, кейинчалик черковнинг айрим вакилларига қарши қаратилган.

Васцлав IV 1409-йили махсус фармон – Кутногор декретини чиқариб, унга биноан Прага университети бошқаруви немислардан чехларга олиб берилади. Бу воқеа университет можароси чегарасидан чиқиб, Чехияда оммавий ватанпарварлик ҳаракатига айланади.

Ян Гус католицизмга қарши тизимли таълимот яратади. Бу борада у аввалги реформаторлар Ян Милич, Матвей ҳамда инглиз ислохотчиси Жон Виклиф асарларидан фойдаланади. Руҳонийлар дунёвий ҳокимиятга бўйсунishi лозимлигини таъкидлаган олим, черков удумларини бажарганлик учун пул олмасликка чақириб, черков ер эгалигини қоралайди. У черков моддий бойликларга эга бўлмаслиги, руҳонийлар ердаги роҳат - фароғатга интилмаслиги лозим, деб билган. 1412-йилда Гус индульгенция савдосига қарши чиқади.

Гусни ҳам таъқиб этиш бошланиб, у черковдан четлатилади. Лекин Ян Гус кувгинда ҳам ўз фаолиятини тўхтатмай, халқ орасида чиқишларини давом эттиради. Буюк ислохотчининг ўз қарашларини баён этган асосий асари “Черков ҳақида” трактат деб номланади.

Гуснинг “Инжил”ни чех тилига таржима қилиши ҳам катта амамиятга эга бўлди. Ўрта аср шароитида бу тадбир католик черковини унинг муқаддас китобнинг ягона тавсифловчилигига чек қўйиб, оддий диндорларни “Инжил”нинг мазмун-моҳиятини англашига йўл очди. Гуснинг, шунингдек, чех адабий тили ва ёзуви ҳақида ёзган асарлари ҳам асрлар оша ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда.

Гус 1414-йили Констанца соборига, Европанинг барча олий руҳонийлари йиғинига қақирилади. У йиғиндан ўз қарашларини ҳимоя қилишда фойдаланишга қарор қилади. Констанцага келган олимни эса, ертўлага ташлашади. Гуснинг таълимотини халқ олдидан асоссиз қилиб кўрсатиш учун, уни ўз қарашларидан воз кечишини талаб қилишади. Лекин у қатъий туриб, синовларга бардош беради. Черков суди қарори билан Гус 1415-йилнинг 6-июлида гулҳанда ёндирилади.

Гусчилар уруши. Гуснинг ўлими бутун Чехияда аҳолининг нафратини кўзгатади. Констанца соборига 452 киши имзо чеккан норозилик хати юборилади. Чехия бўйлаб бошланган норозилик чиқишлари қатнашчилари ўзларини гусчилар деб номлайдилар. Дехқонлар, ҳунармандлар, шаҳар камбағаллари руҳонийларни қалтақлаб, ҳайдаб, католик ибодатхоналаридаги буюмларни синдириб, черков ерларини эгаллай бошлайдилар.

Рухоний Ян Желивский бошчилигидаги қуроли кураш 1419-йилнинг 30-июлида бошланиб, кўзғолончилар Прага ратушасини эгаллаб, бургомистр ва унинг маслаҳатчиларини деразадан улоқтирадилар. Кузда, Вацлав IV нинг вафоти билан, ҳаракат янада кучаяди. Гуснинг тарафдорлари тоғни ислохотчини черков судига юборган император Сигизмундга ўтишини хоҳламасди. Халқ намойишлари немис зодагонлари ва католик черкови руҳонийларини жазолашга айланиб кетади. Мамлакат бўйлаб кўзғолонлар бошланади.

Салибчиларнинг мағлуб этилиши. Ян Жижка. 1420-йилнинг баҳорида Рим папаси гусчиларга қарши салиб юриши эълон қилади. Кўпнинг кишилик рицарлар қўшини Прагага йўл олади. Сигизмунд бу тадбирда Чехиянинг католик панлари ҳам, уни қўллашига умид қилар эди.

Салибчилар билан Прага остоналарида 1420-йилнинг 14-июлидаги жанг Ян Жижка бошчилигида халқ лашқари ғалабаси билан тугайди.

1421-йилнинг ёзида Часлав сейми Сигизмундни Чехия тахтидан маҳрум этиб, владаржлар бошқарув кенгашини тузади. Кенгашнинг 20 аъзоси ичида саркарда Ян Жижка ва унинг ёрдамчиси – буковолик Збинеклар ҳам бор эди. Асосини земаанлар ва панлар ташкил этган Сейм чех тоғини Польша қироли Владислав Ягайлога тақлиф этади.

Айни пайтда, Чехиянинг халқаро аҳволи яна оғирлашади. Император Сигизмунд ва Рим папаси гусчиларга қарши иккинчи салиб юришини ташкил қилади. Салибчилар кўшини 1421-йил августида чегарадан ўтиб, Жатец шаҳрини қамалга олади. Аммо қамал чўзилиб, немис князлари жангчилари атрофдаги аҳолини талаб, уйларни ёндириб, қирғин қила бошлайдилар. Ян Жижка лашкарининг Жатецга йўл олгани ҳақида хабарни эшитган салибчилар Чехияни ташлаб кетишади. Саркарда Ян Жижка яраланиб кўзи ожиз бўлиб қолганига қарамасдан, кўшинни бошқаришда давом этади.

Орадан кўп ўтмай, герман императори Сигизмунд яна юриш бошлаб, унга морав ва чех папалари, австрия герцоги Альбрехт ҳарбий бўлинмалари қўшилади. Душманнинг яқинлашиши Прага бюргерларини эсанкиратиб қўйиб, пойтахт мудофасини Ян Жижка қўлга олади. Жижка ўз кўшинига Прага лашкарини ҳам қўшиб, 1422-йилнинг январида Кутна тоғи яқинидаги жангда император кўшинини яна мағлуб этади.

Жанг давомида сон жиҳатидан устун император кўшини гусчилар қароргоҳини ўраб олади. Кеч тунда Жижка душман халқасини ёриб ўтиб, ўз кўшинини қуршовдан олиб чиқади. Сигизмунд ва унинг ёлланма кўшини чех лашкари ҳаракатини қочиш деб, ҳисоблаб, атрофдаги кишлоқларни талай бошлайди. Аммо Жижка ўз кўшинини деҳқонлар билан тўлдириб, Небовиди кишлоғида душман қароргоҳига ҳужум қилади. Император кўшини саросимага тушиб Кутнани ташлаб чекинади. Гусчилар душманни таъқиб этиб, катта ўлжаларни қўлга қиритадилар.

Чашниклар ва таборийлар. Мамлакат мустақиллиги учун урушлар давомида гусчилар ҳаракатида икки оқим шаклланади. Зодагонлар ва бой шаҳарликлар кучлари чашниклар номини олади. Ушбу мўътадил гуруҳнинг асосий талаблари: черков ерларини мусодара қилиш, католик черкови удум-маросимларини соддалаштириш, диндорларнинг барчасини вино ва нон билан покланишини (чаша-коса) жорий этиш бўлган. Бу оқим мафкурачилари ўзларини Гуснинг давомчилари, деб атаганлар. Улар Прага университети магистрлари бўлишган.

Гусчиларнинг даъваткор қисми “Инжил”даги Фавор тоғи (чех тилида Табор) номидан таборийлар деб аталади. Қўзғолончилар дастлаб тўплана бошланган Чехиянинг жанубидаги тоғ ҳам шу ном билан аталган. 1420-йилнинг мартада Табор шаҳрига асос солиниб, у қўзғолончилар марказларидан бирига айланади.

Таборийлар гусчиларнинг жанговар қисми бўлиб, қўзғолон кўтарган аҳолидан кўшин тузишга катта хисса қўшадилар. Таборийлар ўточар қуроллардан фойдаланиш баробарида, от араваларини ҳам мохирона қўлаганлар. Душман ҳужум қилганида аравалар доира шаклида жойлаштирилиб, уларни қалқонлар билан мустаҳкамлаб, занжирлар билан боғлаганлар. Натижада, бир неча дақиқада от аравалар бўлинмаси мустаҳкам қалъага айлангирилган. Таборийларнинг ҳарбий низоми ҳам

ишлаб чиқилиб, у ташкилотни мустақамлаш ва қатъий интизом ўрнатишга хизмат қилган.

Таборийларнинг жанговар қисми хилиастлар деб номланиб (юнонча *hilias* - минг), улар ер юзида минг йиллик адолатли жамият тез орада ўрнатилишини орзу қилганлар. Таборийларнинг ғоявий етакчилари — хилиастлардан Мартин Гуска, Пётр Каниш, Лукаш каби халқ воизлари етишиб чиқади. Лекин таборийлар орасида ҳам мўътадиллар устунликка эришадилар. Гусчилар харакатида 1421-йили кескин бурилиш содир бўлиб, хилиастлар Табордан ҳайдалиб, М. Гуска 21-августда гулханда ёндирилади.

Гусчиларга қарши салиб юришларининг давом этиши. Немис ридарлари 1422-йилнинг кузнда янги салиб юриши уюштиришга тутинадилар. Лекин Жижка қўшини келаётганини эшитган салибчилар тартибсиз чекинишга тушадилар.

Аммо кўп ўтмай чашниклар ва таборийлар орасидаги зиддиятлар очик курашга айланади. Чашниклар қўшини Ян Жижка лашкарига қарши ҳужумини 1423-йилнинг баҳорида бошлайди. Лекин ожиз саркарда мухалифлари устидан бир неча жангда ғолиб чиқади. Жумладан, 1424-йилнинг июлида Малешова яқинида тепаликка чекинган Жижка лашкари душманлари устига тош тўлдирилган араваларни йўналтириб, сўнг бутунлай мағлуб этади. Лекин кўп ўтмай, Жижка вабодан вафот этади.

Ян Жижканинг вафотидан сўнг халқ қўшинини Буюк Прокоп бошқаради. Унинг бошчилигида ҳам гусчилар қатор ғалабаларга эришади. Гусчилар 1426-йилнинг ёзида Усти яқинидаги жангда Сигизмунд ва чех зодогонлари қўшинини енгади. 1427-йили салибчиларнинг янги юриши ҳам натижасиз тугайди. 1431-йили император ва папа гусчиларга қарши янги салиб юришини ташкил қиладилар Домажлица остоналарида салибчилар қўшини чех лашкари билан жангга киришишга жазм этмасдан ортга чекинади.

Ҳарбий куч билан муваффақият қозона олмаган император ва папа Базель саборидан фойдаланишга қарор қиладилар. Чашниклар музокараларга чақирилиб, 1433-йил ноябрида улар билан шартнома имзоланади. Черковда ваъз чех тилида олиб борилишига рухсат берилиб, черков судлари бекор қилинади. Чашниклар таборийларга қарши бориб, 1434-йил 30-майида Липана яқинидаги жангда ғолиб чикишади. 1436-йили эса Сигизмунд Прагага келиб, шаҳардан ҳайдалган немис зодагонлари, католик рухонийлари ва рохибларини қайтаради.

Чехия XV асрда. Гусчилар урушининг мағлубияти йирик зодагонлар макенини кескин кўтаради. Урушлар давомида панлар фақат черков ерлари ҳисобига бойиб қолмасдан, қирол ерларининг бир қисмига ҳам эга бўлишади.

Ватанпарварлик руҳидаги земанлар Чехиянинг мустақиллигини асраб қолишга уринишади. Уларнинг тахтдаги вакили Иржи Подебрад ўз

атрофида бюргерларнинг бир қисми ва айрим панларни бирлаштиришга эришади. Иржи 1444-йилдан чашникларнинг католик черковига қарши курашига бошчилик қилади. Подебрад 1450-йилдан мамлакатни норасмий бошқарса, қиролика расман 1458-йилда сайланади.

Подебраднинг сиёсати земаңлар ва бюргерлар манфаатларини ҳимоя қиларди. У йирик панларга қарши курашиб, унга бўйсунмаганларнинг ерларини мусодара қилади. Қирол шаҳарларга ҳомийлик қилиб, савдогарлар ва хунармандларга имтиёзлар беради. Айни пайтда, Подебрад зодагонлар ҳокимиятини мустаҳкамлаб, солиқларни кўпайтиради.

Бошқарувининг илк даврида Падебрад ташки сиёсатда маълум муваффақиятларга эришади. У Марказий Европага хавф солаётган туркларга қарши иттифок тузиш ғоясини илгари суради. Аммо папа ва Подебрадга қарши йирик зодагонлар “Зеленегор конфедерацияси”ни тузиб, унга немис сеньорлари ҳам ўз рипарларини юборишади. Подебрад 1467-йили ички душманларни енгса-да, пана томонидан чех кироли деб эълон қилган Венгрия ҳукмдори Матъяш Корвин Моравияни эгаллайди. Кураш кучайган пайтда, 1471-йили Иржи вафот этади. Унинг вориси Польша қироли Владислав Ягеллан Венгрия ҳукмдори Корвин билан, 1478-йилда тожга эришганига қадар курашади. Лекин Владислав II (1471-1516-йй.) ва унинг вориси Людовик ҳам панларнинг итоаткор киролига айланади.

43 §. Польша XI-XV асрларда

XI-XIII асрларда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш. XI-XII асрларда Польшада ер эгаллиги муносабатлари ривожланиб, мустаҳкамланади. Бу пайтга келиб, зодагонлар ер-мулкларини фақат тақдим этилган мулклар ҳисобига эмас, балки давлат ерларини ўзлаштириш орқали ҳам кўпайтирганлар. Айрим жойларда деҳқонлар солиқлар тўлашдан ташқари, меҳнат мажбуриятларини ҳам ўтай бошлаган. Улардан ташқари, мамлакат бўйлаб ҳаракатланган князлар ҳамда уларнинг хизматкорларини боқиб ҳам деҳқонлар зиммасига юкланган. Деҳқонлардан кўшимча мол, асал, пичан ва ҳ. к. лар талаб қилинган.

Зодагонлар мулки ва деҳқонлар устидан ҳукмронлиги кучайиб бориши, уларнинг сиёсий мавқеини ҳам оширади. Йирик диний ва дунёвий зодагонларнинг кучайиши, уларнинг қарам деҳқонлар устидан иммунитетиди – ҳуқуқларини мустаҳкамлашида кузатилади. Сиёсий тарқоқлик пайтида можновладалар марказий ҳокимиятдан мустақил кучга айланадилар.

Шаҳарлар XI-XIII асрларда. XI-XIII асрларда кўплаб мустаҳкам кўрғонлар хунармандчилик ва транзит савдо марказларига айланади. Краков, Познань, Гнезно, Врошлав, Серадзь Европанинг ўша даврдаги йирик шаҳарлари бўлган.

Польша князлари ва зодагонлари ўз мавқелари, бойликларини ошириш учун шаҳарларга немис хунармандлари ва савдогарларини таклиф этиб, уларга турли имтиёзлар беришган. Бу сиёсат туфайли, Польша шаҳарларида немислар кўпайиб, патрициатнинг асосини ташкил этади. Улар маҳаллий хунармандлар, халфалар ва камбағал аҳолини шафқатсиз ишлатганлар. Қатор шаҳарлар “Магдебург ҳуқуқини” олиб, унга кўра суд, солиқ имтиёзларига, шунингдек ўзини ички бошқариш ҳуқуқига эришадилар. Шунга қарамасдан, шаҳарлар князлар ва можновладашларга тобе бўлиб қоладилар. Шаҳар эгалари улардан имкони борича кўпроқ даромад олишга интиланлар. Солиқ ва тўловларнинг ошириб бориши, шаҳарларнинг кейинги тараққиётига, иқтисодий юксалишига салбий таъсир кўрсатади. Немислар шаҳарларга кўчиб келиши жараёнида Силезияга кўплаб немис зодагонлари, роҳиблар, руҳонийлар ва деҳқонлар ҳам ўрнашади. Ушбу жараён Польша жануби-ғарбий ҳудудларининг немислашувига олиб келади.

Польша давлати XI асрда. Бу даврда Пиастлар сулоласи олдида қатор мураккаб вазифалар турарди. Польша ўзининг кўпгина ерларидан маҳрум бўлган эди. Казимир I (1038-1058-йй.) ўзини герман императорининг вассали, деб тан олишга мажбур бўлади. Аммо Русь князи Ярослав Донишманд билан дўстлигига таянган Казимир кейинчалик Силезияни қайтаришга, Мазовияни Пиастлар давлатига қўшиб олишга эришади.

Казимирнинг вориси Болеслав II Жасур (1058-1079-йй.) император Генрих IV нинг Рим папаси Григорий VII билан курашидан фойдаланиб, империядан тўлиқ мустақилликка эришиб, 1076 йили қироллик тожини кияди. Аммо бу муваффақият Польшани Европанинг шарқида Рим папалари қуролига айланиши эвазига қўлга киритилади. Бу пайтга келиб, зодагонларнинг марказий ҳокимиятни кучайишидан манфаатдорлиги йўқолиб, уни қўлламай кўйишади. Зодагонларнинг Болеславга қарши фитнасида Краков епископи ҳам қатнашиб, қирол мамлакатдан қочишга мажбур бўлади. Унинг вориси магнатлар хоҳиш - иродасини бажарувчи қуролга айланади. XI аср охирига келиб, Польша қатор князликларга бўлиниб, буюк князликнинг номигига қолади.

XI-XIII асрлар – сиёсий тарқоқлик даври. Польшадаги сиёсий тарқоқлик узок давом этиб, мамлакатнинг кейинги тараққиётига салбий таъсир кўрсатди. Айрим князлар марказий ҳокимиятдан деярлик мустақилликка эришади. Фақат Болеслав III даврида (1102-1138-йй.) Польша ерлари вақтинчалик бирлашади. Болеслав Русь ва Венгрия билан иттифоқ тузиб, фаол ташки сиёсат олиб боради. Унинг кўшини 1109-ййили Силезияда герман императори Генрих V нинг кўшинини енгиб, Ғарбий Поморьени қўшиб олишга эришади. Бу ҳудуддаги Шецин, Волин, Колебжеч тараққий этган шаҳарлар бўлиб, мамлакатнинг бошқа ҳудудларини Болтик денгизи билан боғлаб турган.

Лекин Болеслав III нинг вафотидан сўнг, йирик ер эгаларининг ўзаро урушлари яна авж олади. У жорий этган Краков тожини меросийлигига амал қилинмай қўйилади. Яна ўзаро урушлар гирдобига тортилган поляк князлари рақибларига қарши курашда, ҳатто немис зодагонларидан ёрдам сўрашдан ҳам тоймайдилар. Краков буюк князларининг бутун мамлакатда ўз ҳукмини ўтказишга интилиши эса бошқа князлар, йирик зодагонлар ва руҳонийлар қаршилигига учрайди.

Марказий ҳокимиятнинг кучсизлиги зодагонлар кудратини оширишга мўлжалланган қатор фармонларда аксини топади. Хусусан, 1180-йили қабул қилинган Ленчин статутлари зодагонлар имтиёзларини кенгайтириб, буюк князь ер-мулкларининг бир қисмини уларга бўлиб беришни кўзда тутган. Руҳоний зодагонлар 1210 йили Божиковдаги сьездларида, ўзларининг дунёвий ҳокимиятдан ҳолислигини тан олинishiга эришадилар.

Тобора кучайиб бораётган сиёсий тарқоқлик сабабли, Польша немис зодагонлари тазйикига ва мўғуллар босқинига дош бера олмайди. Герман князларининг полаб славянлари ерларини босиб олиши ҳам қаттиқ зарба бўлади. XIII аср давомида Польшадан Силезия ҳам тортиб олинади. Тевтон ордени ҳам фақат ғарбий чегаралар эмас, бутун поляк давлати учун хавфга айланади. Умрбод сайланган магистрлар бошчилигидаги диний орден рицарлари Польша ва Литвага қарши талончилик босқинлари уюштириб туради. XIII асрнинг 40-йилларида Польша мўғуллар босқинига учрайди. Лекин 1241-йилги Легница жангида қатта талофат кўрган мўғуллар чекинишга мажбур бўладилар. Уларнинг кейинги ҳужумлари пайтида кўплаб шаҳарлар, жумладан, Краков ва Вроцлавлар ҳам талон-тарож қилинади.

Ижтимоий-иқтисодий таракқиёт. Польшадаги сиёсий тарқоқликка қарамасдан, XIII аср охиридан ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши кузатилади. Ўрмонларда дарахтлар кесилиб, экин майдонлари кенгайтирилади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш кўпаяди. XIV асрдан йирик ер эгаларининг деҳқонларга нисбатан сиёсати ҳам ўзгариб боради. Натурал солиқ ва тўловлар ўрнини пул солиғи эгаллай бошлайди. Йирик зодагонлар ўз мулкларида қочоқ деҳқонларни қабул қилишдан ташқари, крепостнойларни, немис колонистларини таклиф қилиб, уларга ижарага ер бериб, ўз даромадларини кўпайтиришга интилганлар.

XIII асрнинг охири – XIV аср Польша шаҳарларининг ҳам раванқи давридир. Хунармандчиликнинг турли соҳаларида машғул бўлган кишилар сони ошиб боради. Польша шаҳарларида ҳам цехлар, савдогарлар гильдиялари ташкил топади. Мамлакатнинг ташқи савдоси Фландрия, Англия, Скандинавия, Венгрия, Чехия, Словакия, Русь шаҳарлари ва Қора денгиз соҳилидаги Генуя колониялари билан юксалади. Польшадан дон, ёғоч, ёғ, мўйна олиб кетилиб, четдан газлама, зираворлар, заргарлик буюмлари, гиламлар, вино ва ҳ.к.лар келтирилган.

Польша XIII-XIV асрларда. Пшемьслав II 1278-йили Бузук Польша ерларини бирлаштириб, унга Краков, Поморьенинг бир қисмини қўшиб олиб, ушбу марказ теварагида барча поляк ерларини бирлаштириш ҳаракатига тушади. Пшемьслав 1295-йили қироллик тожини кийган, лекин орадан бир йил ўтиб, ёлланма қотил томонидан ўлдирилган эди.

Ундан кейин мамлакатни бирлаштириш сиёсатини Брест-Куяв князи Владислав Лонетек давом эттиради. Аммо поляк магнатлари князнинг бирлаштириш сиёсатидан хавотирга тушиб, Польша қироллиги тахтини чех қироли Вацлав II га беришади.

Вацлав II нинг вафотидан сўнг, 1305-йили Владислав Краковни эгаллайди. У тевтон ордени рицарларининг Польшага хужумларига чек қўяди. Польша зодагонларининг Бузук Польша устидан тўлиқ ҳукмронлик ўрнатиши ҳаракатини йўққа чиқаради. Ниҳоят, 1320-йилда Владислав яхлит Польша давлати қиролни тожини кияди. Лекин орден Польша ерларини босиб олиш учун янги уруш бошлайди. Орден рицарлари ва уларнинг иттифоқчиси – Чехия қироли Ян Люксембургий қўшини 1331-йили Польшага бостириб киради. Аммо иттифоқчилар қўшини Пловцк яқинидаги жангда мағлубиятга учрайди. Шунга қарамасдан, орден Куявия ва Добрижин ўлкасини эгаллайди. Бу йўқотишларга қарамасдан, поляк ерларининг асосий қўпчилиги бирлаштирилиб бўлинади.

Владислав Локетекнинг вориси Казимир III (1333-1370-йй.) Полшанинг Силезияга ҳуқуқидан воз кечиб, Ян Люксембургий билан умрбод тинчлик суляҳини тузади. Польша 1343-йили орден билан ҳам сулҳ имзолайди. Куявия ва Добрижин ерлари Польшага қайтарилади. Казимир III ўзининг ташқи сиёсатида Венгрия ҳамда ғарбий-помор князликлари билан иттифоққа таянади.

Қиролнинг ички сиёсати Польша давлатини мустаҳкамлашга қаратилган. Унинг даврида маъмурий маҳкамалар кучайтирилиб, ягона пул – краков чақалари зарб қилинади. 1364-йили Польша маданиятини ривожлантиришда Краков университети очилади. Қатор мустаҳкам қалъалар бунёд этилиб, уларга қиролнинг амалдорлари-каштелъянар тайинланади. Қалъалар тизимининг яратилиши мамлакат муҳофаза қудратини оширади. Қирол ушбу даврнинг асосий ҳарбий кучи зодагон-шляхтичлар лацкарига таянган. Қўшин ҳудудий асосда тузилиб, ҳарбий бўлинмалар ҳоругви деб аталган. Юқоридаги сабабларга қўра, шляхтич-зодагонлар сиёсий мавқеи кучайиб боради. Можновладлар (панлар) ҳоругви таркибига кирмасдан, ўз бўлинмалари билан қўшинда алоҳида бирлик сифатида катнашганлар. Ҳарбий юришлар пайтида қўшинда қўшлаб деҳқонлар ва шаҳарликлар ҳам иштирок этганлар.

Табиики, конунлар поляк зодагонларининг манфаатларини ҳимоя қилиб, уларнинг қарам деҳқонлар устидан ҳокимиятини мустаҳкамлаган. Хусусан, статутда ҳар бир қизлоқдан бошқа феодалга иккитадан ортиқ деҳқоннинг ўтиши таъқиқлаб, уни бузган қметни (қарам деҳқон)нинг ўзи

билан олиб кетган бирча нарсаларини зодагонга қайтариши кўзда тутилган. Аммо ўз хўжайинини қонуний ташлаб кетмоқчи бўлган дехқон ҳам катта тўлов тўлашдан ташқари, уй-жойи ва хўжалигини яхши ҳолатда қолдириши лозим бўлган.

XIV асрда яхлит Польша давлатининг ташкил топиши мамлакат учун катта тарихий аҳамиятга эга воқеа бўлди. Аммо киролларнинг марказлаштириш сиёсати охирига етмай қолади. Айрим ҳудудлар анча кенг мухторият ҳуқуқини сақлаб қоладилар.

Польша-Литва унияси ва унинг сиёсати. XIV аср охиридан тевтон ордени яна поляклар ерига хўжумга ўтади. Герман истилоси хавфи Польша ва Литванинг бирлашишига туртки беради. 1385 йили Крев унияси имзоланиб, Литва князи Ягайло Владислав II номи билан, 1386-1434 йиллари Польша қироли ҳам бўлган. Уния Польшанинг орденга қарши курашиши учун қудратини оширади.

Орден XV асрнинг бошларида Литванинг энг муҳим ҳудуди-Жемайтияни босиб олади. Бу воқеа поляк ва литов зодагонларининг қайтадан бирлашишига туртки беради. Жемайтликлар 1409-йили орденга қарши исён кўтаради. Айни пайтда, орден рицарлари поляклар ерларига ҳам бостириб қиради. Бунга жавобан Польша ва Литва бирлашган қўшини босиб олинган ҳудудларни қайтаришга ҳаракат қилади. Орден рицарларига қарши 1410-йили 15-июлда Грюнвальд жанги бўлиб ўтади. Жангнинг бошида поляк-литов қўшинининг Витовит етакчилигидаги ўнг қаноти ортга чекинади. Лекин марказдаги Смоленск полкларининг хўжуми ва матонати полякларга хўжумга ўтишга имконият беради. Оғир жанг орденининг буюк магистри ва яна кўплаб рицарларнинг ҳалок бўлиши, немисларнинг мағлубияти билан тугайди.

Грюнвальд жангидаги ғалаба герман зодагонларининг Шарққа босқинларини анча муддатга тўхтатиб, Польшанинг мустақиллигини мустаҳкамлайди. Бу жангдан сўнг Польша Болтиқ денгизи соҳилига чиқишга муваффақ бўлади.

1450-йили Польша орденга қарши уруш бошлаб, унда янги ғалабага эришади. 1466-йилги Торун шартномасига кўра Гданьск ва Шарқий Поморье Польшага қайтарилади. Шу тариха, Польша Болтиқ денгизи соҳилларида мустаҳкам ўрнашиб олади.

Болгария давлати. Болгария 1185 йили Византиядан мустақилликка эришганидан сўнг, зодагон-болярларнинг давлатни марказлашигига қаршилиги давом этади. Лекин майда зодагонларга таянган Калоян (1197-1207) болярларни бўйсундиришга эришади. Рим папасидан қироллик тожини олган ҳукмдор Болгария черковининг мустақиллигини ҳам таъминлайди. Калоян фаол ташқи сиёсат олиб бориб, дастлаб Византиядан сўнг, салибчилардан янгидан-янги вилоятларни қайтаришга эришади. У 1205-йили Адрианополь жангида салибчиларни мағлуб этиб, Болқонда етакчи мавкега эришади. Лекин қирол 1207-йили болярлар фитнаси қурбони бўлади. Мамлакатда ички низолар бошланиб, Калояннинг укаси Асеннинг ўғли Иван Русь ерларига қочади.

Йирик болярларнинг ўз манфаатларини кўзлаб олиб борган сиёсати натижасида аҳолига нисбатан зулм ўтказиш кучайиб, мамлакат заифлашади. Вужудга келган вазиятда яна богомиллар ҳаракати бошланади. Черковнинг 1211-йилдаги йиғини богомилларни таъкиб этишнинг янги босқичини бошлаб беради. Ғалаёнлар кучайиб, ташқи душманлар тазйиқида Болгария ҳудудлари яна қисқара бошлайди.

Ушбу шароитда мамлакатга руслардан иборат дружина билан қайтган Иван III Асенъ (1218-1241-йй.) тахтни эгаллайди. Унинг бошқаруви даврида Болгария аввалги қудратини тиклаб, яна Болқондаги етакчи давлатга айланади. Иван III қўшинлари 1230-йили Эпир лашкарини енгиб, Константинополь учун кураш бошлайди. Қиролнинг адолатли сиёсати, унга ҳатто юнонлар яшайдиган вилоятларни ҳам итоатга ўтишига сабаб бўлади. Лекин Болгариянинг юксалиши узоқ давом этмайди. Иван III нинг вафотидан сўнг ўзаро урушлар бошланиб, мамлакат мўғуллар босқинига дучор бўлади.

XIII-XIV асрлардаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. XIII асрга келганда мамлакатда ер эгаллиги муносабатлари мулкчиликнинг етакчи турига айланиб, йирик ер эгаларининг иммунитет ҳуқуқлари шаклланади. XIII-XIV асрларда шаҳарлар хўжалиги ҳали ярим аграр хусусиятга эга бўлсада, ҳунармандчилик ва савдо юксалиб, шаҳарлар ва қишлоқ орасидаги иқтисодий алоқалар фаоллашади. Византия, Дубровник, Генуя, Чехия, Венгрия билан савдо-сотик ривожланади.

Давлат бошқаруви. Болграиянинг давлат бошқаруви Византия таъсирида бўлган. Солиқлар тури кўп бўлиб, аҳолига катта қийинчиликлар келтирган. Жумладан, аҳоли мол, дарахтлар, экинзорлардан ушр (1/10) тўласа, ҳар бир ҳовли-жой учун “димнина” ёки, қўш хўкизлар учун алоҳида солиқ ва ҳ.к. тўлар эди. Солиқларни маҳсулот билан тўлаш давом этади. Қирол қўшини болярларнинг ҳарбий бўлималари асосида ташкил этилган. Қиролнинг бевосита ҳукмида фақат ёлланма лашкар бўлган.

Болгариянинг инкирози ва турклар истилоси. Иван II нинг вафотидан сўнг ўзаро урушлар давом этиб, мамлакатни заифлаштира боради. XIII-XIV асрларда Болгарияга жанубдан Византия, ғарбдан венгр ва серблар, шимолдан муғуллар ҳужумлари бошланиб, вазиятни янада кескинлаштиради. 1330 йили Сербия Болгарияга оғир зарба бериб, ундан болгарлар ўзларини фақат аср ўрталаридагина ўнглай оладилар. Турклар истилоси арафасида Болгария, Добруджа, Видин князлари ва бошқа мустақил мулкларга бўйниб кетади. Натижада, усмоний турклар Болгарияда катта қаршиликка учрамай, 1393 йили, уч ойлик қамалдан сўнг Тирново шаҳри таслим бўлади. Турклар шаҳар аҳолисининг қолган қисмини бошқа ҳудудларга кўчиради. Орадан уч йил ўтиб, Видан князлиги ҳам қулайди. Шу тариқа, Болгарияда Усмонийларнинг деярлик беш аср давом этган ҳукмронлиги ўрнатилади.

Серблар давлати XIII-XIV асрларда. Властеллар. XIII-XIV асрларда серб зодагонлари йирик ер-мулклар, кўплаб чорвага эга бўлишган. Ўрта ва майда зодагонлар—властемечлар **властелларнинг** вассаллари бўлиб, уларнинг ер-мулклари нисбатан кам эди. Энг йирик мулкдорлардан бири серб ҳукмдори бўлган. Черков ва монастирларнинг ҳам ер-мулклари етарлича эди. Далмация шаҳарларини озик-овқат билан таъминлаш зодагонларни ўзлари ишлов берадиган ерларини кўпайиши ва баршинанинг ўсишига олиб келади. XIV асрнинг ўрталаридан дехқонларни ерга бириктиб қўйиш “Стефан Душан қонуни” билан тасдиқланади. Қонунарда кочоқ дехқонни тамғалаш, уни яширган кишини хоин сифатида жазолаш кўзда тутилган. Шаҳарларга ҳам кочоқ дехқонларни қабул қилиш таъқиқланган.

Сербияда хунармандчиликнинг нисбатан юксалиши XIII асрга тўғри келади. Лекин бошқа мамлакатлардан фарқлироқ, унда хунармандчилик фақат шаҳарларда эмас, қишлоқларда ҳам тарқалган. Болгариядаги каби, серб шаҳарларида ҳам йирик ер эгалари ҳукмронлик қиларди. Шаҳарлар кеч ривожланиб, улар ҳеч қандай имтиёзларга эга бўлмаган.

Сербия темир ва рангли металлларнинг бой захираларига эга бўлса-да, тоғ-кон ишлари божсиз савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлган хорижликлар: немислар, венецияликлар, генуяликлар қўлида бўлган. Қонлар хорижлик ишбилармонларга катта даромад келтирсада, Сербиянинг ўзи қурола-аслаҳани Дубровникдан сотиб олишда давом этган. Олтин ва қумуш ёмбилари эса четга олиб кетилиб, мамлакат ички савдоси мол айирбошлаш шаклида қолган. Сербияда ҳатто пул солиғини Византия тангалари билан олишда давом этилган.

XIV асрдаги Сербиянинг бошқарув тизими айнан Византиядагига ўхшаш бўлган. Мамлакатни бошқарган сулола буюк воевода, хазина бошлиғи—**каморник**, архиепископ (сўнг **патриарх**) ва бошқа властеллар ҳукмдор ҳузуридаги **синклит** аъзолари бўлишган.

Ахён-ахёнда мамлакат властелларининг умумий йиғини ҳам ўтказилган. Давлатнинг асосий даромадлари ҳукмдор ерларидан олинадиган ва солиқлардан тушадиган маблағлар бўлган.

XIII аср охири–XIV асрнинг бошларида серблар Шимолий Македонияни, болгарларга қаршли Морава дарёсининг ўнг соҳилини ва йирик Браничен вилоятини босиб оладилар. Серблар 1330-йили болгарлар қушинини Вельбужда яқинида мағлуб этиб, Болкон ярим оролида ҳукмрон бўлиб қоладилар.

Сербия ўз қудрати чўққисига Стефан Душан ҳукмронлиги (1331-1355-йй.) даврида эришган. Айти пайтда, мамлакат чегаралари жанубда Афоя тоғи ва Ўрта Юнонистонгача, жануби-ғарбда – Места дарёсигача чўзилади. Душан 1345-йили Сербия ва Романия подшоҳи, деб эълон қилинган. Ундан сал аввалроқ Сербияда патриархлик ташкил этилиб, католиклар қувгин қилина бошланади.

Босния билан узоқ давом этган урушларнинг бошланиши, Душаннинг Константинополга юриш режасини амалга оширишига йўл қўймайди. Қолаверса, шимолдан Венгрия хавфи пайдо бўлишидан ташқари, Рим папаси билан муносабатлар ҳам бузилади. Мамлакатда ички вазият мураккаблашиб, деҳқонларнинг чиқишлари кенгая боради. Жараённи назоратга олиш учун XIV асрда чиқарилган қонунларда “дахрийлар, ўғрилар ва қароқчиларга” нисбатан каттиқ жазоларни қўллаш кўзда тутилган. Душаннинг қўққисдан вафот этиши мамлакатда янги исёнларга олиб келади. Византиялик муаллифнинг ёзишича, турли қабила ва элатлардан тузилган Сербия давлати йиғирма йиллик урушлардан заифлашиб, парчаланиб кетади.

Турклар истилоси. Сербиядан мустақил бўлган Македония учун турклар истилоси хавфи XIV асрнинг 60-йилларида пайдо бўлади. Унинг ҳокимлари на Сербиянинг ўзаро можародаги властелларидан ва на Болгария болярларидан ёрдам ололмайдилар. 1371-йили Марица дарёси бўйидаги Черномен жангида македон лашкари турклар томонидан тор-мор этилади. Жангда халок бўлган македон ҳокимларининг ворислари Усмонийлар султони вассали эканлигини тан оладилар. XIV асрнинг 80-йилларида турклар Сардика ва Нишни ҳам эгаллайдилар. Лекин туркларнинг кейинги юришлари муайян вақт давомида муваффақият келтирмайди. Ниҳоят, 1389-йили Султон Мурод I нинг лашкари Косово майдонидаги жангда серблар лашкарини енгади. Бу жангдан сўнг, серб властеллари ўзларини Усмонийлар вассали деб, тан оладилар.

45 §. Русь князликларида сиёсий тарқоклик.

Русь князликларининг қипчоқларга қарши бирлашуви. Қипчоқларга қарши кураллиш зарурияти Русь князликларини бирлашишга ундайди. Лекин 1097-йилги Любечдаги съезд “барча ўз ерига эгалик”

қилсин деган қарорни қабул қилиб, Русь ерларидаги сиёсий тарқоқликни қонунлаштиради. Фақат 1101-йилга келиб, князлар ўзаро ярашиб, кейинги йили қипчоқларга қарши юришларни мўлжаллашади. Владимир Монамах 1103-йили Святополк хузурига Долобскга келиб, уни дала ишлари бошлангунга қадар қипчоқларга қарши юришга қорлайди.

Русь Етгита князликларининг бирлашган қўшини Днепр бўйлаб қайиқларда ва отларда жанубга силжиб, сўнг, шарққа – дашт томонга бурилади. Русь дружиналари хужумини қутмаган қипчоқлар қочишга тутинадилар. Голиблар қатта ўлжалар билан бир қаторда, асирлар олиб, асирликдаги ўз юртдошларини халос этишади. 1107-йилдан сўнг уруш ҳаракатлари душман худудига қўчирилади. Владимир Мономах (1113-1125-йй.) Киевда князлик қилган пайтда қипчоқлар билан урушлар фақат улар яшаган худудларда олиб борилган.

Мономахнинг ўлиmidан сўнг, қипчоқларнинг Русь ерларини талашга қаратилган ҳаракатларини Монамахнинг вориси Ярополк қайтаради. Лекин унинг ўлиmidан сўнг, ҳокимиятни қипчоқлар билан дўстлашган Всеволод олиб, у аввалги амалдорларни четлатади.

Всеволоддан сўнг Киев князлиги Монамахнинг набираси Изяславга ўтади. Эндиликда қипчоқлар муаммосидан унинг амакиси Юрий Долгорукий ўз мақсадида – қандай бўлмасин, Киевни олиш учун фойдаланишга интиланган. Аепохоннинг қуёви бўлган бу князь қипчоқларни Киевга қарши беш марта бошлаб келиб, ҳатто ўзининг она шаҳри Переяславнинг таланишига сабабчи бўлади. Князь Юрий Владимирович Киев тахтига эришса-да, давлатни узоқ бошқара олмайди. Уч йил ҳам ўтмасдан, уни захарлаб ўлдиришади.

Киев князлиги Русь дарёси ҳавзасида яшаган торғ ва бошқа туркий қабилалар билан ҳамкорликда 1159 – 1160 ва 1162-йиллари қипчоқларга зарба беришга эришади. Аммо ўзаро қурашлар ғалаба натижаларини йўққа чиқаради. XII асрнинг 70-йилларида Дон даштларида Кончак хон бошчилигида қипчоқларнинг йирик давлат биришмаси шаклланади. 70-80 – йилларда Русь князликларининг қипчоқларга қарши қураши гоҳ ғалаба, гоҳ мағлубият билан давом этиб, муваффақиятсизликларига учрашишининг асосий сабаби, сиёсий тарқоқлик бўлган. Ундан ташқари, ҳокимият учун қурашаётган князларнинг аксарияти қипчоқлар билан иттифоққа кириб, улардан ёрдам олиши ҳам вазиятни мураккаблаштирган.

1202-йили қишда Волинь князи Роман Мстиславич қипчоқларга қарши юриш қилиб, қўлаб асирларни халос этади. 1206-йилнинг апрелида Рязань князи Роман даштликларига зарба бериб, қўлаб қорвани қўлга киритиб, асирларни озод қилади. Бу Русь князларининг қипчоқларга қарши сўнгги юриши эди.

Владимир – Суздаль князлиги. “Буюк ўрмон ортидаги ер”. XII асрнинг ўрталарида қачонлардир яхлит Киев Руси 15 та мустақил князликларга бўлиниб кетади. Владимир – Суздаль, Полоцк – Минск,

Туров – Пинск, Смоленск, Муром – Рязань, Чернигов, Киев, Переяславель, Галич-Волинь, Тмутаракан князликлари, Новгород республикаси ва кейинчалик ундан ажралиб чиққан Псков князлиги бўлган. Улардан энг йириклари Владимир – Суздаль ҳамда Галич – Волинь князликлари ва Новгород республикаси бўлган.

Владимир – Суздаль князлиги ҳудудда ўрмонлар кўп бўлиб, XII асрда Москва ўрмон ёнида жойлашган. IX асрга қадар бу ҳудудда шарқий фин-угор қабилалари: меря, весь ва муромлар яшаб, қўшни славян – кривичлар ва вятичлар билан аста-секин аралашиб кетганлар. XI аср охиридан бу ҳудудларга Новгород ва Смоленск ерларидан, сўнг феодал урушлари ва қипчоқлар босқини даврида жанубий вилоятлардан кўчиб келган аҳоли жойлашган. Жанублик аҳоли билан кўплаб дарё ва шаҳарлар номлари ҳам келиб қолган. Хусусан, Либедь, Ирпень, Трубеж дарёчалари, Звенигород, Галич, Вишгород, Стародуб ва бошқа шаҳарлар номлари шу тариқа пайдо бўлган. Улар қаторида янги шаҳарлар – Москва, Нижний Новгород, Дмитров, Кострома, Буюк Устюг, Городец ва бошқалар ҳам бўлган. Ҳўлкада XIII асрга келиб, 80 га яқин шаҳарлар бўлган. Савдо-хунармандчилик билан шуғулланувчи аҳоли XII-XIII асрларда, айниқса, ёш шаҳарларда (жумладан, Клязмадаги Владимирда) тез кўпаяди.

XI аср охирида Ҳўлка Владимир Мономах мулкларига кирган, унинг даврида Клязмадаги Владимир шаҳрига (1108-йили) асос солинган. Мономахнинг ўлиmidан сўнг бу ҳудудда князнинг ўғли Юрий Долгорукий (1125-1157-йй.) янги маҳаллий сулолага асос солди. Киевни эгаллаш учун курашган князь, айни пайтда, Новгородда ҳам ўз таъсирини ўтказишга, барча Русь ерларини бирлаштиришга интиланган. Князь маҳаллий кучли боярларни заифлаштиришга интиланган.

Юрий Долгорукийнинг ўғли Андрей Ростов – Суздаль ерида (1157-1174-йй.) князлик қилади. У Русьдаги энг кучли князлардан бири эди. Андрей ҳам отаси сингари Киев ва Новгород устидан ўз ҳукмронлигини ўтказишга интиланган. У 1169-йили Киевга ва уни эгаллашга интиланган князларга зарба беради. Шундан сўнг Андрей Новгородда ҳам ўз кишисини князликка қўйишга эришади. Князь Андрей Ростов – Суздальда ўз мавқеини кучайтириш учун кучли боярларга қарши курашади. Андрейни Владимир ва бошқа ёш шаҳарлар қўллади. Натижада, князь пойтахтни Владимирга кўчириб, унинг яқинидаги Боголюбовода ўз қароргоҳини бунёд этади. Князнинг Боголюбский лақаби ҳам ана шу жой номидан олинган.

Лекин Андрей ҳам курашни якунига етказа олмайди. Боярлар фитнаси князнинг ўлимига сабаб бўлади. Фитначи боярлар икки йил давомида аҳолини талаб, зулм ўтказади.

Тахтта Андрейнинг ўқаси Всеволод Юрьевич (1176-1212-йй.) келиб князлик ҳокимиятини мустақкамлай бошлади. Боярларга қарши курашган князь, савдогарлар ва бой хунармандларга қатор имтиёзлар беради.

Всеволод Новгородни ўзи юборган князь, амалдорлар ва ноибларни қабул қилишга мажбур этади. Киев князи Всеволоднинг ҳокимиятини тан олади. Шарқда Владимир – Суздаль лашкари булғорларга, Волгабўйида – мордвалар ва бошқа элатларга қарши юришлар қилган. Владимир шаҳри Волга дарёси орқали Кавказ ва Хоразм билан савдо-сотик олиб борган. Лекин князнинг қудрати Русь ерларида эмас, Владимир – Суздаль князлигида ҳам сиёсий тарқоқликка чек қўя олмайди.

Всеволоднинг вафотидан сўнг князликда яна феодал урушлари бошланади. Всеволоднинг ўғилларидан бири Константин 1216-йили Буюк князь бўлади. Аммо князлик қатор мустақил мулкларга бўлиниб, уларни Всеволоднинг ўғиллари бошқарган. Факат Юрий Всеволодович даврида (1218-1238-йй.) князлик кучайиб, шарқ томонга кенгая боради. Булғорларга қарши юришдан сўнг, 1226-йили Волга соҳилида янги – Нижний Новгород шаҳрига асос солинади. Владимир феодаллари мордвалар ерларини эгаллаш имконига эга бўладилар.

Юрий ва бошқа маҳаллий князлар Буюк Новгородни ҳамда Рязань ва Смоленск князликларини бўйсундиришга киришади. Суздаль князи Ярослав Всеволодович 1236-йили Киев князлигини олса, унинг ўғли Александр (кейинчалик – Невский) – Буюк Новгород князи бўлади.

Буюк Новгород (XIII аср ўрталарига қадар). Новгород ерларининг маркази – Буюк Новгород Волхов дарёси соҳилда бўлган. Новгород ерларига факат словенлар эмас балки, води, ижор, карел, чудь ва бошқа фин-угор қабилалари ерлари ҳам кирган. Новгород ўз ерларини Болтикбўйи томонга, у жойда бунёд этган Юрьев (Тарту) шаҳрига таяниб кенгайтирган. XI асрдаёқ Новгородликларнинг Оқ денгиз ва Урал тоғларига силжиши бошланган.

Новгород ери аҳолисининг асосий машғулоты дехқончилик бўлган. Ов, балиқчилик, туз таёрлаш ва ёввойи асал йиғиш хўжаликнинг ёрдамчи тармоқлари ҳисобланган. Князликдаги ўзига ҳосликлардан бири черков ва монастырлар, савдогарлар қўлида йирик ер-мулкларнинг тўпланиши бўлган. XI-XII асрлардан жамият ҳаётида пулнинг ўрни ошиб борган. Феодаллар дехқонларни ерга бириктириб, бир хўжайиндан бошқасига ўтишини чеклашга интиланганлар.

Новгород ва бошқа шаҳарларда хунармандчилик анча тараққий этган. Энг ривожланган хунар турлари: дурадгорлик, кулолчилик, кўнчилик, темирчилик ва заргарлик бўлган. Новгород атрофидаги Псков, Ладога, Старая Руса, Великие Луки шаҳарларида ҳам кўплаб хунармандлар яшаган. Хунармандлар фақат буюртма бўйича эмас, бозорга ҳам буюм тайёрлаганлар. Новгороднинг ички ва ташқи савдоси ҳам гуллаб-яшнаган. Бунга худуднинг қулай географик ўрни ҳам қўл келган. Новгород савдогарлари Готланд ороли, Швеция, Данияга мунгазам қатнаган. XII асрнинг иккинчи ярмидан новгородликлар Ганза шаҳарлари билан савдо-сотик қила бошлайдилар. Ғарбий Европага мўйна, шам, зигирпоя тўласи,

ёғ, тюлень ёғи ва морж дандонлари, хунармандчилик буюмлари олиб борилган. Новгородга Ғарбдан мовут, вино, зираворлар, камёб буюмлар келтирилган.

Киев Русининг бошқа князликлари, айниқса, Владимир – Суздаль билан савдо ҳам кенг кўламда олиб борилган. Савдогарлар ўз ҳамкорлик ташкилотларини тузганлар.

Новгородда савдогарлар ва бой хунармандларнинг юқори қатлами XI аср охири - XII аср бошларидан кучайиб боради. Савдо ва судхўрлик билан боғлиқ боярлар ва монастирлар ҳам юқори мавкега эга эдилар.

XI-XII асрларда Новгороддаги феодалларга қарши чиқишлар одатда Киевдан мустақилликка эришиш тусини олган. Новгород 1015-йилдаёқ буюк князга бож тўлашдан бош тартади. 1102-йилдан эса Новгород, буюк князнинг ўғлини қабул қилмай ўз князини сайлай бошлайди. Шу тарика, Новгородда феодал республикаси туридаги давлат тузуми шаклланади.

1136-йили князь Всеволод бошқарувдаги камчиликлари учун ҳокимиятдан четлатилиб, сургун қилинди. Натижада, Новгород боярлари орасида ҳокимият учун кураш кучаяди. Мустақилликка эришишга интилган Псков князь Всеволодни қабул қилади.

Новгород вечесини боярлар бошқарган. Ижро ҳокимияти боярлар қўлида бўлган. Юқори лавозимларга ҳам аксари боярлар сайланиб, уларнинг лавозими баъзида меросий тус олган. Лавозимлар орасида биринчиси Новгород епископи (кейинчалик архиепископ) бўлган. Епископ хазинани сақлаган, давлат ерларини бошқариб, ташки сиёсатни олиб боришга жавоб берган, тошу тарозиларни назорат қилган, черков судини бошқарган. Унинг саройида Новгород йилномаси битилган, ўз хизматкор зодагонлари ва ҳарбий бўлинмасига эга бўлган. Епископ йирик боярлар ва амалдорлардан ташкил топган “кенгашни” бошқарган.

Яна бир муҳим лавозим – посадник Новгород судини бошқаришидан ташқари, лавозимларга тайинлаш ёки четлатиш, князь фаолиятини назорат қилиш, у билан бирга ҳарбий юришларда иштирок этиш билан шуғулланган. Посадникнинг ёрдамчиси мингбоши (тысяцкий) бўлган. У халқ лашкарини, савдо судини бошқарган. Новгородда князь ҳам бўлиб, у дружинаси билан полиция, уруш пайтида барча ҳарбий кучлар қўмондони вазифасини бажарган.

Князнинг бошқарув ишларида иштирок этиши ва суд қилиши, унинг боярлари ва дружинаси эса Новгород республикасида ер-мулкка эга бўлиш, савдода қатнашиш таъқиқланган. Вече князь билан шартнома тузиб, унга маош тўлаган. Русдаги сиёсий тарқокликдан фойдаланган Новгород кўпича мустақил бўлган. Аммо боярлар орасидаги ҳокимият учун кураш, республиканинг қайта қарамликка тушишига сабаб бўлаверган. XIII асрнинг 20-йилларида Новгород Владимир-Суздаль князи Всеволоднинг ўғли Ярославни князликка қабул қилади.

XIII асрдан Новгород учун янги душман — немис князлари рижарларининг бўлиналари ва Литва гайдо бўлади.

Галич-Волинь князлиги XII-XIII аср ўрталарига қадар. Князлик XII аср охирида Галич ва Волинь князликларининг қўшилишидан вужудга келган.

Дехқончилик Волинь ва Галичнинг коратупрок ерларида қадимдан ривожланган. Чорвачилик, ов ва балиқчилик ҳам ўз ўрнига эга эди. Ернинг муносабатларининг ўрнатилиши билан, князь ва боярларнинг ёриқ ер эгаллиги шакллана бошлади. Савдо билан шуғулланишлари боярларнинг бойишига қўл келади. Боярлар иқтисодий фаолиятининг юксалиши уларнинг сиёсий қудратини ҳам ошира боради.

Хунармандчилик XII-XIII асрларда анча тараққий этади. Галич ерларида туз тайёрлаш юксалиб, уни Руснинг бошқа хуудларига чиқаришган. Хунармандчиликнинг: темирчилик, заргарлик, қўнчилик, кулолчилик ва қурилиш соҳалари айниқса ривожланган. XII асрда ўлкада 80 га яқин шаҳарлар бўлиб, улардан Владимир, Галич, Луцк, Берестье, Дорогичин ва бошқа шаҳарлар савдо-хунармандчиликда етакчилик қилган. Хунармандчилик маҳсулотлари маҳаллий эҳтиёжларни қоплашдан ташқари, қўшни хуудларга ва четга чиқарилган.

Дарёлар орқали Византия, Корсунь ва Киев билан савдо-иқтисодий шўкалар олиб борилган. Галич ерларидаги Перемышль шаҳрининг иқтисодий юксалиши, хууднинг сиёсий мустақиллигига интилиши XI асрнинг биринчи ярмидан бошланади. Дошишманд Ярослав даврида Перемышль князлиги ажралиб чиқади. Волиньнинг Киевдан ажралишига ҳаракати XI асрнинг ўрталаридан бошланади. Галич князлари ака-ука Володарь ва Василько Ростиславичларнинг (1084-1124-йй.) кучайиши, уларга Киев ва Волинь князлари иттифоқи, сўнг Венгрияни қарши қўяди. Аммо Ростиславичлар маҳаллий мулкдорлар ва шаҳарлар қўллашида курашларда муваффақиятга эришадилар. Галич мустақилликка эришса, Волинь XII аср ўрталарига қадар Киевга қарам бўлиб қолади.

XII асрдан Галич ва Волинь ерлари иқтисодий юксалишни бошдан кечиради. Ростиславичнинг вафотидан сўнг, уларнинг вориси Владимирко нойтахтни Галичга ўтказди. Асрнинг иккинчи ярмидан Галич ва Волинь князликларининг бирлашиши жараёни кучая бориб, у князь ҳокимиятини мустақамлаш, маҳаллий боярлар мавқеини пасайтиришни таказо этган. Бу жараёнда князь ўз хизматидаги ёриқ мулкдорлар, шунингдек, шаҳарлар ва кишлокларга таянса, боярлар муҳолифатига қарши курашда қўшни Венгрия ва Польша ёрдам берган.

Галич князлиги айниқса Ярослав Владимирович даврида (1153-1187-йй.) кучайган. У иттифоқчи князлардан мохирона фойдаланиш билан бир қаторда, фақат ўз князлиги эмас, бутун мамлакат манфаатини қўзлаб сиёсат олиб борган. Аммо Ярославнинг буюк князлик ҳокимиятини ўрнатишга интилиши боярлар қаршилигига учрайди.

Ярославнинг ўлиmidан сўнг, Галич князлиги Волинь князи Роман Мстиславич (1199-1205-йй.) томонидан қўшиб олинади. Роман кучайиб бораётган боярлар ва йирик диний феодалларга қарши узлуксиз кураш олиб боради. Ўзининг қисқа муддатли князлиги даврида Роман боярларни бир қисмини йўқотиб, бошқаларини қочишга мажбур этади. Ўз рақиблари ерларини князь хизматидаги феодалларга тақсимлаб берган. Роман Киев князлигига ўз кишисини қўйишга эришади.

Романнинг ҳалок бўлиши билан, унинг ворислари Даниил ва Васильнинг ҳали гўдаклигидан фойдаланган боярлар Галичда ҳокимиятни оладилар. Боярлар Север князи Игоровичнинг ўғилларини князликка чақиради. Яна ички курашлар авж олади.

Йиллар ўтиб, князь Даниил Романович шаҳарликлар ва хизматдаги феодалларга, халқ оmmasига таяниб, 1229-йилга келиб Волиньнинг яхлитлиги ва мустақиллигини таъминлайди. 1238-йилдан у Галич князи ҳам бўлиб, Киевни эгалаб, ўз лашкарбошиси Дмитрни унинг ҳокимлигига тайинлайди. Лекин кўп ўтмай мўғуллар босқини бошланади.

46 § . Русь ерлари чет босқинчиларга қарши курашда.

Русь ерлари мўғулларга қарши курашда. Русларнинг мўғуллар билан илк тўқнашуви кипчоқлар хони Котан қўшини таркибида 1223-йилнинг 31-майида Калка дарёси бўйидаги жангда бўлади. Кипчоқлар қўшини таркибидаги Галич, Волинь ва бошқа князликлар ҳарбий бўлинмалари ҳам катта талофат кўради. Олгита князь ҳалок бўлиб, Галич ва Волинь князлари қочиб қутилади.

Мўғулларнинг янги урушлари Ботухон ва Субутой баҳодир бошчилигида 1237-йил бошланади. Истилочилар ўша йилнинг кишида Рязань князлигига босқинчи киради. Рязань князининг Владимир ва Черниговлардан ёрдам сўраб юборган мурожаатлари эътиборсиз қолади. Князликнинг Евпатий Коловрат бошчилигида тўплаган сўнгги 1700 кишилик дружинаси партизанлик усулига ўтиб, қатор жангларда душманга талофат келтирсада вазият ўзгармайди.

Владимир князи Юрий Веселодовичнинг катта қўшин тўплай олмай душманга қарши юборган алоҳида ҳарбий бўлинмалари кетма-кет мағлубиятга учраган. 1238-йилнинг февралда мўғуллар шаҳарни қисқа қамалдан сўнг эгаллаб, вайрон қилади. Шаҳар таланиб, кўплаб кишилар асирликка олиб кетилади. Князнинг сўнгги ҳарбий кучлари 1238-йил мартада Сить дарёси яқинидаги жангда енгилиб, Юрий ҳалок бўлади. Шундан сўнг, мўғуллар Торжок шаҳрини эгаллаб, аҳолисини қириб ташлайди. Козельск шаҳрини олиб, аҳолисини қиргин қилади. Владимирнинг янги князи Ярослав Всеволодович (1238-1246-йй.) кишлок хўжалиги ва шаҳарларни тиклашга киришади.

Ботукошнинг Русь ерларига янги хужуми 1239 йили бошланади. Печенг Дунадини ғарб томонга йўналтирилиб, Жанубий Переяславль, Чернигов, Глухов шаҳарлари олиниб, сўнг Волга бўйидаги Муром ва Мурома ерлари эгалланади. Боту қўшини 1240-йил сўнггида Киевга қаратилди. Киев ҳокими Дмитр қўшинларининг мардоновор жанг қилишига қарамасдан, шаҳар 6 декабрда олинади. Ғарбий Европада варақлар 1242-йилнинг ёзиға қадар давом этиб, сўнг, мўғуллар Волгабўйи давлатларига қайтган.

Русь князликларининг швед ва немис босқинчиларига қарши кураши. Шаркий Болтиқбўйида IX- XIII асрларда уруғчилик тузуми широкча учраб, худуддаги литва, латиш, эстон, карель ва фин қабилаларининг элатларга бирлашуви жараёни бошланади. Литва қабилаларига мансуб жемайтелар (жмудь) ва аукштайтелар энг йирик этник бирликлар бўлиб, уларда IX асрдан князлик шаклидаги давлатнинг шаклланиши бошланади.

Латвияда IX-X асрларда: курш, земгал, лив, ятгал ва сел қабилалари яшиб, уларда ҳам уруғчилик тузумининг инқирози, йирик ер эгаллигининг дастлаб қабилалар иттифоклари, сўнг, XI-XIII асрларда вилоятларнинг шаклланиши кузатилади. XI-XIII асрларда эстон қабилалари ҳам элатга бирлаша борадилар. Ладога кўли атрофида яшаган карелларда ҳам ибтидоий уруғчиликнинг емирилиши кузатилади. Кареллардан ғарбда яшаган йирик фин қабиласи – емь, деб номланса, жануби-ғарбда бошқа фин қабиласи – сумь жойлашган. Нева дарёси ҳавзасида-ижора, Фин кўлигагининг жануби-шарқида-водьлар яшаган. Кейинчалик водь ва ижоралар руслар билан аралашиб кетган. Руслар бу худудларда савдо-сотиқ олиб борганлар.

IX асрдан Болтиқбўйига скандинавияликлар босқинлари бошланганда, маҳаллий қабилалар бирлашиб, бу хужумларни қайтардилар. Даниялик викинглар IX асрда мағлуб этилади. Полаб ва номор славянлари ерларини X-XII асрларда немислар эгаллайди. Шаркий Болтиқбўйига немис феодаллари дастлаб савдогарлар ва католик миссионерларини юборган. Епископ Бертольд 1198-йили Германияда тўпланган салибчи-рицарлар билан Двина дарёсининг қуйилишига келиб тушади. Лекин ливлар, кўп ўтмай, дин тарғиботчиларини ҳайдаб чиқаради.

Епископ Альберт бошчилигидаги рицарлар 23та кемада 1200-йилнинг баҳорида Ғарбий Двина қуйиладиган жойға келиб тушадилар. Улар ливларнинг зодагонларини хийла билан қўлга олиб чўкиртиришга эришадилар. Альберт 1201-йили ливларнинг савдо қишлоғи ўрнида Рига қалъасига асос солади. Кейинги йили немис рицарларининг қиличбардорлар ордени тузилади. Шундан сўнг, рицарлар эгаллаган худудлар Ливония номини олади. Истилочилар худудда янги қалъалар кура бошлайдилар. Рицарлар 1212-йилга қадар Полоцк князи билан можаро чиқишини истамай, ливлар ери учун бож тўлашда давом этишади.

Ботухон Русь ерларига хужум бошлаганида, Пруссиядаги Тевтон ордени рицарлари вазиятдан фойдаланиб, ғарбдан юриш бошлайдилар. Папанинг кўрсатмаси билан 1237-йили Тевтон ва Ливония орденлари бирлашиб, герман ва дания рицарлари иттифоқи тузилади. Ушбу вазиятда швед рицарлари ҳам фаолашади.

Швеция феодаллари папанинг рухсати билан XII асрнинг ўрталарида салиб юришлари ташкил этиб, финларни буйсундиришга киришадилар. Шведлар суомилар ерларини олганларидан сўнг, 1164-йили Ладога кўли томон юриш бошлаган, лекин новгородликлар зарбасига учраган эдилар. Аммо XIII асрнинг бошларидан шведлар яна хужумга ўтиб, 1227йили князь Ярослав Всеволодович кўшини томонидан тўхтатилган. 1240-йили шведлар ярл (князь) Ульф Фаси ва қиролнинг куёви Биргер бошчилигида кўшин тўплайди. Бу пайтда Новгородда Владимир князининг ўгли Александр Ярославич хукмдор эди.

1240-йилнинг июлида швед кемалари Нева дарёсига кириб, унинг ирмоғи Ижора яқинида лангар ташлайди. Александр бу ҳақда хабар топгани ҳамон душманга кўққисдан зарба бериш учун йўлга чиқади. Князь кўшини унинг дружинаси, унчалик катта бўлмаган Новгород халқ лашкари, йўлда уларга қўшилган Ладога бўлинмасидан ташкил топади.

Жанг 1240-йил 15-июлда бўлиб, унда князнинг асосий кучлари марказдан, бир қисми эса – қанотдан хужум бошлайди. Александр Биргер билан яккама-якка жангда уни юзидан яралаб, қочишга мажбур этади. Ғалаба шарафига Александр “Невский” фахрий номига сазовор бўлади.

Аммо орадан кўп ўтмай Руснинг шимоли-ғарбий ҳудудларига немис ва даниялик салибчи-рицарлар хужуми бошланиб, 1240-йилнинг ёзида душман чегарадаги Изборск калъасини қўлга киритади. Сўнг рицарлар сотқин посадник Твердила кўмагида Псковни эгаллайди. Айни пайтда, Новгородда боярларнинг Александрга қарши фитналари ҳам авж олади. Александр 1241-1242-йилнинг қишида шимоли-шарқий Русь ерларидан кўшин тўплаб, Новгород лашкари билан бирга Псков ва бошқа ҳудудларни босқинчилардан халос этади.

А.Невский кўшини ғарбга силжиб, 1242-йил 5-апрелда Чуд кўли музи устидаги жангда (“Муз жанги”да) немис рицарлари кўшинини енгади. Шу тариқа Русь ерлари немис ва швед рицарлари босқинидан озод этилади.

Олтин Ўрда. Русь ерларининг мўғуллар зулмидан озод этилиши. Ботухон 1243-йили Европага юришларини якунига етказди. Русь манбаларида Олтин Ўрда деб ҳам номланган бу давлатнинг пойтахти Волганинг қуйилишидаги Сарой шаҳри бўлган. Кейинчалик пойтахт Сарой Беркага ўтказилади.

Олтин Ўрдани Жўжи улуси ёки чингизийлар авлодидан қурултойда сайланган хон томонидан бошқарилган. Улусдаги яйловлар ва кўчманчи аҳоли хон сулоласи аъзолари ва нўёнлар орасида тақсимланган. Йирик

амалдорлар босқоқлар, доругалар ва бошқалар бўлишган. Хўжалик аҳолининг ўқимчилик хўжалиги – айллар ташкил этган. Деҳқонлардан вақон, торидорлардан қочқур солиғи олинган.

Тез орада Олтин Ўрданинг ўзи ҳам парчалана бошлайди. Жумладан, Ўрта деҳқоннинг шимолидаги ҳудудлар доругаси Нугай маълум муддат Святин Ўрдига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Ўрта таркибидаги Булғор, Қрим, Хорезм шилоялари маҳаллий зодагонлар ёки Ўрдадан тайинланган амалдорлар томонидан бошқарилган.

Мўғуллар Русь ерларини бирданига истило қилмаган. Шимоли-ғарбий ва ғарбий ерлар босқинга учрамаган. Галич-Волинь ҳудудлари шимоли-шарқдаги ерларга нисбатан кам вайрон қилинган. Ботухон 1243-йили ўз ҳузурига Владимир князи Ярослав Всеволодовични чақириб, уни бутун Русь ерлари оксоқоли этиб тайинлаб, унга ёрлик беради. Унга кўра, Русь князлари мўғуллар юришларида ўз қўшини билан қатнашмоғи лозим эди. Князликлар аҳолиси Ўрда ҳисобига солиққа тортилади.

Ўз ҳокимиятини кучайтириш мақсадида мўғуллар босқинлар уюштириб турганлар. Улар князлар орасига низо солишга, сиёсий тирқоқликни кучайтиришга интилганлар. 1245-йили Саройда Чернигов князи ўлдирилган. 1246-йили Қорақурумда заҳар бериб Ярослав пўқотилади. Ундан сўнг Буюк князь этиб, унинг ўғли Андрей Ярославич тайинланади.

Берка султон (1257-1266-йй.) Русь ерларида аҳолини рўйхатга олиш тидбирини ўтказди. Дастлаб, солиқ Ўрда тайинлаган амалдорлар томонидан йиғилган бўлса, сўнг бой мусулмон савдогарлар солиқ йиғиш ҳукуки-баротни ола бошлайди. Натижада, солиқ тўлай олмаганларни қулликка олиб кетилиши, зўравонликлар кучаяди. Назорат учун Ўрдадан ҳар бир князликка босқоқлар юборилган. Владимир шаҳрида яшаган бош босқоқ, ўз ҳарбий бўлимасига эга бўлган. Айрим князлар, жумладан, Галич-Волинь ҳукмдори Даниил мустақил сиёсат олиб боришга интилиб, мўғулларга катта бож тўлаб, 1252- ва 1254-йиллари Ботухоннинг 60 минглик қўшини ҳужумини қайтарсада, охир-оқибат, 1259-йилдан уларга итоат этишга мажбур бўлади. Ўрданинг 70-80-йиллардаги босқинлари Жануби-Ғарбий Русь ерлари кишлок хўжалиги, хунармандчилиги, савдосини инкирозга учратади. Руснинг шимоли-шарқий ҳудудларида Александр Невский (1252-1263-йй.) буюк князь бўлган. У отаси сингари ғарбдан ҳужумларни қайтариб, Ўрда билан тинч муносабатларни сақлаш тарафдори бўлган.

Русь князликлари XIII-XV асрларда. Русь князликларининг қайта тикланиши XIII асрнинг ўрталаридан бошланади. Халқнинг машаққатли меҳнати билан Владимир, Торжок, Рязань, Суздаль, Москва ва бошқа шаҳарлар тиклана бошланади. Минглаб қишлоқлар қайта тикланади.

Европалик сайёҳ Плано Карпини Ботухон томонидан вайрон этилганидан олти йил кейин Киевда 200 га яқин бутун уй сақланганини ёзган.

Айни пайтда, князларнинг ўзаро урушлари, мўғулларнинг талончилик босқинлари давом этиши жараёнга салбий таъсир ўтказди. Жумладан, мўғулларнинг 1281-йилги босқини Шимоли-Шарқий Русь ерларига катта талафот келтирди. Князларнинг ўзаро урушларини мўғулларнинг талончиликлари ҳам тўхтата олмайди. Ўрда кўшини 1293-йилдаги янги низолар пайтида 14 йирик шаҳар ва волостларни талайди. Эътиборга молиги, 80 – йиллардаги князларнинг ўзаро урушлари пайтида буюк князь Тверь ва Москва князларига таяниб, ўз мавқеини сақлаб қолади. Буюк князь кўшини 1285-йили унга мухолиф князларнинг Ўрда кўшини кўмагидаги юришларини бартараф этади.

XIV-XV асрларда Руснинг шимоли-шарқий ҳудудларида йирик ер эгаллиги янада юксалади. Дунёвий ва диний феодаллар фақат аҳоли яшайдиган ҳудуддаги экинзорлар эмас, кўшлаб бўш ерлар, ўрмонлар, ўтлоқларга ҳам эга бўлганлар. Йирик ер эгалари ва уларнинг мулклари ҳажми кўпайиб боради. Хусусан, Москва князи Иван Калитанинг Москва, Ростов ва бошқа князликларда 50 та қишлоғи бўлса, орадан юз йил ўтиб, князь Василий II нинг қишлоқлари сони 125 тага етади.

1337-1429-йиллари Троицк-Сергиев, Кирилл-Белозер, Соловецк монастырларига асос солиниб, уларда ҳам йирик ер-мулклар бўлган. Князлар, боярлар, митрополитлар, дворянлар ўзаро вассаллик муносабатлари (харбий ва х.к.) билан боғланган эдилар.

Русь ерларининг Москва атрофида бирлашуви. XIII-XIV асрларда жамият тараққий этиб, фақат Владимир князлиги чегараларида Ростов, Переяславль, Юрьев, Старобуд, Суздаль-Нижегород, Галич-Дмитров, Кострома шаҳарлари пайдо бўлади. Аммо шу билан бир қаторда, Русда сиёсий тарқоқлик кучаяди.

XIII аср охири-XIV аср бошларидан буюк Владимир князлигига Москва, Тверь, Суздаль-Нижегород ва Рязань князлари мухолифатда эдилар. XIV асрнинг иккинчи ярмидан Ўрданинг заифлашуви билан, Владимир князлиги тахти учун кураш янада кучайди. Даъвогарлар орасида Тверь ва Москванинг етакчи эканлиги тез орада аниқланади. Тверь ҳам Москва сингари янги шаҳар бўлиб, у ҳақдаги дастлабки маълумот 1208-йилга оиддир. XIII асрнинг биринчи ярмидан Тверь янги князлик марказига айланади. Шундан сўнг, князнинг ҳокимияти кучайиб, тез орада

Тверь Русдаги энг таъсирли князликлардан бирига айланиб, Русь ерларини бириктириш ҳаракатига тушади. Лекин бу жараёнга бошчилик қилиш учун Тверь ва Москва орасидаги курашда Москва устун чиқади.

Ботухон томонидан ёндириб юборилган Москва тикланиб, XIV асрдин Русь ерларидаги йирик шаҳарлардан бирига айланади. Шаҳар Русда хушрмаддчилик соҳасида ҳам етакчи мавкега эришади. Савдо йўллари марказида жойлашган Москванинг Русь ерлари орасидаги иқтисодий алоқаларни кучайтиришдаги ҳиссаси ҳам катта эди.

XIII асрда Владимир-Суздаль ерларига кирган Москвага князлар Владимир князи Всеволод авлодларидан тайинланган. Лекин фақат Александр Невскийнинг вафотидан сўнг, буюк Владимир князлиги таркибида алоҳида Москва князлиги тузилади. Унчалик катта бўлмаган ҳудудий эгаллаган янги князлик Невскийнинг кенжа ўғли Даниил Александровичга насиб этиб, айни у Москва князлари сулоласи асосчиси ҳисобланади.

Даниил 1300-йили илгари Рязанга тегишли бўлган Коломна ва Лопасияни, 1302-йили Переяславль князлиги ерларини қўшиб олади. 1303-йили Смоленск князлигига қараган Можайск ерлари эгалланади. XIV аср бошларидаёқ Москва князлиги ерлари икки баравар кўпаяди. Владимир князлигига қарши кураш Даниилнинг ўғли Юрий Данилович (1303-1324-йй.) даврида бошланади. Москва князи Юрий Тверь ва Новгород орасидаги курашдан фойдаланиб, Ўрдада икки йил яшаб, Ўзбекхоннинг синглисига ўйланиб, Владимирнинг буюк князи бўлишга ёрлик олади.

Янги буюк князь Юрий Данилович қатор мураккаб вазифаларни бажаради. Буюк князлик учун курашлар халқ ҳаётини оғирлаштиради. Ўрда қўшинлари ҳужумлари кўпайиб, улар Кострома, Ярославль, Ростов ва бошқа шаҳарларни талаб, вайрон қиладилар. Ростовдаги халқ кўзғолонидан кейин князь унга барча Русь ерларидан бож ундириш ҳуқуқини берилишига эришади. Буюк князлик ёрлиги Новгородни ҳам бошқариш ҳуқуқини берган. Русь князлари орасида низо солиш учун Ўрда буюк князлик ёрлигини Тверь ҳукмдори Михаилга беради. Аммо у Москва князи билан курашда ҳалок бўлади. Ўзбекхон (1312-1342-йй.) ёрликни янги Тверь князи Александрга (1326-1327) топшириб, укаси Чўлхонни қўшин билан Тверга юборади. Мўғуллар қўшини талончилигига қарши кўзғолон бошланиб, улар князликдан суриб чиқарилади.

Твердаги воқеалардан Москва князи Иван I Данилович (1325-1340-йй.) фойдаланиб қолади. Князнинг лақаби Калита (“пул халтаси”дан) унга Ўрда божини бошқа князликлардан йиғиш ҳуқуқи берилишидан пайдо бўлган. Иван I Твердаги кўзғолонни бостиришга ёрдам кўрсатиб, 1328-йилдан Владимирнинг буюк князи ҳам бўлиб олади. Митрополит Петр ўз қароргоҳини Твердан Москвага кўчиради. Черков Москва князлигининг кучайиши, унинг Русь ерларини бирлаштириш ҳаракатини қўллаб-

куватлади. Иван митрополит ёрдамида Псковдан тверлик князларни хайдаб юборишга эришади.

Калитанинг ўлимидан кейин буюк князлик рутбаси князнинг тўнғич ўгли Семен Магурга (1341-1353-йй.) ўтади. Лекин Семен бошқарувидан сўнг, Иван II даврида (1353-1359-йй.) вазият мураккаблаша боради. Иван II дан сўнг, тахтга унинг ўн ёшли ўгли Дмитрий (1359-1389-йй.) келиб, давлатни дастлаб митрополит Алексей кўмагида бошқаради. У 1362-ййли буюк князь ёрлигини олишга эришади.

Бирок, Тверь князи Михаил Литва князи Ольгард ёрдамида Москвага қарши чиқади. Аммо 1368, 1370, 1372-ййлардаги жангларда москваликлар қўли баланд келади. Дмитрий Михаилга берилган Владимирнинг буюк князи ёрлигини тан олмайди.

Мўғулларга қарши дастлабки жанг Мамай қўшини билан 1378-ййли Рязань ерларидаги Воже дарёси соҳилида бўлиб, унда князь Дмитрий лашкари ғолиб чиқади. Москва князи 1380-ййли, Дон дарёси соҳилидаги Куликово майдонидаги янги ғалабаси парафига Донской деган номга сазовор бўлади.

Лекин 1382-ййли Олтин Ўрда хони Тўхтамиш Нижегород ва Рязань князлари кўмагида Москвани эгаллаб, уни яна бож тўлашга мажбур этади.

Донскойнинг вориси Василий I Дмитриевич (1389-1425-йй.) даврида (1392-1393-ййллари) Нижегород князлиги Москвага қўшиб олинади. XIV асрнинг 90-ййлларида Вологда, Великий Устюг, Волок, Ламский, Бежецк Верхлар ҳам Москва князлигига ўтади. XV асрнинг биринчи чорагида Муром, Мешера ерлари, Окадаги Касимовалар ҳам эгалланади.

Айни пайтда, Осмёда янги ҳукмдор – Соҳибқирон Амир Темур давлати вужудга келади. Унинг Буюк Ипак йўлида назорат ўрнатиш мақсадини рўёбга чикаришидаги тўсиқлардан бири Олтин Ўрда хонлиги эди. Шунинг учун Соҳибқирон унга қарши кураш олиб боради. Темур 1391-ййли Самара ва Чистополь оралиғидаги Кондурча, 1395-ййилда Шимолий Кавказдаги Тарак жангларида Ўрда хони Тўхтамишнинг (1380-1395-йй.) мағлуб этади. Соҳибқирон Рязань яқинидаги Елецни эгаллаганидан сўнг, ортга қайтади. Ўрдада Амир Темур тахтга қўйган Эдигей ҳукмронлик қила бошлайди. Эдигей қўшини 1403-ййли хужум бошлаб, Серпухов, Ростов, Нижний Новгород ва бошқа шаҳарларни босиб олади. Москвадан катта тўлов ундиради. Ўрда заифлашган бўлса-да, ҳали Русь ерларига қўшлаб кулфат келтиради.

XV асрнинг иккинчи чорагидан Москва князлигида буюк князь ҳокимияти кучаяди. Василий II (1425-1462-йй.) даврида яна ички сиёсий курашлар авж олади. Русь ерларининг Москва атрофида бирлашуви эса, буюк князь Иван III (1462-1505-йй.) даврида яқун топади. 1463-ййли Ярославль, 1471-ййли Ростов князлиги бўйсундирилади. 1471-ййли Новгород ери ҳам Москва князи ҳукмига ўтади. 1477-ййли Новгородда

Вечега асосланган бошқарув бекор қилинади. Энг сўнгида, 1485-йили
Тверь эгалланади.

1480-йили Олтин Ўрда хони Ахматнинг Москвага юриши
муваффақиятсиз чиқиб, Иван III Ўрдага бож-ясоқ тулашдан бош тортади.
Окибатда, Русь ерларида мўғуллар истибдодига чек қўйилади.

XV БОБ. ВИЗАНТИЯ XI АСР ОХИРИ – XV АСРЛАРДА

48 §. Империя XI аср охири – XII асрда

XI – XII асрларда ер эгаллиги муносабатлари. Византияда феодал жамияти XI – XII аср чегараларида шаклланиб бўлади. Йирик эр эгаллиги вужудга келиши давомида эркин дехқонлар қарам ижарачиларга айлана боради. Зодагонлар манфаатларини ҳимоя қилган давлат, уларга тобора кенг имтиёзлар берган. Феодаллар ўз ерларини император амалдорлари назоратидан чиқариб, экссуссия, яъни давлат солиқларини ўз фойдаларига йиғиш ҳуқуқини оладилар. Давлат воқчина эгасига жиной ишлардан бошқа, суд божлари, жарималарни йиғиш ҳуқуқини ҳам бера бошлаган. Европадаги сингари, феодаллар иммунитетлари шакллана боради. Византия империяси даромадларининг бир қисми давлат ва василевс ерларини ижарага беришдан келган. XI-XII асрларда, эркин дехқонлардан, вотчиналардаги париклардан олинадиган солиқлар хазина даромадларининг асосий қисмини ташкил этган. Шунинг учун, марказий ҳокимият парикларни шахсий овозликдан маҳрум этилиши ва йирик эр эгаларига дехқонлар устидан тулик ҳукм ўтказишига қаршилик қилган.

Феодалларнинг сиёсий тарқоқликка ҳаракатини сусайтириш, уларни император тахтига боғлиқлигини таъминлаш учун X асрдан уларга муайян ҳудудлардан олинадиган солиқларни инъом эта бошлайди. XII асрнинг иккинчи ярмидан прония тақдмоти кенг тарқалади. Пронияни, одатда, ҳарбий хизмат учун меросга қолдирмайдиган ер-мулк сифатида тақдим этишган. Лекин XIII асрнинг ўрталаридан, уни инъом этишда муҳим ўзгариш руй беради. Агар илгари прония давлат ерларидан ундаги париклар билан берилса, энди эркин дехқонлар ерларини уларга бера бошлайдилар. Прония олган амалдор ёки ҳарбий зобитга инъом этилган ерларни бошқариш ҳуқуқи ҳам берилган. Прония муайян муддатдан сўнг меросий мулкка айлана боради. Давлатни кучайтириш мақсадида вужудга келган прония, ер эгаллигига асосланган жамият тараққиёти қонуниятларига қўра, кейинчалик, йирик мулкдорларнинг кучайишига, мамлакатнинг феодал тарқоқлигига хизмат қилади. Йирик эр эгалари ва прониарлар ўзларининг ҳарбий бўлинмаларига эга бўлишган. Айрим магнатлар мингтагача аскарни сафлаши мумкин бўлган.

XI – XII асрларда Византия шаҳарлари. Ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши XI – XII асрлардан вилоятлардаги шаҳарларнинг юксалишига олиб келади. Феодал вотчинаси сотиш учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтиради. Маҳаллий бозор билан боғланиш туфайли, ҳудудлар орасидаги иқтисодий алоқалар мустаҳкамлана боради. Фақат шаҳарлардагина эмас, йирик монастырлар яқинида, магнатлар вотчиналарида ҳам ярмаркалар ташкил этила

бошланади. Хусусан, Фессалоника ярмаркасига савдогарлар Болқон ярим оролининг барча ҳудудларидан, шунингдек, империянинг бошқа вилоятларидан ҳам келишган.

Ғарбий Европаникidan фаркли ўлароқ Византия шаҳарлари маълум феодалларга қаршли бўлмасдан, уларнинг зулмидан халос эдилар. Улар беvosита давлатга бўйсунган. Византияда императорнинг шаҳарлар билан йирик ер эгаларига қарши иттифоқига эҳтиёж бўлмагани сабабли, эркин деҳқонлар табақасининг қисқариб бориши давомида хазинанинг шаҳарлардан олинадиган солиққа муҳтожлиги тобора ошиб боради. Шаҳарларнинг ҳеч қандай имтиёзлари бўлмаган. Савдогар ва хунармандларнинг юкори табақаси ўз манфаатларини ҳимоя қилиш, шаҳар хўжалик ҳаёти назоратини қўлга олиш учун уюшишга интильганида, давлат бу ҳаракатларга йўл қўймайди. Шаҳарларни император амалдорлари бошқариб, улар ёлланма жангчилардан ташкил топган ҳарбий гарнизонга таъинланлар.

Маҳаллий феодаллар тобора кучайиб бораётган имтиёзларидан фойдаланиб, ўзларининг шаҳарлардаги маvқеларини кучайтирганлар. Улар шаҳарлардан уй-жой, омборлар, дўконлар, устахоналар, бандаргоҳлар, кемалар сотиб олиб, ўз ер-мулкларидан олган маҳсулотларини воситачи савдогарларсиз сота бошлаган. Императорлар XI аср охиридан Венеция, Генуя, Пизалар ҳарбий мадақидан тобора кенг фойдалана бошлаб, уларга қўлаб имтиёзлар, энг аввало, империянинг барча ёки энг йирик шаҳарларида божсиз савдо ҳуқуқини берадилар. Натижада, маҳаллий савдогарлар хорижликлар олдида ожиз бўлганлар. Феодаллар учун италияликлар билан улгуржи савдо қилиш манфаатлироқ эди, чунки маҳаллий савдогарлар давлатга бож ва солиқлар тўлагани сабабли маҳсулотга етарлича нарх тақлиф қила олмаганлар.

Шу тариқа, шаҳарликларга ҳам, феодалларга ҳам, уларни ҳимоя қилишга даъват этилган давлатга қарши курашишга тўғри келади. Италияликларга нисбатан мураккаб шароитда қолдирилган византиялик хунармандлар ва савдогарлар рақобатга бардош бера олмайдилар. Хунармандчилик ва савдо корпорацияларини эскичасига бошқариш, давлатнинг ортиқча назорати, чеклаш ва таъқиқлар тизими, солиқ ва бож тўловларининг қўплиги, буларнинг барчаси хунармандчилик ишлаб чиқариши ва савдога тўсқинлик қилиб, уларни инкирозга олиб келади. Италиялик савдогарлар хорижий хунармандчилик маҳсулотларини келтириб, сотишни тобора кенгайтира борганлар. Византия хунармандлари буюмларидан арзонроқ бўлган буюмлар, тез орада сифат борасида ҳам улардан ўзиб кетади.

Комнилар сулоласи ҳукмронлиги пайтида ташқи сиёсат. Тахтга Алексей I Комнин келганида(1081-1118-йй.) Византия империяси оғир

аҳволда эди. Салжукий турклар империядан Кичик Осиёни деярлик тўлиғича тортиб олганлар. Нормандлар 1081-йили Адриатика денгизи соҳилига қўшин тушириб, муҳим стратегик манзил – Диррахийни олиб, Эпир, Македония, Фессалоникани талайдилар. Империя қўшини мағлубиятга учрайди. Император Венеция савдогарларига берилган катта имтиёзлар эвазига олган ёрдам билан 1085-йили нормандларни Болқондан суриб чиқаради.

Айни пайтда, янада хавфлироқ душман пайдо бўлади. Илгари империяга аҳён-аҳёнда босқинлар уюштирилган бижанақлар, энди, аввалгидек Дунай ортига кайтмасдан, Болқонда, Византия ҳудудларида жойлаша бошлайдилар. Алексей I нинг уларга қарши юриши императорнинг қўшинини тор-мор қилиниши билан якун топади. Бижанақларга Болқонга бостириб кирган яна бир туркий қабилалар уюшмаси – кипчоқлар кўмаклашадилар. Ушбу шароитда салжукийлар бижанақлар билан Константинополга биргаликда ҳужум қилиш ҳақида музокаралар олиб борадилар. Чорасиз қолган император Ғарбдан ёрдам сўрайди. Тез суратлар билан ёлланма қўшин соки кўпайтирилади. Айни пайтда, Алексей I Византиянинг ташки сиёсати учун анъанавий бўлган усулларини қўллаб, кипчоқлар ва бижанақлар орасига раҳна солишга эришади. Византия кипчоқлар билан иттифоқ тузиб, 1091-йилнинг баҳорида Фракияда бижанақлар ўрдасини тор-мор қилишга эришади.

Алексей I нинг дипломатик маҳорати, 1-салиб юриши иштирокчилари билан келишиб, аввал Никеяни, сўнг салибчиларнинг салжукийлар устидан ғалабалари туфайли, Кичик Осиёнинг шимоли – ғарбий ва Қора денгизининг жанубий соҳилини қайтариб олиш имконини беради. Империянинг аҳволи анча мустақкамланади. Антиохия князлиги ҳукмдори салибчилар ётақчиларидан бири – граф Бозмунд Антиохияни Византия империяси фьефи деб тан олади.

Бижанақлар лашкари 1122-йили яна Фракия ва Македонияга бостириб кирганида, Иоанн II Комнин (1118-1143-йй.) қўшини кўчманчиларни мағлуб этади. Бу мағлубиятдан сўнг бижанақлар империяга бошқа таҳдид қалмайдилар. Аммо кўп ўтмай Византиянинг венецияликлар билан муносабатлари бузилади. Иоанн II Константинопол ва бошқа шаҳарларда ўрнашиб олган венециялик савдогарларни Византия учун зарар келтираётган имтиёзлардан маҳрум қилишга уринади. Бунга жавобан Венеция флоти ороллар ва соҳилдан Византия ҳудудларини талаб, императорни имтиёзлари қайтаришга мажбур этади. Империянинг шарқдаги душманлари ҳам хавфли эди. Салжукий турклар билан урушларда Иоанн II Кичик Осиё ярим оролининг жанубий соҳилини қайтаришга эришса, Сурия ва Фаластин учун салибчилар билан низо мамлакатни фақат заифлаштиради. Византия фақат Суриянинг шимолида ўз мавқеини сақлаб қолади.

XII аср ўрталаридан Византия ташқи сиёсатининг оғирлик маркази Европага кўчирилади. Империя Сицилия норманларининг Адриатика соҳили, Корфу, Коринф, Фива, Эгей денгиздаги оролларга янги ҳужумларини қайтаради. Лекин Мануил I нинг (1143-1180-йй.) норманлар билан урушни Италияга кўчиришга ҳаракати қўшинининг тор-мор этилиши билан тугайди. Айни пайтда, Мануил Сербияда ўз ҳокимиятини ўрнатишга, Далмацияни қайтаришга, Венгрия қиролигини вассал қарамликни тан олишига эришади. Аммо бу ғалабалар катта куч сарфлашни талаб этади. Кичик Осиёда Салжукий турклар томонидан XI асрнинг 70-йилларида ташкил этилган Иония (Рум) султонлиги Византия чегараларига доимий тазйқ ўтказиб келарди. Салжукийлар томонидан 1176-ййли Мириокефал жангида Мануил қўшинини буткул мағлуб этилиши, Византияни империянинг барча чегара худудларида мудофаага ўтишга мажбур этади.

Византия XII аср охирида. XII аср охирида империянинг ички аҳволи ҳам мураккаблашади. Мануил I нинг вафотидан сўнг ҳокимиятни ёш Алексей II номидан онаси Мария, регент сифатида, қўлга олади, сарой аёнлари эса хазинани талай бошлайдилар. Мария ўз халқига қарши италияликлардан химоя истаб, уларга хомийлик қила бошлайди. 1182-ййли кўзғолон кўтарган норози халқ бой италияликлар яшайдиган мавзеларга ташланиб, уларни кулини кўкка совуради. Халқ кўзғолонидан фойдаланиб, тахтни Комнинларга яхши муносабатда бўлган онла вакили – Андроник I (1183-1185-йй.) эгаллайди. Йирик ер эгалари хоҳиш-истагисиз ҳокимиятга келган Андроник улар билан курашда майда ер эгалари ва савдогарларга таянади. У “соҳил ҳуқуқини” бекор қилиб, савдогарлар кемалари фалокатга учраса, таланиши одатини таъқиқлайди. Амалдорлар ўзбошимчалиklarини чеклаш учун солиқларнинг аниқ миқдорини белгилашдан ташқари, уларни йиғишини тартибга солди. Амалдорлар даромадларини маошнни ошириш орқали барқарорлаштиришга интилади. Лавозимларни сотиш таъқиқланади. Ислохотлардан норози зодагонлар мол-мулки мусодара қилина бошланади.

Замондошлари Андроник бошқаруви даврида хунармандчилик ва савдо жонлангани, деҳқонларнинг аҳволи бирмунча яхшилангани ҳақида ёзиб қолдирганлар. Лекин ислохотлар юзаки бўлиб чуқур ўзгаришларга олиб келмайди. Империянинг мавжуд давлат тизими ўзгаришсиз қолдирилади. Солиқлар ҳам ниҳоятда оғир эди. Андроник венецияликларнинг бекор қилинган имтиёзларини тиклайди. Константиннополь савдогарлари бу сиёсатдан норозиликларини яширмайдилар. Пойтахт зодагонлари ва вилоятлардаги феодал сеньорлар Андроникка қарши кўзғолонлар кўтара бошлайдилар. Илгари ўзаро рақобатда бўлган зодагонлар гуруҳлари императорга қарши бирлашадилар. Булган Андроник оммавий террор ва қатллар билан жавоб беради. 1185-

йили Сицилия норманлари яна бостириб кириб (уларни императордан азият чеккан зодагонлар чақирган) Фессалоникани эгаллаб, талон-тарож қиладилар. Рақиблари императорга қарши фитна уюштириб, уни ваҳшийларча ўлдирадилар.

Ҳокимиятни йирик мулкдор Исаак II Ангел (1185-1195-йй.) эгаллайди. У Андроникнинг барча ислохотларини бекор қилади. Мусодара қилинган мулклар эгаларига ёки уларнинг ворисларига қайтарилади. Исаак II эркин дехқонларда қолган ерларни пронияга саҳийлик билан тарқата бошлайди. Ҳазина базмлар ва кўнгиш хушликларга сарфлана бошлайди. Амалдорлар орасида порахўрлик кучайиб, қўшин заифлаша боради. Денгиз флоти ачинарли ҳолатга келади. Давлат ҳокимияти ташкилотлари чуқур инқирозга учрайди. 1183-йилда венгерлар Далмацияни эгаллаб, серблар Македонияга ҳужум бошлайдилар. 1184-йилдан Кипр империя таркибидан чиқади. 1186-йили Болқонда иккинчи Болгар подшолиги тузилиб, унинг мустақиллигини Византия 1187-йили тан олишга мажбур бўлади. XII асрнинг ўрталаридан Македониянинг йирик мулкдорлари императорга бўйсунушдан бош тортади. 1190-йили Византия Сербиянинг мустақиллигини тан олади. Империянинг парчаланиши саройда янги фитналарга йўл очади. Исаак II ўз укаси Алексей III (1195-1203-йй.) томонидан тахтдан ағдарилади.

Мамлакатдаги ички кураш. Даҳрийлик ҳаракатлари. XI-XII асрлардаги феодалларга қарши кўзғолонлар эркин дехқонлар сақланиб қолган худудларда кучли бўлган. XI асрнинг сўнги чорагида империянинг Болқондаги вилоятлари, айниқса Фракия ва Македонияда павликианлар ҳаракати кучаяди. Унинг маркази Филиппополь бўлган. Бу ерда даҳрийлар XI асрнинг 80-йилларида кўзғолон бошлаб, амалдорларни ҳайдаб, императорга бўйсунушдан бош тортадилар. Уларга қарши юборилган қўшин мағлуб этилади. Павликианларнинг иккинчи кўзғолони XII асрнинг бошларида бўлиб, Алексей I аёрлик билан кўзғолончилар йўлбошчиларини қўлга олишга эришади. Даҳрийлар етакчилари қамокда ҳалок бўлиб, қолган иштирокчиларнинг мол-мулки мусодара қилиниб, ўзларини бошқа худудларга кўчаришади.

Айни пайтда, богомиллар ҳаракати ҳам қайта бошланиб, энди у фақат болгарлар ерларида эмас, балки юнонлар яшаган худудларда, шунингдек шаҳарларда ҳам тарқалади. Богомиллар ҳокимиятга бўйсунмасликка, хўжайнларга ишламасликка чақирганлар. Улар шафқатсиз таъқиб этилган. Ҳаракат йўлбошчиси Василий 1111-йили Константинополда тириклигин гулханда ёндирилади.

Тўртинчи салиб юришлари ва Лотин Романияси. Византияда XII аср охиридан бошланган тарқоқлик жараёнлари истилочилар вазибаларини енгиллаштиради. Сицилия кироли Вильгельм II 1185-йилда Иония ороллариини Византиядан тортиб олади. Англия кироли Ричард I 1191-йили Кипр оролини олиб, уни бошқаришини илгариги Куддус кироли Ги де Лузиньянга топширади. Шу тарика, мустақил Кипр киролиги (1192-1489-йй.) ташкил топади. Лекин Византия ерларини тизимли эгаллаш тўртинчи салиб юришларидан бошланади. Салибчилар 1204-йил 13-апрелда Константинополни олади. Византия кулаб, унинг ўрнида Лотин империяси (1204-1261-йй.) ташкил топади. Аммо салибчилар Кичик Осиё, Болкон вилоятлари, шунингдек Болгария подшолиги аҳолисининг қаршилигига дуч келиб, Византияни тўлиқ эгаллаш олишмайди. Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбида юнонларнинг мустақил давлати – Никей империяси, Қора денгизнинг жанубий соҳилларида – Трапезунд империяси, Болконнинг ғарбида – Эпир деспотати пайдо бўлади. Уларнинг барчаси ўзини у ёки бу тарзда Византиянинг давомчиси деб, уни тиклаш учун курашганлар. Шунга қарамасдан, Ғарбий Европа рицарлари, венецияликлар, кейинчалик генуяликлар Иониядан Қора денгизгача соҳил бўйи ҳудудларида кўплаб давлатлар ва колонияларга асос соладилар. Уларнинг умумий номи Лотин Романияси (Ғарбда Византияни Романия дейишган) номини олади. Лотин Романияси таркибига: Лотин империяси (пойтахт Константинополь билан) ва “франкларнинг” Болкондаги давлатлари; Венеция республикаси мулклари, Генуянинг колония ва факториялари, госпитальерлар (иоаннитлар) рицарлик ордени мулклари, Родос ва Додеканес (1306-1522) ороллари кирган.

Лотин империяси. Константинополь лотинлар қўлига ўтганидан сўнг, венецияликлар ва франклардан иборат қўшма комиссия императорлик тахтига, юриш етакчиларидан бири, Фландрия ва Эно графи Болдуин I ни сайлашади. Қўринишидан Византия давлатчилиги тиклангандек бўлиб, ҳатто империя монархлари дабдабалари, унволари ҳам сақланган. Лекин амалда Лотин империяси Франция намунасидаги давлатга айланади. Мамлакатнинг марказлаштирилиши юзаки тусда бўлиб, императорга Константинополнинг бир қисми (бошқа қисми венецияликларга қараган) ва кейинчалик босиб олинган Фракия ва Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбий ҳудудлари бўйсунган. Лотин Романиясининг бошқа давлатлари императорга номигагина вассал ҳисобланган. Болконда тузилган Фессалоника киролиги (1202-1224-йй.), Афина сеньорлиги, кейин герцоглиги (1205-1456-йй.), Морей ёки Ахей князлиги (1205-1432-йй.) мустақил бўлишган. Бу ҳудудларни бирлаштирган Лотин империяси мустақкам бўлмаган. Болдуин тахтга ўтиришиданок, юнонлар билан хар

қандай ҳамкорликдан бош тортиб, Болгария подшоши Калоян билан можарога киради. 1205-йили Адрианополь жангида империя қўшинлари болгарлардан мағлуб бўлади. Бу мағлубиятдан сўнг латинлар ўзларини тиклай олмайдилар. Болдуиннинг вориси Генрих I (1205-1216-йй.) даврида вақтинчалик барқарорликка эришилсада, унинг кучлари камайиб, Ғарбдан кутилган рицарлар оқими ҳам келмайди. Мулкларни бирин-кетин йўқота бошлаган бу давлат 1261-йили қулайди. Шундай тақдир Фессалоника қироллигини ҳам қутар эди. Марказий ва Жанубий Юнонистонда вазият ўзгача кечади. Бу ҳудудлардаги барча ерлар рицарларга, йилига 500 анжу ливри даромад келтирадиган ленларга бўлиб берилган.

Венеция Романияси. Венецияликлар франклардан фарқлироқ Византия ҳудудида катта давлат тузишга ҳаракат қилмаганлар. Улар ўз республикаларининг Ўрта Ер денгизи шарқида савдо яккаҳоқимлигини ўрнатиши, коммуникациялар, Романиянинг асосий бозорлари назоратни таъминлашни режалаштирган. Тўртинчи салиб юришларидан сўнг Венеция Константинополда савдо мавзе манзилларини, Крит оролини, Жанубий Пелопонессдаги Корон ва Модена портларини, Иония денгизидаги ороллари қўлга киритади. Венеция кейинчалик ўз мулкларини Юнонистондаги: Навплий, Монемиасия ва бошқа қалъалар ҳисобига, шунингдек Эгей деңғизидаги: Эвбея, Споради ва Киклади ороллари ҳисобига кенгайтиради. Унинг XV асрдаги энг катта ютуғи Кипрни (148-йили) қўлга киритиши бўлади. Венеция Романиясидаги шаҳарлар, республиканинг Шарқ мамлакатлари билан воситачилик савдосида муҳим ўрин тутаяди. Ундан ташқари бу шаҳарлар Романиядан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса донни Венеция бозорларида сотилишида воситачилик қилишган.

Крит ва бошқа ороллардаги ерлар давлат, венециялик колонистлар, черков ва юнон архонтлари томонидан бўлиб олинган. Венециялик колонистлар юнон архонтларига қараганда имтиёзли тоифа ҳисобланиб бошқарув ва ташқи савдони ўз қўлларига олганлар. Меҳнат мажбурияти, солиқларнинг ўсиб бориши Критда маҳаллий деҳқонлар аҳволини тобора кийинлаштира боради. Натичада, 1212-1367 йиллар давомида оролда венецияликлар ҳукмронлигига қарши 22 марта йирик қўзғолонлар бўлади. Бу эса орол аҳолисига маълум энгилликлар беришга мажбур этади. Маҳаллий зодагонларга бошқарувда иштирок этиш имконияти яратилиб, деҳқонларнинг солиқ ва мажбуриятлари бирмунча камайтиради. Айни пайтда, пул-товар муносабатларининг тараққийси, қарам деҳқонларни тўлов эвазига озод қилиниши ва савдо-хунармандлик билан шуғулланувчи аҳоли сонини қўпайишига олиб келади.

Генуя Романияси. Тўртинчи салиб юришларида иштирок этмаган Генуя учун савдо колониялари ва факторияларини ташкил этиш учун Никей императори Михаил VIII билан (1261-йй.) шартнома тузишига

туртки беради. Лотин империяси тугатилиб Византия қайта тиклангандан сўнг Олтин кўрфазнинг Константинополга қарама – қарши соҳилидаги Галатада, генуяликлар ўзларининг қалъа-шаҳари – Перага асос солишади. Улар айнан шу жойдан XIII асрнинг 60 йилларида Кримни колонизация қилиб, ўзларининг муҳим таянч марказлари Каффа (Феодосия) шаҳрини юксалтирадilar. Аста-секин генуяликлар факториялари Қора ва Азов денгизи соҳилларини қамраб олади. Улар орасида: савдода Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава), Тана (Азов), Самастро (Амастрида), Севастополис (Сухуми) лар муҳим ўрин тутган. XIV аср ўрталаридан то 1475-йилда Усмонийлар Каффани босиб олганига қадар, генуяликлар амалда Азов ва Қора денгиз ҳавзасидаги савдони ўз назоратида тутганлар. Улар Эгей денгизида бой кварц конлари бўлган Киос ороли (1346-1566) ва Фокеяга эгалик қилишган. Генуяликларнинг Гатгалузалар сулоласи Лесбос ва Фасос, XV асрдан – Лемнос оролларини бошқарган.

Генуяликларнинг Қора денгизнинг шимолидаги (Каффа) ва шимолий-шарқидаги (Тана, Мала-Анапа) шаҳарлари ва колониялари, қул савдоси ва кулларни Европа ҳамда мамлюклар Мисрига экспорт қилишининг йирик марказлари бўлган.

Юнон давлатлари XIII асрнинг биринчи ярмида. Лотинларга қарши архонтлари ва аҳолининг дастлабки чиқишлари муваффақият келтирмайди. Лекин 1205-йилдан Вифинияда салибчилар эгалламаган Брусса ва Никея шаҳарлари атрофида янги давлат – бўлажак Никея империяси вужудга келади. Давлатга асос солган Феодор I Ласкаръ (1205-1222-йй.) йирик молиявий имкониятга эга бўлмаган, лекин аввалги императорлар, Константинополь черкови ва монастырлар ерлари унинг ихтиёрига ўтади. Феодор бу ерларни пренияга тақсимлаб, ҳарбий хизмат ўташ муддатига берган. Прониярлар, шунингдек чегарага жойлаштирилган ҳарбий бўлиналар – акритлар, ўзига тўқ эркин дехқонлар – страгитотлардан жанговар қўшин тузган, Феодор I лотинларнинг Кичик Осиёга силжишларига чек қўяди. Унинг вориси Иоанн III Ватац (1222-1254-йй.) даврида Болқонда қагор истилолар амалга оширилган. Иоаннга юнонларнинг яна бир давлати – Эпир подшолиги қарши курашишига ҳам тўғри келган.

Тўртинчи салиб юришларидан сўнг, учинчи юнон давлати Қора денгизнинг жанубий қисмида – Понт вилоятида вужудга келади. Кичик Осиёнинг бошқа худудларидан балоқ тоғлар билан бўлинган вилоят азалдан сиёсий мустақилликка интилиб келган. Худудда таникли византия сулоласи Комнинлар бошчилигидаги (1204-1461-йй.) Трапезунд империяси 1204-йили, Грузия подшоси Тамара қўшинининг қўллашида, вужудга келади. Трапезунд Комнинлари бошқарувининг дастлабки йилларида Византияни тиклаш учун курашда катнашганлар. Аммо Феодор

I Ласкаръ ва Салжукийлар Трапезундга берган зарбаларидан сўнг, улар курашдан чиқадилар.

Византия империясининг тикланиши. Византияни тиклаш учун курашда Никея империясининг муваффақиятини, Константинополга яқинлиги ва иқтисодий имкониятлари юқори бўлиши таъминлайди. Никея қўшини 1259-йили Лотин Романиясидаги энг кучли рақиблари – Эпир ҳукмдори ва Морей князининг бирлашган қўшинини Пелагония жангида мағлуб этади. Никей императори Михаил VIII Палеолог қўшини Константинополни 1261-йили, лотинлар қўшини шаҳардан чиқиб кетган пайтда, деярлик қаршиликсиз ва қурбонларсиз эгаллайди. Шу тариқа, Лотин империяси ўз тарихини яқунлайди. Лекин Византия тиклангандан сўнг, қачонлардир улкан бўлган империяни фақат номи билангина эслатган. Энди унга Кичик Осиёнинг ғарбий, Фракия ва Македониянинг бир қисми, Эгей денгизидаги баъзи ороллар ва Пелопонесдаги қатор қалъалар кирган, холос. Византиянинг ташқи сиёсий ҳолати ҳам мураккаб бўлиб, империя ғарбдан Венеция ва Сицилия қироли Карл I, шарқдан – турклар хавфи, шимолдан болгарлар ва серблар тазйиқи қуршовида қолади. Тажрибали сиёсатчи Михаил VIII Палеолог (1259-1282-йй.). Константинополни олиши арафасида, геноуликларга савдода катта имтиёзлар бериб, улардан Венеция ва Карл I Анжуйскийга қарши курашда ёрдам беришига умид қилган. Император Рим папаси билан 1274-йили уния тузиб, душманлари иттифоқини бузишга эришади. Михаил VIII болгарларга қарши мўғулларнинг Нўғай ўрдасидан фойдаланишга интилади. Лекин ташқи хавф бартараф этилгандай туюлганида, ички муаммолар юзага чиқади. Михаил VIII нинг папа билан униясидан православ юнонлар норози бўладилар. Императорнинг йирик зодагонларни қўллашидан зарар кўрган шаҳарлар ва оғир солиқлардан азият чеккан қишлоқ аҳолиси ҳокимиятга қарши муҳолифатга киради.

Византияда XIII-XV аср ўрталаридаги ер эгаллиги муносабатлари. Ушбу даврда дунёвий йирик ер эгаллиги янада мустаҳкамланади. Шартли меросий тус олган прония Европадаги феодалга яқинлашади. Йирик ер эгаларининг иммунитет ҳуқуқлари кенгайтириб уларга солиқ иммуниетидан ташқари маъмурий ва суд ҳуқуқлари ҳам инъом этилади. Натижада, феодаллар ўз ерларидаги деҳқонлар устидан ҳукмини мустаҳкамлайди. Солиқнинг асосини уйдан, ердан ва қўш ҳўқиздан тўлов телос ташкил этган. Телосдан ташқари жамоанинг барча аъзолари учун солиқлар, жумладан, молдан ушр ва ўтлоқ тўловлари олинган. Умумий солиқлардан ташқари париклар, зодагонлар ҳисобига одат бўйича белгиланган меҳнат мажбуриятини ўтаганлар. Баршина нисбатан катта бўлмасда йилига ўртача 24 кунни ташкил этган. XIV-XV асрлардан у пул солиғи билан алмаштирила бошланади. Ер эгаси ҳисобига

йигиладиган пул ва маҳсулот солиқлари ҳам аҳоли учун қўшимча қийнчиликлар туғдирган.

Йирик ер эгаларининг деҳқонлар жамоаларига таъйиқи XIV-XV асрларда яқун топиб: улар маҳаллий бошқарувни қўлга олиб вотчина ташкилотига айлантиришади. Лотин Романиясидан фарқлироқ Византияда империя қўлаганига қадар париклар солиқларни тўлаган тақдирда, бошқа ерга ёки шаҳарларга қўчишлари ҳуқуқини сақлаб қолади.

XIII-XIV асрлардан кишлоқ хўжалигининг бозор муносабатларига тортилиши жараёнлари тобора юксалиб боради. Вотчиналарда етиштирилган маҳсулотлар айниқса дон ва мусаллас экспорт қилинган. Ташқи бозорларда савдони деҳқонлар эмас (улар ўз маҳсулотларининг бир қисмини маҳаллий бозорларда сотишган), ундан қўп даромад оладиган йирик ер эгалари олиб боришган. Деҳқонларнинг мулкый табақаланиши, уларнинг камбағал қисми, ерсиз ёки кам ерли парикларни, ёлланма ишчиларни ва бошқаларни ижарачиларга айлантиради. Вотчина хўжалигининг мустақамланиши кишлоқда хунармандчилик ишлаб чиқаришини юксалтиради. XIV аср охири-XV аср ўрталарида йирик мулкдорлар ерлари усмоний турклар ва империянинг бошқа душманлари қўлига ўтади. Айни пайтда, Константинополь ва бошқа шаҳарларда яшаган йирик ер эгалари қўпроқ суджўрлик билан шуғулланиб, ўз пулларини Италия банкларига жойлай бошлайдилар.

XIII-XV асрларда Византия шаҳарлари. Ушбу даврда Византия шаҳарларининг аксари қўпчилиги инқирозни бошдан кечирган. Жараён йирик мулкдорларнинг иқтисодий, шаҳарлар бошқарувини қўлга олишидан ташқари, савдо-хунармандчилик табақасининг заифлиги, шаҳарларни атрофдаги ерлардан маҳрум бўлиши, босқинлар туфайли қўплаб шаҳарларни хувиллаб қолиши, улардаги аҳолининг тинч ҳудудларга кетиши сингари демографик муаммолар билан бевосита алоқадор эди. Генуялик ва венециялик савдогарлар мол айирбошлаш тизимига тобора чуқур киришиб, ўз имтиёзларини сақлашдан ташқари янгиларига эришиб, маҳаллий савдогарлар ва хунармандларга янги муаммолар туғдирган. Хусусан, Ғарбий Европадан арзон ва сифатли мовут, шойи газламаларини келтирилиши Византия шаҳарлари тўқимачилик соҳасини касодга учратади.

Ўрта ва майда шаҳарларнинг қўпчилиги аграрлашиб, чекланган хунармандчилик ишлаб чиқариши шароитида, мол айирбошлашнинг маҳаллий марказларига айланади.

Византия XIII аср охири- XIV асрнинг биринчи ярмида. Ер-мулкларни пронияга кенг инъом этилиши, йирик ер эгаларига солиқ имунитетини беришни кенгайтириши, италиялик савдогарлар имтиёзларини қўпайтириши, деҳқонлар ва шаҳарликларнинг асосий қисмини камбағаллашиб бориши, давлат хазинасига тушадиган даромадларни тобора камайтира боради. Қўшин ва ҳарбий денгиз флотига қилинадиган

ҳаражатлар, сарой ва ташқи сиёсат борасидаги сарф-ҳаражатлар император Михаил VIII пайтидаёқ нақд пул маблағларининг тақчиллигига олиб келади. Вужудга келган вазиятдан чиқиш учун императорлар солиқларни ошириб, тангалар таркибидаги олтин миқдорини мунтазам пасайтиришлари, нарх-навоми ўсишига олиб келади. XIV асрнинг бошларига келиб Кичик Осиёнинг катта қисми усмоний турклар қўлида эди. Босқинчи каталониялик ёлланма қўшн қўмағида қайтариш буйича 1303-1305-йиллардаги ҳаракатлар натижасиз тугайди. Каталонияликлар 1306-1307-йиллари Византия худудида ўзларининг мустакил князликларини тузиш учун қўзғолон кўтариб, Фракия, Фессалия ва Жанубий Македонияни талаб, 1311-йили Афина герцоглигини эгаллайдилар. Византияликлар ўз мулкларини фақат Эпир ва Пелопоннесда кенгайтиришга эришади. Византияда император Андроник II ва унинг набираси Андроник III орасида 1320-1328-йиллари тоғу тахт учун ўзаро урушлар бўлади. Андроник III нинг ғалабаси йирик мулкдорларни кучайиши ва марказий ҳокимиятни заифлашувига олиб келади. Византиянинг XIV асрнинг 20-30 йилларида Болгария ва Сербия билан оғир ва самарасиз урушларни олиб бориши, турклар билан ҳал қилувчи тўқнашувлар арафасида уни янада заифлаштиради.

1341-1355 йиллардаги фуқаролар уруши ва зилотлар қўзғолони 1341-йили Андроник III нинг вафотидан сўнг, империяда тахт унинг ёш ўғли Иоанн V нинг регенти-фракиялик бой ер эгаси Иоанн Кантакузинга ўтади. Унга муҳолифат кучлар-амалдор зодагонлар, пойтахтнинг савдо-хунармандчилик доиралари Иоанн V нинг онаси Анна Савой ва келиб чиқиши номдор бўлмасада, таъсирли амалдор Алексей Апокавк тевагагида жипслашадилар. Кантакузинини Константинополда вақтинчалик йўқлигидан фойдаланган муҳолифат ҳокимиятни эгаллайди. Регент ва унинг тарафдорлари мол-мулклари, мусодара қилинади. Лекин ўз лавозимларидан маҳрум этилган Кантакузинни вилоят зодагонлари император деб эълон қилишади. Ушбу шароитда халқнинг магнатларга нисбатан нафрати Кантакузин тарафдорларига қарши қўзғолонга айланади. Кантакузин 1342-йили Фессалоникани эгаллай олмагани сабабли, унинг тарафдорлари бу вилоятдан ҳайдалади. Натижада, аҳамияти жиҳатдан империядаги иккинчи шаҳарда ҳокимият зилотларга (фидойиларга) ўтади. Зилотлар ҳаракатини шаҳарнинг бой савдогарлари, маъмурият амалдорлари бошқарган. Ҳарбий кучлари асосини эса денгизчилар корпорацияси матрослари ва хунармандлар ташкил қилган. Дастлабки пайтданок зилотлар Константинополь ҳукумати вакили Алексей Апокавкнинг укаси Иоанн билан ҳамкорликда ҳаракат қилган.

Аммо биргина Фессалоника шаҳарида эришилган зилотлар ғалабаси кенг ижтимоий ислохотларга, бошқарувдаги ўзгаришларга олиб келмайди. Шаҳарда зодагонлар ва монастырларнинг қисман мусодара қилинган мол-мулки тақсимланиб, судхўрлик бирмунча чекланади, халос. Зилотлар 1345-

инги галабадан кейин ҳам Константинополь ҳукуматига таяниб, иш бариштиди. 1347-йилдан вазият Кантакузин томонига ўзгариб, у ўз душманларига қарши чет элликлар, биринчи навбатда, турклар ҳарбий бўлинулари билан фойдаланади. Иоанн VI Кантакузин Константинополни олиди. Зилотлар кўзголови 1349-йил бостирганидан сўнг, шаҳарлар иқолиси йирик ер эгаларига илгаригидан ҳам кучли қарамликка тушади. Хонавайрон бўлган мамлакатни Кантакузин ва Палеологлар императорлари мулкларга тақсимлашда давом этади.

Туркларнинг Болқондаги истилолари (1352-1402). Туркларнинг энг йирик Усманийлар амирлиги Византиянинг заифлашганидан фойдаланиб 1352-йили Дарданелл бўғозининг Европа соҳилидаги Галиополь ярим оролидаги Цимпе қалъасини эгаллайди. Султонлик ругбасини олган Мурод I (1362-1389-йй.) 1362-йили Адрианополини эгаллаб, унга Усманийлар давлати пойтахтини кўчиради. Тез орада бутун Фракия, Филиппополь (Пловдив) шаҳри билан бирга туркларга ўтади. Иоанн V Палеолог империяни сақлаб қолиш учун Ғарбга йўл олиб Рим папаси, Венгрия ва бошқа давлатлардан ёрдам сўраши натижа бермайди. Турклар эса болгарлар, серблар ва византияликларни жангларда бирма-бир мағлуб этади.

Византия усмонийлардан вассал қарамлигини тан олиб, уларга бож тўлашдан ташқари, туркларнинг ҳарбий юришларида ҳам қатнашади. Лекин Мурод I нинг вориси Боязид I га бу қамлик қилади. У 1394-1402-йиллари (танаффуслар билан) Константинополни бир неча бор қамалга олиб, Византияни бутунлай тугатишга уринади. Усманийларга қарши Венгрия кироли Сигизмунд бошқарган 60 минглик рицарь-салибчилар кўшини 1396-йили Дунайдаги Никополь жангида оғир мағлубиятга учрайди. Константинополда усмонийларга қарши французларнинг Маршал Бусико бошчилигидаги минг кишилик бўлинувмаси курашади. Бу куч етарли бўлмаганидан, Византия императори Мануил II (отаси Иоанн V сингари) ёрдам сўрагани Ғарбга жўнайди. Уни Венецияда, Миланда, Париж ва Лондонда катта эҳтиром билан қабул қилиб, субсидия бошқа амалий кўмак бермайдилар. Қутилмаган ёрдам Шарқдан келиб: усмонийлар 1402-йили Анқара жангида Амир Темур кўшини томонидан тор-мор этилиб, Боязид Йилдирим асирга олинади. Бу воқеа Византиянинг ҳалокатини ярим аср орта суради.

Византия империясининг қулаши. Византия яратилган имкониятдан ўз қудратини ошириш учун фойдалана билмайди. Усманийлар 1422-йили яна Константинополни қамал қилиб, 1430-йили Фессалоникани олади. Усманийлар хавфининг кучайиши шароитида Ғарбнинг ёрдамини таъминлаш учун Византия ҳукумати рим-католик ва юнон-првослав черковлари униясига розилик беради. Уния 1439-йили Флоренцияда тузилиб, унда првослав черкови папанинг устуңлиги ва католик назариясини тан олади.

Уния имзолангандан сўнг туркларга қарши янги солиб юриши уюштирилади. Дастлабки муваффақиятларга қарамасдан юриш 1444 йили Варна жангида солибчиларнинг турклардан тўла мағлубияти билан тугайди. Узоқ қамалдан сўнг Константинополь султон Мехмет II қўшинлари томонидан 29 май 1453-йили эгалланади. Шаҳар таланиб аҳоли шафқатсиз қирғин қилинган ёки асирга олинган. Фақат уч кундан кейин султон тирик қолган аҳолига нисбатан қирғинни тўхтатиб кочокларга шаҳарга қайтишга изн беради. Турклар 1460 йили Морейни 1461 йили Трапезунд империясини бўйсундиради.

Византия кулашининг сабаб ва оқибатлари. Византиянинг кулаши қатор ички ва ташқи сабаблар билан изоҳланади. Империя XIII асрнинг бошларида лотинлар истилосидаёқ катта талофат кўрган эди. XIII асрнинг охиридан Византия ғарб ва шарқда тинимсиз урушлар олиб боради. Улар ва XIV асрнинг конли ўзаро урушлари давлатни чарчатиб, унинг моддий захираларини кўкка совуради. Византиянинг заифлашуви ва кудратга тўлиб бораётган Усманийлар давлатининг кучларини XIV асрдаёқ қислаш қийин эди. Лекин Византиянинг ҳалокати асосий сабаби шаҳарлар, хунармандчилик ишлаб чиқариши ва савдонинг инқирози, деҳқонларнинг қашшоқлашуви эди. Византияда ҳали бозор иқтисодига асосланган муносабатлар вужудга келмаган эди. Мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги ҳам бахтга қарши унинг тарихидаги энг мураккаб даврга тўғри келади.

XVI БОБ. ЎРТА АСРЛАР ЕВРОПА МАДАНИЯТИ

50 §. Европа маданияти илк ўрта асрларда

VI-VII асрлардаги маданият. Аста-секин давом этаётган инкироз жараёнини варварлар истилолари бутунлай ҳалокатга айлантиради. Асрлар давомида яратилган қўлёмалар ва санъат ёдгорликлари ёнгинларда йўқолади. Галлияда маданий инкироз франклар истилосидан бошланса, Италияда Атилла урушлари ва лангобардлар босқини пайғида намоён бўлади. Қулдор зодагонлардан маърифатлилари ё ҳалок бўлган ёки Византияга, ўрта асрларда маълум антик анъаналар сақланиб қолган ягона мамлакатга қочишади.

Маданиятнинг ночор аҳволга тушиб қолишининг асосий сабаблари талончилик ёки варварларнинг истилоси эмасди. Босқинчилар Рим императорлари даврида бошланган иқтисодий-сиёсий алоқалар инкирозини ниҳоясига келтиради, холос. Хўжаликнинг натураллашиши маданий эҳтиёжларга талабни пасайтириб юборади. Империя даврида гавжум шаҳарлар бўшаб, улар кўп бўлса ҳарбий-маъмурий марказ сифатида қолади. Қишлоқ ҳаётининг сўзсиз ҳукмронлиги пайғида, шаҳарлар билан бевосита боғлиқ маданият ҳақида сўз юритишнинг ўзи ноўрин туюлади. Янги шароитда антик руҳнинг қолган – қутгани ҳам тез йўқола боради. V асрда гали руҳонийларидан бири: “Мен илм-фаннинг ўлимига бағишланган марсия ёзишга тайёрман.... Грамматика деярли варварча, диалектикадан қилич ялонғочлаб жангга отланган амазонкалар сингари кўрқишади; мусика, геометрия ва арифметикадан учта фурия (алвасти) дан жиркангандай юз ўгиришади. Фалсафани қандайдир даҳшатли ҳайвон деб тасаввур қилишади” – деб ёзган эди. VI асрда яшаган шоир Фортунат, латин адабиёти, анъаналарига тақлид қилсада, франк қироллари саройида антика ҳисобланган, варварларнинг 33 ҳарфдан иборат, 33 қаторли шеър ёзиб, ҳайратга солганини таъкидлайди. Ўз даврининг энг машҳур ёзувчилардан бири епископ Григорий Турск ўзининг саводхонлигидан шикоят қилар экан грамматика қоидаларини чалкаштириб ёзиб ўз услубини “палестрада рақсга тушган улкан хўкизга” киёслаган. Готлар таниқли файласуф Бозцийни қатл этилса, Кассиодор монастирда вафот этади. Улар Римнинг билимдон зодагонлари сўнгги вакиллари бўлиб, ёзиб қолдирган таржималари, асарлари кейинчалик ўрта асрлар илмий билимларига асос вазифасини ўтайди. Натижада, даврлар ўтиб оддий саводхонлик ҳам камёб нарсага айланади. Варварлар ҳукмронлиги ўрнатилган дастлабки пайтларда маданиятнинг барча соҳалари кераксиздек туюлган. Баъзида қироллар саводсиз бўлиб, имзо қўйишни билмасалар, руҳонийлар диний матиларни тушунмаган ҳоллар ҳам учраб турган.

Христиан черкови ва антик маданият. Антик маданиятнинг инкнрози унинг суигги вакиллари ни умидсизлантириб, уларни ўзларига христианликдан таянч излашга ундайди, Хукуқшунос Тертулианнинг: “Худонинг фарзанди ўлдирилди, бу воқеа қанчалик ҳақиқат бўлса, шунчалик ноўриндир. Дафн этилган, тирилтирилган – бу воқеа амалда бўлиши мумкин эмас” деб ёзган эди. Аммо христиан черкови Тертулиан сингари илм ахлини инкор этиши мумкин эмасди. Буни черковнинг заифлиги рамзи деб ҳисоблашлари мумкин эди. Черков бойиб бориши давомида, ўзининг аввалги демократик хусусиятларини йўқотиб, қудратли кучга айланади. Христианлик ўз тақдирини ҳалокатга учраётган Римдан ажратиб, варвар қироликларининг расмий черковига айланади. Умумий инкнроздан чиқишга интилган католик черкови, илк ўрта асрлардаёқ ягона марказлашган ташкилот сифатида юксак мавжега эришиб, унинг ғоялари янги жамият мафқурасига бўлади. Натижада, ҳуқуқ ва ахлоқ, илм ва санъат фақат диний тусда намоён бўлади. Христианлик ҳеч шубҳасиз антик жамият бағридан етишиб чиққан ҳамда ўзида унинг маданияти хусусиятларини мужассам этган. Бу вазият руҳонийларга маорифни ўз қўлларига олиш имконини беради. Католик черкови диний хизмат ва маъмурият, диндорларга таъсир кўрсатиш, маънавий ҳаётни назорат этиш учун Рим маданиятнинг ижобий жиҳатларини ўзлаштириши зарур эди.

Христианлик мафқураси. Авлиё Августин. Католик дини мафқураси черков авлиё деб эътироф этган руҳоний Августин томонидан асослаб берилган. Бу барча нарсанини Худо томонидан аввалдан белгилаб қўйилиши: “Худонинг хоҳиш-иродасисиз инсоннинг бошидан битта тук ҳам тўкилмаслиги” сифатида изохланади. Биз унда аскетизм, яъни таркидунёчилик “Худога ўз мухаббатини, ўз шахсини инкор этиш даражасида изҳор қилиши” ни кузатамиз. Ахир, бизнинг ердаги танамиз – “руҳимиз камоғи”, ҳаётимиз эса – қисқа дақиқалик, ўлимга ва мангуликка тайёргарликдир. Шунинг учун даҳрийни, унинг руҳини ҳалос этиш учун, гулханга таплашни ҳолис хизмат кўрсатиш деб баҳолаш мумкин. Нариги дунёга ишонч христианликнинг асосий ғоясига айланади. Руҳимизни қулқаришимиз учун нима қилмоғимиз керак деган саволга биз фақат черковга, яъни инсонлар ва Худо орасидаги воситачига ишонмоғимиз лозимлиги уқтирилади. Шу тарика руҳонийларнинг оддий диндорлардан, черковнинг (“Худо муассасаси”нинг) – дунёвий ҳукмдорлардан устуңлиги эътироф этилади.

Ўрта асрлар жамиятида шахс ўзини фақат жамоа, цех, тоифа ва ҳ.к. ташкилотлар аъзоси сифатидагина намоён этган. Бу муस्ताҳкам алоқани узган киши жамиятдан ташқарида, деб ҳисобланган. Христиан таълимоти ҳам жамоавий боғлиқликни эътироф этган. Инсоннинг кучи ва имкониятлари чекланган, унинг ўзи шамол учуриб кетаётган ҳазон сингари мискиндир. Мағрурлик –ғуноҳ, яхши амал – Худо томонидан белгилаб қўйилган тақдирга тан беришдир.

Албатга, бу ҳилдаги мафкура ақлий дуркунлик, бой эҳтирос ва иктисодий фаолиятни чеклаган. Айни пайтда, ўрта аср кишилари Августин сингари фақат тоат-ибодат билан банд бўлган дейиш ҳам асоссиздир. Августиннинг ўзи ҳам, антик маданият руҳида тарбияланган бўлиб, ўрта асрларга мослашиш кондасини: “агар маъжусийлар айтган нарса яхшилик учун бўлса, уни инкор этмаслик лозим” деб бекиз эътироф этмаган.

Илк ўрта асрлар мактаб ва маориф. Католик черковни антик маданиятдан ўзлаштирган нарсаларни чеклаб, қабул қилинган тақдирда ҳам, уларга ўзгача тус беришга интиланган V асрда яшаган Марциан Капелла аллегориялари трактатида етти қиз сиймосида “7 эркин санъатни: грамматика, риторика, диалектика, геометрия, арифметика, астрономия ва мусикани тавсифлайди. Ўрта аср маорифи айнан “етти санъат” доирасида бўлган. Бу фанлар амалий аҳамиятга эга бўлиб, ҳаётий эҳтиёжларга хизмат қилган.

Чиройли сўзлаш ва лотинча ёзишни “Грамматика” ўрганиши лозим эди. Миллий тиллар қадар, маҳаллий шевалар таъсирида содалашган лотин тили, маданият тили бўлиб, у фақат черковда эмас, мактаб, суд, давлат бошқаруви, дипломатия, бадий адабиётда ҳам қўлланилган. Оддий халқ учун нотаниш бўлган лотин тили ҳозирги Европа цивилизациясини яратилишда муҳим роль ўйнаган.

“Риторика” турли расмий ҳужжатларни, хатларни ёзишда намунали бўгинлардан фойдаланиш ва ҳ.к.оларни; “диалектика” – мантикли фикрлаш ва нутқни; “геометрия” –ер майдонини ўлчаш ва фантастик географияни, “музыка”-черков кўшиқларини куйлашни “астрономия” – таквимий ҳисоблару башоратларни ўргатган. Ўрта асрлардаги саводсизлик даражасини аксари ҳолларда бўрттириб кўрсатилади. Хусусан ўша замонларда ўртасида жаннатмакон Қуддус шаҳри бўлган Ернинг текис шаклдаги харитаси билан бирга, унинг шар шаклида эканлигига асосланган харита ҳам бўлган. “Етти санъат” ўрта асрларда кенг тарқалган, лекин амалий аҳамият касб этмаган. Натурал хўжаликка асосланган ва содда ижтимоий ҳаёт бундан ортиғини талаб ҳам қилмаган.

Ўрта аср мактабларида ўқиш енгил кечмаган. Жараён яхши хотирани, темир ирода ва саломатликни талаб қилган. Дарсликлар кам бўлиб, борлари ҳам сифатсиз ҳамда қиммаг турган. Нативжада, дарс давомида маълумотларни ўқитувчининг тилидан ёдлашга тўғри келган. Агар дарс давомида интизом борасида муаммо юзага келса, ёрдамга хивич олинган. Хусусан Германияда ўқувчилар-устозлари бошчилигида ҳар йили бир неча бор ўрмонга хивич тайёрлагани боришган.

Илк ўрта асрларда черков, монастирлар ва епископликлар мактаблари бўлган. Монастирлар; хусусан Италиядаги Монтекассино ўзининг қўлёзмалар сақладиган китоб хоналари, хаттотлари билан шухрат қозонган. Унда хаттотлар ишлайдиган махсус устахоналар –

скрипториялар бўлган. Епископ ва роҳиблар тарихий йилномалар ёки авлиёлар ҳаётини ёзиш билан шуғулланганлар.

Ўрта асрлар маданиятининг аҳамияти. Илк ўрта асрларда маданиятнинг инкирози тарихан юз бериши лозим бўлган босқич эди. Антик цивилизация инкирозга учраб, янги шароитдаги тараққиётга қодир эмасди. Антик рим ва варварлик жамиятлари синтези, фақат ижтимоий муносабатларни эмас, маданиятни ҳам янгилайди. Биз юқорида тарихий жараён аксари ҳолларда тўғри йўл билан бормаслигини таъкидлаган эдик. Илк ўрта асрлар жамияти таълим, маориф ва санъат даражаси бўйича антик даврга нисбатан паст даражада бўлса-да, янги халқларнинг маданий жараёнларга тортилиши ижобий воқеа бўлди. Хусусан, кельт ва германлар лотин ёзувини ўзлаштириб, ўзига хос шеърят яратишади. Ўрта асрларда фақат Ўрта Ер денгизининг атрофидаги тор доира эмас балки, бутун Европа аҳолиси тарихий жараённинг фаол иштирокчиларига айланадилар. Илғор шаҳарлар ва шаҳарликлар Уйғониш маданияти миллий маданиятларининг шаклланишига йўл очади.

Каролинглар даври маданияти. Маданиятнинг ривожланиши илк куртаклари VIII аср охири—IX аср бошларида пайдо бўлади. Каролинглар Франк давлатининг ташкил топиши, у билан боғлиқ ғоявий ва маъмурий эҳтиёжлар, ҳукмрон тоифадан саводли, илмли кишилар сонини оширишни талаб қилади. Монастирлар қошида янги мактаблар очилиб, уларга оддий халқ фарзандларидан саводли кишиларни тайёрлаш вазифаси юкланади. Антик даврга оид матнлар тайёрланиб, тарқатилиб, улардан кўпларининг бизга қадар сақланиб қолгани каролинглар хаттотларининг хизматиدير. Сўнги Рим намуналари асосида кўплаб сарой ва ибодатхоналар ёғочдан қурилишига қарамасдан, жараён янги меъморчилик услубларини шаклланишига замин тайёрлайди. Буюк Карл бутун Европада иқтидорли руҳоний олимларни ўз саройига жалб этиб, ўзига хос “академия” тузади. Тарихчилар томонидан шартли равишда “каролинглар уйғониш даври” номини олган ўрта асрлардаги илк маданий юксалиш Карл тузган империянинг парчаланиши билан заволга юз тугган.

51 §. Ўрта асрлар маданияти XI-XIII асрларда

Маданият тарихида бурилиш. Маданиятнинг юксалиши учун асос шаҳарларнинг ривожланиши ва зиёлилар тоифасининг шаклланиши билан пайдо бўлади.

Пул-товар муносабатларининг ривожланиши ва саводсизлик ўзаро мос келмайдиган ҳол эди. Шунинг учун шаҳарларда ўқиб, ёзиш ва ҳисобга ўрганиш оммавий тус олади. Ишлаб чиқариш кучларининг тараққиёти билан боғлиқ тажрибанинг тўпланиши, аста-секин табиатшуносликка оид билимларни ҳам кенгайтира боради. Инсон ақл-заковатига эҳтиёж туғилиб, ўрта асрлар учун янги, рационал фикрлаш вужудга келади. Чаккон,

ишбилармон савдогарлар, ўз эркинликлари учун қадрдон коммуналарига, сеньорларига қарши курашган меҳнатсевар ва жанговар хунармандлар психологияси ва дунёни янгича англаши, шубҳасиз, санъатнинг ҳам янгиланишига олиб келиши лозим эди. Шаҳарлар рицарлар маданиятига, шунингдек католик черковига ҳам сезиларли даражада таъсир кўрсатган.

Университетлар. Шаҳарларда хусусий мактаблар очилиб, уларда ўқиш учун маблағни болаларнинг ота-оналари тўлаган. Энг иқтидорли ўқитувчилар теварагида турли шаҳарлар ва мамлакатлардан келган тингловчилар тўпланган. XII асрдан дастлабки олий мактаблар-университетлар (лот. universities, яъни жамоа, ўқитувчи ва талабалар корпорациялари) пайдо бўлганлар. Рим папалари университетларга дастлаб хавотир билан қарасаларда, кейинчалик уларни ўз ҳомийлигига олишни маъқул топадилар. Папа ва қироллардан олинган ёрликлар университетларга юридик ва маъмурий автономия бериб, уларни маҳаллий, диний ва дунёвий ҳокимият тазйиқидан халос этарди.

Ҳозирги университет тизими: маърузалар, имтиҳонлар, стипендиялар, ётоқхоналар, ректорлар ва деканлар, дипломлар, илмий даражалар, факультетларга бўлинишлар XIII аср махсулидир. Талабалар китоб камлигидан профессорлар маърузаларини ёзиб олишар, сўнг ўқитувчи таклиф этган муаммолар бўйича баҳс-мунозаралар ташкил қилишарди.

Университетларнинг тайёрлов (артистик) факультетларига 13-14 ёшдан қабул қилиниб, антик даврнинг “етти санъати”ни ўргатишарди. Артистик факультет битирувчиси мактабда дарс бериш ёки юқори факультетлардан бирига имтиҳон топшириб, ўқишини давом эттиришлари мумкин эди.

Артистик факультетларидан ташқари, талабалар ҳуқуқшунослик факультетида кўп бўлган. Европадаги илк университетлардан бири, XI аср охирида ташкил топган Болонья университетида ҳуқуқшунослик факультети машҳур бўлган. Пул-товар муносабатларининг ривожланиши, коммуналар ва цехлар уставларини тайёрлаш, шаҳар ва қирол судялари ва амалдорларининг фаолияти, кучайиб бораётган монархиялар сиёсий талабларининг ўсиши, одат ёки черков ҳуқуқига асосланиши мумкин эмас эди. Вужудга келган вазиятда рецепция, яъни чексиз хусусий мулкчиликка асосланган Рим ҳуқуқини “тиклаш” зарурияти пайдо бўлади. Университетларда руҳонийлардан эмас, шаҳарликлардан тайёрланган янги ҳуқуқшунослар Юстиниан кодексларини синчковлик билан ўрганиб, уларни замон талабларига мослаб беришлари лозим эди.

Илоҳиёт факультетлари сони ҳуқуқшуносликка нисбатан кам эди. Жумладан, XV асрнинг бошларида 46 та университетдан 28 тасида илоҳиёт факультетлари бўлмаган. Теология билан шугулланиш юксак даражадаги сабр-тоқат, бардош ва тиришқокликни талаб этган. Саккиз йил ўқиладиган теология факультетига, санъат магистри унвони бўлганларгина

кабул қилиниб, илоҳиёт доктори фақат 35 ёшдан кейин берилар эди. Шунинг учун теология факультетида аксари хайрия ҳисобига кун кечирадиган талабалар ўқир эди. Илоҳиёт соҳасининг олий маркази Париж университети бўлиб, у 1231-йилдан тўлиқ мухториятга эришган. Парижда ғоявий кураш доим кучли бўлиб, бу университетда ўз даврининг энг таниқли теологлари дарс берган. Айни шу жой дахрийлик ғоялари маркази ҳам ҳисобланган.

Схоластика. Университетлар ўрта асрлар фалсафаси-схоластика (лот. schola -яъни “мактаб”) маркази ҳам эди. Схоластиканинг шаклланиши ва юксалиши XI-XII асрларга тўғри келади. Схоластика методи маълум бир муаммони барча ижобий ва салбий жиҳатлари билан батафсил ўрганиш, уни мантикий ривожлантиришга йўналтирган. Эски диалектика, баҳс ва мунозара санъати мисли кўрилмаган гараққиётга эришади. Ҳали тажриба етарли бўлмаганидан мавзу ва маълумотлар антик даврга оид адабиётлардан олинар эди. Баҳс маълум таниқли муаллиф асаридан иқтибос келтириш орқали яқун топарди. Табиблар Гиппократ ва Галенларга ишора қилишса, ҳуқуқшунослар Цицерон ва Юстиниан кодексларига, илоҳиётчилар-“черков оталарига”-барчалари биргаликда “Инжил”га мурожаат қилишар эди.

XIII асрга қадар схоластика инсон интеллектини юксалтиришнинг ягона йўли, унинг методи эса шаҳар рационализмнинг илк меваси эди. Формал мантикнинг яратилиши схоластлар хизматиدير. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан амалиётдан узилган ҳолда бўлса-да, фикрлашнинг дедуктив методи ҳам шаклланади.

Черков дастлаб схоластикадан хавотирга тушган, унинг ёйилишини тўхтата олмаганидан сўнг схоластларнинг фикр-мулоҳазалари, ғояларидан католик динини муҳофаза қилиш ва асослашга интилиб, бу борада муваффақиятга эришгандай бўлади. Уларни яраштиришга интилган схоластика ички зиддиятлардан қутила олмайди. Ажойиб франциялик адиб Петр Абеляр (1079-1142-йй.) “Христиан ва мантикли бўлиш бир хил нарса”- деганда ўта хавотирли дахрийликка йўл очгани асрлар ўта маълум бўлади. Юксак иқтидор эгаси Абеляр инсон ақлининг ҳар қандай мушкулотни енга олишига ишонч билдирган. Шунинг учун черков умумжаҳон йиғинлари унинг таълимотини икки марта инкор этиб, асарларини гулханга ташлаб, ўзини монастирга юборди. Абеляр ғоялари теология чегарасидан чикмаса-да, ўзида янги, ёш шаҳарликларнинг эркин фикрларини (хурфикрлигини) мужассамлаган эди.

Реализм ва номинализм. “Универсал”-яъни умумий тушунча ўрта асрлар фалсафасининг диққат марказида турган. Платондан кейинги реалистлар “ҳиссиёт дунёси” асоси сифатида умумий тушунчалар реал мавжуд борлиқни кўрсатишган. Абеляр каби “номиналистлар” фикрича эса, аксинча, фақат маълум нарсаларгина мавжуд, тушунчалар оддий “ном” (nomina), инсон томонидан айрим нарсалар, буюмларнинг ўхшаш

жиҳатлари белгиланади. Мазмунан баҳс фалсафий муаммолар атрофида, яъни нима бирламчи – буюмми ёки онг, табиатми ёки рух, сезги онгдан олдинми, дунё Худо томонидан яратилганми ёки ўз-ўзидан мавжудми ва бошқалар борасида бўлган. Черков Фома Аквинский бошчилигидаги реалистларнинг энг таниқли вакиллари “авлиёлар” сафига киритса, номиналистлар маълум муддатдан сўнг таъқибга олинадилар. Номинализм-схоластика тараққиётининг якуний натижаси, махсули бўлиб, у фаннинг кейинги юксалишига пойдевор тайёрлайди.

Шарқнинг маданий таъсири. Аристотель мероси. Схоластиканинг тараққиётини икки омил: Шарқнинг маданий таъсири ва Аристотель мероси билан кенг танишув таъминлайди.

VIII асрдан европаликлар Испаниядан Ҳиндистонга қадар ястанган цивилизациянинг нисбатан юқори поғонасидаги ислом дунёси билан бевосита алоқага киришади. Бизга маълумки, араблар Ҳинд, Хитой, Ўрта Осиё, Эрон ва византия маданиятлари ютуқларини ўзлаштириб, юксак цивилизация яратишган. Ғарбий Европанинг илмий юксалишига Византия ҳам тўғридан-тўғри таъсир ўтказди. Салиб юришлари европаликлар нигоҳига Шарқнинг ажойиб шаҳарларини намоён этади. Шарқдан Европага қоғоз ишлаб чиқариш хунари тарқалиб, у XIV асрдан пергаментни четга суриб, китоб босиш дастгоҳининг яратилишига эҳтиёж туғдиради. Замбараклар феодал қалъаларини кераксиз этган кашфиёт бўлса, магнитли игнаси бўлган денгиз устурлоби Х.Колумб ва Васко де Гамага Америка ва Ҳиндистонга йўл кўрсатади.

Араблар қадимги юнон олимларининг, айниқса, Аристотель асарларини жуда чуқур тадқиқ этиб, таржима қиладилар. Кейинчалик бу асарлар араблардан латин тилига ўгирилган. Университетларда араб файласуфлари, жумладан, Ибн Рошданинг (1126-1198-йй.) ажойиб асарлари ҳам ўрганилади. Уларнинг барчаси европалик схоластлар фикрига катта ижобий таъсир этади. Айниқса, европаликлар учун унитилган Аристотелнинг қомусий билимлари уларни хайратга солган. Ўтмишда черков Аристотель асарларини таъқиқлаб, уларни гулхаиларга ташлашга буюрган. Хусусан, Парижда юнон олимнинг асарлари 1209-йилда ёндирилган. Лекин орадан ярим аср ҳам ўтмай черков томонидан Аристотель буюк олим деб эълон қилиниб, унинг табиатшуносликка оид асарлари “Инжил”нинг дебочаси деб агай бошланади. Олим асарларига ишора қилинар экан, унинг исмини айтмай, “Устоз айтганидай...” деб бошлаш таомил бўлган.

Фома Аквинский. XIII асрда черков ўз қудрати чўққисига эришиб, илоҳиёт борасида яратилган таълимотни тартиблаштириш эҳтиёжини сезади. Дахрийлик оқимлари, хусусан, катарлар, албигойчиларга қарши кураш ҳам шуни талаб этарди. Расмий схоластика XIII асрда черков таълимоти ҳимоясида бўлса-да, янги-янги фикрлар, шахарликлар

кайфияти, маорифдаги муваффақиятлар билан ҳисоблашмасликнинг иложи қолмайди.

Италиялик доминикан роҳиби Фома Аквинский (1225-1274-йй.) ўзининг кўпжилдлик “Илоҳиёт мажмуаси”да ортодоксаль схоластикани тизимга солишни яқунлайди. Фома учун коинот—катъий тизимли, унда барча нарса пасудан бошланиб, энг юқорисигача аввалдан белгилаб қўйилган ва ўзининг ўзгармас ўрнига эгадир. Ноорганик материя, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамлар, осмон ёриткичлари, “фаришталар” ва, ниҳоят, “муқаддас учлик” улар қаторидадир. Фома фалсафаси тадқиқ этиладиган “ақл ҳақиқатни” инкор этмасида, ундан динни, эътиқодни юқори қўяди.

Рожер Бэкон. Ўрта асрларда ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши, антик даврга хос бўлгани каби табиатни кузатиш ва у ҳақда маълумотлар тўплаш эҳтиёжини яратади. Европага араблар билан кимё (алхимия) ва астрономия ҳам келтирилади. Ярим илм, ярим афсунгарликка асосланган кимёгарлар афсонавий ҳаётбахш ичимлик — иксирни ёки ҳамма нарсани олтинга айлантира оладиган афсонавий тошни топишга, турли маъданларни симоб ва олтингугурт кўмагида олтинга айлантиришга тугинсалар, астрологлар сайёра ва юлдузлар ҳаракатига қараб келажакни башорат қалардилар. Тадқиқотлар давомида буюм ва моддаларнинг хусусиятлари, юлдузлар осмоннинг харитаси аниқланиб, сирли лабораторияларда замонавий кимё бошланса, астрологиясиз Кеплер ва Ньютон ихтиролари бўлиши мумкин эмас эди.

XII-XIII асрлар чегарасида Ал-Хоразмийнинг давомчиси пизалик Леонардо алгебра бўйича тадқиқотлар олиб боради. Сал кейинроқ Вителлонинг оптика бўйича асарлари ёзилади. Зоологиядан китоблар ёзган Альберт Париж ва Кёльн университетларида маърузалар ўқирди. Англияда ҳам маълум табиий-илмий анъаналар шаклланиб, унинг ёрқин намоёниси франциск ордени роҳиби Рожер Бэкон (1214-1294-йй.) бўлган.

Бэкон ўз даврида уйдирмалар оғушидаги илм-фаннинг деярли барча соҳалари ривожланишига ўз хиссасини қўшади. У молекулалар мавжудлигини англаган, иссиқликни ҳаракат натижаси, деб ҳисоблаган, магнитлар билан ишлаган, кимёгарлик қилган. Микроскоп ва телескопни орзу қилса, шубҳасиз ҳар қандай илмнинг асоси математика деб ҳисоблаган. Фома Аквинскийнинг замондоши бўлсада Аристотель билан баҳслашган. У ҳақиқатнинг асоси илмий тадқиқотлар, деб ҳисоблаган. Р.Бэкон: “тажрибаларсиз ҳеч нарсани қониқарли даражада аниқлаб бўлмайди”,—деб ёзган эди. Ўз асрининг кўплаб нуқсонларини ўзида мужассамлаган олим келажакни кўра билган. Черков Бэконни таъқиб этиб, аввал монастирға жўнатган, кейин олимни 14 йилга қамаб, ўлимидан сал аввалроқ озод этган.

Яна икки инглиз олими — Дунк Скот (1270-1308-йй.) ва Вильям Оккам (1300-1349) ларнинг ҳам фаолияти эътиборга лойиқдор. Улар ҳам

Бэкон тахсил олган ва ишлаган Оксфорд университетини битирганлар. Скот ва Оккамлар XIII асрда ўз мавқеини бирмунча йўқотган, номинализмнинг Фома Аквинский схоластикасига қарши янги куч билан кураш бошлаган бир пайтда фаолият кўрсатганлар. Улар христиан динига эътиқод қилганлар, ammo динни ақл билан асослаш мумкин эмас, деб ҳисоблаган. Уларнинг таъбирича, эътиқод ва ақл ўзаро боғланмаган, демак, илоҳиёт фалсафа масалаларига аралашмаслиги лозим. Бу хулоса фаннинг черковдан мустақил эканлигини аниқлатади. Скот ва Оккамлар этика соҳасида тадқиқотлар олиб бориб, ўзларининг жамиятда шахснинг эркин ҳамда фаол бўлиши тарафдорлари эканликларини намойиш этадилар. Д.Скот ва В.Оккамларнинг асарлари схоластик ғоянинг сўнгги юксалиши бўлади.

Рицарлар маданияти. Европада дворянлар тоифаси XI-XIII асрларда узил-кесил шаклланиб, ўрта аср шаҳарларининг ижобий таъсири остида ўз маданиятларини яратадилар. Оддий бюргердан ва бошқалардан харбий жасорати, садоқати, заифларга ҳомийлиги. Ўз тоифаси вакилларига ҳурмат, дин ёки хонимлар учун жасорати билан ажралиб турадиган зодагон-рицарь сиймоси ҳақидаги тасаввурлар айти шу даврда шаклланади. Ушбу хусусиятларни адабиётларда “куртуазлик”, деб аташган.

Ўрта аср рицарлик адабиёти билан танишар эканмиз, уни черков талаб қиладиган ахлоқ меъёрларидан анча йироқ, дунёвий ташвиш ва қувончларга асосланганлигини куришимиз мумкин. Бутун ўрта асрлар давомида яратилган ва бизга қайта нишланган ҳолда етиб келган рицарлар назми ва достонларининг энг ёрқин саҳифалари халқ оғзаки ижоди анъаналарига асосланган. Рицарлар адабиёти ранг-баранг ҳаётнинг турли мавзуларига бағишланган. Унинг мазмунида тоифавий тафовутлар тараннум этилишига қарамасдан, асарларда инсонийлик руҳи барқ уриб туради. Юқорида зикр этилган хусусиятлар жамланиб, ажойиб баддий асарлар дунёга келган.

Ушбу усулдаги шеъриятга провансаль “трубадурлар” ижодини мисол келтириш мумкин. Маълумки, XII аср Европасининг иктисодий ва маданий ҳаётида Франциянинг жанубидаги шаҳарлар етакчи ўрин тутган. Айти Лангедок ва Прованснинг гуллаб-яшнаган шаҳарларида дворян-зодагонлар маданияти шаклланиши учун муҳит яратилади. Янги маданият вакиллари трубадурлар сафида герцоглар ва нотариуслар, савдогарлар ва ҳатто руҳонийлар ҳам бўлган. Уларнинг орасида баъзида нонвой ёки саррожнинг фарзанди учраб турсада, аксари кўпчилик трубадурлар рицарлар тоифасига мансуб эдилар. Провансаль шеъриятида эҳтиросли севги, эҳтиросли ҳаёт барқ уриб турган. Айти пайтда, шеърларни мураккаб услубда битилиши, нозик қофияларю, мусиқий мукаммаллик (трубадурлар кўшикларини мусиқа чалиб ижро этганлар) кадрланган. Айти провансаль тили Европада биринчи бўлиб адабий тилга айланган.

Провансаль шеърлярида ёркин хислар, хаёт гармонияси ҳам барқ уриб турган. Трубадурлар яратган ажойиб сатрлар ўқувчиларни ҳозирга қадар тўлқинлантириб келиши айнан ана шу сабаблидир. Альбигой урушлари давомида маданиятнинг бошқа соҳалари сингари трубадурлар шеърляти ҳам қонга ботирилади. Унинг ўрнида XIII асрдан Франциянинг шимолида труверлар, Германияда миннезингерлар ижоди юксалади.

Рицарлар қаҳрамонлик дostonлари “Сид ҳақида кўшиқ”, “Роланд ҳақида кўшиқ”, немисларнинг “Нибелунглар ҳақида кўшиқ”ларида ҳам халқчиллик оҳанглари баралла куйланган. Жангномалар илк ўрта асрларда яратилган ривоятлар, халқ оғзаки ижоди намуналаридир. Дostonларда рицарь-зодагонларга оид соф куртуазлик, этикод, дин учун кураш, сеньорга вассаллик қасамёдига содиклик тараннум этилади. Асарларда ватанга муҳаббат, мамлакат озодлиги учун курашни улуғлаш билан бирга, дворянларнинг ўзаро можароларини, шафқатсизликларини қоралаш кузатилади.

Халқ тасаввурлари дostonларга нисбатан камроқ бўлса-да, рицарлар романларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Шеърлий ёки насрий усулда битилган афсонавий қирол Артур ва унинг сафдошлари, жасур рицарь Ланселот, бахтсиз севишганлар, уларнинг саховатли ишлари, саргузаштлари, курашлари ўқувчиларни ҳозирга қадар ҳайратга солиб келмоқда.

Рицарлик романлари XIV асрдан ўз долзарблигини йўқота бошлайди. Бу рицарлар даврининг тугаётганидан далолат беради. Орадан икки аср ўтиб рицарлик романлари ҳам, схоластика сингари, гуманистларнинг ҳажвлари нишонига айланади.

Шаҳар адабиёти ва санъати. Ўрта аср шаҳар бадий маданиятини ўзгача тарихий тақдир кутар эди. Бой бюргерларнинг илк буржуазияга айланиши билан ушбу маданият Уйғониш реализми даражасига кўтарилади. XII-XIII асрлар шаҳарлари, яъни ўрта асрлар дворян-черков тоифаси билан курашган шаҳарлар ҳам ўзига хос маданият яратган. Иерархия зинасининг нисбатан паст поғонасида бўлган бюргерлар оммаси табиий, қаҳрамонлик адабиётига даъво қила олмас—бу иш рицарлар имтиёзи эди. Хукмрон тоифа зодагонларга қарши қаҳрамонлик мавзуи эса табиий ўрта асрлар гуллаб-яшнаган бир пайтда ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган. Шунинг учун шаҳар адабиётини дастлаб қаҳрамонлик эмас, халқ биринчи ўринга чиққан. Бюргерлар ўзларининг маъжозий (“ҳайвонот тимсолидаги”) дostonларини яратиб, унда удлабурон ва айёр тўлки, аҳмоқ ва қонхўр бўрини алдаши, шаҳарликларнинг ишбилармонлиги, дворянларнинг жабр-зулми устидан тантана қилишини ифодалайди. Ажойиб шеърлий киссаларда (Францияда уларни “фабльо”, Германияда “швенк” деб номлаган) ахлоқ бузук, очофат роҳиблар, солда вилланлар ва айёр бюргерлар тасвирланган. Бу адабиётнинг ҳунармандлар орасида тарқалган соддароқ кўринишлари маиший саҳналарнинг қизиқлиги ва

фикрларнинг зийраклиги билан ажралиб турган. Шаҳар адабиёти ёркин намуналари саҳналаштириб, ярмаркаларда намойиш этилган.

Шаҳар санъатига унинг яхлитлиги хосдир. XIII асрга қадар унда шаҳар бойлари ва плебейлар орасидаги тафовут сезилмайди. Шаҳар аҳолиси дастлаб рухонийлар ва дворянларга қарши курашда ягона кучни ташкил этган. Бу санъатда халқ таъсирини излаш ноърин, сабаби унинг ўзи халқ санъатидир. Шаҳар санъати қишлоқлардан кўчиб келган деҳқонлар фольклоридан истифода этган. Илк ўрта асрлардан Европада сайёр хўкқавозлар (Германияда шпильманлар) жамоалари (кўшиқчилар, кўзбўямачилар, акроботлар) томоша кўрсатишган. Шаҳарлар шароитида бу каби артистлар маҳорати янги мазмун касб этади. Ундан шаҳар мусиқаси ва театри шаклланган. Дастлаб томошалар очик майдонларда ўтказилиб, улар диний мазмундаги ривоятлар (миракълар), аллегориялар (“моралитэ”) ёки ҳажвий саҳналар (“фарслар”)дан ташкил топган.

XII-XIII асрлар шаҳар адабиётида лотин шеърияти – “голиардлар” ёки “вагантлар” алоҳида ўрин тутди. Бу шеърият камбағал рухонийлар, бир университетдан иккинчисига кўчиб юрган сайёр талабалар томонидан яратилган. Шеъриятда схоластика ва тарки дунёчилик инкор этилиб, базмлар, қимор, вақти хушлик ҳамда севги эхтирослари тасвирлаган.

Вагантлар Рим куриясини танқид қилиб, диний матнларни ҳажв этиб, ўз кўшиқларига ўша замонда ҳали кузатилмаган, динга қарши тус беришган. Черков уларга ўз ғазаби ва таъқиблари билан жавоб берган. Вагантлар шеърияти ўзининг ўтли эхтироси, ҳаётдан қувончи билан ажралиб турган. “Биз гуллаб-яшнаётган умримизни китоб устида букилиб ўтказайликми? Бизни кўчаларда қизларнинг кўшиқлари кутмоқда”. Вагантлар кўшиқларида ширин орзулару мавжуд аччиқ ҳақиқат қуйланади. Голиардлар маълум маънода жамиятдан четланган табақа вакиллари эдилар. Улар расмий ҳокимиятга мухолифатда бўлиши билан биргаликда, уларнинг лотинча шеърларини тушунмаган меҳнаткаш шаҳар аҳолисидан ҳам йироқ эди. Черков-дворян маданияти ривожланган даврда вагантларнинг курашга чорловчи шеърлари ушбу маданият инкирози яқинлигидан дарак беради.

Ўрта аср хунармандчилиги ўзининг юксак бадий савиясини намоен қилади. Цех устаси ҳаридорларни жалб этиш учун буюмлар, қурол-аслаҳа, зеб-зийнатлар, мебель, черков буюмларини, кийим-кечакларни имкон даражасида сифатли ҳамда чиройли қилиб ясашга, безашга интилган ва бу билан бадий хунармандчиликни юксалтирган.

Роман ва готик меъморчилиги. XI-XIII асрлардаги тараққиёт қурилиш соҳасида ҳам намоен бўлади. Бу борада энг кўп куч ва маблағ ибодатхоналар қурилишига сарфланган. Уларни юксалиб бориши орқали бутун ўрта аср меъморчилиги тарихини кузатиш мумкин. Дастлаб ибодатхоналар бир-бирини кесиб ўтувчи узун хочга ўхшашиб қурилган. Тошдан аркалар ва гумбазларни нефлар кесишган жойдаги қалин деворлар

тутиб турган. Уларнинг барчаси иншоотга салобат, аини пайтда, содда кўриниш бахш этган. XI-XII асрларда кенг қўлланилган ушбу меъморчилик услуби “роман услуби” деб аталиб, Аппенин ярим оролида шаклланган.

XIII асрдан унинг ўрнини готика услуби эгаллайди. Бу пайтга келиб кўпайиб бораётган шаҳар аҳолисига эски роман ибодатхоналари бинолари торлик қила бошлайди. Янги ибодатхоналарни кенг, ёруғ, баҳаво қилишдан ташқари шаҳар мудофаа деворлари ичидаги қимматли ерни тежаш ҳам лозим эди. Қолаверса, улкан собор шаҳарга фақат кўрк бериб қолмасдан, унинг аҳолиси қудрати ва бойлигини намойиш этадиган восита ҳам эди. Шунинг учун ибодатхоналар юқорига буй чўзиб, баъзида унинг баландлиги юз ва ундан ортик метрни ташкил этган. Бинонинг улкан деразалари рангли шишалардан терилган витражлар, ибодатхонада ним қоронги вазминликни, осойишталикни яратган. Салобатли ярим ой шаклидаги аркалар, нозик учли ва қовурғали аркалар билан алмаштирилади. Уларнинг барчаси мураккаб таянч тизими билан биргаликда, деворларнинг енгил ва мустахкам бўлишини таъминлаган. Муҳандислик илмининг бундай тантанаси, меъморлар ва қурувчиларининг иқтидори ва маҳорати намунаси эди.

Тасвирний санъат. Готика услубида бунёд этилган ибодатхоналарни бежиз саводсизлар учун “тошдан кутубхона” дейишмаган. Унда ўрта асрлардаги билим ва дунё ҳақидаги тасавурлар ўз аксини топган. Ибодатхона ҳамма томонидан ҳайкаллар ва релефлар (Шартр соборинда минглаб ҳайкаллар бўлган) жойлаштирилган. Ҳайкаллар, фреска ва витражлардаги суратлар “Инжил”дан саҳналар, авлиё-анбиёларни, тарихий воқеаларни, турли хунармандлар, қушлар ва ҳайвонларни акс эттирганлар. Меъморлар билан яхлит мажмуалар яратган рассомлар ижоди ўрта аср кишисининг қувонч ва ташвишларини, уларнинг дунёни борлигича ҳис этиши, мистик орзуларини ифода этган.

Черков инсон англайдиган нарсаларнинг барчаси нариги дунёнинг заиф нусхаси деб таъкидлар, айнан шу нуқтага назарга асосланиб, ҳаётни санъатда намойиш этиш ҳеч қандай аҳамиятга молик эмас, деб ҳисоблади. Санъат фақат илоҳий, ғайритабiiй нарсаларга ишора сифатида хизмат қилиши лозим эди. Моддий борлик фақат идеал ҳаётнинг рамзи, шартли белигиси ҳисобланган. Шунинг учун ўрта аср санъати одатда рамзлар ва аллегорияларга тўла, одамлар ҳаётда мўжизани кутиб яшар, натижада санъатда ҳам мўжизани реал борлик сифатида тасвирлар эдилар.

Аммо Византия таъсиридаги анъанавий черков санъатидан фарқлироқ, Ғарбий Европанинг номаълум рассомлари ижодида ўткир кузатувчанлик шакллана бошлагани сезилади. Китоб миниатюрасида ҳайкалтарошлик ва ибодатхоналар витражларида ўзига хос готика услубининг реалистик жиҳатлари акс этила бошлайди. Инсон қиёфаси ва танасининг турли ҳаракатлари баъзида жуда аниқ ва таъсирчан

ифодаланган. XIII аср ўрталаридан ҳайкалтарошлик ва рассомликда факат зодагонлар эмас, хунармандлар ва деҳқонлар меҳнати саҳналари ҳам тасвирланадиган бўлади.

Китобни безаш санъати ҳам катта ютуқларга эришади. XII-XIII асрлардан диний, тарихий, илмий ёки шеърӣ мазмундаги кўлёмалар каролинглар даврида пайдо бўлган рангли минатюралар билан безатилган.

Европа мамлакатлари маданиятларидаги хусусиятлар. Готика услубининг ватани Шимолий Франциядир. Айни Францияда ўрта аср схоластикаси ва адабиёти ўзининг якуний кўринишини олади. Провансаль маданияти кясқа, лекин ёркин юксалишидан сўнг, Шимолий Франция маданиятида етакчилиكنи эгаллайди. Германия маданияти Рейнбўйи ва Ганза вилоятларини ҳисобга олмаганда, бирмунча суст ривожланади. Шимолий Франция таъсиридан қўтилган давлатнинг марказлашуви ва черковнинг мустақиллиги ҳаракатига таявган инглиз маданияти ҳам аста-секин ривожлана боради. Испаниянинг санъати ва маорифи Шарқ ва Ғарб маданиятини ўзида мужассамлаган бўлиб; у араблар Шарқи ва Европа орасида воситачи ролини ўтайди. Шимолий ва Ўрта Италия шаҳарлари X асрдан юксала бошласа-да, унда ўрта асрлар маданияти шаклланмасдан, XIV асрдаги Уйғониш маданияти антик маданият асосида вужудга келади. Кейинги асрларда Уйғониш маданияти Ғарбий Европанинг бошқа мамлакатларига ҳам тарқалади.

52 §. Византия маданияти.

Византия маданияти IV-IX асрнинг биринчи ярмида. Византия XII асрнинг охирига қадар Европанинг маданияти энг юксак ривожланган давлати бўлиб, унда Ғарбдаги сингари маданий анъаналарнинг инкирози кузатилмайди. Марказланган давлат ва қўплаб шаҳарларнинг бўлиши, саводхонлик ва маданиятнинг маълум даражасини талаб этган. Илк ўрта асрлар Византияси маърифий ҳаётининг хусусиятли жиҳати, унинг антик маданий мерос билан узвий боғлиқлигидир. Рим империясидан мерос қолган бошқарув маъмуриятига, маълумотли сиёсий арбобларга, ҳуқуқшуносларга, дипломатларга; сарой, ибодатхоналар ва мудофаа иншоотларини қурадиган муҳандис, меъморларга; хазинага тушадиган даромадларни ҳисоблайдиган, солиқ ва божларни аниқлаб берадиган мирзаларга; императорларнинг қудрати ва донишмандлигини улуғловчи рассомлар, нотиклар, адибларга эҳтиёж маориф ва маданият ривожланиши даражасини белгилаган.

Маданиятнинг тақдири мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлган. Византияда ҳам черков антик фалсафанинг энг ижобий жиҳатларини олиб, ўз эҳтиёжларига мослашгирган. Муҳими,

Византия маданияти инсоният учун юнон олимлари, шоирлари ва трагедиялар муаллифларининг бебаҳо асарларини сақлаб қолган.

Византия тараққиётининг илк асрларида маълум даражада яхлит маданият тушунчаси бўлмаган. Империянинг ранг-баранг этник таркибини Миср расмлари, Сурия нахшлари, Константинополь мозаикалари, Фессалоника фрескалари акс эттириб, уларнинг барчасида кўп асрлик маҳаллий анъаналар муҳрланган эди. Европа ва Осиё chegarасида жойлашган Византия ўз замондошлари бўлган Шарқ цивилизацияларининг ҳам кучли таъсирини сезади. Антик санъат осору атиқалари, форс ва араб дунёларининг ижобий таъсири Византия санъатида бетакрор асарлар яратилишига туртки беради. Юзлаб йиллар давомида Византия Ўрта Ер денгизи ҳавзаси ва Яқин Шарқ маданиятлари қоришадиган улкан устахона вазифасини ўтаб, империя маданияти ва санъати, ўз навбатида, Европа ва Осиёнинг қўллаб халқлари тараққиётига ижобий таъсир ўтказади.

Византия маданиятининг тараққиёти IV-VII асрларда христианликнинг ва антик мероснинг ўзаро кураши шароитида бўлади. Черков тазйики остида китоблар ёндирилган, антик фалсафа, фан ва адабиёт ўқитилган мактаб ва университетлар ёпилган; Искандария кўчаларида роҳиблар олима Ипатияни (V аср бошларида) тилка-пора қилганлар. Византия схоластикаси асосчиси дамашқлик Иоанн (VIII аср) Аристотелга таяниб, христианлик ғояларини маълум тизимга солади, “фалсафа илоҳиёт хизматчиси” деган широри илгари суради. Христианлик назарийчилари антик давр муаллифлари асарларини ўрганиб, ўз ақлларини пешлашар, христианлик учун уларни муҳим жиҳатларини ўзлаштирад эдилар. Бутга қарши кураш ва павликианликнинг юксалиши даврида расмий черков ғояларини юксалишида, унга қарши ижтимоий фикрнинг шаклланишида халқ оммасининг роли ҳам ошади. Ўз ғояларини мустаҳкамлашга черков барча имкониятларини қаратади. Рухонийлар саводхонлигини оширишга ҳаракат қилади. Константинопольда IX аср ўрталарида антик мактабларга ўхшаш Магнавр Олий мактаби очилади.

Христианлик IV-IX асрларда табиатшуносликнинг ривожланишига ҳам сезиларли таъсир кўрсатади. Бу даврда ҳатто теологлар асарларида ҳам ернинг шар шаклида эканлиги, зилзила, Ой ва Қуёшнинг тутилиши асл сабаблари ҳақида мулоҳазаларни учратиш мумкин. Математика ва механика билан шуғулланиш давом этган. Сифатли бўёқлар, мушк-анбарлар “юнон олови” кимёдаги муваффақиятлардан далолат беради.

Адабиёт. Ушбу давр адабиётига турли жанрлар: маърузалар, суҳбатлар, шеърлар, эпиграммалар ва хатлар хос эди. Византия адабиётининг юксалган даври IV-VI асрларга тўғри келади.

Византияда VI-VII асрнинг бошларида аҳамиятга молик тарихий асарлар ҳам яратилади. Чунончи, кесариялик Прокопий, Юстиан I даври замондоши сифатида, “Сири тарих” асарини ёзган. У бошқа муаллифларга ўхшаб, Юстиниани фақат улуғлаб қолмасдан, балки

халқнинг ночор ҳолатини, амалдорларнинг порахўрлигини, сарой аъёнларининг айш-ишратларини ҳам тавсифлаган.

Византия илк меъморчилиги ёдгорликлари ўзида антик давр таъсирини намоян элади. Улардан энг йирини – Ая София собори (жоме ибодатхонаси) биноси (532-537-йиллар) Константинополда император Юстиниан даврида бунёд этилган. Ибодатхона меъморлар милетлик Исидор ва траллик Амфимийлар бошчилигида қурилган. Улкан ибодатхона, киркта деразалари улкан гумбазнинг бино билан уланган жойидаги ойналардан тушган нурларга бурканган. Муқаддас София христиан империясининг қудрати ва бирлиги рамзига айланган. Ибодатхона ўзининг ички безаклари, мозанкаси, тиллоларнио, мармар устунлари, фрескалари буюклари билан ажойиб санъат дурдонаси эканлигини намойиш элади.

Византия маданияти. XI-XV асрлар. IX-XI асрларда Византия маданияти аксари юнон тилли халқ маданиятига айланади. Арабларга қарши курашда эркин деҳқонлар тоифаси асосий ўрин тутиб, бу воқеа халқ кўшиқларида ҳам ўз аксини топган. Айни ана шу урушлар “Дагенис Акрит” достони асосини ташкил элади. Адабиётда шахарликларнинг амалдор-зодагонлардан норозилиги, уларга қарши кураш жараёнлари ҳам ўз аксини топган. XII асрда битилган “Тамарисон” ҳажвий асарида дўзахга саёҳат ва майитлар билан ажойиб учрашувлар асносида иккиозламачилик, аҳмоқлик, ўзига бино қўйиш, олчоқлик каби иллатлар устидан қулинган.

Антик маданиятга кизикиш кучайиб боради. Византияда ҳатто олий черков амалдорлари ёзишмаларида антик муаллифлар асарларидан иловалар келтириб, улардаги сиймолар, рамзлардан, аллегориялардан фойдаланганлар. Византияда антик даврда яратилган илмий билимларни тартиблагтиришга ҳаракат бошланган. Тиббиёт ва қишлоқ хўжалигидан курама энциклопедиялар тузилади. Илгарини мавжуд воқеаларни Худонинг хоҳиш-иордаси билан изоҳловчи тарихий асарлардан фарқлироқ, тарихчилар воқеаларнинг бир-бирига алоқадорлигини рационал изоҳлашга урина бошлайдилар.

Файласуф, тарихчи, нотик, қомусий билимлар эгаси Михаил Пселлнинг “Хронография”си XI аср тарихшунослигининг ажойиб намунаси дир. Ундаги воқеалар изоҳнинг теранлиги, тавсифларнинг майинлиги, нозик психологизм, портретларнинг ёркинлиги, император саройидаги можаролар, василевслар сир-асрорлари билан кишини ўзига жалб элади.

Магнавр мактабининг ўрнида, XI асрнинг ўрталарида пойтахтда университет очилиб, унда фалсафа ва ҳуқуқшунослик факультетлари бўлган. Ундаги фалсафа факультетида антик фалсафани тадбиқ этиш илоҳиёт билан қўшиб олиб борилган.

Ушбу давр меъморчилигида янги услублар ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Анъанавий базиликалар ўрнига бут-гумбазли кичик ва ўртага

ҳажмдаги ибодатхоналар қурила бошланади. Ибодатхона тобора оилавий ибодат жойи тусига кира бошлайди. Черков тасвирий санъати X асрда ўзининг юксак чўққисига эришади. Икона ва фрескалардаги сиймолар маълум кишиларни тасвирламадан христианлик аълиё-анбиёларининг жонсиз аллегориялари тусини олади. Китоблар безаклари ҳам ўзининг жозибадорлигини йўқотиб, эндиликда, фикр ва ҳаракатни эмас, кайфиятни ифодалай бошлайди.

Византиянинг сўнгги даврида фалсафа ва адабиётдаги ғоялар кураши ўзининг кескин кўринишини олади. Жамиятдаги турли тоифаларининг шаклланиши ўз якунига етиб, уларнинг қизиқишлари манфаатларида акс этади. Мавжуд тартибларни маълумлар томонидан танқид қилиниши эса ўзининг бадий тусини олади. Масаллар яратилиб, уларда хўжайинлар шаънига ҳажвлар тобора кескин тус олиб боради.

Сўнгги Византия фалсафасида, бир томондан, гуманизм ва рационализм пайдо бўлса, иккинчи томондан, Григорий Паламанинг (XIV аср) реакцион мистик доктринаси, яъни мавжуд воқеликни борлиғича қабул қилиб, халос бўлишнинг ягона йўли тоат-ибодат деб билиш ғояси расмий черков таълимоти сифатида тарғиб қилинади.

XV асрда яшаган файласуф Георгий Гемист Плифон янги ғояларни тарғиб этади. У ерга нисбатан хусусий мулкчиликни бекор қилиб, мамлакат хунармандчилигини юксалтириш учун протекционизм сиёсатини қўллашни таклиф этган. Антик адабиёти ва фалсафасининг чуқур билимдони ва тарғиботчиси Плифон файласуф-гуманистларга катта ижобий таъсир ўтказди.

Шаҳарлар инқирози туфайли XIII аср бошларида Византия санъати X-XI асрларга нисбатан ҳам анча паст даражада бўлган. Фақат XIV аср бошларидан санъатда янги йўналишлар намён бўлади. Константинополдаги Хори монастири (ҳозирги Қаҳрия масжиди) мозаикалари санъатнинг янги услубида яратилган. Ундаги сиймолар гўзал, ҳаракатчан кўринишда тасвирланиб, тавсифлар инсонийлик ва жонлилиги билан ажралиб туради.

53 §. Италияда илк уйғониш.

Уйғониш даврининг тараққиёти омиллари. Илк капиталистик саноат қуртаклари XIV асрда Италиянинг тараққий этган шаҳарларида пайдо бўлиб, улар бу борада Европанинг бошқа мамлакатларидан илгарилаб кетади.

Янги, бозор иқтисодиёти шароитида эндигина шаклланаётган буржуазия тоифасида тадбиркорлик, бойишга интилиш, бу йўлда баъзида қалтис саноат ёки савдо оперцияларига қўл уриш кузатилади. Илк ўрта асрларга хос сокин ҳаёт тугаб, фаол турмуш бошланади. Буларнинг барчаси янгидан вужудга келаётган тоифа вакилларида дунёга ўзгача,

янгича қарашни шакллантиради. Ушбу замон вакилларидан бирининг “ким пулнинг ва вақтнинг хўжайини бўлса, барча нарсаларнинг эгаси ҳамдир” деган сўзлари ўз даври руҳини жуда тўғри баҳолаш эди. Бундай ижтимоий муҳитда шаклланган дунёни тасаввур этиш, аввалги жамиятдан фарқлироқ, инсоннинг жамиятдаги ўрни, унинг имкониятлари, қизиқишлари ва ҳуқуқларини янгича баҳолайди. Ҳақиқатан ҳам, йирик шаҳарнинг фаол ҳаёти, турли партиялар ва гуруҳлар орасидаги сиёсий кураш баъзида бой, айрим ҳолларда камбағал, лекин уддабурон кишиларга бойлик, лавозимга йўл очади.

Табиий, янгича дунёқарашнинг шаклланиши жараёни раво ва энгил кечмаган, сабаби у кўп жиҳатдан мураккаб жараён, бозор иқтисодиёти муносабатларининг вужудга келиши билан боғлиқ эди. Ушбу шароитда шаклланган янги ғоя – гуманизм илк буржуазиянинг қарашларини ифодалаган. Гуманизм маданиятнинг ғойий мазмуни бўлиб, у Уйғониш (французча –Ренессанс) номини олади. Ушбу маданиятнинг негизини аввалги давр шаҳар маданияти ташкил этади. Уйғониш намояндлари аввалги даврларнинг ижобий жиҳатларини мерос қилиб оладилар. Янги даврда сифат жиҳатидан кескин юксалган Уйғониш маданиятининг ажойиб намуналари ҳозирга қадар сақланиб келмоқда.

Уйғониш атамаси XVI асрда пайдо бўлган, сабаби у замонасининг файласуфлари, олимлари, рассомлари ва ёзувчилари ўз даврларини зулмат, ёввойилик ва жаҳолатнинг тугаши, антик маданиятнинг тикланиши деб ҳисоблаганлар.

Италияда илк Уйғониш даври XIV-XV асрларда юз беради. Янги маданият Европанинг бошқа мамлакатларида фақат XV асрнинг иккинчи ярмидан саноат ишлаб чиқаришнинг шаклланиши билан, тараққий эта бошлайди.

Италия гуманизмининг ўзига хос хусусиятлари. Янги дунёқарашни шакллантирган кишилар–гуманистлар фалсафа, филология, ҳуқуқ ва адабиёт соҳаларида ижод қилганлар. Уйғониш даврида инсонни черков ҳомийлигидан қутулиши рўй беради. Бу даврга дунёга ва инсоннинг ўзига янгича муносабати хусусиятли бўлиб, у фақат фалсафада эмас, санъат асарларида ҳам намоён бўлади. Гуманистлар дунёнинг ранг-баранглиги, инсоннинг ундаги ҳаёти нақадар муҳимлигини тарғиб қиладилар. Улар ҳаёт лаззатларидан баҳра олишга интилаётган инсон сиймосини яратадилар.

Гуманистлар озодликка интилиш деб, ўз куч-қувватини ҳаракатга сарфлаш, уддабуронлик, чаққонлик, зарур пайтда жасурлик кўрсатиш, ўз мақсадларига эришишдаги фидойиликни тушунганлар.

Уйғониш даврининг таниқли вакили, ёзувчи ва олим Леонардо Брунига XV аср янги маданияти, айниқса адабиётни *humanitas* (лотинча *humanus*–инсон) деб аташига асос бўлиб, шу тариқа, гуманизм атамаси вужудга келади.

Гуманистларнинг қадимги юнон ва Рим маданиятига қизиқиши асосли эди. У гуманистларга гўзаллик дунёсини намойиш этиб, Уйғониш даври санъатининг барча соҳаларига улкан таъсир кўрсатади. Гуманистлар антик файласуфлар, тарихчилар, адиблар асарларидаги ғоялардан ўрта асрларнинг дикий дунёқарашидан воз кечиш учун фойдаланганлар. Антик маданиятга эътиқод Италияда (айниқса XV асрда) яққол намоён бўлиб, бу мамлакатда маълум даражада антик анъаналар, қадимги Рим меъморчилиги намуналарини сақлангани билан ҳам изоҳланади. Гуманистлар Рим тарихини ўзларининг миллий ўтмишлари деб билганлар.

Айни гуманистлар Европада катта қисми ўрта асрларда йўқотилган антик меросни тиклаб, ўша замон қўлэмаларини топиб, нашр қилганлар. XIV аср охирида Византиядан қатор юнон олимларининг Италияга келишлари билан деярлик унутилган юнон тилига қизиқиш қайтадан бошланади. Турклар истилоси туфайли XV асрнинг ўрталаридан Италияга яна кўплаб византиялик олимлар кўчиб келишади. Юнон тилини ўрганиш европаликларга Аристотель асарлари “Этика” ва “Сиёсат”, Платон асарлари, бошқа юнон файласуфлари, тарихчилари, шоирларининг илмий ва бадиий мероси билан танишиш имконини беради.

Тарихий ва тилшунослик, танқидчилик услубларини яратган гуманистлар илгари сифатсиз таржима қилинган асарларнинг асл матнларини тиклаб, Ғарбий Европага тарқалишига кўмаклашадилар. Бунинг оқибатида халқ ижодидан баҳра оладиган санъат ва адабиёт айниқса юксалиб, ҳатто ўз давридан илгарилаб кетади. Тасвирий санъат ва меъморчиликнинг юксалиши учун Италияда айни пайтда шаклланган санъатсевар омадли ишбилармонлар, савдогарлар ва банкирлар табақаси тўпланган маблағларни рассомлар, ҳайкалтарошлар, меъморлар ишига сарфлаш имконияти пайдо бўлади. Санъат ўз даври илғор жараёнларига мос равишда мазмун, янги реалистик руҳ олади.

Бу даврда Италияда миллатнинг айрим хусусиятлари шакллана бошлайди. Шоир ва қиссачилар лотинидан италян адабий тили шакллана бошлаб, унга тоскан шеvasи асос бўлади. Мамлакатнинг кўплаб давлатларга бўлингани, улар орасидаги ихтилофлар кўплаб гуманистларга, ҳатто уларнинг ватани Италия эканлигини англаш имкониятини ҳам бермайди. Фақат ўз даврининг айрим алломалари, хусусан Данте ва Петраркаларда Италияни бирлаштириш унинг юксак қудрати асоси эканлиги ғояси пайдо бўлади.

Европада тажрибага асосланган фан тараққиёти ҳам ўз тарихини Уйғониш давридан бошлайди. Аммо ҳақиқий, тажриба асосидаги табиатшунослик, ишлаб чиқаришнинг маълум босқичида, XV асрнинг ўрталаридагина вужудга келади. Гуманистларнинг юнон олимларининг илм-фанга оид асарлари таржималари европаликларга антик даврда бу соҳада тўпланган билимлар билан танишиш имконини беради.

Илк Уйғониш маданиятининг ўзига хослиги унинг гуманистик хусусиятда бўлишидадир. Гуманистлар қизиқишлари асосан этикада мужассамлашган. Янги мафкура инсон фаолиятини бутунлай қайтадан баҳолашни талаб этаркан, гуманистларни инсоннинг жамиятда ўзини қандай тутиши, ўз олдига қандай мақсад қўйиши масалалари қизиқтирган. Гуманистик мафкуранинг ижодкорлари олимлар, табиблар, ҳуқуқшунослар, ўқитувчилар, рассомлар, ҳайкалтарошлар, меъморлар, ёзувчилар ва ҳ.к.лар бўлишган. Улар янги ижтимоий тоифа-зиёлиларни ташкил қилади. Ақлий меҳнат фаолияти билан шуғулланган бу инсонлар ўз даври ижтимоий ҳаётида катта ўрин тутганлар. XV асрнинг ўрталарида китоб босишнинг ихтиро қилиниши гуманистлар асарларини маълумотли кишилар орасида кенг тарқалиши ва Уйғониш даври ғоялари таъсирини кучайтиришга хизмат қилган. Адабиёт ва санъатда яратилган сиймолар, акс эттирилган янги ғоялар кучли таъсир этиш имкониятига эга бўлади.

Данте Алигъери. Мутафаккирлардан бири Дантени “Ўрта асрларнинг сўнги ва айни пайтда, янги даврнинг биринчи шоири” деб бежиз баҳоламаган. Янги маданиятнинг сиёсий бўҳронлари кучайган Флоренция Данте Алигъерининг (1265-1321-йй.) она шахри бўлибгина қолмасдан, уни сиёсий фаолиятга тортиб, шаҳар республикаси олий ҳокимият органи–приорлар кенгашидаги фаолиятига ҳам асос бўлади. Оиласидаги анъанага кўра Данте вельфлар партиясиди бўлиб, у бўлинганида мағлубиятга учраган “ок гвельфлар” томонида эди. Шоир кўплаб сафдошлари сингари шаҳардан умрбод сургун қилинади. Италия давлатлари орасидаги тинимсиз зиддиятларга чек қўйилишини, мамлакатни бирлаштишни орзу қилиб, маълум муддатта герман императори Генрих VII таъсиридаги гибеллинлар партиясига ҳам қўшилади. Бу борада у ҳатто латин тилида “Монархия ҳақида” номли трактат ҳам ёзиб, унда император ҳокимиятини ёқлаб чиқади. Асарда Данте папанинг дунёвий ҳокимиятга интилишини танқид қилади.

Кувинлик йилларида Шимолий Италия шаҳарларида яшаган Данте ўзининг “Илоҳий комедия” асарини ёзиб, ўз номини абадийлаштиради. Ўз асарини шоир “Комедия” деб номлаган. Ўрта асрларда адабиётда гамгин бошланиб, хурсандчилик билан тугайдиган асарлар айнан шу тарзда номланган. Илоҳий эпитети асарга кейинги асрларда, унинг бадий ва ғоявий мукамаллигини таъкидлаш учун берилган.

Данте “Янги ҳаёт” асарини, кейинчалик “Илоҳий комедия”ни ҳам логинда эмас, халқ тилида битган. Данте бу орқали итальян адабий тилига асос солади. “Илоҳий комедия” шоирнинг аввал Вергилий, сўнг ўзининг орзусидаги севгилиси Беатриче билан саргузаштлари, суҳбатлари шаклида ёзилган. Унда христиан ривоятларидаги “нариги дунё”нинг дўзах, покланиш ва жаннатлари тавсифланган. Уларни тасвирлашда шоир замондошларига яхши таниш бўлган рамзлар, аллегориялар, қочиркиқлардан, сирли рақамлардан кенг фойдаланган. Католик рух, диний-

схоластик рамзлар шоирнинг дostonида акс этилган. Дантенинг дунёкарашида янги дунё ва унинг кишиси уруғлари униб чиқаётгани яқкол намoён бўлади. Улар шоирнинг тасвирлаган воқeаларига ёндашувидан ҳам маълум бўлади. Данте нариги дунёдаги ҳаётни, энг аввало, ўзи кузатган бу дунё, яъни ердаги реал турмуш кечинмалари орқали тасвирлаган. Бу эса дoston қаҳрамонларига ўзига хос мазмун ва моҳият касб этади. Дostonда тасвирланган кишилар баъзида фантастик, аммо хар сафар аниқ чизилган режа асосида ҳаракат қиладилар. “Илоҳий комедия”нинг барча қаҳрамонлари тўлақонли инсонлар, улар ўзларининг хусусиятларига эга. Бу ўрта асрлардаги табиат ва унинг гўзалликларига, дунёвий ҳаётнинг қувончларига бутунлай зид муносабат эди.

Дostonда севгига янгича муносабат кузатилади. Асардаги Франческо да Рамини ва Паолалар учрашуви ўрта асрлар аскетизмига зид. Данте томонидан қиз ҳамдардлик билан тасвирланган, рашк туфайли ҳалок бўлган жуфтлик дўзахга туширилса-да, ўқувчиларда уларга нисбатан ижобий туйғулар уйғотади.

Петрарка. Франческо Петрарка (1304-1374) баъзида биринчи гуманист деб номлаган. Антик ёзувчилар айниқса Цицерон асарларини тўплаган, унга хатто тирик киши сифатида хатлар ёзган. Шоир кўп жиҳатдан ҳаёт қувончлари санъатдан завқ оладиган, табиатнинг нозик жиҳатларини ҳис этадиган, аммо ўрта асрлар аскетизмидан узил-кесил қутилмаган янги инсон бўлган.

Унга умрбоқийлик келтирган нарса севги ҳақидаги сонетларидир. Уларнинг барчаси Лаурага, шоир бутун умри давомида севган ва унинг идеал сиймосини машҳур тўплами “Канцоньера”да қуйлаган аёлга бағишланган. Тўплам икки қисмга: “Мадонна Лаура ҳаёти” ва “Мадонна Лаураининг ўлими” га бўлинади. Бу шеърларда Петрарка инсоннинг ички кечинмаларини ва яқинлик ҳисларини қайтадан кашф этади.

Петрарканинг ўз ҳисларига муносабати яхлит эмаслиги билан ифодаланиб, баъзида уни гуноҳ сифатида баҳолашига қарамасдан, унинг ажойиб шеърнати инсоннинг катта муҳаббатга ҳуқуқини эътироф этиши билан бирга, унда юксак ғояларнинг дебoчаси, эзгуликка йўл деб ҳисоблайди.

Шоир ижодининг ўзига хос хусусияти ўрта асрларнинг бошқа ижодкорлари эътибор қилмаган, ўзини ўраб турган табиатни ёрқин сиймоларда, жонли ифодалаб беришидир.

Бокаччо. Жованни Бокаччо (1313-1375-йй.). Петрарканинг замондоши ва дўсти. Ижоди Уйғониш даври реалистик адабиёти тараққиётидаги янги қадам бўлди. У дунё маданияти тарихига италян тилидаги илк бадий проза асарлари муаллифи сифатида кирган. Бокаччонинг энг машҳур асари новеллалар тўплами “Декамерон” ёки ўн қундалик ҳисобланади. Асар ўн кун давомида уч йилит ва еттига хонимларнинг “қора ўлат”дан қочиб, Флоренция шаҳридан ташқаридаги

дала ҳовлида бир-бирларига сўзлаб берган ҳикоялари тарзида ёзилган. Бокаччо янги жаър – қисқа ҳикоялар-новеллалар жанрини яратиб, ўрта аср шаҳарларида мавжуд бўлган ҳикоянавислик услубини юксак даражага кўтарди.

“Декамерон” юзта новелладан иборат бўлиб, уларда италян жамиятида ўша даврда мавжуд тоифалар турмуши ва удумлари тасвирланган. Бокаччонинг ўзи ҳам ўрта асрларда тарғиб қилинган аскетизм ҳаёт тарзининг тарафдори бўлмаган. У ҳақиқий гуманист сифатида инсоннинг ердаги ҳаётдан лаззат олиши ҳуқуқини ҳимоя қилган. “Декамерон” ўзида битмас-туганмас эзгуликка ишонч руҳини мужассамлаган.

Колуччо Салютати. Милан, Неаполь, Рим ва Италиянинг бошқа шаҳарларида XIV асрдан гуманистлар тўғараклари ташкил топади. Лекин Флоренция бежиздан илк гуманизм ватани ҳисобланмаган, у кейинчалик ҳам гуманистик фалсафа ва санъатнинг янги оқимларини бошқарган. Бунинг асосий омили Флоренциянинг ўз ҳўжалигини ривожлантиришда бошқа шаҳар-давлаглардан илгарилаб кетгани, бу ерда гуманистлар таянадиган табақа иқтисодий кучли, сиёсий фаол бўлишида эди. Шу тарика, Флоренцияда янги турдаги маданиятнинг шаклланиши учун яхши муҳит вужудга келган эди.

Флоренцияда илк гуманистик тўғарак XIV асрнинг охирида тузилади. Унинг таникли иштирокчиси Колуччо Салютати (1331-1406-йй.) умрининг сўнгги 30 йилини Флоренция республикаси канцлери лавозимида ўтказган ва у, энг аввало, кенг кўламли ёзишмалари билан шуҳрат қозонган. Унинг хатлари, дипломатик мактублари ўрта асрлар эмас, антик давр лотин тилида битилган. Замондошларидан бири уни бежиздан “антик шоирларнинг буюк ихлосманди” деб атамаган. Айни шу пайтдан, классик лотин тили Италияда, сўнг ундан ташқарида ҳам давлат ҳужжатлари тилига айланади.

Леонардо Бруни. Поджо Браччолини. XV асрдан гуманизм ўз тарақиётида гуллаб-яшнаган даврига кириб, унинг асосий гоёлари аниқ кўриниш олади.

Ушбу давр гуманистлари орасида машҳурларидан бири Леонардо Бруни (1369-1444-йй.) бўлган. У узоқ йиллар Салютати сингари Флоренция республикаси канцлери лавозимида ишлаган. Ўз трактатларида Бруни *virtu* ҳақидаги гуманистик тасавурни аниқ ифодалаб берган. У инсонни фуқаролик жамиятида фаол ҳаёт кечиришга чақиради. Унинг фикрича, фақат жамиятдагина инсон ўзига берилган барча қобилиятларни такомиллаштириб, бахт-саодатга эришиши мумкин. Бруни инсонларни ўз яқинлари ва жамиятга фойда келтириш учун хизмат қилишга чақиради.

Бруниникига ўхшаш мулоҳазалар унинг замондоши ва дўсти Поджо Браччолини (1380-1439-йй.) асарларида ҳам мавжуд. У антик ёзувчиларнинг асарларини Европанинг турли мамлакатларидан излаб

топган; новеллалар тўплами муаллифи. Сақланиб қолган маълумотлар асосида илк маротаба Рим тарихини тиклашга уринган. Поджонинг фикрича, иш инсон учун жафо эмас, унинг энг яхши жиҳатларини намоён этувчи воситадир. Инсоннинг бу дунёдаги вазифаси, таркидунёчилик эмас, яшаш ва давлатга хизмат қилиш, келажакдаги шарафли кунларни сабр билан кутишдан иборатдир. Браччолини ўзининг шухрат ҳақидаги трактатида машҳурлик маълум тоифа кишилари имтиёзи эмас, инсоннинг ўз илми ва фаолияти орқали эришиши мумкин бўлган нарсадир, деб таъкидлайди. Бу ғоя бошқа гуманистлар, хусусан Колуччо Салютати томонидан ҳам илгари суриляб, ўрта асрлар жамиятининг тоифавий тизимига бутунлай зид эди. Инсоннинг дунёвий вазифаси – жамиятда фаол ҳаёт эканлиги ғожи XV асрда шакллана бораётган янги бойларга мос тижорат иши, мол-мулкка янгича муносабатни шакллантирган.

Бруни, агар ҳар бир деҳқон зарур маҳсулотлар билан фақат ўзини таъминласа, шаҳарлар фаровонлиги йўқолиши, санъат ўзligидан маҳрум бўлиши, бизнинг ҳаётимиз, ҳатто давлатнинг мавжудлиги хавф остида қолиши мумкинлигини уқтиради. У “Зикналик ҳақида” мунозарасида пул ишлашга интилган кишиларни, давлатнинг асоси, негизи деб атайди.

Лоренцо Валла. Ажойиб гуманистлардан бири Лоренцо Валла (1405-1457-йй.) ер юзидаги ҳаётнинг завқларини тараннум этган. Унинг кўп жиҳатларини Эпикурдан ўзлаштирган фалсафаси, ҳаётни борлигича ҳимоя қилишга қаратилган. Инсон ўз табиати хусусиятларига итоат этмоғи лозим, чунки унинг фақат руҳи эмас, танаси ҳам Худо томонидан яратилган, деб таъкидлайди у. Инсон ҳаракат қилиши, интилиши керак бўлган олий мақсад бу-фароғатли ҳаёт кечиришдир дейди у.

Лоренцо Валла филология, манбаларни илмий танқид қилиш каби фан тармоқлари асосчиси бўлган. Лингвистик танқид усулини илк бор 1440-йили тарихий ҳужжатларни тадқиқ этишда қўллаб, папалар асрлар давомида Европада устунликка даъво қилишига асос бўлган “Константин туҳфаси”нинг сохта ҳужжат эканлигини исботлайди. Бу воқеа Л.Валла замондошларида катта таъсурат қолдиради. Шу тарика, филологик тадқиқот муҳим ижтимоий воқеаларга туртки беради.

Гуманистларнинг педагогик қарашлари. Гуманистик қарашларнинг умумий тизимида педагогика муҳим ўрин тутган. Сабаби гуманистлар янги инсонни тарбиялаш нақадар муҳим аҳамият касб этишини яхши билишган. Хусусан, Бруно ўзининг шахснинг фуқаролик фаолияти ҳақидаги қарашларини тарбия масалалари билан узвий боғлаб, бу орқали инсонда табиатан мавжуд бўлган эзгуликка интилишни юксатириш ва тўғри йўлга йўналтириш муҳимлигини таъкидлаган. Болалар кенг дунёвий таълим олишлари зарурлиги ва бу борада уларнинг шахсий хусусиятлари, қобилиятларига эътибор қаратилиши, ақлий ва jisмоний тарбияни қўшиб олиб бориш лозимлиги уқтириб борилган.

Бу ғоялар Витторино да Фельтре томонидан батафсил асосланибгина қолмасдан, амалда ҳам қўлланилади. Витторино ишк бор Уйғониш даври идеал кишиси- homo univercale –ҳар томонлама етук, жисмонан соғлом ва ақлий теран бўлиши лозимлигини асослаб беради. Мантус шахрида Фельтре ташкил қилган мактаби– “Қувонч уйида” да назарий ўқишларни, гимнастика ва ҳарбий машқлар билан қўшаб олиб борган. Унда тарбия ўзаро ишонч руҳида ташкил этилиб, жазо фақат ўқувчилар таркибидан чиқариш шаклида бўлган. Антик давр муаллифлари асарларини, математика, юнон тили, тасвирий санъат ва ҳ.к.ларни ўрганиш гуманистлар учун одатий “муқаддас китоб”ни ўқиш, болаларга христиан дини асосларини сингдириш билан бирга олиб борилган.

Платон академияси. Флоренция гуманистларининг кўпчилиги Лоренцо Медичи саройида, унинг ҳомийлигида, рассомлар ва олимларни сахийлик билан таъминлашида фаолият олиб боришган. Унда XV асрнинг ўрталарида ташкил топган тўғарак –“Платон академияси”да фалсафий мунозаралар олимнинг асарлари, ғоялари донрасида олиб борилган.

Платон академияси аъзолари Марсилио Фичино ва Пико делла Мирандолалар Уйғониш даврининг марказий ғояси–инсоннинг роли ҳақидаги тасаввурни ривожлантиришади. Жумладан, Фичино инсон коинот марказидир деб ёзган. Пико делла Мирандола (1463-1494-йй.) “Инсон хосиятлари ҳақида” нутқида эркин кишининг чексиз имкониятларини шарафлайди. Олим “инсон ўз тақдирини ўзи яратади: у ҳайвонга айланиши ҳам мумкин, айна пайтда, юксак илоҳий ҳаёт тарзига эришишга ҳам қодир. Оҳ, инсоннинг юксак ажойиб бахти! Унга нимага интилса эришиш, ким бўлишни истаса ўша тахлитдаги инсон бўлиш имконияти берилган. Худо инсонни тугилган пайтиданок чексиз имконият ва ҳаёт кечирish воситалари билан сийлаган...”. Демак инсоннинг қандай яшаши ўз қўлидадир, деган у.

Айна пайтда, Мирандола ўз фалсафаси асосига Платоннинг маънавий дунёнинг моддий дунёдан устунлиги назариясини қўйиб, ҳаққоний билимга сезги эмас, ақл-заковат асосида эришиш мумкинлигини таъкидлайди. Олим бу ғояларни христиан теологияси ҳамда аристотелизм билан боғлайди. Ниҳоят, фақат юнон эмас, ўрта аср араб ва яҳудий мистик фалсафаларининг йирик билимдони бўлган Пико, бу фалсафаларда ҳам қисман ҳақиқат бор деб, уларни ўрганишга чақиради.

Гуманизмдаги ички зиддиятлар. Мураккаб ўтиш даврида шаклланган гуманизм учун ранг-баранг илмий йўналишлар элементларини мужассамлаш табиий ҳолдек кўринади. Ушбу даврнинг энг илғор мутафаккирлари ҳам ўрта асрлар билан хали қўшаб кўринмас иплар билан боғланган эди. Фақат мўътадил ёки журъатсиз гуманистлар эмас, энг қатъиятли гуманистлар қарашларида ҳам янгилик эски қарашлар билан чирмашиб кетган.

XV асрнинг иккинчи ярмидан кўпгина гуманистлар ўзлари яратган фалсафий ғояларни турли йўллар орқали христианлик билан яраштиришга интилганлар. Улар баъзида папалар хизматида ҳам бўлишган, жумладан Салютати ва Брунилар маълум муддат папа куриясида котиблик қилишган. Папа теоракратиясига қарши катъий хужум қилиб, танқиди учун инквизиция судига тортилган Лоренцо Валла ҳаёти сўнгида Римда черков канониги лавозимини эгаллаган.

Гуманизмга хос зиддият инсон ҳақида яратилган идеал тасаввурларга қарши ўлароқ, индивидуализмнинг энг салбий жиҳатларини оқлашга интилишдир. Улар инсонлар фаолиятининг ҳаракатлантирувчи кучлари деб, маълум шахснинг ҳатто жамият манфаатларига қарши ҳолдаги кизикишларини кўрсатишган. Хусусан, Браччолини жамиятда инсонлар орасидаги ўзаро муносабатларни, эркин индивидуумнинг ўз кизикишларини жамиятдан юқори қўйиши муаммоларини танқид қилган. Поджо ўз “Диалоглари”да “фақат авом, фақат оддий халқ сизнинг қонунларингиз учун, фақат шу хилдаги кишилар учун қонун ишлайди...Кучли одамлар қонунни буздилар, четлаб ўтадилар, демак бу қонунлар заифлар, ёлланма хизматчилар, ҳунармандлар, мулксизлар, умуман олганда оддий одамлар учун тузилган....Амалда хотирада сақлашга арзигулик барча улуғ ишлар қонунсизлик, зўравонлик ва қонунларни бузиш орқали қилинган” дейди.

Шунга қарамасдан, гуманизмнинг ижобий аҳамияти ниҳоятда катта. Табиийки, гуманизмга яхлит оқим сифатида ёндашишимиз ноўрин, унда кўплаб, бир-биридан фарқ қиладиган мўътадил ёки кескин хусусиятиларга эга оқимлар бўлган.

Тасвирий санъат. Агар ўрта асрлар маданиятида тасвирий санъатнинг асосини аллегориялар ва рамзлар ташкил этган бўлса, Уйғониш даври санъати ўз фаолиятининг бошланғич босқичидан реализмга интилган. Инсон ўзининг бутун мураккаблиги билан рассомлар диққат марказида турган, унинг жисмоний ва маънавий гўзаллиги, етуқлигини тасвирлаш санъатнинг асосий вазифасига айланган.

Ўрта аср рассомлари инсон танасини гуноҳ рамзи ҳисоблаб, уни кийимларга буркаб, ҳориган ва нимжон этиб тасвирлашса, Уйғониш даври мусаввирлари инсон танасининг гўзаллигини, антик даврдаги сингари реал тасвирлашга интилганлар.

Ўрта асрлар рассомлари табиатни тасвирлашга эътибор қаратмаган бўлса, Уйғониш даври рассомлари инсонни ўраб турган дунёнинг гўзаллигини завқ билан тасвирлаганлар. Рассомлар ижодида дастлабки пейзажлар XIV-XV асрларда пайдо бўлади. Бу дастлаб тасвирда иккиламчи восита сифатида хизмат қилса, кейинчалик у тасвирланган инсонларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш учун хизмат қилган. Ниҳоят, пейзаж ҳам тасвирий санъатнинг алоҳида соҳасига айланади.

Ўрта асрлар тасвирий санъатида диний мавзу устуни бўлган ин асарнинг мазмунига ўз таъсирини ўтказган. Уйғониш даври санъати, аксинча, дунёвий хусусиятга эга бўлган. “Таврот” ва “Инжил”даги мавзулар кўплаб санъат асарларида ўз аксини топсада, черков ҳаётининг барча соҳаларидаги ҳукмронлик мавқеини аста-секин йўқота бошлайди. Уйғониш даври мусаввирлари диний мавзудан ҳам онанинг гўзаллигини ёки қахрамоннинг жасоратини ифодалаш учун фойдаланган. Рассомларнинг ушбу сахналарни замонавий бинолар ва шаҳар майдонларига кўчиришидан ҳам тасвирий санъатнинг мазмун, моҳияти ўзгаргани кўринади. Ўрта асрларнинг аввалги давридаги зодагонлар тоифаси санъатига нисбатан, Уйғониш даврининг дунёвий ва инсоний, нисбатан демократик рухдаги санъати аҳолининг кенг оммаларига тушунарлироқ бўлиб боради.

Уйғониш даврига Италия бошқа мамлакатларга нисбатан эртароқ киради. Бу маданият ўз тараққиётида учта: Илк, Юқори ва Сўнги Уйғониш босқичларини бошдан кечиради.

Жотто. Илк Уйғониш буюк рассоми Жотто (1266-1337-йй.) санъатда янги реалистик йўналишнинг асосчиси бўлади. Жотто ўз асарларида жумладан, “Мария ва Елизаветанинг учрашуви” фрескасида қахрамонларини ўтмишдошлари сингари ҳаракатсиз эмас, балки фаолиятда тасвирлайди. Рассом одатдаги икона сингари тасвирлаш усулидан, расмларни ўлчамни бўшлиқда мутаносиб ифодалашга ўтади. Асардаги тасвирлар умумлаштирилган, лекин пластик ҳаракатларда ифодаланган. Жотто асарларида сюжетнинг мазмуни ҳамisha лирик кайфият билан мужассамлашгани хусусиятлидир.

Мазаччо. Италия санъатида реализмни юксалтиришда, флоренциялик рассом Мазаччо (1401-1428-йй.)нинг хизмати ҳам каттадир. Мусаввир диний мавзудаги расмларида маиший ва ҳаётий сахналарни изчил реалистик рухда тасвирлаган.

Мазаччо тасвирий санъатда янги дунёвий жанр асосчиларидан бири бўлган. У Флоренция фуқаролари ҳаёти ва турмушини акс эттирувчи расмлар чиза бошлаган. Ушбу жанрдаги расмларидан бири “Фарзанд кўрган аёл хузурида”, деб номланиб, унда Мазаччо ёш жувонни фарзандли бўлгани билан табриклагани келган бир гуруҳ аёлларни тасвирлаган. Рассом аёллар имо-ишоралари, юз ифодалари, гавдаларини жонли ифодалаган. Рассом аёл ўтирган хонадаги маиший буюмлар, жиҳозлар ва иштирокчилар кийимларини ҳам синчковлик билан тасвирлаган. Мазаччо Мантенье билан биргаликда биринчилардан бўлиб истиқболли тасвир усулидан фойдаланиб, кейинчалик бу усул рассомчиликнинг юксалишида катта роль ўйнайди.

Ботичелли. Флоренциялик Сандро Ботичелли (1444-1510-йй.) тасвирий санъатга ўзининг улкан шоирона фантазиясини олиб келади. Уни бежиздан “рассом-шоир” деб аташмаган. “Венеранинг туғилиши” ва

“Баҳор” номли асарларида Ботичелли машҳур антик ривоятлар мазмуниги ўз бўёқлари сеҳри ва фақат унга хос бўлган чизгилар жозибаси орқали янгича завқ ва кўтаринкилик бағишлай олади. Рассомнинг бу суратларидаги Венера ва бошқа аёллар сиймолари томошабинни ўзининг фақат инсоний хусусиятлари ва бетакрор грацияси билан эмас, антик давр севи-муҳаббат илоҳасининг инсоний жозибаси ва Мадоннанинг ҳайлчанлиги бирлашиб, кишини ўзига ром этади. Сандронинг ҳар икки асари жуда нозик дид билан тасвирланган пейзаж, унинг табиатни чуқур хис этиш хусусиятидан далолат беради. Ботичелли асарлари инсонларни бугунги кунга қадар тўлкинлантириб, уларга завқ бағишлаб келмоқда.

Донателла. XV аср Италиясида тасвирий санъат билан бир пайтда ҳайкалтарошлик ҳам юксалади. Флоренциялик буюк ҳайкалтарош Донателла (1386-1466-йй.) жасоратли инсон сиймосини абадийлаштиришга интилган. У ўз асарларида антик меросдан фойдаланиб, янги, ўз замонасини ифода этувчи реалистик сиймоларни тасвирлашга интилган.

“Давид” ҳайкалида Донателло анъанавий “Инжил”даги баҳайбат Голиаф билан олишган чўпон сиймосини тасвирлашдан воз кечади. У ўз Давидини ўрта асрлар санъатидаги каби кийимларда эмас, ажойиб танаси томошабинга завқ бағишлайдиган ўсмир йигит қиёфасида тасвирлайди. Давид ҳайкали-инсон қадриятлари ва унинг танаси жозибасининг жасурана тасдиғидир.

Машҳур венециялик Гаттамелата лақабли кондотьернинг от устидаги ҳайкалини Донателла вазиқ, улуғвор ва донишманд қиёфасида тасвирлайди. У Гаттамелатада Рим императорларининг айрим хусусиятларини мужассамлаб, уни антик давр либосида ялангбош, кўтарилган қўлида асо(подшолик белгиси) билан тасвирлаган. Донателла бу ҳайкалда ўз иқтидори ва ҳаракатлари билан муваффақиятга эришган янги, кучли ва қатъиятли кишини улуғлайди. Чизгиларнинг сокинлиги ва қатъийлиги ҳайкалнинг улуғворлигини оширади.

Верроккьо. Илк Уйғонишнинг яна бир ҳайкалтароши Донателлонинг шогирди Верроккьо (1388-1445-йй.) асарлари ҳам ўзига хослиги билан ажралиб туради. У ҳам афсонавий Давид ҳайкалини яратиб, “Инжил”даги сиймога ўзига хос ёндашиб, қаҳрамонининг жисмоний қудратини эмас, асосий диққатни унинг ички дунёси: жилмайиши, танасини тутиши, имо-ишораларига қаратади.

Кондотьер Коллеонининг отдаги ҳайкалида эса, Верроккьо анъанадан воз кечиб, ўз қаҳрамонига улуғворлик бағишлаш ва мавқеини ошириш учун антик либосда тасвирламасдан, замонавий кийимларни танлаган.

Отлиқ гўёки, от билан яхлит, бирлашиб кетгандай тасвирланган. Бу қудратли, экспрессияга тўла ҳайкалда ўша, бўҳронли даврнинг жангари руҳи жамлангандай туюлади.

Илк Уйғониш меъморчилиги. Адабиётда, тасвирий санъатда тараққий эттирилган гуманистик тамойиллар меъморчиликда ҳам ўз аксини топади. Уйғониш даври бинокорлиги инсон ва меъморий иншоот орасидаги уйғунликни топишга интилади.

Илк Уйғониш даврининг йирик меъмори Филиппо Брунеллески (1377-1446-йй.) қурган ибодатхоналар баландликка интилган готик соборлардан бутунлай фарқ қилган. Меъмор эришган бинонинг турли қисмлари мутаносиблиги, инсонга мос миқёслар эҳтиятилиги, антик даврдан мерос ордер тизими (детунлар, пилястлар), сернурлик-буларнинг барчаси Уйғониш даври дунёқарашидаги ҳаётийликни, боқийликни ифода этиб, томошабинга хотиржамлик, завқ ва қувонч бағишлаши лозим эди.

XIII асрда қурилиши бошланиб, яқунига етмай қолган Флоренция соборида Брунеллески улуғвор, асосида 42 метр, баландлиги 35 метр бўлган, саккиз қиррали гумбазни ўрнатган.

XV асрдан дунёвий иншоотлар қуриш, айниқса шаҳар саройлари-“палаццо”лар бунёд этиш кенг тус олиб, меъморчиликнинг бу соҳасида ҳам ўз даври хусусиятлари намоён бўлади.

Уйғониш даври меъморчилигининг юксалишида гуманист Леон Баттиста Альберти (1404-1472-йй.) катта ўрин тутди. У қўлаб ажойиб черков ва дунёвий иншоотлар қурилишига бошчилик қилиб, уларда антик анъаналардан янги давр талабларига мос, уйғунликка эришган ҳолда фойдаланади. Альберти меъморчиликнинг назариячиси ҳам эди. У инсон кўзини қувонтиришга йўналтирилган, бинолардаги мутаносиблик, қисмларга бўлиш бўйича қатор тамойилларни яратади. Альберти меъморий иншоотлар қисмларининг тўғри такрорланиши, уларнинг мослигига алоҳида эътибор қаратиб, бу жиҳатларни “муносабатлар мусикаси”, деб номлайди.

БИБЛИОГРАФИЯ

Манбалар ва илмий тадқиқотлар.

1. Каримов. И.А Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. "Шарк", 1998.
2. Хрестоматия по истории средних веков. Под. Ред. Н.П Грацианского и С.Д Сказкина. т I-II изд.2. М., 1949-1450.
3. Хрестоматия по истории средних веков. Под. ред. акад. С.Д Сказкина. Т. I-II, М., 1961-1963.
4. Салическая правда. Перевод Н.П Грацианского, М., 1960.
5. Стоклицкая-Терешкович В.В, Плешкова С.Л. Средневековый город в Западной Европе в XI-XV вв. Уч. мет.пособие. Вып. 1. М., Изд. МГУ, 1969.
6. Немецкий город XIV-XV вв. Сб. материалов. Вводн ст., подбор матер., перев., прилож. и. коммент. В.В.Стоклицкой-Терешкович М.,1936.
7. Анна Комнина. Алексиада. Вст. ст., перев., ком. Я.Н Любарского М., 1965.
8. Заборов М.А История крестовых походов в документах и материалах. М.1977.
9. Стоклицкая-Терешкович. В.В. Основные проблемы истории средневекового города. М., 1960.
- 10.История Болгария, т.1 М, 1954.
- 11.История Византии, т.1-3. М., 1967.
- 12.История Венгрии, т.1 М.,1971.
- 13.История Италии, т.1 М., 1970.
- 14.История Франции, т.1 М., 1972.
- 15.История Чехословакии, т.1 М., 1956.
- 16.История Швеции, М., 1974.
- 17.История крестьянства Европы. Эпоха феодализма. В 3-х т., т. 1,2 М., 1985, 1986.
- 18.Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М.,1992.
- 19.Элита и этнос средневековья/отв.ред. А.А Сванидзе. М., 1995.
- 20.Барг М.А. Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987.
- 21.Левандовский А. Карл Великий: Через империю к Европе. М., 1987.
- 22.Лебек С. Происхождение франков V-IX века. М., 1993.
- 23.Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история (пер. А.А Чекаловой) М., 1993.
- 24.Тейс Л. Наследие каролингов IX-X века. М., 1993.
- 25.Райсес В.И. Жанна д'Арк: факты, легенды, гипотезы. Л., 1982.
- 26.Перну Р, Клэн М.В. Жанна д'Арк. М., 1992.
- 27.Ястребицкая А.Л. Западная Европа. Эпоха, Быт, Костюм. М., 1978.

- 28.Женщина, брак, семья, до начало нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. М., 1993.
- 29.Шервуд Е.А. Законы лангобардов. М., 1992.
- 30.Эйнгард. Жизнь Карла Великого/"Прометей". Ж.З.Л. М., 1977.

Адабиётлар

- 31.Савело К.Ф. Раннефеодальная Англия. Л., 1977.
- 32.Славяне и скандинавы. М.,1986
- 33.Корсунский А.Р. История Испании IX-XIII вв. М., 1976.
- 34.Уотт. У.М., Какиа П. Мусульманская Испания. М., 1976.
- 35.Гуревич. А.Я. История и сага. М. 1972.
- 36.Чизмадия А., Ковач К., Асталаш Л. История Венгерского государства и права. М., 1986.
- 37.Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. М., 1987.
- 38.История средних веков. Т.1-2. Под.ред С.П. Карпова. М., "Высшая школа", 2003.
- 39.Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М., 1975.
- 40.Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV-XV веков. М., 1991.
- 41.Мэлори Т. Смерть Артура. М., 1993.
- 42.Руис Х. Книга благой любви. М., 1994.
- 43.Культура Возрождения и средние века. М., 1993.
- 44.Леви-Провонсаль Э. Арабская культура в Испании. М., 1967.
- 45.Бекмухамедов Х.Ю. Тарих терминлари изоҳли лугати. Т., "Ўқитувчи" 1978.
- 46.Брагина Л.М. Итальянский гуманизм. М., "Высшая школа", 1977.
- 47.Грановский.Т.Н. Лекции по истории средневековья. М., "Высшая школа", 1987.
- 48.Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. М., "Высшая школа", 1974.
- 49.Кристева О. Тошдаги битиклар. Т. "Ғафур Ғулом", 1987.
- 50.Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. М., 1987.
- 51.Курбанғалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик кўлланма. Т., "Ўқитувчи", 1991.
- 52.Курбанғалиева Р. Машаринов О. Ўрта асрлар тарихидан кўлланма. Т., "Ўқитувчи", 1989.
- 53.Семенов. В.Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. Т., "Ўқитувчи", 1973
- 54.Сказкин С.Д. Книга для чтения по истории средних веков. М., "Просвещение", 1969.

55. Удальцова З.В. История крестьянства Европы. Т.1-3. М., «Наука». 1985.
56. Удальцова З.В. История Европы. Т.1. М., 1988.
57. Удальцова З.В., Карпов. С.П. Истории средних веков. Т., 1-2 М. «Высшая школа», 1991.
58. Бродель Фернан. Структура повседневности. Возможное и невозможное. Т.1. М., «Прогресс», 1986.
59. Бродель Фернан. Игры обмена. Т.2. М., «Прогресс» 1988.
60. Филипп де Коммин. Мемуары. М., «Наука», 1985.
61. Усама ибн Мункыз. Книга назидания. Перев. М.А. Салье. М., 1958.
62. Левандовский А.П. Жанна д'Арк. Сер. ЖЗЛ. М., 1962.
63. Гельмолд. Славянская хроника. Перев. с лат. и прим. Л.В. Разумовской. М., 1963
64. Кан А.С. История скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция) М., 1971.
65. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. М., 1974.
66. Лозинский С.Г. История папства. М., 1961.
67. История дипломатии. Т. 1. Изд.2 М., 1967.
68. Пашуто В.Г. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.
69. Рамм. Б.Я. Папство и Русь в XI-XV вв. М.-Л., 1968.
70. Каждан А.П. Византийская культура. М., 1968.
71. Боткин Л.М. Данте и его время. М., 1965.
72. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. Т. 1. Л. 1947; Т. 2. Л., 1961

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
БИРИНЧИ ҚИСМ.	
I БОБ. “ЎРТА АСРЛАР” ВА “ФЕОДАЛИЗМ” ТУШУНЧАЛАРИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА МАЗМУНИ МОҲИЯТИ.....	4
1§. Феодал дунёси: Худудларни бошқариш. Ижтимоий ташқилотлар	6
2§. Ўрта аср шаҳарлари. Давлат, ҳуқуқ ва черков. Ўрта асрларни даврлаштириш.....	9
II БОБ. ЕВРОПА ФЕОДАЛИЗМИНИНГ ТАРИХИЙ ЎРНИ.....	11
3§. Европа ер эгаллиги жамиятининг ўзига хосликлари.....	11
4§. Ўрта асрларга оид манбалар.....	12
5§. V-XV асрлар тарихига оид манбалар.....	14
III БОБ. ЕВРОПА АНТИК ДУНЁ ВА ЎРТА АСРЛАР ЧЕГАРАСИДА.....	17
6§. Халкларнинг буюк кўчишлари.....	17
IV БОБ. ФРАНК ҚИРОЛЛИГИ.....	24
7§. Франк қироллиги Меровинглар даврида.....	24
8§. Йирик ер эгаллигининг юксалиши.....	31
9§. Франклар қироллиги каролинглар даврида.....	37
10§. Империяни бошқариш.....	41
V БОБ. ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСИ IV-XI АСРЛАРДА.....	46
11§. Шарқий Рим империяси IV-VII асрнинг биринчи ярмида.....	46
12§. Византия VII асрнинг иккинчи ярми - IX асрнинг биринчи ярмида.....	57
13§. Ўрта асрларда Византия шаҳарлари.....	57
VI БОБ. ЕВРОПА ИЛК ЎРТА АСРЛАР СЎНГИДА.....	62
14§. IX-XI асрларда Европада ер эгаллиги.....	62
15§. Франция IX-XI асрларда.....	66
16§. Италия IX-XI асрларда.....	68
17§. Германия IX-XI асрларда.....	72
18§. Англия илк ўрта асрларда.....	76
19§. Шимолий Европа IX-XI асрларда.....	82
20§. Испания VIII-XI асрларда.....	86
VII БОБ. ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ҒАРБИ-ЖАНУБИЙ ВА ШАРҚИЙ СЛАВЯНЛАР.....	92
21§. Ғарбий славянлар VI-XI асрларда.....	92
22§. Польша давлати илк ўрта асрларда.....	95
23§. Болгария подшолиги VII аср охири - XII асрларда.....	96
24§. Шарқий славянлар илк ўрта асрларда. Русь давлатининг ташқил топиши.....	101
ИККИНЧИ ҚИСМ.	
РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАР ЕВРОПАСИ (XI-XV АСРЛАР)	
VIII БОБ. XI-XV АСРЛАРДА ЕВРОПАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚИЁТИ.....	107
25§. Европада ўрта асрлар шаҳарлари.....	107

55	26§. Ўрта асрлар хунармандчилиги.....
56	IX БОБ. САЛИБ ЮРИШЛАРИ.....
57	27§. Христиан черкови ва салиб юришлари.....
	28§. Яқин Шарқдаги христиан давлатлари.....
58	X БОБ. ФРАНЦИЯ ЎРТА АСРЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНГАН ДАВРИДА (XI-XV АСРЛАР).....
	29§. XI-XIII асрларда Франция.....
59.	30§. Қишлоқнинг пул-товар муносабатларига тортилиши.
60.	Францияда сиёсий тарқоқлик.....
61.	31§. Франция XIV аср бошларида. Генерал Штатлар.....
62.	32§. Юз йиллик уруш. Францияда марказлаштиришнинг
63.	яқун топилши.....
	XI БОБ. АНГЛИЯ XI-XV АСРЛАРДА.....
64.	33§. Англия XI-XIII асрларда.....
	34§. Англия XIII асрда. Буюк озодлик харгияси ва инглиз
65..	парламентининг бошланиши.....
66..	35§. Англия XIV асрда.....
67.I	36§. Англия XV асрда. “Қизил ва Оқ гуллар” уруши.....
68.I	XII БОБ. ГЕРМАНИЯ МАМЛАКАТЛАРИ XI-XV АСРЛАРДА.....
69.I	37§. Германия XI-XIII асрларда.....
70.I	38§. Германия XIII-XV асрларда.....
71.E	XIII БОБ. ЖАНУБИЙ ВА ЖАНУБИ-ҒАРБИЙ ЕВРОПА РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА.....
72.I	39§. Италия давлатлари ривожланган ўрта асрларда.....
J	40§. Италиянинг аграр тузуми. Шаҳарлар.....
	41§. Испания ва Португалия XI-XV асрларда.....
	XIV БОБ. ЕВРОПАНИНГ СЛАВЯН ХАЛҚЛАРИ РИВОЖЛАНГАН ЎРТА АСРЛАРДА.....
	42§. Чехия XI-XV асрларда.....
	43§. Польша XI-XV асрларда.....
	44§. Болгария XIII-XV асрларда.....
	45§. Русь князликларида сиёсий тарқоқлик.....
	46§. Русь ерлари чет босқинчиларга қарши курашда.....
	47§. Русь князликлари XIV-XV асрларда.....
	XV БОБ. ВИЗАНТИЯ XI АСР ОХИРИ – XV АСРЛАРДА.....
	48§. Империя XI аср охири-XII асрда.....
	49§. Византия XIII-XV асрларда.....
	XVI БОБ. ЎРТА АСРЛАР ЕВРОПА МАДАНИЯТИ.....
	50§. Европа маданияти илк ўрта асрларда.....
	51§. Ўрта асрлар маданияти XI-XIII асрларда.....
	52§. Византия маданияти.....
	53§. Италияда илк уйғониш.....
	54§. Библиография.....

